શ્રીમદ્ ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજીનો ગુજરાતી અનુવાદ.

(અધ્યાય ૧-૮)

અનુવાદક :—

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી,

એમ. એ; એલએલ. બી., ધંધુકા.

સંપાદક :—

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

એમ. એ., વડોદરા.

પ્રકાશક :—

શ્રી. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ

ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, રામગંજમંડી (રાજસ્થાન)

સંવત [illegible]] [કિંમત રૂ. ૫-૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૬૪

પ. બ. શેઠ હીરાલાલ મગનલાલ પરીખ

જન્મ : તા. ૨૦-૬-૧૮૮૦

સ્વર્ગવાસ : તા. ૨૬-[illegible]

પુષ્ટિ સાહિત્ય પુસ્તકાલય
કાંદીવલી (વેસ્ટ)
C/o. સુરેન્દ્ર જમનાદાસ શાહ
M : 9833272383,
9320787642

સ્વ. શેઠ હીરાલાલ મગનલાલ પરીખને

સ્નેહપૂર્વક સમર્પણ.

પ્રકાશક :—

શ્રી. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ
ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ

પ્રકાશકના બે બોલ.

※

અમારા મિત્ર ભરૂચના શ્રી. શેઠ મનછાભાઈ રામદાસભાઈ ઝવેરીની પ્રેરણાથી આ પુસ્તકનું મુદ્રણ, સંપાદન વગેરે કામ કરી આપવા અમે પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટને વિનંતી કરી તેમને પોતાના કામનો બોજો બહુ હોવા છતાં અમારી વિનંતી સહર્ષ સ્વીકારી. તેને માટે અમે શ્રી. મનછાભાઈ શેઠનો તથા પ્રો. ગોવિન્દલાલભાઈનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાંજ શ્રી. શેઠ મગનલાલભાઈ અકસ્માત તા. ૨૭-૫-૬૪ ના રોજ માઉન્ટ આબુ ઉપર હૃદયરોગથી હરિશરણ થયા. તેમને આ પુસ્તકમાં ઘણો રસ હતો તેથી અમે તેમને અર્પણ કરી તેમના દ્વારા શ્રીનાથપ્રભુજીના ચરણ કમલમાં અર્પીએ છીએ.

રામગંજમંડી
(રાજસ્થાન)
તા. ૨૨-૯-૧૯૬૪

પ્રકાશક :—
શ્રી. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ
ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ

પ્રસ્તાવના

*

ઘણાં વર્ષો પહેલાં સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત છગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ સ્કન્ધનાં શ્રી સુબોધિનીનું મુદ્રણ કરી તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું. તે અપ્રાપ્ય થવાથી રાજકોટના જટાશંકર કાનજીભાઈ શાસ્ત્રી પાસે ફરીથી ભાષાન્તર કરાવી ઈ. સ. ૧૯૪૦ માં ભરૂચના ગોલોકવાસી શેઠ જેકીસનદાસ કરસનદાસ ટ્રસ્ટ તરફથી છાપવામાં આવ્યું હતું. તે પણ કેટલાંક વર્ષોથી મળતું ન હતું. તેથી સંપ્રદાયના વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન્ શ્રી. નાનુલાલ નારણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ્. એલ્. બી. ને નવેસરથી અનુવાદ કરવા મેં વિનંતી કરી. તેમની આંખોની નિર્બળતા હોવા છતાં પણ તેમણે મારી વિનંતી સ્વીકારી, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશમાંથી ટિપ્પણો આપી નવેસરથી ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને મને આપ્યું. તેને માટે હું તેમનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. તેમણે સુબોધિની, વિદ્વન્મંડન વગેરે ગ્રન્થોના અનુવાદો દ્વારા સંપ્રદાયની કરેલી સેવા અનુપમ અને ચિરસ્થાયી છે. સંપ્રદાય તેમનો સદા ઋણી બની રહ્યો છે.

ત્રણેક વર્ષ ઉપર સ્વ. હીરાભાઈ શેઠે નડીઆદમાં પોતાની બાની ઇચ્છાથી સમસ્ત મહાજન જમાડયું અને પંદરેક હજાર રૂપીઆ ખર્ચ્યા. તે પ્રસંગે ભરૂચના મારા પરમ સ્નેહી ભગવદ્ધર્મપરાયણ શ્રીશેઠ મનજીભાઈ રામજીભાઈ પથ્થરવાળા નડીઆદ ગયેલા. તેમને બધાંને તે વખતે ઘણો આનન્દ થએલો. બધા આનન્દમાં બેઠા હતા તે વખતે વાત નીકળી કે "શ્રી હીરાભાઈએ મહાજન જમાડવાનું કામ બહુ સારું કર્યું. કેમ, મનજીભાઈ, તમે કંઇ બોલતા નથી ?" એટલે શ્રી મનજીભાઈએ કહ્યું "તમે કહો છો એ વાત તો સાચી છે, પણ આ પ્રસંગની ચિરસ્મૃતિ રહે એવું કંઇક ઉત્તમકાર્ય પણ સાથે થવું જોઈએ." હીરાભાઈ શેઠ બોલ્યા. "એટલે તે શું ?" મનજીભાઈએ કહ્યું : "એવું કોઈ સુબોધિનીજીનું પુસ્તક છપાવીએ" હીરાભાઈ શેઠ બોલ્યા : "એ કયું ?" મનજીભાઈએ જવાબ આપ્યો : "તે માટે મુ. ગોવિન્દલાલભાઈની સલાહ પૂછો." શ્રી હીરાભાઈએ એ દરખાસ્ત મંજુર કરી. શ્રી મનજીભાઈએ મને જ્યારે પૂછયું ત્યારે શ્રી નાનુલાલ ગાંધીએ તૈયાર કરેલો પ્રથમ સ્કન્ધસુબોધિનીજીનાં અનુવાદની મેં તેમને ભલામણ કરી. મનજીભાઈએ હીરાલાલ શેઠને તે વાત કરી. હીરાલાલભાઈએ ગં. સ્વ. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટમાંથી ત્રણ હજાર રૂપીઆની રકમ મંજુર કરી અને અનુવાદ છાપવાનું કામ મને સોંપ્યું. મેં તે કામ વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ ચેતન પ્રકાશન કાર્યાલય–પ્રેસમાં છાપવા માટે આપ્યું.

પ્રથમ સ્કન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણો છે : (૧) અધ્યાય ૧–૩, હીનાધિકાર, (૨) અધ્યાય ૪–૬, મધ્યમાધિકાર, અને (૩) અધ્યાય ૭–૧૯, ઉત્તમાધિકાર. તેથી આ ભાગમાં ૧–૬ અધ્યાયનાં શ્રી સુબોધિનીનો અનુવાદ છાપવો યોગ્ય હતો, છતાં પણ જેટલું છપાય તેટલું છાપી નાખવું એ ઇચ્છાથી અહીં ૧–૮ અધ્યાયો રાખવામાં આવ્યા છે.

પ્રૂફ શોધવામાં રામાયણ વિભાગમાં મદદનીશ તરીકે કામ કરતા મારા યુવાન્ વિદ્વાન્ ત્ર શ્રી રમણુલાલ કનૈયાલાલ જોષી, વ્યાકરણાચાર્ય, એમણે મને સેવાભાવે બહુ મદદ કરી છે. તેને માટે હું તેમનો આભારી છું. છાપવામાં જે ચીવટ અને ધૈર્ય પ્રેસના વ્યવસ્થાપક મારા પરમ સ્નેહી પંડિત સાધુ મોતીદાસજીએ રાખ્યાં છે તેને માટે હું તેમનો આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ છાપવા માટે ગં. સ્વ. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, રામગંજમંડી, ના ટ્રસ્ટીઓએ દ્રવ્યની જે મદદ કરી છે તેને માટે હું સર્વ ટ્રસ્ટી મહાશયોનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ખેદ એકજ વાતનો થાય છે, અને તે એ કે આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં જ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ અને મારા સ્નેહી પરમ ભગવદીય શ્રી હીરાલાલભાઈ ચોપન વર્ષની નાની ઉમ્મરે અકસ્માત્ હૃદય બંધ પડી જવાથી માઉન્ટ આબુમાં હરિશરણ થઇ ગયા ! તેમના અકાલ દુઃખદ અવસાનથી પુષ્ટિ સંપ્રદાયે અને ભારતના વહેપારી જગતે એક અમૂલ્ય હીરો ગુમાવ્યો છે. ભગવદિચ્છા બળવાન્ છે. તેમના જીવનની રૂપરેખા અને ગં. સ્વ. રેવાબેનના જીવનની રૂપરેખા અન્યત્ર છાપવામાં આવી છે.

બધી સાધન સામગ્રીપૂરી પાડવા માટે મારા મિત્ર પ. ભ. બંસીલાલભાઇનો હું આભાર માનું છું.

શાકુન્તલ,
ખાંડીવાવ રોડ, વડોદરા.
વામનજયન્તી, ૨૦૨૦
તા. ૧૮–૯–૧૯૬૪

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

આમુખ

※

શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્‌ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ બીજા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત પણ વેદ તુલ્યજ છે. તે દર્શાવવાને માટે પહેલા શ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ બીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્‌ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન્ વેદવ્યાસની સમાધિ-ભાષા–શ્રીમદ્‌ભાગવત–દર્શનસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં–શ્રીનાથજીનાં–બાર શ્રીઅંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્‌ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः ॥ આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્‌ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્‌ભાગવતનો અર્થ ભગવાન્ છે. આ જ કારણથી શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્‌ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ રચેલા બે ગ્રન્થો–ભાગવતાર્થ-પ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિનીજી–ઘણા ઉપયોગી છે અને તેથી જેટલા પ્રમાણમાં આ બે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતનો અર્થ સમજાશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું–સાધનનું વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં પોષણ–લીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	કથા	પૃષ્ઠ
૧.	શૌનક સૂતપૌરાણિકને ૭ પ્રશ્નો પૂછે છે	૧
૨.	ફલ–સાધનરૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય	૪૧
૩.	શ્રીભગવાનના અવતારોનું વર્ણન	૮૧
૪.	શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિંતા	૧૧૮
૫.	ભક્તિનો મહિમા	૧૪૧
૬.	નારદ ભક્તિનું સ્વરૂપ કહે છે	૧૮૦
૭.	અશ્વત્થામાના બાણથી પ્રભુ રક્ષણ કરે છે	૨૦૫
૮.	બ્રહ્માસ્ત્રમાંથી પરીક્ષિતનું રક્ષણ અને કુંતીજીની સ્તુતિ	૨૪૧

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીસુબોધિનીજી

॥ श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धः ॥

શ્રીમદ્‌ભાગવતનો પ્રથમ સ્કંધ

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પહેલો

वन्दे श्रीकृष्णदेवं मुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यं
लोके भक्तिप्रसिद्ध्यै यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः ।
यस्यासीद्रूपमेव त्रिभुवनतरणे भक्तिवच्च स्वतन्त्रं
शास्त्रं रूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः स नो भूतिहेतुः ॥१॥

મુર અને નરકને હણનાર,[1] વેદ અને વેદાંતોથી જણાતા[2] શ્રીકૃષ્ણદેવ, (જે) અનન્ત (ભગવાન) લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થએલા,[3] જેમનું (સ્વ) રૂપ જ ત્રણ ભુવનો તરે તેમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતંત્ર હતું,[4] અને જે શાસ્ત્રને[5] અને (સ્વ) રૂપને આનંદથી લોકમાં પ્રકટ કરે છે, તે અમારી સંપત્તિ કરનાર થાઓ.[6] કા. ૧

---

૧ આ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૨ આથી વાસુદેવ વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૩ આથી જેમાં પ્રકટ થયા તે સ્થાન જણાવેલ હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૪ આથી અનિરુદ્ધ વ્યૂહ જણાવ્યો. શ્રીભાગવતમાં પંચરાત્રની પેઠે ચારે વ્યૂહનું નિરૂપણ હોવાથી તેનું નિરૂપણ આ કારિકામાં કરેલું છે. તેથી ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન ક્રીડા કરે છે, તે ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો શ્રીભાગવતનો અર્થ કહ્યો (प्र).

૫ રૂપથી અવતાર લીધા પેઠે નામથી પણ અવતાર લે છે એમ આથી જણાવ્યું (प्र).

૬ ભાગવતનું વ્યાખ્યાન કરવા રૂપ સંપત્તિ ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવા પ્રયોજનથી આ શ્લોક કહેલ છે (प्र).

ભગવાન ભૂતલ ઉપર આ કારિકા લખવાના સમયે વિરાજતા નહીં હોવાથી ભૂતકાલનો પ્રયોગ કરી 'પ્રકટ થએલા' 'હતું' એમ લખેલ છે.

कर्ता ज्ञः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि सन्
सर्वस्यापि विधारणो विजयते निर्दोषसर्वेष्टदः ।
यो लीलाभिरनेकधा वितनुते रूपं निजं केवलः
सोऽयं वाचि ममास्तु पूर्णगुणभूः कृष्णावतारः पतिः ॥ २ ॥

જે સર્વના રચનાર (અને) જાણનાર છે, જેમનામાંથી વેદ નીકળ્યા છે, જે સર્વ (પદાર્થમાત્ર)નું સ્વરૂપ થએલ હોવા છતાં પણ સર્વને એ ધારણ કરે છે,[1] (જે) દોષરહિતને સર્વ ઇચ્છેલ આપનાર[2] હોઈ વિજય પામે છે, જે કેવલ (નિર્ગુણ)[3] હોઈ લીલાઓથી પોતાનાં સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે વિસ્તારે છે, જેમનામાંથી પૂર્ણ ગુણો નીકળેલા છે તે આ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લીધેલા પતિ મારી વાણીમાં રહો. કા. ૨.

श्रीमद्वल्लभविद्वदीशविलसद्वंशाब्धिपूर्णेन्दवे
श्रीगोपीपतिवन्दिने सुमनसि ब्रह्मामृतस्यन्दिने ।
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टसूरिरिति यन्नामाखिलाभीष्टदं
तस्मै तातमहाशयाय हरये कुर्मो नमः सिद्धये ॥ ३ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભના* વિદ્વાનોના ઈશોથી પ્રકાશતા વંશરૂપી સમુદ્રના પૂર્ણચંદ્ર, શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર, ઉત્તમ મનવાળા (લોક)રૂપ પુષ્પમાં બ્રહ્મરૂપ અમૃત રેડનાર, 'શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટ સૂરિ' એવું જેમનું નામ સર્વ ઇચ્છેલું આપનાર છે તે (વિઘ્ન) હરનાર ઉદાર મનવાળા પિતાને (કાર્ય) સિદ્ધ થાય તે માટે નમન કરીએ છીએ[4] કા. ૩.

---

૧ આ વાક્યથી ભગવાન સર્વનું ઉપાદાન કારણ, સર્વના આત્મા અને સેતુ હોવાનું કહેલું છે (प्र).

૨ આથી એમ જણાવેલ છે કે જો કોઇને ઇચ્છેલ પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેનું કારણ તેનો જીવનો ધર્મ છે, પણ ભગવાનનો ધર્મ નથી (प्र).

૩ ભાગવતમાં કહેલ આ ભાગથી ભગવાનનું મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ કહેલ છે (प्र).

* અહીં લક્ષ્મણભટ્ટના પિતા વલ્લભભટ્ટને માટે આ શબ્દ યોજેલો છે, કારણકે તેમના વંશમાં લક્ષ્મણભટ્ટ થયા. શ્રીમદાચાર્યચરણ માટે આ શબ્દ યોજેલ નથી.

૪ આ શ્લોકમાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણે શ્રીમદાચાર્યચરણ તેમના પિતાને નમસ્કાર કરે છે. અહીં 'શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર' એમ કહેલ છે, તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે તે વિષ્ણુસ્વામિના મત પ્રમાણે વર્તી ગોપાલની ઉપાસના કરતા (प्र). 'શ્રીગોપીપતિ' એટલે શ્રીકૃષ્ણ. લક્ષ્મણભટ્ટ વિષ્ણુસ્વામિના મતના હતા તેમ જણાય છે, પરંતુ આ શબ્દથી પ્રકાશકાર કહે છે તેવું અનુમાન કરાતું નથી, અને કરવાની જરૂર નથી.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીસુબોધિનીજી

॥ श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धः ॥

શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રથમ સ્કંધ

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પહેલો

वन्दे श्रीकृष्णदेवं मुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यं
लोके भक्तिप्रसिद्ध्यै यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः ।
यस्यासीद्रूपमेव त्रिभुवनतरणे भक्तिवच्च स्वतन्त्रं
शास्त्रं रूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः स नो भूतिहेतुः ॥१॥

સુર અને નરકને હણનાર,[૧] વેદ અને વેદાંતોથી જણાતા[૨] શ્રીકૃષ્ણદેવ, (જે) અનન્ત (ભગવાન) લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થએલા,[૩] જેમનું (સ્વ) રૂપ જ ત્રણ ભુવનો તરે તેમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતંત્ર હતું,[૪] અને જે શાસ્ત્રને[૫] અને (સ્વ) રૂપને આનંદથી લોકમાં પ્રકટ કરે છે, તે અમારી સંપત્તિ કરનાર થાઓ.[૬] કા. ૧

---

૧ આ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૨ આથી વાસુદેવ વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૩ આથી જેમાં પ્રકટ થયા તે સ્થાન જણાવેલ હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહ જણાવ્યો (प्र).

૪ આથી અનિરુદ્ધ વ્યૂહ જણાવ્યો. શ્રીભાગવતમાં પંચરાત્રની પેઠે ચારે વ્યૂહનું નિરૂપણ હોવાથી તેનું નિરૂપણ આ કારિકામાં કરેલું છે. તેથી ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન ક્રીડા કરે છે, તે ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો શ્રીભાગવતનો અર્થ કહ્યો (प्र).

૫ રૂપથી અવતાર લીધા પેઠે નામથી પણ અવતાર લે છે એમ આથી જણાવ્યું (प्र).

૬ ભાગવતનું વ્યાખ્યાન કરવા રૂપ સંપત્તિ ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવા પ્રયોજનથી આ શ્લોક કહેલ છે (प्र).

ભગવાન ભૂતલ ઉપર આ કારિકા લખવાના સમયે વિરાજતા નહીં હોવાથી ભૂતકાલનો પ્રયોગ કરી 'પ્રકટ થએલા' 'હતું' એમ લખેલ છે.

श्रीमद्भागवतागमः सुरतरुर्लोके फलत्वं गतः
भाषाभेदविभेदतस्त्रयमपि स्यान्नो विरुद्धं महत् ।
भक्त्यंशे फलता प्रमाणसुबले वेदत्वमर्थे पुनः
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः सुरतरुः शाखाद्विवह्निद्वयम् ॥ ४ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત વેદ (છે), કલ્પવૃક્ષ છે, અને [1]લોકમાં ફલરૂપ છે. (આ) મુખ્ય ત્રણે જૂદી જૂદી ભાષાના તારતમ્યને લીધે વિરુદ્ધ નથી.[2] (૧) ભક્તિના[3] અંશમાં ફલરૂપ છે, (૨) પ્રમાણના ઉત્તમ બલ(ના વિષય)માં વેદરૂપ છે અને વળી (૩) અર્થમાં બાર સ્કંધ (થડ) વાળું કલ્પવૃક્ષ છે (અને તેની) ત્રણસો બત્રીસ શાખાઓ (અધ્યાયો) છે. કા. ૪.

अर्थं तस्य विवेचितुं न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते-
रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।
दत्त्वाऽऽज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोऽहं मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥ ५ ॥

સુખરહિત (લોક) માં[4] વાણીના પતિ વૈશ્વાનરથી[5] બીજો (કોઇ)

---

૧ ' લોકમાં ' એટલે દૈવી સૃષ્ટિમાં (પ્ર).

૨ એક જ ભાગવત વેદ કલ્પવૃક્ષ અને ફલ કેમ થાય છે તે અહીં કહેલ છે. આમાં લૌકિકી, મતાન્તર અને સમાધિભાષા એવી ત્રણ ભાષાઓના તારતમ્યને લીધે ભાગવત આ ત્રણ રૂપ થાય તેમાં વિરોધ નથી (પ્ર).

૩ આ ભાગવત જૂદા જૂદા અધિકારીઓને તેમના અધિકાર પ્રમાણે જૂદું જૂદું ફલ આપે છે. ૧. ૭ ૭ માં આને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું કહેલું છે. તેથી તેનાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે શ્રવણ વિગેરેથી તેનો સ્વાદ લેતાં તે સંપૂર્ણ ફલરૂપ થાય છે. ' આ પહેલાં ભગવાને કહેલું ' એ વાક્યમાં ભગવાને પ્રકાશિત કરેલું કહેલ હોવાથી તે વેદરૂપ છે. ૧૨. ૧૨. ૬૪ માં (જૂદા જૂદા પુરુષોને તે જૂદું જૂદું ફલ આપનાર) કહેલ હોવાથી તે સર્વનું તે કલ્પવૃક્ષ છે (પ્ર).

૪ વિ જતું રહેલું છે વં સુખ જેમાંથી તેવા લોકમાં શ્રીભાગવતના અર્થનું અચિંતું પૂજન કરવા એટલે તેના સાત અર્થો વિરોધ વિનાના પ્રકટ કરવા (પ્ર). ' વિવેચિતુમ્ ' એટલે ' વિવેચન કરવા ' એવો અર્થ લેવાથી આવી ક્લિષ્ટતા રહે નહીં.

૫ ' વાણીના પતિ ' શબ્દથી ' વૈશ્વાનર ' એટલે આચાર્યચરણ આનો બરાબર અર્થ કરવા શક્તિવાળા હોવાનું જણાવ્યું, કારણકે જેમ સ્ત્રી પોતાના દેહને પોતાના પતિ પાસે જ પ્રકટ કરે છે, તેમ વાણી પણ કોઇક પાસે જ પોતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે. વાણીના પતિ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) જ છે (પ્ર).

ત્રણ અર્થો તો હું (આ ટીકામાં) કહીશ. ચાર[1] (અર્થો શ્રીભાગવતાર્થ) નિબંધમાં છે. આ (વિષય) માં સત્પુરુષો (કાર્યની) સિદ્ધિ થાય તે માટે પોતાના સંતોષ સાથે આજ્ઞા આપો. કા. ૯.

ભગવાનની આજ્ઞાથી[2] ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી સંહિતા (ભાગવત) નો આરંભ કરતાં, બોધ થાય તે માટે મંગલ કરતાં, નીચેના શ્લોકથી પ્રથમ બીજની સ્થિતિથી ગાયત્રીનો અર્થ જણાવે છેઃ—

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે, સમવાયિ અને બીજું કારણ હોવાથી, જેમનામાંથી (થાય છે), જે અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, અને પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે, જેમાં સૂરિઓ મોહ પામે છે તેવા બ્રહ્મનો જેમણે આદિકવિ માટે હૃદયથી વિસ્તાર કરેલો છે, જેમ તેજ, પાણી અને પૃથ્વીનાં જૂદાં રૂપાંતરો (જણાય છે), તેમ ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં ખોટી (જણાય છે), તે પોતાનાં તેજથી સદા કપટ (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર) નો નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ સત્ય (ભગવાન) નું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ૧.

અહીં[3] (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ બેસતો નથી, કારણકે ભાગવત કથારૂપ છે. તે તો ચોથા શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે :– 'જેમાં ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના વિસ્તારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, (અને) જેમાં વૃત્રાસુરનો વધ (કહેલ) છે તે શ્રીભાગવત ઇચ્છેલું છે.' જેમ વેદમાં વૃત્રને યજ્ઞરૂપ (કહેલ છે), અને તેના વધથી યજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ થયાનું કહેલું છે, તેવી રીતે અહીં પણ ભક્તિરૂપ વૃત્ર છે (અને) તેના વધનું નિરૂપણ થવાથી અહીં ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થશે. ગાયત્રી[4] વેદની માતા છે અને

૧ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાયો એ ચારના અર્થો (પ્ર).

૨ 'દૂતોને કહેલી' એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા એટલે નારદના ઉપદેશથી (પ્ર).

૩ 'બીજની સ્થિતિથી ગાયત્રીનો અર્થ કહે છે' એમ માનવામાં પ્રમાણ શું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી પ્રસંગને લીધે પહેલા ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ અહીંથી જણાવે છે. (પ્ર).

૪ ગાયત્રીથી આરંભ કરી કહેવાનું પ્રયોજન અહીંથી કહે છે. જો બીજ તરીકે ગાયત્રીનો અર્થ કહે નહીં તો ઉપર ગાયત્રીનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં 'ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના

ત્રણ વેદોનો અર્થ જણાવનારી છે. ભાગવતમાં તેનો અર્થ પ્રથમ બીજના પ્રકારથી કહેલો છે, કારણકે વેદ અને ભાગવત એક (જ) બીજવાળાં હોવાથી, જેવો વેદ તેવું ભાગવત (છે). તેથી ગાયત્રીનો અર્થ જણાવવાથી ભાગવત વેદથી વિરુદ્ધ નથી અને વેદથી દુર્બલ નથી એમ જણાવ્યું. વળી[1] જેમ વેદમાં યજ્ઞસંબંધી પદાર્થો યોગથી થતા ધર્મથી ફલ અને સાધન સહિત જાણવામાં આવે છે. તેમ અહીં પણ યોગથી થએલ ધર્મથી વ્યાસે (૧) પુરુષ (૨) માયાથી થતું બંધન (અને ૩) ભકિતથી થતી મુકિત એ ત્રણ ૧. ૭. ૪ થી ૬ એ ત્રણ શ્લોકોથી જાણ્યા. આ[2] સમાધિભાષા છે. તેમાં[3] પુરુષનો પ્રયત્ન ભકિત (કરવા) માં જ છે. ‘ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભક્તિ એમ કહેવાય છે, તેનાથી મુક્તિ થાય છે, બીજા પ્રકારે (થતી) નથી ’ એ વૈષ્ણવતંત્રના વચન પ્રમાણે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભકિત છે. ઘણો[4] દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ તો (ભગવાનને) આત્મા તરીકે જાણવામાં આવે ત્યારે થાય. અને (તેમના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તો (તેમણે રચેલ) સૃષ્ટિ વિગેરે (જાણવાથી) થાય. ત્યાં (ભગવાન વિષે) (તે) બે પ્રાપ્ત કરાવવા આ ભાગવતસંહિતા (રચી) છે. જેમ[5] (વેદના) બે કાંડોનો અર્થ (૧) યજ્ઞો અને (૨) બ્રહ્મનું આત્મા તરીકે જ્ઞાન એકબીજાના કારણરૂપ છે,[6] તેમ અહીં (માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સ્નેહ) બંને ભકિતનાં કારણ[7] છે એમ

વિસ્તારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ’ એમ ન કહેત. તેથી એ લક્ષણવાકયમાં તે લક્ષણથી ભકિત ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ અને ભકિતમાં વિઘ્ન કરાવનારનો નાશ કરવાનું કહેલ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે પહેલા શ્લોકની સંગતિ આ ભાગથી કહી. (પ્ર).

૧ આ ભાગથી બીજા શ્લોકની સંગતિ કહે છે. (પ્ર).

૨ ‘ આ ’ એટલે વ્યાસે અનુભવેલી. (પ્ર).

૩ (બીજા શ્લોકમાં) ‘ ધર્મ ’ શબ્દથી ભકિત માટે પ્રયત્ન કહેલો છે. ‘ વેદ્યમ્ ’ વિગેરેથી જ્ઞાન કહેલ હોવાથી જ્ઞાનને (ભકિત પ્રાપ્ત કરવાનો) વ્યાપાર કહેલ છે અને આ જ વેદનો અર્થ છે તેટલાથી વેદ વૃક્ષરૂપ હોવાનું જણાય છે. (પ્ર).

૪ ‘ ઘણો દૃઢ (સ્નેહ) ’ શબ્દથી (ત્રીજાથી બારમા સુધીના) દશ સ્કંધોનો અર્થ કહ્યો જાણવો. બારમા સ્કન્ધમાં ‘ આશ્રય ’ કહ્યો તેથી આત્માનું અને બાકીના નવ સ્કંધોથી ત્રણ પ્રકારના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ કર્યું. તેથી પરિણામે મહાત્મ્યજ્ઞાન જેની પહેલાં થએલું છે તેવા ઘણા દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નિરૂપણ થયું. (પ્ર).

૫ આ ભાગથી ત્રીજા શ્લોકની સંગતિ કહી છે (પ્ર).

૬ ‘ એક બીજાના કારણરૂપ ’ એટલે એકબીજાનો ઉપકાર કરનાર.

૭ સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી ભક્તિનાં કારણરૂપ (પ્ર).

છે). કારણકે ગાયત્રીના[1] અર્થમાં માત્ર ઉત્પત્તિ જ કહેલી છે, સ્થિતિ અને પ્રલય (કહેલા) નથી, અને પાછળથી ' वरेण्य ' અને ' भर्ग ' શબ્દોથી સૂચવેલાં છે. તે અહીં પણ (શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી સૂચવશે. અથવા (ગાયત્રીમાં) સૂચવેલો અર્થ પણ લઈને ' જન્મ વિગેરે ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય[2] ' અથવા જેમનામાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે...' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કહેલા છે. જન્મ છે આદિ: પ્રથમ જેનો, સ્થિતિ અને ભંગ (પ્રલય) નો, એમ તદ્‌ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ (સમાસ લેવો); અથવા (જેનો એટલે) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ભંગનો, એમ અતદ્‌ગુણસંવિજ્ઞાન (બહુવ્રીહિ) લેવો. (આ શબ્દથી) વેદનો અર્થ જણાવેલ હોવાથી કાંઈ અધિક કહેલ નથી અને કાંઈ ફરીથી કહેલ નથી.

' अस्य ' ' આ (જગત) નો ' એટલે મનથી પણ કળી ન શકાય તેવાં કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ (જગત) ના (જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી થાય છે) એમ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય (જણાવ્યું). ' यतः ' એ અવ્યય, બ્રહ્મ વિકારરહિત છે, સર્વ જગતનું બીજ હોવા છતાં વિકાર વિનાનું છે એમ જણાવવા યોજેલ છે. જેમ કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિ અને મંત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો જોવામાં આવે છે છતાં તે (કામધેનુ વિગેરે) માં વિકાર થતો નથી (તેમ જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં બ્રહ્મમાં વિકાર થતો નથી.) આથી[3] બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૧. ૨૬ માં કરેલ પૂર્વ પક્ષમાં (જણાવેલ શંકા) દૂર થાય છે.

જો કે ' यत् ' ' જે અને ' तत् ' ' તે ' શબ્દો નિત્ય સંબંધવાળા હોવાને લીધે પણ શબ્દ ઓછો હોવાનો દોષ દૂર કરવા તે અધ્યાહાર કરી (રાખી) શકાય, છતાં પણ ગાયત્રીમાં રહેલા ' तत् ' ' તે ' શબ્દના વ્યાખ્યાનરૂપ આ (શ્લોકમાં) શ્રેષ્ઠ (અને) સત્ય એ બે શબ્દો હોવાથી ('તે' શબ્દ) અધ્યાહાર[4] નથી.

તે (કારણ સંબંધ) માં કેટલાક એમ કહે છે કે બ્રહ્મ (જગતનું) સમવાયિ કારણ છે અને પ્રકૃતિ નિમિત્ત કારણ છે. બીજાઓ તેથી ઉલટું જ[5] (પ્રકૃતિ સમવાયિ

---

૧ જન્મ, સ્થિતિ અને લયને પડતા મૂકી માત્ર જન્મ જ અહીં કેમ કહેલ છે, એની શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૨ તો પછી પાછા જન્મ વિગેરે ત્રણે કેમ લીધા છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી શ્રુતિથી તે સિદ્ધ હોવાથી તે પણ લીધેલ છે. (प्र)

૩ ' આથી ' એટલે કામધેનુ વિગેરેની પેઠે વિકારરહિત હોવાનું જણાવનાર ' यतः ' અવ્યયથી બ્ર. સૂ. ૨. ૧. ૨૬ માં દર્શાવેલ શંકા દૂર થાય છે. જો બ્રહ્મ પોતે જ સાધન વિના જગદ્રૂપ થાય તો બ્રહ્મ બધું જગત્ થાય, અને જો અંશથી જગત થાય, તો તે અવયવરહિત હોવાનું ખોટું ઠરે, એવી શંકા છે.

૪ ગાયત્રીમાંનો ' तत् ' શબ્દ અહીં અધ્યાહાર રાખેલ નથી, કારણકે તેનો અર્થ જણાવનાર सत्यं परम् એ બે શબ્દો શ્લોકમાં છે.

૫ આથી જગતનાં કારણ પરમાણુઓ છે. એવા વાદનો પણ સમાવેશ થયો. (प्र)

જણાવવા, ગાયત્રી બીજ, વેદવૃક્ષ અને ભાગવત ફલ છે એમ કહેવામાં આવે[૧] છે. તેથી વેદ બંને કાંડના અર્થમાં સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ફલ વિનાના વૃક્ષ પેઠે વ્યર્થ હોવાથી ભાગવતનો આરંભ (કરવામાં આવે છે). તે અહીં (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોથી કહેવામાં આવે છે

જો કે પ્રણવ (ૐ). અને વ્યાહૃતિઓ (ભૂર્ભુવઃસ્વઃ) પણ તેવાં (વેદના બીજરૂપ) છે, છતાં પણ તેઓનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી, તેથી ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે. વળી[૨] ' પ્રસૂતિથી તે સવિતાનું વરણ કરવા યોગ્ય (નું ધ્યાન કરીએ છીએ)' એ વાકય પ્રમાણે અગ્નિનું પૂજન કરવામાં, અને તેવી રીતે 'ગાયત્રીથી મંત્રેલાં જલને ઊંચે ઉડાડે છે' વિગેરે વાકયથી સંદેહ[૩] વિગેરેને દૂર કરવા પણ ગાયત્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી વિઘ્ન વિના વાણી નીકળ્યા કરે તે માટે (વ્યાસજી) ગાયત્રીથી ભગવાનનું પૂજન કરતાં ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહે છે.

ત્યાં ગાયત્રીમાં[૪] (सवितुः અને देवस्य એ) બે છઠ્ઠી (વિભકિતના શબ્દો) થી (ભગવાન) જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર હોઈ સર્વના કર્તા, અને દેવ હોઈ સર્વ જાણનાર હોવાનું કહેલ છે. 'वरेण्यम्' (વરણ કરવા યોગ્ય) શબ્દથી ભકિતનું બીજ (જણાવેલુ છે). 'भर्गः' (અવિદ્યાનો નાશ કરનાર) શબ્દથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર કહેલ હોવાથી સંસાર મીટાડનાર (જણાવેલ છે), અને તેથી જ 'धीमहि' (ધ્યાન ધરીએ છીએ) શબ્દથી ' જે સર્વ (જીવો) ની બુદ્ધિ અને મન સાથે બધીએ ઈંદ્રિયોને સદા પ્રેરણા કરે છે તેમનું ધ્યાન સંપૂર્ણ પ્રકારે હિતકારી છે' એ વાકય પ્રમાણે જરૂરી કહેલું છે. તે સર્વ અહીં (આ શ્લોકમાં) પણ ' આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી (થાય છે)' શબ્દથી કહેલ છે. અથવા ' તેથી આ આત્મામાંથી આકાશ થયું ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જન્મ आद्यस्य આકાશનો જેમનામાંથી (થાય છે એવો અર્થ

---

૧ આ ત્રીજા શ્લોકમાં પાન કરવાનું કહેવાયું તેથી એમ કહેવાયું.

૨ આ ભાગથી ગાયત્રી જ ન કહેતાં તેનો અર્થ જ કહેવાનું કારણ કહેલ છે. બે કાર્યમાં ઉપયોગ થતો હોવાથી તેના અર્થમાં સંદેહ થાય, તેથી સંદેહ ન રહે તે માટે ગાયત્રીનો અર્થ જ કહેલ છે. (प्र)

૩ સંદેહ વિગેરે રાક્ષસો છે. (તેલીવાળાની પ્રકાશમાં ફુટનોટ).

૪ ગાયત્રીમાં બે છઠ્ઠી વિભકિતના શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો તેથી તેમાં સૂર્યની વાત નથી.

કારણ અને બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ હોવાનું) કહે છે. બીજાઓ બ્રહ્મ માત્ર કર્તા હોવાનું કહે છે. તે બધા ખોટા છે એમ જણાવવા ‘ સમવાયિ અને બીજું કારણ હોવાથી ’ એમ કહેલું છે. अन्वेति સાથે (રહે) તે अन्वयः[1] સમવાયિ કારણ. ‘ બીજું ’ એટલે નિમિત્ત કારણ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬, શ્લોક ૪ માં[2] કહેલાં અને નહીં કહેલાં (કારણો) નો ‘ च ’ ‘ અને ’ શબ્દથી સમાવેશ કરેલો છે. તેથી એમ કહેવાયું કે જેનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો જૂદાં નથી તેવા જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે. સ્થિતિ અને પ્રલય વિગેરેમાં પણ જરૂર પ્રમાણે (અર્થ) લેવાથી[3] (તે બધાં) સાથે કહેવામાં દોષ નથી. અથવા નાશ (થવા) ની પ્રક્રિયા સ્વીકારેલી નહીં હોવાથી નાશ (કહે છે તે) માં પણ (પદાર્થની) ન જણાય તેવી સ્થિતિ (રહેતી) હોવાથી, સમવાયિ (કારણ) ની જરૂર રહે છે જ. પ્રત્યક્ષથી જણાય તેવા અન્વય અને વ્યતિરેક અહીં (બ્રહ્મના સંબંધના) હોતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોવાનું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતું નથી. તે તો શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલું છે. વળી કોઈ (પદાર્થ) માં બ્રહ્મનો વ્યતિરેક (અભાવ) હોવાનું સંભવતું નથી. આકાશમાં ઉગેલું ફૂલ પણ તે (બ્રહ્મ) હોવાથી જ અને ‘ જે છે અને જે નથી ’ (તે સર્વ બ્રહ્મનું રૂપ છે) એ વાક્યથી જણાય છે. તેથી એમ કહેલું છે કે સર્વ પ્રકારથી[4] પણ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે.

(બ્રહ્મ) જગતનું કારણ હોવાથી તે (કારણ થવા) માં ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થવા છતાં પણ લોકની પેઠે (તેને) ફલનું અજ્ઞાન હોવાનું સંભવે, તે (ફલનું જ્ઞાન) ‘ અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા ’ શબ્દોથી કહે છે. આ (જ્ઞાન) બહુ પ્રયોજનવાળું[5] નથી એમ જણાવવાં (अर्थेषु શબ્દ) સાતમી વિભક્તિમાં (યોજેલ) છે. એક પ્રયોજનનાં પણ ઘણાં પ્રયોજનો હોય છે એમ જણાવવા (એ શબ્દનું) બહુવચન (કહેલ) છે. વળી જ્ઞાનશક્તિ અને પ્રયોજનો (अभिज्ञः અને अर्थेषु) નો

---

૧ જે તે તે (કાર્ય) ને લક્ષ્યમાં રાખી તેમાં વ્યાપી રહી રહે તે अन्वयः આવી રીતે આરોપ કર્યા વિના અને આવી ચડેલ ન હોવાના રૂપથી (તે તે પદાર્થની) સાથે રહેવું તે સમવાય એવું તેનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું. (प्र)

૨ શ્લોકમાં અખંડબ્રહ્મવાદ કહેલો છે. (प्र)

૩ ‘ તર્કપાદમાં વ્યાસજીએ સમજાવતાં દોષ દર્શાવેલ છે, છતાં બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોવાનું કેમ કહો છો ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્ય યોજેલું છે. ‘ જરૂર પ્રમાણે ’ એટલે તે તે (પદાર્થો) ના અનુકૂલ આધાર તરીકે. તેથી વ્યાસજીએ વૈશેષિકો માને છે તેવા સમવાયનો જ દોષ જણાવેલ છે, પરંતુ તાદાત્મ્યરૂપ સમવાયમાં દોષ દર્શાવેલ નથી. (प्र)

૪ ‘ સર્વ પ્રકારથી ’ એટલે સમવાયિ તરીકે, નિમિત્ત તરીકે, અધિષ્ઠાન તરીકે અને પ્રયોજક તરીકે. (प्र)

૫ (બ્રહ્મમાં) વૈરાગ્ય પૂર્ણ હોવાથી કોઈ પણ ચીજ તેમને બહુ ઇચ્છેલી નથી, તેથી કર્મવાચક છઠ્ઠી (વિભક્તિ) ન કહેતાં વિષયસપ્તમી યોજેલી છે. (प्र)

માપ્ત કરેલ નથી, તેથી (બ્રહ્મને) હર્ષ અને શોક હોતા નથી. ' અર્થ ' શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન થાય છે.[1] અથવા ' અર્થેષુ ' એટલે નિમિત્તોમાં,[2] તેથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવવા જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું છે એવો અર્થ થયો. સર્વ જીવોને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે જગત (રચ્યું) એમ કહેવાયું. એકે એક પ્રયોજનમાં પ્રયોજન, કાર્ય અને કારણની પરંપરાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન (ભગવાનને છે) એવો (અભિજ્ઞઃ શબ્દમાંના) અભિ શબ્દ (ઉપસર્ગ) નો અર્થ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં કેટલાક એમ કહે છે કે (ભગવાન) સ્વાર્થ માટે જ સર્વ કરે છે. ખોટું હોવાનું જણાવવા ' પોતાની મેળે પ્રકાશનાર ' એમ કહેલું છે. જો કે જીવો (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ છે, તોપણ (બંનેના સ્વરૂપના) પ્રકારમાં ભેદ[3] તેથી (ભગવાન જ પોતાની મેળે પ્રકાશનાર હોવામાં) દોષ નથી. (ભગવાન) પોતાથી જ પ્રકાશે છે, વિષયોમાં રમણ કરતા નથી, એવો અર્થ છે. અથવા વિરાટમાં રહેલા ભગવાન પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે. તે (આવા અર્થ) થી ઉપર જણાવેલ જાણનાર હોવાપણું દૃઢ થાય છે, અથવા ક્લેશ ન થાય તે માટે (ભગવાન) સ્વાનંદમાં રમણ કરે છે એવો અર્થ છે. આટલાથી[4] રૂપપ્રપંચ (જૂદાં જૂદાં રૂપો થાય છે તે બધાં) નું કારણ (ભગવાન) છે એમ કહ્યું.

હવે શ્લોકના બીજા ચરણથી નામપ્રપંચનું કારણ (પણ ભગવાન છે) એમ છે. જો કે (ભગવાન રૂપ અને નામપ્રપંચ બંનેનું) કારણ સરખી રીતે હોવાનું શકાય, છતાં પણ રૂપપ્રપંચમાં આસક્તિવાળા જીવોને જૂદા પાડવા અહીં જૂદું કહેલ છે. બંધ અને મોક્ષના પ્રકાર જૂદા જૂદા જણાવવા વેદ અને જગત (નામ અને રૂપ પ્રપંચ) જૂદા જૂદા કહેલા છે. ત્રણે પ્રકારની ઉત્પત્તિ (જનન, આગમ અને પ્રાકટ્ય) વેદની નથી,[5] પરંતુ પ્રલયમાં (તે) સૂક્ષ્મ રૂપથી[6] છે. જેમ અનેક ભાષાઓમાં પ્રસરવું તે વર્ણોનો વિસ્તાર છે, તેમ વેદની જૂદી શાખાઓ થવી તે શ્રુતિ (વેદ) નો વિસ્તાર છે. ' બ્રહ્મ ' એટલે વેદ.

---

૧ ' અર્થ ' શબ્દનો અર્થ ફલનો લાભ જ કેમ થાય ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી તેનો અર્થ કહેલ છે. કોશમાં તેના અર્થ, શબ્દના અર્થ, ધન, વસ્તુ, પ્રયોજન અને નિવૃત્તિ (દૂર કરવું) એટલા કહેલા છે. (પ્ર)

૨ ' નિમિત્તથી કર્મયોગ ' એ વાક્ય પ્રમાણે ફલના (અર્થ) માં સાતમી વિભક્તિ છે, એટલે ' જીવોના અર્થો (પુરુષાર્થો) ને જાણનાર ' એવો અર્થ થયો છે. (પ્ર)

૩ જીવો ભગવત્સ્વરૂપ હોવા છતાં તેમનામાં ઈશ્વરનો પ્રકાર નથી, તેથી તેઓ માટે ભગવાન સૃષ્ટિ કરે તેથી તેમના સ્વરાટપણાની હાનિ થતી નથી. (પ્ર)

(તે)
' જે
છે ' એ
અથવા
' હૃદય
તેથી (
તો (તે
ફેરફાર
બ્રહ્મ
વેદના
ભાવ દે
પ્રકારે
બીજે
જણાવ
જ સ્તુ
શબ્દ
મોહ
મોહ
અને '
નથી.
પુરુષ
અનુર
માત્ર
(કરવ
થાય
કરેલી
અથવ

(તે) વિકાર રહિત છે એ જણાવવા તેવો શબ્દ (બ્રહ્મ) (યોજેલ છે). ' જે પહેલાં બ્રહ્માને બનાવે છે, અને જે તેમની પાસે વેદોને મોકલે છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માને માટે (ભગવાને) વેદોનો વિસ્તાર (કરેલો છે). અથવા ભગવાનનું તાત્પર્ય વેદમાં જ છે, લોકમાં નથી. એમ જણાવવા ' હૃદા ' ' હૃદયથી ' એમ કહેલું છે. ' યઃ ' ' જેમણે ' શબ્દ ગાયત્રીના ત્રીજા પાદમાં રહેલ છે. તેથી (ભગવાન) સર્વના પ્રેરક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ (તેવો અર્થ) ન હોય તો (તે શબ્દ) નકામો ઠરે, કારણ કે ' યતઃ ' ' જેમનામાંથી ' શબ્દ જ વિભક્તિનો ફેરફાર કરીને સર્વ વાક્યોમાં જોડી શકાય છે. ' आदिकवये ' ' આદિકવિ માટે ' એટલે બ્રહ્મા માટે. વેદમાર્ગ પ્રમાણે બ્રહ્મા એમ (આદિકવિ) કહેવાય છે, એવો અર્થ છે. વેદના અર્થમાં શ્રદ્ધાવાળા બીજાઓની પણ તે પ્રકારથી જ મુક્તિ થાય છે એવો ભાવ છે. (બ્રહ્મા) શબ્દના રસને જાણનાર છે અથવા તેને છૂપાવવા અથવા તેને જૂદા પ્રકારે કહેવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા ' કવિ ' શબ્દ (યોજેલ છે). બીજો કોઈ તેવો નથી એમ જણાવવા અથવા કવિનો દોષ (તેમનામાં) નથી એમ જણાવવા ' આદિ ' શબ્દ (યોજેલ છે). અથવા (તેમની) જૂદાં જૂદાં પ્રકારની જ સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને તેમને વેદ જણાવ્યા એમ જણાવવા ' આદિકવિ ' શબ્દ યોજેલ છે. બીજાઓને વેદ ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ ' (જેમાં સૂરિઓ) મોહ પામે છે ' શબ્દથી કહેલું છે. જે વેદમાં અથવા વેદના અર્થમાં સૂરિઓ પણ મોહ પામે છે એવો અર્થ છે. ' યજ્ઞો લૌકિક છે, માત્ર ફલના સંબંધમાં વૈદિક[1] છે, અને બ્રહ્મ માત્ર જીવોનો આત્મા[2] છે ' એમ માનનાર સાંખ્યો અને યોગીઓ વૈદિક નથી. વળી પૌરાણિકો સદ્વાદી (પદાર્થ માત્ર સત્ છે) એમ માનનાર હોવા છતાં પુરુષથી અટકી જાય છે, પરંતુ પુરુષોત્તમને જાણતા નથી, અને બીજાઓ તેમને અનુસરે છે. ' ભગવાનને શરણ ન જવું ' એ (સર્વને) મોહ થવાનું કારણ[3] છે. તેથી માત્ર ભગવાન અથવા તેમને શરણ ગએલા જ વેદના અર્થને જાણે છે. વેદ સર્વ (કરવા) સમર્થ હોવાથી કામનાથી દુઃખી થતા પ્રાણીઓને તેમની કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય તે માટે વેદનો પ્રચાર (કરેલો છે); તેવીજ રીતે (તેજ પ્રયોજનથી) શાખાઓ કરેલી[4] છે. તેવીજ રીતે કોઈક સમયે[5] પુરુષના હૃદયમાં (વેદ પ્રકટ થએલા), અથવા ' પહેલાં વેદ પ્રણવ જ હતા ' એ વાક્ય પ્રમાણે માત્ર પ્રણવ (તેના હૃદયમાં

૧ એમ કહેનાર મીમાંસકો મોહ પામે છે. (प्र)

૨ આમ કહેનારા વેદાંતૈકદેશીઓ મોહ પામે છે. નૈયાયિક વિગેરેનો તો સત્પુરુષો સ્વીકાર કરતા નથી. તેથી તેઓ સૂરિ ન હોવાથી જ તેમને ગણેલા નથી. (प्र)

૩ આથી સૂરિઓને પણ મોહ થવાનું કારણ કહેલું છે. (प्र)

૪ કારણકે મંદબુદ્ધિવાળાઓ માટે વેદના વિભાગ કરેલા છે. પુરુરવસને કામના થતાંજ ત્રેતાયુગમાં ત્રણ વેદ પ્રકટ થતાં (વિભાગ થયા). (प्र)

૫ ' કોઈક સમયે ' એટલે પુરુરવસના પહેલાં, કૃત યુગમાં. (प्र)

પ્રકટ થએલ). વેદનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્માને જ (થએલ છે). તેથી જ વેદનું તાત્પર્ય ન જાણતા હોવાથી વેદનો અર્થ ખોટી રીતે કરનારાઓનો આદર કરવો નહીં. પ્રપંચથી બંધ થાય છે, વેદથી મોક્ષ થાય છે. (તે) બંને વડે ભગવાન ક્રીડા કરે છે એવું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય છે.

એ રીતે (ભગવાન) પૂર્ણગુણવાળા છે એમ કહીને તે દોષરહિત છે એમ કહેતાં ત્રીજા ચરણથી (ગાયત્રીમાંના) 'भर्गः' શબ્દનો અર્થ કહે છે, અથવા તેમને માયાનો અથવા તેના કાર્યનો જરાએ સંબંધ નથી એમ જણાવેલ હોવાથી, (તે) વરણ કરવા યોગ્ય હોવાનું કહે છે. (ભગવાન) દોષરહિત છે એ પક્ષમાં તો દોષ બે પ્રકારના હોય છે-(૧) પોતાની અંદર જ દુષ્ટતા કરાવનાર અને (૨) સેવકનો ઉદ્ધાર ન કરવારૂપ. તે પૈકી પહેલો (દોષ ભગવાનમાં) નથી એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. દેહ ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મોનો સંબંધ (આ પહેલા પ્રકારનો) દોષ છે, અને તે દરેક (ગુણના સંબંધથી થાય છે તે) થી અથવા સાત્ત્વિક વિગેરે (પ્રકાર) ના ભેદથી થતો હોવાથી ઘણાં દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. પૃથ્વી, પાણી અને તેજ પૈકી એક હોય તે જેમ બીજું જણાય તે ખોટું જણાય છે, કારણ કે (દોષ) જોનારની બુદ્ધિને જ તેવી કરે છે, પરંતુ પદાર્થ તેવો નથી એવો અર્થ છે. મૃગજલ (જોવામાં આવે) તેમાં તેજ, જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. અંધારી રાતે જલ વિગેરે હોય તે પૃથ્વી હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. તેવી રીતે મણિ વિગેરે (પૃથ્વી છે તે) માં અગ્નિ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. કાચ વિગેરે પૃથ્વીમાં જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વાદળાં (જલ) માં ચંદ્ર હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. ચંદ્રનાં કિરણો (તેજ) માં વસ્ત્ર (પૃથ્વી) હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વળી છીપમાં રૂપું હોવાની બુદ્ધિ થાય છે તે એક જ જાતના (પદાર્થો) માંના ભ્રમો છે. તે (ભ્રમો) જેમ જીવોની બુદ્ધિથી કલ્પેલા છે, તેમ ભગવાનમાં અવતારો[1] વિગેરેમાં દેહ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણ ખોટાં (દેખાય) છે એમ કહે છે-' ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં ખોટી (જણાય છે) '. 'જેમનામાં' શબ્દથી તે (ખોટાં દેખાવાનાં) નિમિત્ત[2] અને સ્થાન[3] કહેલાં છે. તેથી ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય દેહ, ઇંદ્રિય, મન, તેમના ધર્મો, તેનું કારણ,[4] તેનાં સ્થાનો[5] અને તેના વિષયો[6] અધ્યાસથી (જણાય)* છે. એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા છે એમ કહેવામાં

---

૧ અહીં ' વિગેરે ' શબ્દથી ફલ પ્રાપ્ત કરેલ ભક્તો સમજવા (પ્ર).

૨ જેમના માટે અને

૩ જેમનામાં રહેલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે (પ્ર).

૪ કારણ = પ્રકૃતિ (પ્ર).

૫ સ્થાનો = ગુણો (પ્ર).

૬ વિષયો = રૂપ વિગેરે (પ્ર).

*' अध्यासेन सन्ति ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

આવે[1] તો 'જેમનામાં' શબ્દ વ્યર્થ થાય, અને બ્રહ્મ સર્વનો આધાર હોવાથી (સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા ન કહેવાય)[2] તેથી અધ્યાસથી જ (ભગવાનમાં દેહ વિગેરે છે) એમ કહેવું જોઈએ. આ[3] માટે જ દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. લોકની દૃષ્ટિથી (ભ્રમ)[4] જણાય છે, કારણ કે બીજા (જીવ) ના દેહ ઇંદ્રિય વિગેરે ધર્મો બીજા (બ્રહ્મ) માં જોવામાં આવે તે મિથ્યા છે. પ્રવૃત્તિ, પ્રકાશ અને તેના અભાવથી જુદા પ્રકારના ગુણ સ્પષ્ટ હોવા છતાં જેમ એકમાં બીજાનો અધ્યાસ થાય, (તેમ ભગવાનમાં જીવોના ગુણ જણાય છે)[5]. કેટલાક ભગવાનમાં દેહ ઇંદ્રિયોની કલ્પના કરીને, તે ચિદાનંદરૂપ હોવાની કલ્પના કરે છે. કેટલાક ચિદાનંદમાં દેહ અને ઇંદ્રિયો હોવાની, અને કેટલાક હરતા ફરતા શ્રીકૃષ્ણને જડ અને જીવનો સંબંધ હોવાની કલ્પના કરે છે, અથવા અમુક જડ અને જીવમાં (તેવી) શકિત (હોવાની કલ્પના કરે છે). કેટલાક શરીરમાં માયા અને માયાવાળાના અધ્યાસની, અથવા અમુક પ્રકારની માયાવાળાને પોતાની ઇચ્છાથી જ શરીરનો સંબંધ થવાની કલ્પના કરે છે. તે સર્વની બુદ્ધિ જ ભ્રાંત છે, બ્રહ્મને શરીર અને ઇંદ્રિયોનો સંબંધ નથી છતાં બ્રહ્મમાં વ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. એ રીતે ભગવાનમાં જડ અને જીવોના ધર્મ ખોટા (દેખાય છે) એમ કહ્યું. માયા અને તેનાં કાર્યનો જરાએ સંબંધ ન હોવાથી (બ્રહ્મ) વરણ કરવા યોગ્ય ' સુંદર ' છે એમ પોતાથી થતો (પોતાની અંદર દુષ્ટતા કરાવનાર પહેલા પ્રકારનો) દોષ તેમાં નથી એમ કહ્યું.

ચોથા ચરણથી બ્રહ્મમાં ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો હોવાનું કહેતાં, (તે) સેવકોનો ઉદ્ધાર (કરે છે) એમ કહે છે. સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિથી જ (તે) સર્વની બધી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે એવો અર્થ છે. (તેમનું) સ્વરૂપ જ અવિદ્યાનો નાશ કરનારૂં છે. આ પ્રમેયબલ છે. ' सदा ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કલિકાલ વિગેરે (તેમાં) વિઘ્ન કરનારા નથી. ' कुहकम् ' એટલે કપટ; દેહ ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણની સ્થિતિ

---

૧ માયાવાદીઓ પેઠે દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરે સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા હોવાનું કહેવામાં શો દોષ ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહે છે. આકાશના ફૂલનો આધાર હોવાનો કોઇ પદાર્થમાં વ્યવહાર નથી. ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિને તેવી માનવામાં આવે તો તેની પેઠે તેનો આધાર હોવાનો પણ કોઇ પણ પદાર્થમાં વ્યવહાર ન થાય (प्र).

૨ સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા માનવાથી પ્રાપ્ત થતું બીજું દૂષણ આથી કહેલ છે (प्र).

૩ ' આ માટે જ ' એટલે (ભગવાન સિવાય) બીજા (જીવો) માં ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય હોવાને લીધે (प्र).

૪ જીવોમાં એ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય છે. ઇશ્વરમાં ખોટી લોકદૃષ્ટિથી દેખાય છે તેનું કારણ પણ કહેલ છે (प्र).

૫ બીજા (જીવોમાં) જેમનો સંસર્ગ છે તેમનો બ્રહ્મમાં સંસર્ગ (નથી), મિથ્યા (દેખાય છે) એમ સિદ્ધ કરી, અહીંથી બ્રહ્મમાં સંસર્ગ જણાવનાર છ મતો છે. (प्र)

એવો અર્થ છે. તે દૂર કરવામાં આવે ત્યારે[1] બાકીનું પોતાની મેળે જ થશે. આથી ' સ્ ' જેને છેડે છે એવા ' भर्गः ' (भर्गस्) શબ્દનું, સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યું. ' શ્રેષ્ઠ સત્ય ' શબ્દોથી (ગાયત્રીમાંના) ' तत् ' શબ્દનો અર્થ કહે છે, ત્રણ કાલમાં જેનો પરાભવ થતો નથી અને જે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે (તે) સત્ય ' परं ' ' શ્રેષ્ઠ ' એટલે પુરુષોત્તમરૂપ સર્વ વેદમાં પ્રસિદ્ધ (તેવાં શ્રેષ્ઠ સત્યનું) ' धीमहि ' ધ્યાન કરીએ છીએ અથવા તેના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ. આ ' धीमहि ' શબ્દ વૈદિકપણું જણાવવા માટે (ભાગવત અને ગાયત્રી) બન્નેમાં એકજ* છે. આથી એમ કહેવાયું કે (આ) પુરાણ વેદની સમાન છે. એ રીતે બીજની સ્થિતિ વર્ણવી. ॥ ૧ ॥

નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીભાગવતનો) મધ્ય ભાવ (વૃક્ષપણું) જણાવતાં (તે) કલ્પવૃક્ષ હોવાનું કહે છે :—

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २ ॥

મહામુનિએ રચેલા શ્રીભાગવતમાં અહીં ઈર્ષ્યારહિત સત્પુરુષોનો સર્વથા કપટરહિત ઉત્તમ ધર્મ (કહેલો છે). અહીં ત્રણ તાપને મૂળથી ઉખેડી નાખનાર, જાણવા યોગ્ય, કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર વાસ્તવિક વસ્તુ (જણાવેલ છે). અથવા બીજાં (ફલ) થી શું ? અહીં શ્રવણ કરવા ઇચ્છનારા કુશલ પુરુષોથી તેજ ક્ષણે ઈશ્વરને (પોતાના) હૃદયમાં તરત જ રખાય છે. ૨

---

૧ ' બાકીનું ' એટલે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે અભય (?).

*ગાયત્રીના શબ્દો તથા તેના અર્થવાળા આ શ્લોકના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—

ગાયત્રીના શબ્દો	આ શ્લોકના તે અર્થવાળા શબ્દો
तत्	सत्यम्, परम्
सवितुः	जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्च
वरेण्यम् भर्गः	तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्
देवस्य	अर्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
धीमहि	धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्	तेने [illegible]

ધર્મ[1] અને જ્ઞાન[2] સાધન છે, ભગવાનનો આવિર્ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ત્યાર પછી તે (ભગવાન) માં પ્રવેશ (થવો તે) ફલ છે. આ સર્વ ભાગવતથી જ થાય છે, તેથી તે ઉત્તમ[3] કલ્પવૃક્ષ છે.

(૧) વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ (હોવો તે) ધર્મ, એ ધર્મનું લક્ષણ છે. અને વેદ પ્રમાણ છે તે ધર્મ યજ્ઞરૂપ છે. (૨) આચાર પણ પુરાણમાં કહેલો ધર્મ છે. (૩) સત્ય વિગેરે પણ ધર્મો છે, અને (૪) તપ વિગેરે તથા (૫) (ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ વિગેરે ધર્મો છે તે પૈકી (૧) ઉપર પ્રમાણે[4] તે (ભગવાનના આવિર્ભાવ) માટે કરેલા ન હોય તેવા યજ્ઞોને પણ કહેલાં સ્વરૂપથી[5] ફલનાં સાધન તરીકે કહેલા છે તેથી, અથવા સ્વર્ગ વિગેરે સ્થાન (ફલ હોવા) ની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી, (તેઓમાં) કપટ હોવાનું સંભવે છે. (૨) ' એકસરખી વસ્તુઓમાં પણ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે ' (ભાગ ૧૧-૨૧-૩) વિગેરે નિયમ પ્રમાણે (આપણી) પ્રવૃત્તિ ઓછી થાય તે માટે ગુણ અને દોષ હોવાનું કહેલ હોવાથી આચારમાં પણ કપટ છે. (૩) વ્યવહારમાં ખીચડો થતો હોવાથી સત્ય વિગેરેમાં પણ કપટ છે. (૪) અને ' પોતાનું અને બીજાનું સુખ શું ? અને પોતાનો અને બીજાનો દ્રોહ કરનાર ધર્મનું પ્રયોજન કેટલું ? ' '(પોતાનાં) શરીરમાં રહેલા મહાભૂતોના સમૂહને હેરાન કરનારા મૂઢા ' (ભ. ગી. ૧૭-૧૧) વિગેરે વાક્યથી તપ વિગેરેમાં પણ કપટ (હોવાનું કહેલ છે). (આ) સર્વ (ધર્મો) માં કરવાની અને ન કરવાની આજ્ઞા હોવાથી કપટ છે. તેજ પ્રમાણે (ભગવાનના ગુણોનાં) શ્રવણ વિગેરેમાં કાંઈપણ કપટ નથી. (પ્રોજ્ઝિત શબ્દમાંના) ' પ્ર ' શબ્દનો અર્થ એવો છે કે તે (શ્રવણ વિગેરે) ધર્મ કરનારાઓમાં પણ કપટ નથી. સર્વથા જતું રહેલ છે કપટ જેમાંથી તે શ્રવણ વિગેરે ધર્મ ભાગવતમાં[6] છે. વળી આ (ધર્મ) ઉત્તમ છે, કારણકે તે ભગવાનના સંબંધવાળો ધર્મ છે, અથવા વરઃ વશ રાખનાર (ભગવાન) પ્રીયતે જણાય છે જેનાથી તેવો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર હોવાથી ઉત્તમ છે. ' ઈર્ષ્યારહિત સત્પુરુષોનો ' શબ્દોથી (તે ધર્મને) આચરનારા પણ ઉત્તમ હોવાથી ધર્મનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. બીજાની સરસાઈ સહન ન કરવી તે મત્સર (ઈર્ષ્યા) દોષ છે. કૃપાળુ

---

૧ ' ધર્મ ' એટલે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે. (પ્ર)

૨ ' જ્ઞાન ' એટલે ભગવાનનું જ્ઞાન. (પ્ર)

૩ ઇચ્છેલા કરતાં પણ અધિક ફલદાન કરનારું હોવાથી ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે. (પ્ર)

૪ ' ઉપર કહેલા ન્યાય પ્રમાણે ' એટલે સૂરિઓને પણ મોહ કરનાર હોવાથી. (પ્ર)

૫ ' કહેલાં સ્વરૂપથી ' એટલે ' વિધિએ જણાવેલાં સ્વરૂપથી '. (પ્ર)

૬ ' एव ' ' જ ' શબ્દથી ભારતમાં પણ કપટ હોવાનું કહેલું. સૂક્ષ્મ ટીકામાં કહેલું છે કે :– ' ભારતમાં ભગવદ્ધર્મોનું પણ અતિ ફલ કહેલ હોવાથી કપટ છે, અહીં તો ક્યાંય પણ રુચિ ઉપજાવે તેવું કહેલ નથી. (પ્ર) આચાર્યશ્રીએ ભાગવત ઉપર સૂક્ષ્મ ટીકા લખેલી એમ આથી જણાય છે.

હોવું[1] વિગેરે ધર્મનો સંબંધ ગુણ છે. આ ધર્મના સંબંધવાળાઓ (આચરનારાઓ) દોષરહિત અને ગુણવાળા છે. તેથી (ધર્મ) ઉત્તમ છે. બીજાઓમાં ઈર્ષ્યા વિગેરે (દોષો) સ્પષ્ટ જ હોય છે.

જ્ઞાન પણ અહીં (ભાગવતમાં) જ છે એમ શ્લોકના બીજા ચરણથી કહે છે. સર્વ (શાસ્ત્રો) માં યજ્ઞ. બ્રહ્મ, કાલ અને પુરુષ જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે. તેઓના પણ સારરૂપ ભગવાનને અહીં (ભાગવતમાં) જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે, કારણકે તે (ભગવાન) જ સર્વનાં સારરૂપ છે. વળી પોતાની મેળે પ્રકાશનાર (ભગવાન) પણ આ શાસ્ત્રમાં જ જણાય તેવા હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં (શાસ્ત્રો) માં જાણવા યોગ્યનું અવાસ્તવિકપણું અને (વાસ્તવિક) વસ્તુનું ન જણાય તેવા હોવાની સ્થિતિ છે. અને તે અવિદ્યાવાળાઓ માટે (લખાએલાં છે). ભાગવતમાં તો મુક્ત (જીવો) નો અધિકાર છે, (અને) સર્વથી ન જણાય તેવા ભગવાન પણ તેમની ઈચ્છાથી પ્રાકટ્ય થતાં જણાય તેવા થવાનું (કહેલ છે). બીજાં શાસ્ત્રોમાં જેઓની બુદ્ધિનો અંત આવી જાય છે તેવાઓને જ તેવા (ભગવાન) અવાસ્તવિક જણાય છે. અથવા (ભાગવતમાં) સર્વનું વાસ્તવિક રૂપ જણાય તેવું છે. વળી યજ્ઞ[2] વિગેરે કરવામાં આવે અને જાણવામાં આવે ત્યારે શાંત પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણકે તે (તેમનું) ફલ પરલોકમાં મળે તેવું છે અને અત્યારે તો દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે પણ શાંતિ થાય છે, પરંતુ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે (આત્મા) ને જ પરમાનંદ નથી એમ શાસ્ત્રો કહે છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય અથવા અંતે (તેમનું) સાયુજ્ય થાય ત્યારે તો શાંત પરમાનંદ (પ્રાપ્ત થાય છે), અને તે જ ક્ષણે ત્રણે તાપ મૂલથી ઉખડી જાય છે. તેથી અહીં (ભાગવતમાં) જ ફલ અને સાધન છે, તેથી જ્ઞાન પણ ઉત્તમ છે. શબ્દના રસને જાણનારાઓ માટે પણ આ જ ઉત્તમ છે એમ ('શ્રીમદ્‌ભાગવત' શબ્દથી) કહે છે. શ્રીમતિ લક્ષ્મીવાળા ભાગવતે ભાગવતમાં એટલે દશ રસવાળા (ભાગવતમાં) એવો અર્થ છે. કાવ્યોમાં પણ આ (રસો) છાયારૂપે છે, છતાં પણ તે રચનારાના દોષથી નિંદાએલ છે. તેવી આ (ભાગવત) માં શંકા પણ નથી એમ ' મહામુનિએ રચેલા '[3] વિશેષણથી કહે છે. વેદવ્યાસે રચેલાં, એવો અર્થ છે. સમાધિમાં અનુભવીને રચેલું હોવાથી, (તે) સમાધિ ભાષા છે એમ જણાવવા ' મહામુનિએ રચેલું ' એમ કહેલું છે.

(હવે) ઉપાસના પ્રકરણોથી અસાધારણ સરસાઈ કહે છે. (૧) મંત્રશાસ્ત્ર અને (૨) પંચરાત્ર ઉપાસનાનાં પ્રકરણો છે. તે પૈકી (૧) મંત્રશાસ્ત્રમાં દેવતા પોતાને

૧ અગીઆરમા સ્કંધમાં ભગવાને સત્પુરુષના લક્ષણમાં આજ ગુણો કહેલા છે (प्र)

૨ અહીંથી ' शिवदं ' ' કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર ' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (प्र)

૩ ભાગવત વ્યાસે પોતે રચેલું છે એમ ન કહેતાં મહામુનિએ રચેલું હોવાનું કહે છે, કારણકે ભગવાનની પ્રેરણાથી સમાધિમાં જોઈ રચેલ હોવાથી તે રચવામાં પોતાનું સ્વતંત્રપણું નથી એમ જણાવવું છે. (प्र)

અધીન થાય છે, પણ તે ઈશ્વરરૂપ નથી. (૨) પંચરાત્રમાં પણ (દેવતા) મંત્રમાં રહેવાના સ્વરૂપથી જ પોતાને અધીન થાય છે. તેવીજ રીતે સ્થાનમાં[1] રહેનારા સ્વરૂપો તરીકે (પણ દેવતા પોતાને અધીન થાય છે); પરંતુ સાક્ષાત્ પુરાણ પુરૂષ તો અહીં (શ્રીભાગવતથી) જ હૃદયમાં રખાય છે. તેથી જ બીજાં ભગવાન સિવાયનાનું પ્રતિપાદન કરનારાં અથવા ભેદથી પ્રતિપાદન કરનારાં (શાસ્ત્રો) થી શું (ફલ) ? કાંઈ પણ નહીં, એવો અર્થ છે. ' वा ' ' અથવા ' શબ્દ તો અનાદર દર્શાવવા (યોજેલ છે). અહીં (ભાગવતમાં) તો कर्तुम् અદષ્ટ કાલ વિગેરેએ કરેલાં વિઘ્નોને દૂર કરી (હરકોઈ કાર્ય) કરવાની, अकर्तुम् અદષ્ટ વિગેરેએ કરેલું હોય તેનો નાશ કરવાની, અને अन्यथाकर्तुम् અને ભકતો ભૂલેલા હોય ત્યારે પણ તે ફેરવવાની (તેમની ભૂલ સુધરાવવાની) શકિતવાળા ઈશ્વર ' सद्यः ' ' તરત જ ' એટલે માત્ર ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી વિચાર અને ચિંતન કર્યા વિના જ હૃદયમાં પધારી વિરાજે છે. આ જણાવનારા[2] મોટા પુરૂષો હોવાથી તેમનું વાકય સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી, ' શ્રવણ કરવા ઇચ્છનારા કુશલ ' વિશેષણોથી તે જાણવાનો પ્રકાર કહેલો છે. બુદ્ધિની કુશલતા તે કુશલપણું, (તેમણે) કહેલ જાણવામાં ઉપયોગી છે. શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા તો (બોધ કરનાર) કહે તે માટે ઉપયોગી છે, તે બંને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે (ભગવાન) તેજ ક્ષણે (હૃદયમાં) રખાય છે, એવો અર્થ છે.

અથવા ' બીજાં (ફલ) થી શું ? ' શબ્દોથી ભાગવતની સરસાઈ કહે છે. ભાગવતની સરસાઇનાં બીજાં કારણો કહેવાની જરૂર નથી. ' वा ' ' અથવા ' શબ્દ (બીજાં કારણોનો) અનાદર દર્શાવે છે. અર્થથી અને શબ્દથી (તેની) સરસાઈ જણાવનારા ઘણા પ્રકારો છે જ, છતાં પણ આ ભારે સરસાઈ છે કે ભગવાન જ તરત હૃદયમાં રખાય છે. કોનાથી ? अत्र આ (ભાગવત) शुश्रूषुभिः શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓથી. તે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા મોટાં ભાગ્યથી જ (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ ' कृतिभिः ' ' કુશલ (પુરૂષો) થી ' શબ્દથી કહે છે, કારણકે ત્રણ ભાષાઓના વિરોધને દૂર કરી, શબ્દો અને વાકયો ભગવાનનો બોધ કરે છે, એમ જાણવું જોઇએ. તેમ જાણવામાં ન આવે, તો શ્રવણ કરેલું પણ ન શ્રવણ કરેલું જ થાય છે. ' તેજ ક્ષણે ' એટલે તે (શ્રવણ કરવાની) જ ક્ષણે ભગવાન (ની પ્રાપ્તિ) માટેનો પ્રયત્ન જોવાથી (ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી ભાગવત સર્વથી ઉત્તમ[3] છે એમ મુખ્ય ગુણ કહ્યો. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં (ભાગવત) ફલરૂપ હોવાનું કહે છેઃ—

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

---

૧ મથુરા વિગેરે સ્થાનમાં તત્ત્વોમાં આવેશ કરેલા સ્વરૂપવાળા ભગવાનજ અધીન થાય છે. (प्र)
૨ બ્રહ્મા, નારદ વિગેરે. (प्र)
૩ મંગલરૂપ. (प्र)

હે ભૂતલ ઉપર ભાવના (કરવા) માં ચતુરરસિક (લોકો) ! નિગમરૂપ કલ્પવૃક્ષના શુકના (મુખમાંથી) ગળેલા, અમૃતને તુચ્છ કરનાર (રસ) સાથે સારી રીતે ભળેલા, મોક્ષથી અધિક ભાગવતરસનું વારંવાર પાન કરો. ૩.

જો કે કાવ્યની પેઠે રૂપક[1] કહેવામાં આવે તો અર્થ સ્પષ્ટ થાય, તોપણ ભાગવતમાં સર્વ વેદોનો સાર કાઢેલ હોવાથી તેમાં તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. રૂપક વિગેરે તો બુદ્ધિથી કલ્પેલા[2] છે, તેથી શબ્દનો અર્થ થતો હોય તેજ કહેવો જોઇએ. તે તે સંબંધમાં પ્રમેય (જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે) પ્રસિદ્ધ ન હોવા છતાં, આ વાકય બીજા પ્રકારે ઘટતું ન હોવાથી (જેવું અહીં કહેલું છે) તેવું પ્રમેય છે એમ જાણવું જોઈએ. ત્યાં અક્ષરરૂપ[3] વ્યાપિવૈકુંઠમાં પ્રણવ બીજવાળું વેદવૃક્ષ છે. ત્યાંથી વ્યાસ નામનો ભગવાનનો અવતાર થયો ત્યારે, અથવા આદિનારાયણનો અવતાર થયો ત્યારે બધા માણસોને આનંદ થાય તે માટે મૂર્ત થએલું (આકારવાળું, નક્કર) દેવતારૂપ તેનું ફલ (તેમણે ભૂમિ ઉપર) આણેલું, તે અહીં મધુ (મધ) ની પેઠે (લાવેલું હોવાનું) કહે છે.

જેમ આપણે મધ છે, તેમ ત્યાં સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને ' તે આદિત્ય દેવોનું ખરેખર મધ છે ' વાકય પ્રમાણે સૂર્ય મધ છે. તેવી[4] રીતે સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષ છે, તેમ માત્ર વેદથી જ જણાય તેવા વૈકુંઠમાં પણ શબ્દરૂપ રસવાળું કલ્પવૃક્ષ છે; પરંતુ (આ) લક્ષણા * નથી. (' નિગમ ' શબ્દના) અર્થ પ્રમાણે વેદની સરસાઇ છે. નિતરાં ઘણી સારી રીતે गमयति બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવે તે ઉત્તમ[5] ઉપનિષદ્ ' નિગમ ' છે. સર્વ ફલનું દાન કરવાની શક્તિવાળું તેજ કલ્પવૃક્ષ છે. कल्पः વિધિ અને તે तरुः વૃક્ષ.

---

૧ રૂપક ન લેવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

૨ અહીંથી પ્રમેય (ભાગવત) નું સ્વરૂપ કહે છે. (પ્ર)

૩ શબ્દ નક્કર રસરૂપ હોઇ ન શકે, એવી શંકા દૂર કરવા વેદરૂપ શબ્દ તેવો હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. મધુવિદ્યામાં વેદરૂપ તરીકે નિશ્ચિત કરેલો આદિત્ય નક્કર રસરૂપ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તેવું અહીં પણ જાણવું. (પ્ર)

૪ અહીંથી હવે કલ્પવૃક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવા સંબંધી વિરોધ દૂર કરે છે. પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી જ આ શબ્દોથી તેવું વૃક્ષ ન હોવાનું માનીએ તો શાસ્ત્રનો જ ઉચ્છેદ થાય. (પ્ર).

* શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ઘટતો ન હોય ત્યારે રૂઢિને લીધે અથવા કાંઇક પ્રયોજનને લીધે તેના સંબંધવાળો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તે લક્ષણા કહેવાય છે. અહીં મુખ્ય અર્થ જ ઘટ છે એમ કહેવું છે.

૫ આથી બૃહજ્જાબાલ વિગેરે ઉપનિષદો જેથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું ન હોય તે બાતલ કરેલ છે. (પ્ર)

અહીં ભાગવતના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા સાત અર્થો કથાના અર્થથી જૂદા છે, તેથી બીજી ટીકાઓમાં તે કહેલા નથી ' શાસ્ત્રમાં સ્કંધમાં પ્રકરણમાં અધ્યાયમાં વાક્યમાં, શબ્દમાં અને અક્ષરમાં સાત પ્રકારે એક અર્થ વિરોધ વિનાનો હોવાનું જાણનાર મુક્ત થાય છે ' એમ તે નિબંધમાં કહેલા છે. તે પૈકી ' આનંદરૂપ હરિની લીલા ' એ શાસ્ત્રાર્થ છે, કારણકે (આ) સંહિતા ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. સૃષ્ટિ વિગેરે (ભગવાનની) લીલાઓ છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે ભક્તિ થાય, કાર્ય છે. (એમ જાણવામાં આવે) ત્યારે ન થાય.[1] કૌતુકવાળાં થઇ પ્રયાસ વિના કર્મ કરે તે લીલા. (એમ લીલા કરે) ત્યારે મહાન અને દોષરહિત થાય (જણાય); અને તે દશ પ્રકારની મુખ્ય લીલા ' અહીં સર્ગ અને વિસર્ગ...' એ (૨-૧૦-૧) શ્લોકથી જણાવેલી છે, અને તે ત્રીજાથી આરંભી દશ સ્કંધોથી જણાવવાની છે. પહેલા (સ્કંધ) માં શ્રવણ કરનાર (કથા) કહેનારનું લક્ષણ (કહેવાતું છે). બીજા (સ્કંધ) માં અંગો કહેલા છે. તેથી (એ) બે ગૌણ લીલાઓ છે. એ પ્રમાણે બાર (લીલાઓ થઇ). તે પૈકી પહેલા સ્કંધમાં હલકા મધ્યમ અને ઉત્તમ (અધિકાર) હોવાને લીધે ભાગવતના અર્થના જ્ઞાનનો પ્રકાર જણાવવા અધિકારલીલા કહેવાય છે, કારણકે બધાને એક પ્રકારનું જ ભાગવતનું જ્ઞાન થતું નથી સૂત અને શૌનકને એક પ્રકારનું જ્ઞાન થયું તેવી રીતે નારદ અને વ્યાસને બીજા પ્રકારનું (જ્ઞાન થયું). તે પ્રમાણે શુક અને પરીક્ષિતને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) જણાવવાથી એવું પરિણામ આવશે કે અધિકાર પ્રમાણે (સર્વને ભાગવતના) અર્થનું જ્ઞાન થશે. તે પૈકી પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયોથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી હલકો અધિકાર કહેલો (જણાવેલો) છે, કારણ કે પ્રશ્ન એક પ્રકારનો, અને ઉત્તર બે પ્રકારનો છે. તે પૈકી (ચોથા અને પાંચમા એ) બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને સમાગમના[2] ભેદથી પ્રશ્નની સંગતિ કહે છે. તે પૈકી આ શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છે.

પવિત્ર તીર્થમાં પવિત્ર સ્થલમાં યજ્ઞ વિગેરેથી શુદ્ધ થએલા, યજ્ઞરૂપ ભગવાન જેમનામાં આવેશ કરેલ છે તેવા, ભગવાન સંબંધી પ્રશ્ન (કરવા) માં મુખ્ય અધિકારીઓ (એટલે) સ્વરૂપથી અધિકારીઓ છે. નેમિ* ભાંગે તે નૈમિશ. નૈમિશ જ નૈમિશ. ઋષિઓનું તપ (કરવા) નું સ્થાન જણાવવા માટે પ્રજાપતિએ રચેલ મનોમય ચક્રની ' આની નેમિ જ્યાં ભાંગે ' એ વાક્યથી[3] (તે સ્થલ) ઘણું પવિત્ર હોવાનું કહેલું છે. ' નૈમિશ ' એવો પાઠ હોય ત્યારે, જ્યાં માત્ર આંખના પલકારામાં

૧ તેથી જ ઉપનિષદો વિગેરેથી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થતી નથી, કારણકે તેઓ સૃષ્ટિ વિગેરે કાર્ય તરીકે જણાવે છે. (પ્ર)

૨ પ્રશ્ન કરનાર ઋષિઓનું સ્વરૂપ અને વક્તા સૂતનો સમાગમ. (પ્ર)

*નેમિ એટલે ચક્રનો પરિધ. પૈડું.

૩ આ વાયુપુરાણમાં છે. ' ભમતા ધર્મચક્રનું જ્યાં પૈડું ભાંગે, તે કર્મથી પ્રસિદ્ધ થએલું મુનિઓએ પૂજેલું તે નૈમિશ છે. ' (પ્ર)

દાનવોનાં બલનો નાશ[1] થયો તે નૈમિષ સર્વદોષનો નાશ કરનારૂં (જાણવું). તે સ્થલનાં દેવતા વિષ્ણુ છે એમ 'अनिमिषक्षेत्रे' શબ્દથી કહેલું છે. अनिमिषः એટલે વિષ્ણુ, તેમના સ્થલમાં, એમ દોષ ન હોવાનું* અને ગુણ હોવાનું કહ્યું. મંત્રના જોનારા ઋષિઓ 'શૌનક વિગેરે' હોવાનું ઋષિઓની પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. 'सहस्रसमम्' એવું જેનું નામ છે. તે સત્ર (યજ્ઞ) એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો[2] છે. જ્યાં યજમાનો જ બધા ઋત્વિજનું કામ કરે તે 'સત્ર' (કહેવાય છે). ત્યાં પહેલા હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર થએલો ત્યારે, 'પહેલા વિશ્વરચનારાઓ સત્ર કરતા હતા' વિગેરે (થી કહેલ) તે (સત્ર) માં અલૌકિક ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયાનો અનુભવ થએલો. તેવી રીતે અહીં પણ સહસ્રસમનો, આરંભ કરવામાં આવશે ત્યારે ભાગવતરૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થશે એમ જાણીને ઋષિઓએ સત્રનો આરંભ (કરેલ) એવો અર્થ છે. 'स्वर्गाय' સ્વર્ગ ભગવાનના આનંદના અંશરૂપ છે. લોકરૂપ (સ્વર્ગ) તો મોટો ખંડ (દેશ) છે, તે અહીં (આ યજ્ઞનું) ફલ છે, પરંતુ स्वर्गायेते તે स्वर्गायः એટલે વિષ્ણુ, અને તે લોક (વિષ્ણુ લોક) એ એનું (આ યજ્ઞનું) ફલ નથી; કારણકે (તેવો અર્થ કરતાં) 'સ્વર્ગલોક* માટે આ હોમાય છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. વળી તે (વિષ્ણુ લોક) ઉત્તમ સુખના શરીરવાળો છે. લોકરૂપ (સ્વર્ગ) અમુક દેવવાળો છે, કારણકે 'દેવો માટે સ્વર્ગલોક સ્થિર થયો' એ વાક્યમાં તેવો નિર્ણય કરેલો છે સત્રમાં સર્વ સ્થળે કૃતિ (યજ્ઞ કરવાનાં કાર્ય) ને 'આસતિ' (आसत શબ્દથી જણાવેલ કાર્ય) કહેલ છે. એવી રીતે તે (શૌનક વિગેરે ઋષિ) ઓનાં સ્વરૂપની સરસાઈ કહી. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં (વક્તાનો) સમાગમ કહે છે :—

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः ।
सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

એક સમય પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા તે મુનિઓએ તો સત્કાર કરેલા બેઠેલા સૂતને આ આદરથી પૂછયું. ૫

---

૧ વારાહ પુરાણમાં ભગવાને ગૌરમુખ મુનિને કહેલું છે. "આંખના પલકારા (નિમિષ) માં આ દાનવોનું બલ આ અરણ્યમાં નાશ પામ્યું છે, તેથી આનું નામ 'નિમિષારણ્ય' થશે." (પ્ર)

*'નૈમિશે અને નિમિષારણ્યે' એ બે શબ્દોથી અનુક્રમે આ કહેલાં છે.

૨ આથી 'એક હજાર દિવસ ચાલે' એમ કહેનારા ભાષ્ટો ખોટા ઠરે છે. શ્રીબલભદ્રની તીર્થયાત્રામાં 'સત્ર પૂરો થાય ત્યાં સુધી' ૧૦૧૬૩૦ એમ કહેલ છે. તે સત્રમાં જ સૂત લોમ હર્ષણનો વધ થએલ અને તે સત્ર જ હજુ ચાલતો હતો. આ અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકને લીધે એમ ન માનવું કે આ જૂદો સત્ર છે, કારણ કે તે સમયે પણ પરીક્ષિતનું રાજ્ય ત્રણ વર્ષનું થએલ ન હતું. (પ્ર)

*વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

આ યજ્ઞ પૂર્ણ થવાનો કાલ, અથવા ક્રિયા કરવાનો સમય હતો. સદા કરવાના, અથવા અમુક પ્રસંગે કરવાના સર્વ હોમો કરીને ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવા (ઋષિઓ) નવરા થયા, એમ 'પ્રાતઃકાલે હોમ કરેલા અગ્નિમાં હોમ કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે 'એક સમય' શબ્દથી હરિની કથાનાં ગીત ગાવાનો સમય કહેલો છે તેવા સમયે જ સૂત વિગેરે આવ્યા. 'મુનિઓ' શબ્દથી અલૌકિક જ્ઞાન (હોવાનું) કહેલ છે, જે (જ્ઞાન) ને લીધે (તેમણે) સૂતને ઓળખ્યો. તે સમયે બીજાઓએ પ્રશ્ન કરેલ ન હતો એમ જણાવવા 'તે' શબ્દ (યોજેલ છે). પ્રાતઃકાલે જ હોમેલા અગ્નિઓ જ ફરીથી હોમ કરેલા છે જેઓના તે 'પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા' (ઋષિઓએ પૂછ્યું). (આમાં) વેદનો વિરોધ હોવાની શંકા ન કરવી, કારણકે 'તુ' 'તો' શબ્દથી બીજા પક્ષ (મત) નો સ્વીકાર કરેલો[1] છે. તેમ કરવાનું કારણ (મુનિઓનું) મનન છે, કારણકે (માનવથી) કાલના ઉત્તમ ગુણોનું (તેમને) જ્ઞાન (થયું). તેથી જ 'ભરોસા વિનાના આ કાર્યમાં' (૧, ૧૮, ૧૨) એમ આગળ કહેશે. સંભાષણ વિગેરેથી અથવા બ્રહ્માસન આપીને (તેમણે સૂતનો) સત્કાર કર્યો. પુરાણની કથા કહેનાર સૂત 'ઉગ્રશ્રવા†' (હતો). કારણકે બ્રાહ્મણોની સભામાં બીજાઓથી બેસાય નહીં. વળી ઉભો થએલ (રહેલ) હોય તે ગભરાય અને તેથી કથામાં અનાદર થાય, તેથી તેવું નહતું એમ જણાવવા 'બેઠેલા' (વિશેષણ) કહેલું છે. ભગવાનની કથાના રસમાં મન ચોંટેલું હોવાથી 'હું પૂછું હું પૂછું' એમ બધાએ પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી '(पप्रच्छुः) પૂછ્યું' શબ્દ બહુવચનમાં (યોજેલો છે). સૂતને ભગવાનનો આદર હોવાથી, અથવા આદરથી (સૂતને પૂછ્યું). ભગવાનની કથામાં સર્વત્ર અંદરનો ભાવ મુખ્ય છે, પણ માત્ર વાક્ય (મુખ્ય) નથી. ૫

ભગવાન છ ગુણોવાળા હોવાથી અહીં ભગવાનના વિષયમાં છ પ્રશ્નો કરવા જોઇએ. તે કરવા) માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી વક્તાનું અભિનંદન કરે છે :—

॥ ऋषय ऊचुः ॥ ઋષિઓ કહે છેઃ—

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ ।
आख्यातान्यपिधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥

---

[1] 'સૂર્યોદય પછી ૫૫ (ઘડી) નાડિકા જતાં પ્રાત થાય છે. સૂર્યોદય પછી વેદમાં હોમને નિષેધ કહેલો છે. છતાં વેદનો વિરોધ ન હોવાનું કેમ બને ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે અહીં વૈષ્ણવ વચનનો સ્વીકાર કરેલ છે અને 'પહેલાના કરતાં પાછલને બલવાન' એ વિનય પ્રમાણે વધારે બલવાન હોવાથી વેદનો વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

† ઉગ્ર છે શ્રવઃ કીર્તિ જેની, તેવો હોવાથી બ્રાહ્મણની સભામાં બેસવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જણાય છે.

હે દોષરહિત ! તેં ખરેખર ઇતિહાસ સહિત પુરાણો અને વળી જે ધર્મશાસ્ત્રો છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરેલ છે (અને) વળી અધ્યયન કરેલું છે. ૬

'ખરેખર !' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે આ) પ્રશંસા કરી નથી. 'પુરાણો' એટલે જેમાં (ભગવાનની કથાઓનો) સમૂહ છે[1] તે, અથવા ચાર મૂલ સંહિતાઓ[2], ઇતિહાસ એટલે ભારત. 'च' 'અને' શબ્દથી (ભગવાન સંબંધી) ગીતો વિગેરે બીજી કથાઓ (કહેલી છે). (સૂત) વિદ્યાથી ગુજરાન કરતો નથી તેથી 'હે દોષરહિત' એમ કહેલું છે. 'વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને વળી અધ્યયન કરેલું છે' નો એવો અર્થ છે કે-પહેલાં અધ્યયન કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું, અને પછી ફરી અધ્યયન કર્યું (એમ કરવામાં આવે) ત્યારેજ સંદેહ રહેતો નથી વળી ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલું છે. 'બુદ્ધિવાળા (પુરુષો)ના ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ (એ) ચાર પુરુષાર્થો છે. જીવ અને ઈશ્વરના વિચારથી તે બે પ્રકારે વર્ણવેલા છે' (બાલબોધ-૨). તે પછી ઈશ્વરે વિચારેલા ચાર વેદો જ છે. જીવે વિચારેલા તો સ્મૃતિમાં ધર્મ, નીતિશાસ્ત્રમાં અર્થ વાત્સ્યાયન વિગેરેમાં કામ અને સાંખ્યાયન વિગેરેમાં મોક્ષ છે. તે જ્યાંસુધી સર્વ જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ભગવાન સંબંધી શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી. તે (નું જ્ઞાન થયું છે એમ જણાવવા) માટે કહે છે કે ધર્મશાસ્ત્રો ઉત અને વળી જાતિ પ્રસિદ્ધ લૌકિક અર્થશાસ્ત્ર વિગેરે (નું અધ્યયન તેં કરેલું છે). ૬.

સૂતની પરંપરાથી જાણવામાં આવેલાંજ (સૂતે) જાણ્યાં છે, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ જાણેલાં જાણ્યાં નથી, એવી શંકા દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान् बादरायणः ।
अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥

જે (શાસ્ત્રો) જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન બાદરાયણ જાણતા અને હે સુત ! (જે) પર અને અવરને જાણનારા બીજા મુનિઓ જાણતા (તેનું તમે અધ્યયન કર્યું છે. શ્લોક. ૬), ૭.

ધર્મ અર્થ અને કામ (સંબંધી શાસ્ત્રો) સૂતની પરંપરાથી પણ જણાય; પરંતુ મોક્ષ સંબંધી શાસ્ત્રો તો બ્રાહ્મણો જ જાણે. તે સંબંધી સૂતનું અજ્ઞાન સંભવે. સૂતને તે (મોક્ષશાસ્ત્રોનું અજ્ઞાન) નથી. એમ જણાવવા (આ શ્લોક કહે છે). 'विदां श्रेष्ठः' એટલે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ (બાદરાયણ) જે (શાસ્ત્રો) જાણતા ' શબ્દોથી

---

૧ એકસો કરોડ વિસ્તારવાળા. (प्र)

૨ સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ સંહિતાઓ હોવાનું ગણાય છે. (प्र) સૂત શૂદ્ર હોઇ તેને વેદનો અધિકાર ન હોવાથી આ ચાર સંહિતાઓ કહી જણાય છે.

સર્વમોક્ષસંબંધી શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરેલ છે. 'વ્યાસ તે (શાસ્ત્રો) તે (સૂત) ને કેમ કહે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાનમાં સર્વ સંભવે છે. 'છતાં પણ અધિકારી ન હોય તેને (તે) કેમ કહે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાદરાયણ' કહેલા છે. (બાદરાયણે) ઘણું તપ કરેલ હોવાથી તેને અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ (તેમનામાં હોવાનું) કહેલ છે. 'એક ગુરૂ પાસેથી શિખેલું જ્ઞાન બહુ વધારે હોય નહીં' (૧૧, ૧૦, ૩૧) એ વાક્ય પ્રમાણે (સૂત) સર્વજ્ઞ નથી. એવી શંકા થાય, તેથી 'અને બીજા મુનિઓ' એમ કહેલું છે. તેઓ મનન (કરવા) ના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનીઓ હતા. (સૂત શૂદ્ર છે તેનું) અજ્ઞાન હોવાથી (તેને મોક્ષશાસ્ત્રોનો) ઉપદેશ (કર્યો હશે), એમ ન માનવું, કારણકે સૂત પ્રસિદ્ધ હતો, એમ જણાવવા ફરી તેનું સંબોધન કરેલું છે. 'ત્યારે (તેને) ઉપદેશ કેમ કર્યો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે '(જે) પર અને અવરને જાણનારા જાણતા' 'પર' એટલે (ઉત્તમ) બ્રહ્મા વિગેરે, 'અવર' એટલે નીચેના આપણે વિગેરે. અથવા[1] 'પર અને અવર' એટલે ભૂત (કાલ) માં થએલા, અને ભવિષ્યમાં થનારા તેઓ (બધા) ને (તે મુનિઓ) જાણતા. ઇશ્વરી ઇચ્છા જ તેવી (સૂતને મોક્ષ-શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની) હતી અને કાલ તેવો હતો, એમ જણાવવા તેવું વચન (કહેલું છે).

નીચેના શ્લોકથી જે પરિણામ થયું તે કહે છે.

वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ।
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥

હે સૌમ્ય ! તેઓની કૃપાથી તમે તે સર્વ તત્ત્વથી જાણો છો. વહાલા શિષ્યને ગુરૂઓ છૂપું રાખવા યોગ્ય હોય તે પણ કહે જ. ૮

'હે સૌમ્ય' સંબોધનથી શિષ્યના ગુણો કહે છે. હે શાંત (શાંતિવાળા) ! સેવા વિગેરે (શિષ્યના ગુણો) સાધારણ (બધાના જેવા) હોવા છતાં પણ, શૂદ્ર અસુર હોવાથી (તેનામાં) ક્રૂરતા વિગેરે સંભવે છે. તે જો ન હોય તો, બીજા સારા ગુણો (તેને) પ્રાપ્ત થયા છે, એવો અર્થ છે (ગયા શ્લોકમાં) 'હે સૂત' એવું સંબોધન હોવાથી, ('તે સર્વ' એટલે) વેદ સિવાયનું, એમ જાણવું. ઉપર ચોટીઊ જ્ઞાન નથી એમ જણાવવા 'તત્ત્વથી' શબ્દ યોજેલ છે (ગુરૂઓએ) ઉપદેશ કરેલ હોવા છતાં, અધિકારી ન હોય તેને જ્ઞાન કેમ થાય ? એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓની કૃપાથી' એમ કહેલું છે. ગુરૂની કૃપાથી સર્વ (જ્ઞાન) થાય છે, એવો અર્થ છે. ૮

એવી રીતે (સૂતનું) સર્વ જાણનાર હોવાપણું કહીને, આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ફલ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે :—

૧ 'वित्' '(विद જાણનાર)' શબ્દની સંગતિ થતી ન હોવાથી આ બીજો અર્થ કર્યો છે. 'થએલા અને થનારા બધા પદાર્થોને અને કાલને જાણનારા' એવો અર્થ છે. (प्र)

तत्र तत्राऽञ्जसाऽऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् ।
पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

હે આયુષ્યન્ ! તે તે (શાસ્ત્રો) માં સરલપણાથી તમે પુરૂષોના જે નિયત કલ્યાણનો નિશ્ચય કરેલો છે, તે અમને કહો. ૯

ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે સાધન શોધવામા આવે છે, તેથી શું ફલ છે અને શું ફલ નથી એવો વિચાર થાય છે. આબાદી અથવા મુક્તિ ફલ છે કે બીજું (કાંઈ) ? (આ) સર્વમાં દેષો (હોવાનું) આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી (ફલ સંબંધી) સંદેહ હોવાથી પ્રશ્ન (કરેલ છે), છતાં પણ પ્રમાણના બલના વિચારથી (તેનો) નિર્ણય (કરવો જોઈએ), તે ' अञ्जसा ' ' ગ્રંથોના સરલાપણાથી ' (શબ્દથી) ' કહે આયુષ્મન્ ! ' સંબોધનથી આશીર્વાદ (આપ્યો છે), અથવા ભય ન હોવાનું સુચવેલું છે, ગુરૂઓમાં પરસ્પર મતભેદ હોય. છતાં પણ બુદ્ધિનાં નિર્મલપણાંને લીધે પોતાની મેળે નિશ્ચય (કરવાનું) સંભવે છે. એમ ' તમે જેનો નિશ્ચય કરેલો છે ' શબ્દોથી કહેલું છે. (પુરૂષોનું) એટલે સ્વતંત્ર (જીવો) નું ' નિયત કલ્યાણ ' (એટલે) કોઈપણ સમયે સર્વ (જીવો) વિષે કલ્યાણપણું ન તજતું હોય તેવું (કલ્યાણ), એવો અર્થ છે. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓનું પુત્રો વિગેરેમાં કલ્યાણ નથી, તેવી રીતે મોક્ષ પામેલાઓનુ સ્વર્ગમાં કલ્યાણ નથી, (અને) ભક્તોનું મુક્તિમાં કલ્યાણ નથી, તેથી અહીં (સર્વનું) નિયતકલ્યાણ શું છે ? એવો અર્થ છે. તે (નિયત કલ્યાણ) અમને કહો. ૯

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી શ્લોકોથી બીજો પ્રશ્ન કહે છે :—

प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः ।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥

હે સભ્ય ! આ કલિયુગમાં ઘણા ભાગે જન્મેલાઓ અલ્પ આયુષ્યવાળા, આળસુ, ઘણી મંદ બુદ્ધિવાળા, મંદ ભાગ્યવાળા અને પીડાએલા હોય છે. ૧૦

આ પ્રશ્ન સાધનના સંબંધમાં છે પોતે ઋષિ હોઈ લાંબા સમય સુધી જીવનારા હોવાથી તેમને બાતલ કરીને આ શ્લોક કહેલો છે આથી એમ સમજાય છે કે ઋષિઓ સિવાયનાઓ માટે આ ઉપાય (પૂછેલો) છે. પહેલો[1] (નવમો શ્લોક) તો તે (ઋષિઓ) સંબંધી હતો, (અથવા શ્લોકમાં) ' पुंसां नः ' ' અમો પુરૂષોનું ' (કલ્યાણ કહો) ' એમ (એ બે શબ્દો સાથે લેવા). અલ્પ છે આયુષ્ય જેઓનું તે

૧ ' પહેલો ' એટલે એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા યજ્ઞરૂપ ઉપાય (પ્ર) ઋષિઓ માટે ઉપાય કહેલ જ નથી. પહેલો પ્રશ્ન ઋષિઓએ પોતાના સંબંધી પૂછેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અલ્પ આયુષ્યવાળા આથી એમ કહેલું છે કે એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા (યજ્ઞ) વિગેરે તેઓનાં સાધન નથી. ચાલતા* વિષયમાં તેનો ઉપયોગ નહીં હોવાથી (સૂત) કહેશે નહીં, એવી શંકા કરીને 'હે સભ્ય !' એવું સંબોધન કરેલ છે. (પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપવો હોય તો) સભામાં પ્રવેશ કરવો નહીં, એવો ધર્મ[1] જણાવવા (એ) સંબોધન કરેલું છે. ઘણુ જરૂરી લાંબા કાલથી થઈ શકે તેવુ સાધન[2] હોય ત્યારે તે કહેવું ન જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) કલિના દોષથી જ અલ્પ આયુષ્યવાળા થયા છે, સ્વભાવથી (તેવા) નથી; અને વળી કલિના દોષને દૂર કરનારા તેવાં સાધનથી અલ્પ આયુષ્ય પણ વધે છે, એવા અભિપ્રાયથી ' આ કલિયુગમાં ' એમ કહેલું ' તે કલિ ઘણા સમય પછી થવાનો હોવાથી હમણાં ઉપાય કરવો ન જોઈએ ' એવી શંકા થાય, તેથી ' આ (કલિ) ' એમ કહેલું છે. તે (કલિ) માં રહેલા પૂજ્ય[3] છે એમ જણાવવા ' યુગ ' શબ્દ યોજેલ છે. (તેઓ) કુદરતથી (સ્વભાવથી) સંસારી નથી એમ જણાવવા ' जनाः ' ' જન્મેલા ' શબ્દ યોજેલ છે. (કલિયુગમાં ભગવાનનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાથી (તેઓનું) ઉત્તમપણું છે.

એ રીતે (અલ્પ આયુષ્યવાળા હોવારુપ) સહજ દોષ કહીને અકસ્માતથી આવેલા દોષ ' આળસુ ' વિગેરે ચાર વિશેષણોથી કહે છે (૧) मन्दाः એટલે આળસુ આળસ એટલે ચિત્તનું જડપણું. (૨) ઘણી મંદ છે બુદ્ધિ જેઓની, એ જ્ઞાનેદ્રિયનો દોષ (કહ્યો). (૩) અદૃષ્ટ કર્મેન્દ્રિયથી થતું હોવાથી ' મંદ ભાગ્યવાળા ' વિશેષણથી તેમનો દોષ (કહ્યો) (૪) રોગ વિગેરેથી ' પીડાએલા ' વિશેષણથી શરીરનો દોષ કહ્યો. એ પ્રમાણે અકસ્માતથી થએલા દોષો કહ્યા. ૧૦

અને બીજાં કાર્યમાં રોકાએલા છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ॥
अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ॥
ब्रूहि भद्रं हि भूतानां येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ११ ॥

* (ચાલતા વિષયમાં) એટલે ઋષિઓ પ્રશ્ન કરનારા હોવાથી તેમના સબંધમાં.

૧ સભામાં પ્રવેશ જેણે કરેલ છે તે પ્રશ્ન થાય તેનો ઉત્તર જાણતો હોવા છતાં ન કહે તો તેને દોષ લાગે છે એવો ધર્મ. (પ્ર)

૨ ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે, તે તેવું સાધન હોય ત્યારે. (પ્ર)

૩ ' કલિમાં ખરેખર નારાયણમાં ચિત્તવાળા (લોકો થશે) ' એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પૂજ્ય છે. (પ્ર) ' યુગ ' શબ્દ થી તેઓ પૂજ્ય હોવાનું કહેલું છે એમ કહેલ છે. ભગવાન અને જગત્ એ બે હોય ત્યારે યુગ (યુગલ) થાય. યુગનો ધર્મ જાણવા ભગવાને તેવું રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ; જેથી લોકોની પ્રતીતિ થાય. 'કલિ' થવાનો ત્યારે ભગવાને કૃષ્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરેલું. તેથી કલિમાંના લોકો પૂજ્ય હોવાનું કહેલ જણાય છે. ૧૦-૮-૧૪ ઉપરમાં સુબોધિની જૂઓ.

વિભાગથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય (શાસ્ત્રો) ઘણાં છે અને તેમાં ઘણાં કર્મો (કરવાનાં) કહેલાં છે તેથી હે સત્પુરૂષ ! આમાં જે સાર હોય બુદ્ધિથી કાઢી કહો (કે) જેથી ભૂતોનું કલ્યાણ થાય (અને) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય. ૧૧

આ બહારનો દોષ છે. ' કોઈ પણ ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ' (ભ. ગ. ૩. ૫) એ વાક્ય પ્રમાણે લૌકિક કર્મમાં રોકાએલા હોય છે, પછી પણ (શાસ્ત્રમાં) કરવાનાં કહેલાં કર્મમાં રોકાએલા હોય છે. તેમાં પ્રમાણનો વિચાર કરતાં પ્રકરણ પ્રમાણે ધર્મનાં વિગેરે શાસ્ત્રો જાણવા જોઈએ, અને તેઓ ઘણાં કર્મો (કહેલાં) છે જેમાં, તેવાં ઘણાં કર્મવાળાં છે. વળી માત્ર શ્રવણ કરવાથી કૃતાર્થ થવાતું નથી, પરંતુ તે (શાસ્ત્રો) માં કહેલાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. તેથી બહારનો મોટો દોષ થાય છે. તેથી ત્રણ દોષથી† ઘેરાયેલાઓ માટે ઉપાય કહો એમ ' તેથી (....કહો) ' શબ્દોથી કહેલું છે. પ્રત્યુપકારની (તમારે) જરૂર નથી એમ જણાવવા ' હે સત્પુરૂષ ' એવું સંબોધન (કરેલું) છે. તેનો ભાવ એવો છે કે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનું સત્પુરૂષ માટે જરૂરી છે. બીજા પ્રયોજનથી કહેલું અથવા પ્રસંગને લીધે કહેલું સાધન કહેવાનું નથી. એમ જણાવવા ' આમાં ' એમ કહેલું છે. ' આમાં ' એટલે આવા દોષ હોય ત્યારે (કરવાનું સાધન કહો). ' આ (વા દોષ) માં પણ (કરવાનાં) જો ઘણાં સાધનો હોય તો તેઓનો જે સાર હોય તે કાઢીને કહો. ' यत् ' જે અને ' तत् ' તે શબ્દો સદાના સંબંધવાળા હોવાથી, (तत् શબ્દ) અધ્યાહાર રાખ્યાનો દોષ નથી. અથવા ' तत् ' એટલે પ્રસિદ્ધ (સાર કહો) ' સાર ' એટલે પરંપરાનો અને ફલના વ્યભિચાર[1] (ભંગ) રૂપ ફોતરાં વગરનો (સાર) (સારશબ્દ) એકવચનમાં યોજીને (તે) અપૂર્વ (અલૌકિક) અને સ્હેલાઈથી સમજાય તેવો (હોવાનું) કહેલ છે. જોકે ' પ્રકરણથી શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ સંકળાએલી છે. ' એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકરણોમાં સારી રીતે સંકળાએલ છે, છતાં પણ પ્રકરણોમાં તે ધર્મ નથી એમ ન જણાય તે માટે તે તે સ્થળો (પ્રકરણો) માંથી કાઢીને કહો, એમ ' કાઢીને ' શબ્દથી કહેલું છે. ' मनीषया ' બુદ્ધિથી જ (સાર) કાઢવો, કાર્યથી નહીં. મનની ઈષા[2] તે મનીષા, એટલે મનનું ચંચલપણું દૂર કરનારી બુદ્ધિ ' ब्रूहि ' ' કહો ' એ આજ્ઞાર્થ (તું રૂપ) પ્રાર્થનાના અર્થમાં, અથવા (કહેવાનો યોગ્ય) સમય હોવાનું જણાવવા યોજેલ છે. ' भद्रम् ' ' કલ્યાણ ' એટલે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખના નાશપૂર્વક મહાસુખની પ્રાપ્તિ ' તે ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય ' એમ (કહેવામાં આવે) તો, તે સંબંધમાં

† શ્લોક ૧૦ માં કહેલ (૧) સહજ દોષ (૨) આગન્તુક દોષ અને શ્લોક ૧૧ માં કહેલ બહારનો દોષ એ ત્રણ દોષ

૧ દ્વન્દ્વ સમાસને અંતે આવેલો આ શબ્દ તેના બંને અવયવો સાથે સંબંધવાળો છે (प्र)

૨ ' ઇષ્ ' ધાતુ ગતિ, હિંસા અને દીન અર્થવાળો છે (प्र) ચંચલપણાંનો નાશ (હિંસા) થાય એમ આથી જણાવેલ છે, એવો ભાવ છે.

'જેથી ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય' એમ કહેલું છે. જે (સાર) નાં કારણથી જ આત્મા ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય. એનો અર્થ એવો છે કે (જો તે ભગવાનની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેમ હોય) તો તેની રીતે જ કહો 'ભૂતોનું' શબ્દથી જીવો પિશાચોની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે. એમ જણાવી દયા (કરવાનું) સૂચવેલ છે. ૧૧

એ પ્રમાણે ફલ અને સાધન (સંબંધી પ્રશ્ન) કહ્યા તે સંબંધમાં જેમનો આવિર્ભાવ થએલ છે તેવા ભગવાન જ ફલ અને સાધન છે' એવી શંકા થતા 'ભગવાનનો અવતાર લોકના માટે અથવા (ભગવાનના) પોતાના માટે થાય છે?' એવો સંદેહ (રહેતો) હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનો અવતાર (થવા) નું પ્રયોજન પૂછે છેઃ—

सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतां पतिः ।
देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥

હે સૂત! વસુદેવની દેવકીમાં સાત્વતોના પતિ ભગવાન જે (કાર્ય) કરવાની ઇચ્છાથી જન્મ્યા તે જાણો છો? તમારૂં કલ્યાણ (થાઓ) ૧૨.

આ તો ઘણું ગૂઢ (કાર્ય) હોવાથી કોણ જાણતું હોય? (સૂત) નથી જાણતો એવા સંદેહથી 'જાણો છો? એમ પ્રશ્ન કરે છે (તેવા) મુખની પ્રસન્નતા જોઇને '(તે) જાણે છે' એમ જાણીને હર્ષથી 'તમારૂં કલ્યાણ' એમ આશીર્વાદ આપે છે. 'થાઓ' એમ અર્થથી નીકળે છે; કારણ કે ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ થાય ત્યારે આ દક્ષિણા છે.

(અમે) સાંભળ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન દેવકીમાં જન્મેલા તે (વિષય)માં સંદેહ થાય છે (કે) ભગવાન છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા બ્રહ્મ (રૂપ)ને કાર્ય કરવા માટે દેહના સંબંધની જરૂર નથી. જીવના ધર્મો[1] તો બ્રહ્મમાં છેજ નહીં; (છતાં) (તેમનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાનો પ્રકાર તો જીવોના જેવો (હતો) તેથી સંદેહ (થાય છે) વળી (ભગવાન) 'સાત્વતોના પતિ' છે. માત્ર સત્ત્વ (ગુણ)જ જેમનામાં રહેલો છે તે સાત્વતો એટલે દેવો અથવા મુક્ત (જીવો) તેમને તજી (ભગવાનનો) આવિર્ભાવ સંસારી મનુષ્યોમાં કેમ થયો? (ભગવાન સાત્વતોના) પતિ હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરે તે અયોગ્ય (ગણાય) વળી દેવો અને મુક્ત જીવો[2] (સાત્વતો છે.) તેઓ પણ બ્રહ્માના દેહમાંથી અથવા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલા નથી. તેમાં પણ (ભગવાન) કોઈકની કન્યા દેવકીમાં ઉત્પન્ન થયા. દેવકી–દેવકની કન્યા (હતી;) અને તેથી નારાયણનો અવતાર જલમાં થયો તેમ (પણ) થયો નહીં. તેમાં પણ

૧. અવિદ્યા, કામ, કર્મ વિગેરે (પ્ર) વિગેરેથી દેહ ઈંદ્રિય વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨. 'મુક્ત જીવો' સનક વિગેરે (પ્ર).

વિશેષ 'વસુદેવની' (દેવકીમાં જન્મેલા) વસુદેવની પત્ની પરાધીન (ગણાય) ભગવાનના અવતારના (સંબંધ)માં પત્ની વિગેરે પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ માત્ર સંબંધ જ હોય છે. તેથી ('વસુદેવની' એમ) માત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજી છે. તેથી તેવા (ભગવાન)ને તેવો અવતાર (લેવા)નું શું પ્રયોજન (હતું) ? 'ત્યારે તેમ (અવતાર લેવાનું) નહીં થયું હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જન્મ્યા' (એમ) કહેલું છે. કંસ વગેરેના વધ તો બીજાથી પણ થાત (થઈ શકત), એવો અભિપ્રાય છે. તેથી જે કાર્ય (કરવા)ની ઈચ્છાથી જન્મ્યા તે અમને કહો એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનનો જન્મ લેવાનું) પ્રયોજન કોઈ પ્રસંગને લીધે ઉત્પન્ન થએલું ન હતું, અને (તેમણે કરવાનું કાર્ય) કાલ વિગેરેથી થઈ શકે તેવું ન હતું. ૧૨.

'(ભગવાનને અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન છેજ, કારણ કે તેનું કારણ જણાય છે અને (યોગીઓ) યોગથી તે જાણે છે', એવા વિચારથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितम् ।
यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ॥ १३ ॥

હે અંગ (વહાલા) ! તે અમો શ્રવણ કરવા ઈચ્છનારાઓને પછી કહો જે (ભગવાન)નો અવતાર ભૂતોનાં સુખ માટે અને વળી મોક્ષ માટે થએલો. ૧૩.

અમો ઘણા (છીએ તેમ)ની શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા કહેવું જોઈએ, કારણ કે શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા યોગથી મટતી નથી, (અને) વળી સર્વ યોગ કરી શકતા નથી. વળી ભગવાનના વચન વિના યોગથી ભગવાન સંબંધી પદાર્થ જાણી શકાતો નથી. તેથીજ સાક્ષાત અથવા પરંપરાથી ભગવાનના મુખથી કહેવાએલું ગુરુના મુખથી સાંભળેલું (હોય તે) અનુ (સાંભળ્યા) પછી કહો; કારણ કે મંત્ર વિગેરેના સંબંધમાં પણ ભણેલું પાછલથી કહેવું જરૂરી છે, પણ તે ઉત્તમ અધિકારીને (કહેવું જોઈએ). શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓને તે કહેવું જ જોઈએ. 'હે અંગ !' એ કોમલ સંબોધન (સૂત) અંગ તરીકે પોતાને સ્વાધીન હોવાનું (જણાવવા કરેલું છે). ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડાત્રણ શ્લોકોથી એમ કહે છે કે (ભગવાનને અવતાર લેવાનું) સાધારણ (પ્રયોજન) તો અમે જાણીએ છીએ, પરંતુ અસાધારણ પ્રયોજન પૂછીએ છીએ તે (સાધારણ પ્રયોજન) પૈકી ઉત્તરાર્ધથી પ્રથમ અવતારદ્વારા આકાર (દેહ) (ધારણ કરવા)નું પ્રયોજન કહે છે. જેમનો સામાન્ય રીતે અવતાર (એટલે દેવ, હલકા જીવો, મનુષ્યો વિગેરેમાં અલૌકિક તેજ મૂકવાનું પણ 'ભૂતોના' (એટલે) સર્વ ઉત્પન્ન થએલા સ્થાવર જંગમોના 'क्षेमाय' આ લોકના સુખ માટે. (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સર્વનાં દુઃખ દૂર કરવા. (અને) 'भवाय' (સર્વને) મોક્ષ આપવા. (અને બીજો) 'च' 'વળી' (હોવાથી) સર્વની અવિદ્યા દૂર કરવા (થાય છે.)

(અથવા) 'भू' (ધાતુ) સત્તાના અર્થવાળો હોવાથી[1] 'भवाय' એટલે (સર્વ ભૂતોની) માત્ર સત્તા માટે (ભગવાનનો અવતાર થાય છે, અને) 'च' શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર ૪-૪-૬ પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યમાં[2] (જીવનો) પાછલથી માત્ર (ચૈતન્યરૂપે) પ્રવેશ (થાય છે). ૧૩

એવી રીતે સર્વના સુખ અને મોક્ષ માટે ભગવાનનો અવતાર (થાય છે). એમ કહ્યું. (ભવિષ્યમાં) ઉત્પન્ન થનારા (જીવો) ને તો (ભગવાનનાં) નામથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે (નામ) નું માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે[3] છે :—

आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम् ॥ १४ ॥

ઘોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલો પરવશ થઈ જેમનું નામ-જે નામથી ભય પોતે ભય પામે છે-ઉચ્ચારતાં તેનાથી તરત મુક્ત થાય છે. ૧૪

સર્પ વિગેરેની યોનિરૂપ અથવા મોટા રોગ વિગેરે રૂપ ઘોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલો જેમના અવતારનું નામ 'विवशः' પરવશ થઈને, અથવા वि (એટલે) કાલને વશ થઈને गृणन् ઉચ્ચારતાંજ તે સંસારમાંથી તરત મુક્ત થાય છે, કારણ કે મૃત્યુ સમયે કોઈક 'ભય' નામનો કાલનો અધિકારી મૃત્યુના પાશથી બધા એને પકડે છે (બાંધે છે), જે (અધિકારી) નું નિરૂપણ ત્યાં ચોથા સ્કંધમાં 'ભય નામના સૈનિકો' એ (૪-૨૮-૧) શ્લોકમાં કરશે તેના પાશથી (ભગવાનનું નામ લેનાર) તરત જ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.

'(ભગવાનનું) માત્ર નામ લેવાથી તે પાશમાંથી કેમ છોડી દે ?' તે વિષયમાં કહે છે કે यत् જે (ભગવાનના) નામથી ભય પોતે ભય પામે છે. (ભય) પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થવાથી ભય પામે છે, બહારના પદાર્થનો નાશ થવાથી ભય પામતો નથી, કારણ કે ભગવાનનાં નામનું માહાત્મ્ય એવું છે કે (તે) શ્રવણ કરનારાઓને મુક્ત કરે છે. તેથી (તે નામનું શ્રવણ થતાં) ભય પણ મુક્ત થાય, એવો અર્થ છે. અથવા સ્વરુપ થએલ ભય (ભયનું સ્વરૂપ) પણ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. 'બીજાથી

૧ 'ભવ' શબ્દનો અર્થ 'સંસાર' પ્રસિદ્ધ છે, વળી તેનો અર્થ સંપત્તિ પણ બીજાઓએ કરેલ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ પ્રકરણને લીધે મોક્ષ થવાની યોગ્યતા અહીં જણાવી છે.

૨ મોક્ષ થાય એટલે અવિદ્યા તો રહેજ નહીં, તેથી બીજો 'च' નિરર્થક થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ કહેલ છે. બ્રહ્મના ચૈતન્યમાં પાછળથી થએલ પ્રવેશ, એટલે મોક્ષ. (બ્ર) ૪-૪-૬ સૂત્રમાં ઔડુલોમિનો મત દર્શાવેલ છે. ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં જીવ ચિદ્રૂપ થઈ પ્રવેશ કરે છે અને તેમની સાથે ચિદ્રૂપથી જ ભોગ ભોગવે છે.

૩ ભગવાનનો અવતાર સર્વને મોક્ષ આપવા થાય છે, એનું સમર્થન કરવા કહે છે (બ)

ખરેખર ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભય દૂર થાય છે એટલે) દ્વૈતની દૃષ્ટિ જતી રહે છે તેથી ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાઓની (ભગવાનના) નામથી મુક્તિ થાય છે ૧૪.

'(ભગવાનના) નામનો ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ વિનાનાં વૃક્ષો, પશુઓ વિગેરેની શી દશા, ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः ।
सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥

હે સૂત ! જેમના ચરણનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ઋષિઓ અને જ્ઞાનીઓ, નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ગંગાના જલ પેઠે (ભગવાનની) સેવાને લીધે તરત પવિત્ર કરે છે. ૧૫

ભક્તનો સ્પર્શ થતાં તેઓ પણ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. જે ભગવાનના બે ચરણો જેમના આશ્રય થએલા છે (તેવા ઋષિઓ અને જ્ઞાનીઓ પવિત્ર કરે છે). ભગવાનનો સારી રીતનો આશ્રય જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ હોય છે; અને જેમ જ્ઞાનીઓને દેહનો અધ્યાસ ન હોવાથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમના ઉપદેશથી મુક્તિ થાય છે, તેથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવવા 'ચરણ' પદ યોજેલું છે. ચરણનો સારી રીતનો આશ્રય ભક્તિમાર્ગમાં જ થાય છે. ગુરૂપણાંના પ્રકારથી (આશ્રય કરવાનો) નથી. એમ જણાવવા 'सम्' ઉપસર્ગ યોજેલ છે. 'હે સૂત !' એવું સંબોધન (તેને) પવિત્રપણાંનો અનુભવ જણાવવા કરેલું છે; જેમ તે સૂત (શૂદ્ર) હોવા છતાં મોટા પુરૂષની કૃપાથી બ્રાહ્મણો સાથે યજ્ઞ વિગેરેમાં પણ સારી રીતે વ્યવહાર કરે છે. 'ઋષિઓ' એટલે મંત્ર જોનારાઓ 'प्रशमायनाः' (એટલે) प्रकृष्टः ઉત્તમ शमः શાંતિ છે अयनं માર્ગ છે જેમનો તેવા જ્ઞાનીઓ. તે બંને પણ જેમના ચરણનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા પવિત્ર કરે છે એવી (વાક્યની) યોજના છે. અથવા (ભગવાનના) ચરણનો આશ્રય કરેલા ઋષિઓ, જ્ઞાનીઓ પણ થઈને; જ્ઞાન અને કર્મ પ્રાપ્ત કરી. (ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ) ત્રણ પ્રાપ્ત કરેલા થઈ સર્વને પવિત્ર કરનારા થાય છે, કારણ કે પોતે શુદ્ધ થઈને બીજાઓને પવિત્ર કરે છે. તેથી (તેઓની) પોતાની શુદ્ધિ (થવા) માં જ્ઞાન અને કર્મનો ઉપયોગ છે, પરંતુ તે બેનો (બીજાઓને) પવિત્ર કરવામાં સાક્ષાત (સીધો) સંબંધ નથી.

'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા' નો એવો અર્થ છે કે સમીપમાં (રહી) માત્ર દેહના સંબંધથી જ પવિત્ર કરે છે; કારણ કે 'ત્રણ વાર સ્વાધ્યાય વેદનું', અથવા ત્રણ રાત્રિ સાવિત્રીનું અધ્યયન કરવું. (તે) એક વર્ષમાં જ પોતાને પવિત્ર કરે છે' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે કાલના ઢાંકણથી (કાલ જવાથી) જ સર્વ સ્થળે પવિત્ર (થવાનો) અનુભવ થાય છે. 'मुनयः' એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ મનન અથવા કર્મનો સંબંધ (હોવાનું જરૂરી છે). ક્રૂરતા વિગેરેથી (કરેલો) સ્પર્શ પવિત્ર કરતો નથી, એમ જણાવવા 'उप' (નજીકમાં) ઉપસર્ગ યોજેલો છે, અથવા ('उपस्पृष्टाः' નો)

સંબંધ પછીના (શબ્દ ગંગાજલ) સાથે લેવો, કારણકે તેઓ[1] (ઋષિઓ વિગેરે) તો દૃષ્ટિ વિગેરેથી પવિત્ર કરે તેવું સંભવે છે. 'स्वर्धुन्यापः' ગંગાના જલો अनुसेवया पुनन्ति ભગવાનના સેવકોને જ પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ 'વારંવાર કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો (ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને પવિત્ર કરતા નથી)' (૬-૧-૧૮) એ વાકય પ્રમાણે (લેવો). 'ગંગાજલ તરત પવિત્ર કરે છે' એ વાકયથી પણ નારાયણને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે (એમ કહેલું છે). અથવા 'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલાં ગંગાના જલો તરત પવિત્ર કરે છે' એ દૃષ્ટાંત (જાણવું). ('ऽनु' માં અવગ્રહ ન લેતાં રહેલ) 'नु' શબ્દ માન્યતાના અર્થમાં (યોજેલ છે). ભગવાનના ભક્તો અને ગંગા પવિત્ર કરે છે, છતાં પણ ભગવાનની સેવા પવિત્ર કરે છે, બીજી રીતે કરતા નથી એવી માન્યતા છે. ઉપર ઉપરનું પવિત્રપણું અહીં (કહેવા) ઇચ્છેલું નથી. ઉત્તમ પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ ન રહેવાથી (થાય). ૧૫

એવી રીતે અઢી શ્લોકથી ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામનાં સંબંધવાળાઓનાં માહાત્મ્ય કહ્યાં (ત્યારે) શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર (જાણ્યા) વિના આ કેવી રીતે જાણ્યું ? વળી જો શાસ્ત્ર જાણ્યું હોય, તો પ્રશ્ન (કરવો) અયોગ્ય છે. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ।
शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥

પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ભગવાનના કલિના પાપનો નાશ કરનાર યશને શુદ્ધિની કામનાવાળો કોણ જ ન શ્રવણ કરે ? ૧૬

ભગવાનના યશને શ્રવણ કરવાથી અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જણાયું. તેથી સામાન્ય રીતે (જણાયું). વધારે જણાય તે માટે પ્રશ્ન (કરેલ છે). જોકે ભક્તિ ન હોવાને લીધે ભગવાનનાં યશનું શ્રવણ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ તરીકે થતું નથી, છતાં પણ સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર હોવાથી, તે (શુદ્ધિ) માટે શ્રવણ (કરે છે). ખાસ કરીને કલિમાં (શ્રવણ કરે છે), કારણકે (કલિ) દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્તા મંત્ર અને કર્મને* અશુદ્ધ કરે છે. (શ્રવણ કરવામાં) સ્વાતંત્ર્ય[2] નથી, એમ

---

૧ 'તેઓ' (એટલે ગંગાના જલો) 'હે રાજા ! તે દર્શન થતાં જ બ્રહ્મહત્યાના (પાપને) ફીટાડનારી છે' એમ યમુનાનો સંગમ થયા પછીના સંબંધનું વાકય છે (તેથી તે દર્શનથી જ પવિત્ર કરનારી છે) (प्र) આવો અર્થ લેતો 'नु' તો શબ્દ ઘટતો નથી વળી વૃક્ષોને દૃષ્ટિ ન હોય. તેથી 'તેઓ' એટલે ઋષિઓ વિગેરે એવો અર્થ કર્યો છે.

* આ છ યજ્ઞમાં જરૂરી છે. તે શુદ્ધ હોય તોજ યજ્ઞ થઈ શકે.

૨ સ્વભાવથી જ શ્રવણ ન કરનારાઓને ખાતલ કરવા આ કહેલ છે. (प्र) અહીં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

જણાવવા ' કોણ ' એમ કહેલું છે. ' वा '. ' જ ' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થવાળો છે, કે શ્રવણ ન કરનારા દૈત્યના અંશવાળાઓને ગણેલા જ નથી. પોતાથી ઉત્તમ બ્રહ્મથી જ જીવોની શુદ્ધિ થાય છે, (એમ) ' ભગવાનનાં ' શબ્દથી કહેલ છે. 'તે' શબ્દથી અવતાર લીધેલા, સ્હેલાઈથી મળી શકે તેવા હોવાથી (જણાવેલા) છે. લૌકિક શેઠની પ્રશંસા પેઠે અન્ન આપવાની પ્રશંસા કરી નથી એમ જણાવવા ' પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે ' એમ (કહેલું છે). ' पुण्या ' પવિત્ર છે શ્લોકા કીર્તિ જેઓની (તેવાઓ પણ પ્રશંસા કરે છે). જ્યારે કીર્તન કરનારાઓની કીર્તિ પણ સર્વને પવિત્ર કરે છે, ત્યારે કીર્તન સર્વને પવિત્ર કરે તેમાં કહેવું જ શું ?, અથવા તે (પવિત્ર કીર્તિવાળા) ઓને પણ પવિત્ર કરે છે, અથવા તેઓને પવિત્રપણાની (પવિત્ર થવાની) જરૂર નથી.† આથી એમ જણાવ્યું છે કે કીર્તિ પવિત્ર (પુરૂષો) માં જ રહેલી છે. (ભગવાનનું) સાધારણ કર્મ કહેલું હોવાથી, સરસાઈ કરાવે તેવાં કર્મો સિવાયનાં કર્મો પણ પવિત્ર કરનારાં છે એમ કહેલ છે ' પવિત્ર કીર્તિવાળા ' કહ્યા; તેથી એમ જણાય છે કે ' ઘણું ' કરીને કીર્તિવાળાઓ સાથે સર્વને સંબંધ થાય છે, અને તેઓ ભગવાનનું જ કીર્તન કરે છે, અને તેથી ભગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. જ્યારે શ્રવણથી તરતજ શુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધિની કામનાવાળો કેમ શ્રવણ ન કરે ? આધાર (જેમાં કીર્તિ રહેલી છે તે) ની સરસાઈ કરાવનાર. સર્વલોકોને આનંદ કરાવનાર પ્રસરી રહેતો શુભ્ર (તે) કીર્તિ એટલે[1] યશ. જેમનાં પાપનો નાશ થએલ છે તેવા સર્વ (પુરૂષો) કલિમાં હોતા નથી, તેથી તેઓથી કલિના દોષ દૂર થતા નથી. ભગવાન તો કાલથી‡ પણ પર (ઉત્તમ) હોવાથી, તેમની કીર્તિ પણ તે (કાલ) થી પર છે, અને તેથી તે (કીર્તિ) કલિના દોષને દૂર કરનારી છે. ૧૬

એ પ્રમાણે (ભગવાનના અવતારનાં) પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કહીને, નીચેના શ્લોકથી કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે) :—

तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥

લીલાથી કલાઓ ધારણ કરનાર તે (ભગવાન) નાં ઉદાર કર્મો સૂરિઓએ સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં (છે તે) શ્રદ્ધાવાળાઓને અમને કહો. ૧૭.

---

† જેઓની કીર્તિ પવિત્ર હોવાથી જેઓને પવિત્ર થવાની જરૂર નથી, તેઓને પણ પવિત્ર કરે છે, એવો ભાવ જણાય છે

૧ આ યશનું લક્ષણ કહ્યું. (માત્ર) પ્રતાપ નથી એમ જણાવવા ' સર્વ લોકને આનંદ-કરાવનાર ' કહેલ છે. સર્વને આનંદ કરાવનાર ચંદ્રના કિરણો નથી એમ જણાવવા ' શુભ્ર ' કહેલ છે. ' પ્રસરી રહેતો ' શબ્દથી યશનો સ્વભાવ જણાવેલ છે. (प्र)

‡ કાલથી પર હોઈ, કલિથી પણ પર છે, તેથી તેના દોષ દૂર કરનાર છે.

સંબંધ પછીના (શબ્દ ગંગાજલ) સાથે લેવો, કારણકે તેઓ[1] (ઋષિઓ વિગેરે) તો દૃષ્ટિ વિગેરેથી પવિત્ર કરે તેવું સંભવે છે. ' हरिपुंस्यापः ' ગંગાના જલો अनुसेवया पुनन्ति ભગવાનના સેવકોને જ પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ ' વારંવાર કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો (ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને પવિત્ર કરતા નથી) ' (૬-૧-૧૮) એ વાકય પ્રમાણે (લેવો). ' ગંગાજલ તરત પવિત્ર કરે છે ' એ વાકયથી પણ નારાયણને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે (એમ કહેલું છે). અથવા ' નજીકમાં સ્પર્શ કરેલાં ગંગાના જલો તરત પવિત્ર કરે છે' એ દૃષ્ટાંત (જાણવું). (' ऽनु ' માં અવગ્રહ ન લેતાં રહેલ) ' નુ ' શબ્દ માન્યતાના અર્થમાં (યોજેલ છે). ભગવાનના ભક્તો અને ગંગા પવિત્ર કરે છે, છતાં પણ ભગવાનની સેવા પવિત્ર કરે છે, બીજી રીતે કરતા નથી એવી માન્યતા છે. ઉપર ઉપરનું પવિત્રપણું અહીં (કહેવા) ઇચ્છેલું નથી. ઉત્તમ પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ ન રહેવાથી (થાય). ૧૫

એવી રીતે અઢી શ્લોકથી ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામનાં સંબંધવાળાઓનાં માહાત્મ્ય કહ્યાં (ત્યારે) શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર (જાણ્યા) વિના આ કેવી રીતે જાણ્યું ? વળી જો શાસ્ત્ર જાણ્યું હોય, તો પ્રશ્ન (કરવો) અયોગ્ય છે. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ।
शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥

પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ભગવાનના કલિના પાપનો નાશ કરનાર યશને શુદ્ધિની કામનાવાળો કોણ જ ન શ્રવણ કરે ? ૧૬

ભગવાનના યશને શ્રવણ કરવાથી અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જણાયું. તેથી સામાન્ય રીતે (જણાયું). વધારે જણાય તે માટે પ્રશ્ન (કરેલ છે). જોકે ભકિત ન હોવાને લીધે ભગવાનનાં યશનું શ્રવણ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ તરીકે થતું નથી, છતાં પણ સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર હોવાથી, તે (શુદ્ધિ) માટે શ્રવણ (કરે છે). ખાસ કરીને કલિમાં (શ્રવણ કરે છે), કારણકે (કલિ) દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્તા મંત્ર અને કર્મને* અશુદ્ધ કરે છે. (શ્રવણ કરવામાં) સ્વાતંત્ર્ય[2] નથી, એમ

---

૧ ' તેઓ ' (એટલે ગંગાના જલો) ' હે રાજા ! તે દર્શન થતાં જ બ્રહ્મહત્યાના (પાપને) ફીટાડનારી છે ' એમ યમુનાનો સંગમ થયા પછીના સંબંધનું વાકય છે (તેથી તે દર્શનથી જ પવિત્ર કરનારી છે) (प्र) આવો અર્થ લેતો ' તુ ' તો શબ્દ ઘટતો નથી વળી વૃક્ષોને દૃષ્ટિ ન હોય, તેથી ' તેઓ ' એટલે ઋષિઓ વિગેરે એવો અર્થ કર્યો છે.

* આ છ યજ્ઞમાં જરૂરી છે. તે શુદ્ધ હોય તોજ યજ્ઞ થઇ શકે.

૨ સ્વભાવથી જ શ્રવણ ન કરનારાઓને ખાતલ કરવા આ કહેલ છે. (प्र) અહીં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

શ્રવણ કરેલું તેવું પ્રયોજન હૃદયમાં રહે તે માટે આ શ્લોકમાં કર્મોનો જ... કરે છે. કર્મોનું શ્રવણ કરવાથી જે ફલ (થાય), તે ભગવાને દેવાનું છે એવું ... નથી, અને પાત્ર અને અપાત્રનો વિચાર કર્યા વિનાજ, કર્મજ બીજાં ફલો ન... (પુરુષો) ને પણ ઘણાં આપે છે તેથી તેને 'ઉદાર' કહેલ છે. ઉદાર વિગે... વિશેષણો બીજાં કેટલાંક કર્મ ઉદાર નથી એમ જણાવવા કહેલાં નથી, પરંતુ કર્મ... લક્ષમાં રાખીને ઉદારપણું વિગેરે કહેલ છે. * કારણ કે વિશેષ્ય (કર્મો) શ્લોક... પહેલાંજ કહેલાં છે (અને ઉદાર વિગેરે વિશેષણો પછી કહેલાં છે) વચલાં ફલ (કર્મથી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેવાં હોવાનું જણાવવા તેમને) 'ઉદાર' કહેલાં ... મુખ્ય ફલ ભગવાનથી જ (પ્રાપ્ત થાય). તેમ (શૌનક વિગેરે) ને (આવું ... અજ્ઞાન નથી, એમ જણાવવા 'સૂરિઓએ સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં' એમ કહેલું ... સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં હોવાથી સર્વ સ્થલોથી દૂરથી શ્રવણ થવાનો સંભવ છે 'સૂરિઓએ' શબ્દથી તે ખોટાં કહેલાં નથી એમ જણાવ્યું છે. 'ત્યારે શૌન... વિગેરેને પણ (તે) સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય (સંભળાય) તેમ હોવાથી (અને... કહેવાનાં નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' એમ કહેલું છે. કાર... શ્રદ્ધાથી ફરી ફરીને શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા કહેલી છે. (તે કર્મોનું શ્રવણ કરવા... કોઈ પણ સમયે રુચિ ન હોય તેવું નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'લીલાથી ક... ધારણ કરનારના' એમ કહેલું. 'લીલા' એટલે પ્રયાસ વિના હર્ષથી કરવામાં આ... ક્રિયા. તે (લીલા) થી દરેક ક્ષણે નવી જ કલાઓ જેમ ભગવાન ધારણ કરે છે. તેમના કર્મોને પણ ચંદ્રની પેઠે નવી કલાઓનો સંબંધ થતો હોવાથી, (તેમ... શ્રવણ (કરવામાં) કોઈ પણ સમયે અરુચિ થતી નથી. આ વિશેષણ પહેલાં †કહેલાનું સમર્થન કરનારું છે. ૧૭

એવી રીતે એક આરંભથી (ભગવાનના અવતાર) નાં પ્રયોજન અને કર્મના પ્રશ્ન કર્યા. હવે જૂદા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી અવતારની કથાસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

अथाख्याहि हरेधीमन्नवतारकथाः शुभाः ।
लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥

હવે હે બુદ્ધિશાળી ! પોતાની માયાથી સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા ઈશ્વર હરિના અવતારોની શુભ કથાઓ કહો. ૧૮

---

* ભગવાનનાં બધાંએ કર્મો ઉદાર અને સૂરિઓએ ગાન કરેલાં છે, એવો ભાવ છે.

૧ 'વચલું ફલ' એટલે શુદ્ધિરુપ ફલ. વિચાર કર્યા વિનાજ બધાને શુદ્ધિનું દાન કરતા હોવાથી, ભગવાનના કર્મો ઉદાર છે એમ કહેલ છે (પ્ર)

† 'પહેલાં કહેલું' એટલે આ વિશેષણ પહેલાં કહેલ 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' શબ્દના અર્થનું સમર્થન કરે છે. જૂદી જૂદી કલાઓ ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કરે છે, તેથી શ્રવણ કરવામાં શ્રદ્ધા રહે છે.

જો કે કેટલાક અવતારો જૂદાજૂદા ઉપાખ્યાનોમાં અમે શ્રવણ કરેલા છે, છતાં પણ એક આરંભથી બધા અવતારો (તેમના) ખાસ ગુણો સાથે જાણવા છે, તેથી ઉત્કંઠાથી જૂદો પ્રશ્ન (કરેલ છે). ' अथ ' ' હવે ' શબ્દ જૂદા આરંભના અર્થમાં (યોજાએલ છે). ' હરિના ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સામાન્ય રીતે અવતાર (લેવા) નું કારણ બીજાનાં દુઃખો દૂર કરવાનું છે. અવતારનું સ્વરૂપ જાણવું કઠણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સર્વને હોતું નથી, તેથી ' હે બુદ્ધિશાળી ! ' એવું ખાસ સંબોધન કરેલું છે. ' અવતારોની કથાઓ ' (એટલે) કેવી રીતે અવતાર (થયો) ? કોનો અવતાર (થયો) ? ક્યાં અવતાર (થયો) ? શા પ્રયોજનથી અવતાર થયો? એવી ચાર પ્રકારની કથાઓ કહેનારને શ્રવણ કરનારને અને (કહેવાની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારને શુભ ફલ આપનારી છે. વાસ્તવિક રીતે પણ લોકમાં પુત્રનો જન્મ થયાની કથાની પેઠે (તે કથાઓ) શુભ છે. તેઓમાં પણ જે અવતારોમાં (ભગવાને) પોતાની ઇચ્છાથી લીલારૂપ ક્રીડાઓ (કરી હોય) તે (અવતારો) કહો એમ ' લીલા કરતા ' શબ્દોથી કહેલું છે. ' स्वैरम् ' ' સ્વચ્છંદપણે ' એટલે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ (ક્રીડા કરી હોય તે કહો). તે (કરવા) નું કારણ ' ઈશ્વર ' (શબ્દથી કહેલું છે). (ભગવાનની) સર્વ થવાની શક્તિ માયાને વિપરીત કાર્યનો નભાવ કરવામાં અને (તેથી તેમને) દોષ ન લાગવામાં કારણરૂપ કહેલી છે. (તે માયા ભગવાનની) પોતાની હોવાથી બીજાઓથી તે જાણી શકાતી નથી અને ઉલ્લંઘન કરી શકાતી નથી. ૧૮

' એવી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે સર્વ અર્થ જાણનારાઓને ફરી શ્રવણ (કરવા) થી શું લાભ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

वयं तु न तृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे ।
यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १९ ॥

ઉત્તમ શ્લોકનાં વિક્રમ (નું શ્રવણ), જે શ્રવણ કરનાર રસ જાણનારાઓને પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે), તેનાથી અમને તો તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૯

વળી જેઓ ભગવાનની કથાના સ્વરૂપને જાણતા ન હોય, તેઓ કેટલાક સમય સુધી (તેનું) શ્રવણ કરી અટકી જાય છે, કારણ કે આ (વિષય) ના રસને જાણનારો અટકતો નથી. તેથી જેઓ (કથાથી) તૃપ્ત થઇ અટકે છે, તેઓ ભલે અટકે. અમે તો વળી તૃપ્ત થતા જ નથી. (તેથી) કેમ અટકીએ ? (કથાના શ્રવણથી) અટકવાનું ત્રણ પ્રકારે થાય (૧) આથી પણ ઉત્તમ બીજો રસ હોવાનું સંભવતું હોય ત્યારે, અથવા (૨) આ (રસ) પણ (મળતો) ન હોય ત્યારે, અથવા (૩) રસનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે. તે પૈકીનાં પહેલાં બે (અટકવાનાં કારણો) ન હોવાનું ' ઉત્તમશ્લોકનાં વિક્રમ ' શબ્દથી કહે છે. (૧) ઉત્તમ બ્રહ્માનંદના અનુભવવાળા શુકદ (જેવા) પણ ભગવાનનાં કીર્તિનું ગાન કરે છે. તે જેમ (છે),

તે 'આવા ગુણવાળા હરિ છે' (૧, ૭, ૧૦) શ્લોકમાં કહેશે. તેથી ભગવાનની કથાના રસથી અધિક રસ કોઈ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્માનંદનો રસ પણ (તેથી) હલકો છે. (૨) આ (શબ્દ) થી જ તે (ભગવાનની કથાનો રસ) દુર્લભ નથી (એમ કહેલું છે). તે (ભગવાન) નો विक्रमेण- ઉત્તમ પ્રકારે क्रम ચરણ મૂકવાનું જ્યાં થાય તે (તેમનું) પરાક્રમ એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ; અને તે સર્વ સ્થલે પૂરે પૂરો છે. તેથી (તેમની કથાનો રસ) ન મળી શકે તેવો નથી. (૩) ઉત્તરાર્ધથી ત્રીજો (પ્રકાર) ન હોવાનું કહે છે. (કથાના) રસનું જ્ઞાન (તે) શ્રવણ કરવાથી જ થાય છે. જેમ લોકમાં રસોઇઆની વિદ્યાઓ હોય ત્યારે (જમવાની) ઈચ્છા મટતી નથી, પરંતુ (ખોરાક) મૂર્ત (ઘન) હોવાથી પેટ ભરાતાં (તે) મટી જાય છે, તેવું શ્રવણમાં પણ (છે). ભેદ પણ કહેલો છે, કારણકે શ્રવણમાં જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે મૂર્ત નથી. વળી રસને જાણનાર કોઈ પ્રકારે તે (શ્રવણ કરવા) થી અટકતા નથી, કારણકે રસ અટકાવનારો નથી અને આ રસ ઉત્તમથી પણ ઉત્તમ છે. વળી (તે) 'પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે)' કારણકે અધિકાર પ્રમાણે (આ વિષય) માં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, કેમકે જેમ તાવ ઉતરે ત્યારે અન્નનો (સ્વાદ આવે છે), તેમ જેમ જેમ અજ્ઞાન દૂર થતું જાય છે, તેમ તેમ ભગવાન (ની કથા) માં રસનો સ્વાદ આવે છે. પહેલી વાર પ્રયોગ (કથા-શ્રવણ) થાય, ત્યારે અવિદ્યા ભરપૂર હોવાથી થોડો રસનો સ્વાદ આવે છે. પછી જો પહેલાં શ્રવણ સમયે થોડી અવિદ્યા દૂર થઈ, તો બીજા (શ્રવણ) માં અધિક રસ (આવે). એ પ્રમાણે આગળ પણ (થયે જાય). સંપૂર્ણ રીતે (અવિદ્યાથી) મુક્ત હોય તેમને ઉત્તમ રસ (પ્રાપ્ત થાય છે). વળી પહેલાં વાકયના સમૂહમાં ભગવાન જાણેલા (હોય છે), પછી દરેક વાકયમાં, પછી પદમાં પણ (જણાય છે). पद्यते જણાય છે આનાથી તે પદ,[1] એટલે પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યય તેથી અક્ષરના અર્થ તરીકે જાણેલા ભગવાન ઘણો રસ આપનારા છે, એવો અર્થ છે. ૧૯

વળી વિશેષ આકાર (પ્રકારથી) શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથાનું શ્રવણ કરવું છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

कृतवान् किल वीर्याणि रामेण सह केशवः ।
अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः ॥ २० ॥

કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છૂપા રહેલા ભગવાન કેશવે ખરેખર બલરામ સાથે મરણને ફીટાડનાર પરાક્રમો કરેલાં (છે). ૨૦

'ખરેખર!' શબ્દ પ્રસિદ્ધ જણાવે છે, અહીં આશ્ચર્યથી પ્રસિદ્ધિ (થયાનું) કહેલ છે, કારણકે (ભગવાને પરાક્રમો કરવાની) અવસ્થા અને સાધન ન હોવા છતાં પરાક્રમો કરેલાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં પરાક્રમો ખરેખર અલૌકિક છે. વળી

---

૧ 'પદ' શબ્દનો અર્થ અક્ષર થાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

એક (જ) સ્થળે એક (જ) સમયે આવેશથી* અને અવતારથી* પરાક્રમો કરાએલાં નથી (હોતાં), અહીં તો 'બલરામની સાથે' એમ ઉભય સ્વરૂપથી (પરાક્રમો) કર્યાનું કહેલું છે. વળી બધા અવતારોમાં (ભગવાને) બ્રહ્મા અને શંકરને સુખ આપેલું નથી, કારણકે તેઓ (બ્રહ્મા અને શંકર) પણ ગુણના અધિષ્ઠાતા હોવાથી (અવતાર સાથે) હરિફાઇ વિગેરે કરવાનું સંભવે, કારણકે (અવતાર) તે બે માટે હિતકારિ (કૃત્ય) ન કરે અને તેમના ભક્તોનો વધ (પણ) કરે. તે (વું) અહીં કાંઇ પણ નથી એમ 'કેશવ' શબ્દથી કહેલું છે. કઃ બ્રહ્મા અને ઈશઃ શંકર (તે) केशौ, केशयोः બ્રહ્મા અને શંકરનું 'वम्' અમૃત (આનંદ) છે જેમનાથી તે (કેશવ), તે બેને પણ આનંદ આપનારા છે.

'મરણને ફીટાડનાર' વિશેષણથી પરાક્રમોનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ફીટાડાએલ છે મરણ પામે તેવું શરીર આમનાથી, તે 'अतिमर्त्यानि' મરણને ફીટાડનારાં, (આનો) એવો અર્થ છે કે, પરાક્રમોનું શ્રવણ થતાં પછી મરણ પામે તેવાં શરીરનો સંબંધ રહેતો નથી. અથવા मर्त्य મૃત્યુલોકનું अतिक्रान्तानि ઉલ્લંઘન કરેલાં (પરાક્રમો છે), કારણકે (ભગવાન) માત્ર આનંદના જ કર ચરણ મુખ ઉદર વિગેરે વાળા છે, તેનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાનનો અવતાર નથી (પણ ભગવાન જ છે), એવો અર્થ છે. 'ત્યારે (તેમનું) શરીર કેમ દેખાતું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં કહે છે કે 'કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા' (થએલા) છે; કારણકે આ લોકમાં છૂપા રહી (પોતાનું) સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નથી; તેના કારણરૂપ 'કપટથી મનુષ્ય દેહવાળા થયેલા' વિશેષણ છે. કપટથી એટલે લોકોની બુદ્ધિને મોહ કરવાના પ્રકારથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છે, એવો અર્થ છે કે તે (સચ્ચિદાનંદ) સ્વરૂપને જ મનુષ્યના દેહ પેઠે દેખાડે છે. તેથી (તેમનાં પરાક્રમો) તમારે કહેવાં જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકથી પોતાનો શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કહે છે:—

> कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
> आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥ २१ ॥

લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવા) સત્ર કરવા આ વૈષ્ણવ સ્થલમાં બેઠેલા અમે કલિને આવેલો જાણીને હરિની કથા (ના શ્રવણ)માં ક્ષણ (અવકાશ) વાળા છીએ. ૨૧

કલિમાં તો બધાએ ધર્મો અટકી પડે છે, તેથી સૂતકમાં અવકાશવાળા થઈએ તેમ કલિમાં અવકાશવાળા થયા છીએ; કારણ કે ધર્મ (કરવા) નો અધિકાર હોય ત્યારે ધર્મના ત્યાગના ભયથી ખેદ થવાનું અથવા ધર્મ કરવાનું સંભવે, વળી

* આવેશરૂપ બલરામ, અને અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો ઘણું પાપ થવાથી ભગવાનની કથામાં રુચિ થવાનું જ મટી જાય. તેથી (આવા) સર્વ દોષ દૂર કરનારો[1] કલિ હોવાથી, આવતાં અમે (હરિની) કથા (ના શ્રવણ) માં અવકાશવાળા (થયા છીએ). 'વૈષ્ણવ સ્થલમાં ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગમે તેવા સ્થલમાં કથાનું શ્રવણ કરવામાં આવે, તો દૈત્યો બુદ્ધિનો નાશ કરે તેવું સંભવે છે. (તેમ થાય) ત્યારે સર્વનાશ થઈ જાય. તેવું નથી થવાનું એમ જણાવવા ' આ (વૈષ્ણવ) સ્થલમાં ' એમ કહેલું છે. વળી આ સત્ર (કરવા) ની વેદી પણ છે, તેથી પણ દૈત્યનો સંબંધ (અહીં થાય તેમ નથી) એમ (જણાવવા) ' આ ' શબ્દથી દેશ (સ્થલ) કહેલ છે. ' કલિકાલ વિગેરે સ્માર્ત હોવાથી વૈદિક વિચારથી (કર્મ કરવાનો) અધિકાર ન હોવાનું કેમ (બને) ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવો) સત્ર કરવા બેઠેલા ' એમ કહેલું છે; અને તેવી રીતે દીક્ષા લઈ (સત્ર કરવા બેઠેલા હોય) તેમને વેદ પ્રમાણે બીજું કર્મ કરવાનું હોતું નથી. વળી તે (સત્ર) પૂરો થાય ત્યારે કર્મનો સંબંધ (બીજું કર્મ કરવાનું) થાય, તેથી લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવા) સત્રનો આરંભ (કરેલો છે). તેથી અમે સંપૂર્ણ રીતે અવકાશવાળા છીએ, એમ ' કથા (ના શ્રવણ) માં અવકાશવાળા ' શબ્દોથી કહેલું છે. જો કથાનો આરંભ થાય, તો એક હજાર વર્ષ જેટલો કાલ ક્ષણ થઈ જાય એમ (જણાવવા) ' ક્ષણ ' શબ્દ યોજેલ છે. અમે સર્વ (વિષય) માટે અવકાશવાળા નથી, પણ હરિની કથા માટે જ અવકાશવાળા છીએ. ૨૧.

તે (કથાના શ્રવણ) માં એક સામગ્રી ઓછી હતી, તે ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે. :—

त्वं नः सन्दर्शितो धात्रा निस्तितीर्षताम् ।
कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवाऽर्णवम् ॥ २२ ॥

જેમ સમુદ્ર (તરવા ઇચ્છનાર) ને સુકાનીની પેઠે, દુઃખથી તરી શકાય તેવા સત્ત્વ હરનારા કલિને તરવા ઇચ્છનારા અમને ભગવાને તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા. ૨૨

' धात्रा ' સર્વ કરનાર ભગવાને અથવા કથાના રસને જાણનાર બ્રહ્માએ (તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા); અને તમે ' नः ' અમારા, અમને સ્વાધીન (થયા). કથા ન (શ્રવણ કરવાની) હોય તો કલિ ' દુસ્તર ' ' दुःखेन ' દુઃખથી ' तरः ' તરવાનું થાય જેનું તેવો છે.

' કથા (ના શ્રવણ) વિનાના હોવા છતાં પણ ઋષિઓ કલિને તરવાના છે. તમારે (તેમનાથી) શું ભેદ છે? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' સત્ત્વને હરનારા ' એમ કહેલું છે. (કલિ) વિવેક, ધૈર્ય અને જ્ઞાનને હરનારો છે. સત્ત્વગુણ જાય ત્યારે રજોગુણ અને

૧ વૈદિક કર્મ કરવારૂપ હરિની કથામાં અટકાવ કરનારા દોષ દૂર કરનારો. (પ્ર)

તમોગુણથી લય* અને વિક્ષેપ જ થાય. તેથી તેઓનાં સર્વસ્વનો નાશ થતાં, કલિને તરવાનું બનશે નહીં એવો ભાવ છે. સમુદ્રમાં સુકાની વિના ઈચ્છેલા સમયે ઈચ્છેલા પ્રદેશનો સંબંધ થતો નથી, તેમ કથા કહેનાર ન હોય ત્યારે કલિમાં (તે તરી ન શકાય અને ભગવત્પ્રાપ્તિ ન થાય). ૨૨

વળી પહેલાં અમે ધર્મ સાથે રહેલા. (હવે) કથા (નાં શ્રવણ) નો નિશ્ચય કરેલા અમે તો અહીં ભેગા થયા છીએ. ધર્મના શા સમાચાર છે એવો છઠ્ઠો પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥ २३ ॥

બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર, ધર્મના કવચ, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હમણાં પોતાનાં સ્થાનમાં પધાર્યા ત્યારે ધર્મ કોને શરણ ગયો (તે) કહો. ૨૩

અને આ કહો, કારણકે ધર્મની ગ્લાનિ થાય ત્યારે ' જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય ' (ભ. ગી. ૪–૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવા તે ભગવાન અવતાર લે છે. યોગ પણ ' (યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું) આ ઉત્તમ ધર્મ છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું રક્ષણ કરનારો છે. શ્રીકૃષ્ણ તે (યોગ) ના પણ ઈશ્વર છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. તે યોગાવતાર બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્થાન વૈકુંઠમાં પધાર્યા, ત્યારે ધર્મનું શરણ (કોઈ) હોવાનો સંભવ ન હોવાથી, (અને) ધર્મનાં કાર્યરૂપ ભગવાનના સંબંધવાળી બુદ્ધિ રહેલી હોવાથી ' ધર્મ છે ' એવું જણાય છે; તેથી ધર્મ કોને શરણ ગયો છે ? એવો પ્રશ્ન છે. ૨૩

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો પહેલો અધ્યાય (સંપૂર્ણ).

---

* ' લય ' એટલે નાશ. ' વિક્ષેપ ' એટલે મુઝવણ, ભ્રમ.

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

અધ્યાય બીજો

कथाश्रवणभावेन मनोरथमहार्णवे ।
निमग्नान्सूतदानेन ह्युज्जहार ऋषीन्हरिः ॥ १ ॥

કથાના શ્રવણ કરવાના પ્રેમથી મનોરથરૂપ મોટા સમુદ્રમાં ડૂબેલા ઋષિઓને સૂતનું દાન કરી હરિએ (તેમનો) ઉદ્ધાર કર્યો. કા. ૧

फलसाधनरूपाणां निर्णयः कर्मणामपि ।
त्रयाणां वक्ष्यतेऽध्याये द्वितीयेऽन्यत्र शेषिणाम् ॥ २ ॥

(૧) ફલ અને (૨) સાધનના પ્રકારો અને (૩) વળી કર્મો (એ) ત્રણનો નિર્ણય બીજા અધ્યાયમાં કહેશે. બાકીના[1] (પ્રશ્નો) નો નિર્ણય બીજે (ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે). કા. ૨

ઉત્તર કહેવા માટે સૂત પ્રથમ દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર મંગલ અને (પ્રશ્નનું) અભિનંદન કરે છે, એમ વ્યાસ કહે છેઃ—

॥ व्यास उवाच ॥ વ્યાસ કહે છે–

इति सम्प्रश्नसम्पृष्टः स विप्रैः रौमहर्षणिः ।
प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

એમ વિપ્રોથી સારા પ્રશ્નો સારી રીતે પૂછાએલા તે રૌમહર્ષણિએ તેઓનાં વચનનું પ્રતિપૂજન કરી (ઉત્તર) કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧

એમ પુરુષાર્થમાં પરિણમે તેવા, સારા પ્રશ્નો એટલે સારી રીતે બ્રહ્મના સંબંધવાળા પ્રશ્નો, સારી રીતે આદરપૂર્વક (રૌમહર્ષણિને) પૂછાયા. ' વિપ્રોથી ' (પ્રશ્નો પૂછાએલા) विशेषेण ઉત્તમ પ્રકારે વક્તાને અને પોતાને ભકિતથી पूरयन्ति ભરી દે તે વિપ્રો, એટલે તેમનાં વચનનો ઉત્તર અવશ્ય આપવો જોઈએ. રોમહર્ષણનો પુત્ર તે રૌમહર્ષણિ. રોમસુ રૂંવાડાઓમાં સદા हर्षणं હર્ષ છે જેને તે (રોમહર્ષણ) ને સદા ભકિત ઘણી હોય, તેવોજ આ (રૌમહર્ષણિ) એમ (એ નામથી) જણાવે છે. ' પ્રતિપૂજન ' એટલે અભિનંદન. અનુક્રમ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે તે ગ્રંથની બહાર હોય છે એમ જાણવું. આગળ* અભિનંદન (કરશે તે) તો સામાન્ય ઉત્તર તરીકે

---

૧ ' બાકીના ' એટલે અવતાર લેવાનું પ્રયોજન, અવતારની કથા અને ધર્મ કોને શરણ ગયો તે (પ્ર). પ્રશ્નના ૧. ૨. ૪ નો ઉત્તર બીજા અધ્યાયમાં, અને ૩. ૫. ૬ નો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે એવો અર્થ છે.

* શ્લોક પાંચમામાં.

જાણવું. 'કહેવાનો' એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો અર્થ અને ભાગવત કહેવાનો, આરંભ કર્યો. ૧

અને (સૂતે) દેવતા અને ગુરૂને નમસ્કાર કર્યા. તે પૈકી આરંભમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી ગુરૂને નમસ્કાર (કર્યાનું) કહે છે. તે પૈકી પ્રથમ (ગુરૂનો) વૈરાગ્ય કહે છેઃ—

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

જનોઇ લીધા વિનાના, જેમને કાંઇ (કાર્ય કરવાનું) રહેલ નથી તેવા જતા રહેતા જેમને વિરહને લીધે લાચાર થએલા દ્વૈપાયને 'પુત્ર' એમ કહી બોલાવ્યા, ત્યારે તન્મય હોવાને લીધે વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યું, તે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર મુનિને હું સર્વ તરફથી નમસ્કાર કરૂં છું. ૨

જેમ જેમ વૈરાગ્યવાળો થાય, તેમ તેમ અહીં (ભાગવતમાં) અધિકારી થાય છે. તે વિષયમાં શુક પહેલાના જન્મમાં જ જ્ઞાનવાળા હોવાથી યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેણે) વિષ્ણુ વ્યાસ પાસેથી દેહ પ્રાપ્ત કર્યો. અને બંને† પ્રાપ્ત થતાં પહેલાનો સંસ્કાર દૃઢ હોવાથી સંગથી જ્ઞાનનો નાશ થવાના ભયથી આ સમયે જનોઈ લીધા વિના જ જતો રહે છે (રહેતો હતો). વ્યાસ અધિકારી હોવાથી તેમને દેહ વિગેરેના ધર્મો હતા. આ (શુકનું) જતા રહેવાનું (સંન્યાસ) આશ્રમરૂપ નથી, પરંતુ માત્ર સંગના ભયથી જ જતા રહેતા હતા. તે (મ જવાનું) અયોગ્ય જેવું માનીને (તેમને) પાછા વાળવા વ્યાસ ગયા, ભગવાનના ધર્મો હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ભય દૂર થાય છે, અને સર્વથી બલવાનને ભય હોતો નથી,* કારણકે બલ ભગવાનનું જ છે. કોપ વિગેરેથી (શુક) જતા રહેતા ન હતા એમ (प्रव्रजन्तम् માંના) 'प्र' ઉપસર્ગથી કહેલું છે. (શુકને) પાછા વાળવાનું કારણ 'જનોઈ લીધા વિનાના' વિશેષણથી (કહેલું છે). (તેમને) જવાનું કારણ 'જેમને' કાંઈ કાર્ય (કરવાનું) રહેલ નથી, વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણ કે કાર્ય (કરવાનું) હોય ત્યારે જનોઈ (લેવાની હોય). વિષ્ણુ પાસેથી પ્રાપ્ત થએલા દેહને ફરી સંસ્કાર થવાની જરૂર નથી (વ્યાસને) મોહ થવાનું કારણ 'દ્વૈપાયન' નામથી કહેલું છે. બે તરફ ગએલા છે જલ જ્યાં તે દ્વીપ છે અયનં જન્મનું સ્થાન જેમનું (તે દ્વૈપાયન), કારણકે તે યમુનાના જલમાં તેવી રીતે ઉત્પન્ન થએલા પરાશરે ધ્યાન ધરેલા ભગવાનનો (તે) અવતાર હોવાથી બધું

† 'બંને' એટલે જ્ઞાન અને દેહ.

* વ્યાસને દેહના ધર્મો હોવાથી ભય, શુકના હૃદયમાં ભગવાનના ધર્મોનો પ્રવેશ હોવાથી તેમને ભય ન હતો એવો અર્થ જણાય છે.

ભવ્ય છે, નારદે કરેલા ઉપદેશ પહેલાં (વ્યાસને) ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાથી (તે) વિરહને લીધે લાચાર થએલા. વિરહને લીધે कातरः લાચાર થઈ (તેમણે) 'હે પુત્ર!' એમ (શુકને) બોલાવ્યા. પ્રેમને લીધે કંઠ ક્ષીણ થવાથી દીર્ઘ સ્વર થઈ ન શક્યો. પછી સંધિ‡ થઇ.

'તે સર્વ થયા' વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોય ત્યારે ફલ થવાનું કહેલ હોવાથી (શુકને) સર્વભાવ (પોતે સર્વ હોવાની સ્થિતિ) સ્ફુરે છે. યોગથી પણ (તેમનો સર્વમાં) પ્રવેશ થવાનું પણ સંભવ છે.[1] કર્તા મુખ્ય હોવા છતાં પણ 'यम्' 'જેમને' શબ્દ કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી, 'तन्मयમાંના' 'तत्' શબ્દથી પણ કર્મ સાથેનો જ સંબંધ કહેલો છે. (તેથી) 'તન્મય' હોવાને લીધે એટલે શુકમય હોવાને લીધે વૃક્ષો[2] (વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થએલા છે). 'વનસ્પતિઓ ખરેખર વૈષ્ણવો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમનું અને શુકનું) ઉપાદાન (કારણ) એક હોવાથી (વૃક્ષો) તન્મય (શુકમય) છે. 'અભિનંદન' પડઘારૂપ છે. અથવા[3] 'યજ્ઞ માટે રહેલી વાણી ખરેખર દેવોમાંથી નીકળી. તેણે વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે આ વાણી વનસ્પતિઓમાં બોલે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વૃક્ષોમાંથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ. 'સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર' શબ્દથી તે (વૃક્ષો) ને કહેવાનું કારણ કહેતા[4] શુકનો બ્રહ્મભાવ કહેલો છે. સર્વ પ્રાણીઓના 'हृत्' હૃદયને 'अयते' પ્રેરણા કરે છે અથવા (સર્વના હૃદયમાં) પ્રેરણા કરવા જાય છે એવો (તેનો અર્થ છે). અથવા સર્વ પ્રાણીઓમાં હૃદય છે જેમનું એમ પ્રેરણા કરવાની શક્તિ (કહેલી છે). જતા રહેલા (રહેતા) શુકની શાંત સ્થિતિ નહતી એમ 'મુનિ' શબ્દથી કહેલું છે. તે બ્રહ્માત્મભાવનું ચિંતન કરતા હતા. આ સર્વ તરફથી તેમને नतोऽस्मि નમસ્કાર કરૂં છું, કારણકે તે સર્વ સ્થલે રહેલા છે. ૨

એ પ્રમાણે પ્રથમ શુકનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહ્યાં. પછી ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન થયું ત્યારે ઉત્તમપણું[5] (પ્રાપ્ત થયાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

‡ पुत्र અને इति શબ્દોની સંધિ થઇ.

૧ 'તન્મય' એટલે વ્યાસમય કે વૃક્ષમય? બંનેમાં જ્ઞાન અને યોગ હોવાથી એની શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૨ ઉપર કહેલ અર્થના સમર્થન માટે આ કહેલ છે. (प्र)

૩ ઉપર ૨...૨ ભાગથી કરેલ અર્થ પ્રમાણે શુકે જ વૃક્ષરૂપથી ઉત્તર આપ્યો ગણાય. એમ હોય તો શ્લોકમાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ તેથી વિરોધ થાય. તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૪ ઉપર ૩...૩ ભાગથી કહેલ અર્થ લેતાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ છે, તેનું તેમને કરવાનું કારણ રહેતું નથી. તેથી આ કહેલ છે. 'सर्वभूतहृदयम्' શબ્દથી તેઓએ અભિનંદન કરવાનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૫ બીજાઓને પણ જ્ઞાન આપનાર તરીકે ગુરૂપણાંરૂપ ઉત્તમપણું કહે છે. (प्र)

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम् ।
संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥ ३ ॥

જેમણે (૧) પોતાના પ્રભાવવાળું (૨) અખિલ શ્રુતિઓના સારરૂપ (૩) ઉત્તમ (૪) ગાઢ તમઃ તરવા ઇચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ, પુરાણોમાં છૂપાએલ (ભાગવત) સંસારીઓ ઉપરની દયાથી કહ્યું તે મુનિઓના ગુરૂ, વ્યાસના પુત્રને હું શરણ જાઉં છું. ૩

(શુકને જતા રહેવાથી) સંગનો ભય દૂર થયો. આથી લાંબા સમય સુધી ભગવાનનો (તેમનામાં) આવેશ થયો ત્યારે (તે) વ્યાસ પાસે આવ્યા, અને ભાગવત ભણ્યા એમ અર્થથી જણાય છે. ત્યાર પછી ભાગવત રસમાં પરોવાએલ ચિત્તવાળા (તે) સર્વ સ્થળે મુનિઓને ઉપદેશ કરતા હતા એમ ' મુનિઓના ગુરૂ ' શબ્દોથી કહેલ છે. ભાગવતનાં સ્વરૂપની સરસાઈ દર્શાવવા (કહેલાં) ચાર વિશેષણો અનુક્રમે તેનું (૧) પ્રમેય રૂપપણું (૨) પ્રમાણ રૂપપણું (૩) ઉત્તમપણું અને (૪) ઉત્તમ સાધન રૂપપણું જણાવે છે. તે પૈકી (૧) 'પોતાના પ્રભાવવાળું' (વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે) ભાગવત ભગવદ્રૂપ હોવાથી જેવો ભગવાનનો સ્વઃ પોતાનો ઉત્તમ 'अनुभावः' પ્રભાવ સર્વ ભક્તો ઉપર છે, તેવો ભાગવતનો પણ તેનું ચિંતન કરનારા ઉપર છે વળી (૨) (તે) અખિલ ' શ્રુતિઓના સારરૂપ ' છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વિગેરેમાં પણ જે કહેલું છે તે ભક્તિના અંગ તરીકે કહેલું હોવાથી, અને (ભાગવતમાં) સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય જેમના વિષે છે તેવા ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, (તે) સર્વ શ્રુતિઓના સારરૂપ છે અને દેવ દૈત્ય વિગેરેના વિષે યોજાએલી શ્રુતિનો (ભાગવતમાં) તે તે (દેવ દૈત્ય) ના અભિપ્રાયથી અર્થ કહેવામાં આવે તો ખામીવાળું થાય તેવું થતું નથી એમ અખિલ શબ્દથી (જણાવેલ છે). સમૂહમાં રહેલા સર્વ વેદોના અર્થના રસરૂપ (ભાગવત છે) એવો અર્થ છે. (૩) ' एकम् ' ' ઉત્તમ ' એટલે અસાધારણ. તેવું ન હોય તો આને[1] પણ (ભાગવતમાં) બીજા રસ હોવાનું સંભવે, કારણ કે ઘણાં (પુરાણો) તેવા (બીજા રસવાળા) હોવાનો નિર્ણય (તેવો) થએલ છે. (૪) ' આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ ' નો એવો અર્થ છે કે બહાર દીવાઓ અને જ્ઞાન આપનારા પુરૂષો છે, પરંતુ આત્મા ભગવાન સંબંધી વાણીથી બોધ કરનાર કોઈક જ હોય છે. ભાગવત સિવાય બીજો કોઈ એવો ઉપાય નથી કે જેથી ગુરૂના ઉપદેશ તપ તથા સાધનના વિચાર વિના બધાને આત્મા (ભગવાન) નો સાક્ષાત્કાર થાય. જેમ ઘરમાં દીવો મૂકવામાં આવે ત્યારે ઘડો વિગેરે (જોવા) માં ગુરૂની જરૂર હોતી નથી, તેમ ભાગવત હોય ત્યારે કોઈની પણ જરૂર રહેતી નથી. ' ગાઢ તમઃ× ' તરવા ઈચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનાર

૧ ' આને ' એટલે સૂતને. (प्र)

× ' તમઃ ' એટલે (૧) અંધકાર (૨) અજ્ઞાન.

દીપરૂપ (ભાગવત છે), એવી (વાક્યની) યોજના છે. આત્માને અધીત્ય, એટલે આત્મા સંબંધી સર્વ પદાર્થોને (પ્રકાશ કરનારો દીપક છે). (શુકે) માત્ર મુનિઓને જ (ભાગવત) કહ્યું એમ નથી, દયાથી સંસારીઓને પણ કહ્યું છે. પરીક્ષિતની સભા વિગેરેમાં પણ (કહ્યું છે) એવો અર્થ છે. જેમ મેલ કાઢી નાખવામાં આવે ત્યારે વસ્ત્ર વિગેરેમાંથી મેલ દૂર થાય છે, અને તેમની શુદ્ધિ થાય છે, (અને) શુદ્ધ હોય તેઓ તો કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે, તેવો સંસારીઓ અને મુનિઓમાં ભેદ છે એવો અર્થ છે. શુક માયાવી નહતા એમ જણાવવા 'વ્યાસના પુત્ર' કહેલ છે. 'उपयामि' એટલે શરણ જાઉ છું, હમણાં જ (તેમની) સમીપ જઈ, તેમનાં વાક્યનું સ્મરણ કરીને (તમને) કહીશ, એવો 'उप' (સમીપ) શબ્દનો અર્થ છે. ૩

અસાધારણ મંગલ કરીને, બધાએ કરવાનું સાધારણ મંગલ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥

નારાયણને અને વળી નરોત્તમ નરને સરસ્વતી દેવીને (અને) વ્યાસને નમસ્કાર કરીને પછી પુરાણ વિગેરે કહેવું. ૪

जयः नाम पुराणादिः कृष्णद्वैपायनेरितः ।
अष्टादश पुराणानि भारतं तत्प्रकीर्तितम् ॥

જય એટલે કૃષ્ણ દ્વૈપાયને (વ્યાસે) કહેલ પુરાણ વિગેરે. અઢાર પુરાણો અને ભારત તેમણે કહેલ છે. કા. ૩

नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः ।
एक एव परो ह्यात्मा आदावन्ते निवेशितः ॥

નારાયણ વ્યાસ (થએલા) હોવાથી, જેમનું નિરૂપણ કરવાનું છે અને નિરૂપણ કરનારના સ્વરૂપવાળા એક જ પર આત્મા (પરમાત્મા) ને (શ્લોકના) આરંભમાં અને અંતે મૂકેલા (કહેલા) છે. કા. ૪

उपसाधको नरश्चोक्तश्चकाराद्गुरुताऽपि च ।
अवश्यमेवकारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः ॥

અને સમીપમાં સિદ્ધ કરાવનાર નર કહેલ છે. (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (તેમનામાં) ગુરૂપણું પણ છે; અને 'एव' 'જ' શબ્દથી આત્મારૂપ નરોત્તમ અવશ્ય કહેલ છે. કા. ૫

देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती ।
सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्या हि ते सदा ॥

મનુષ્યોના ભાગ્યરૂપ દેવી સરસ્વતી વાક્યરૂપ છે. તે બધા ભગવદ્રૂપ છે. તેથી તેઓ સદા નમન કરવા યોગ્ય છે. કા. ૬

વ્યાસ (આ શ્લોકથી) નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' શબ્દનો ઉપયોગ (કરાતો) નથી. સરસ્વતી પાસે ' च ' ' અને ' શબ્દ* તે (સરસ્વતી–વાક્ય) ના કહેનારને જણાવે છે. તેથી લોકમાં બંને પાઠો વ્યવસ્થાથી જાણવા. ૪

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, (તેમનો) નિર્ણય કરેલો અર્થ કહે છેઃ—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ—

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम् ।
यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ५ ॥

હે મુનિઓ ! લોકના મંગલરૂપ તમે મને સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે (તમે) શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો જે (પ્રશ્નથી) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. ૫

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલ છે. સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપનાર પણ તેજ છે. ભુકિત,† મુકિત, અને લીલાઓ અને અવતારો, અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પણ તેજ છે. તેથી છ પ્રશ્નોનો અર્થ પણ તેજ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું ફલ (કહ્યું તે) પણ આમનાથી[1] જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. હે મુનિઓ ! (એટલે) અર્થનો નિશ્ચય કરેલાઓ ! જો કે જે પૂછવામાં આવે તેનોજ ઉત્તર દેવો યોગ્ય છે, છતાં પ્રશ્ન જ સારો કર્યો છે, કારણ કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો અને જેનાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તેજ લોકોના મંગલરૂપ છે. ભગવાનનો અથવા તેમના ધર્મોનો

* વ્યાસ નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' व्यासं ' ને બદલે ' चैव ' પાઠ લેવો. તેમાંનો ' च ' સરસ્વતી (વાક્ય) ને કહેનારને જણાવે છે.

† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં मुक्ति (ભોગ) પાઠ છે. તે વધારે સારો લાગે છે, કારણકે ઉપર આ લોકનું ફલ (ભુક્તિ) આપનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હોવાનું કહેલ છે.

1 બીજા પ્રશ્નમાં (અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૧ માં) જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય એમ કહેલું છે તે બીજું અંતઃકરણની પ્રસન્નતારૂપ एभ्यः આ મુનિઓ માટે જ થાય છે. (प्र) આમનાથી જ એટલે આ પ્રશ્નોથી જ થાય છે એનો અર્થ જણાય છે, કારણકે બીજો પ્રશ્ન તો સામાન્ય લોકો માટે કરેલો છે, અને અહીં પણ પ્રશ્નોનું જ મહત્ત્વ જણાવે છે.

देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती ।
सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्या हि ते सदा ॥

મનુષ્યોના ભાગ્યરૂપ દેવી સરસ્વતી વાક્યરૂપ છે. તે બધા ભગવદ્રૂપ છે. તેથી તેઓ સદા નમન કરવા યોગ્ય છે. કા. ૬

વ્યાસ (આ શ્લોકથી) નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' શબ્દનો ઉપયોગ (કરાતો) નથી. સરસ્વતી પાસે ' च ' ' અને ' શબ્દ* તે (સરસ્વતી–વાક્ય) ના કહેનારને જણાવે છે. તેથી લોકમાં બંને પાઠો વ્યવસ્થાથી જાણવા. ૪

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, (તેમનો) નિર્ણય કરેલો અર્થ કહે છેઃ—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ—

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम् ।
यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ५ ॥

હે મુનિઓ ! લોકના મંગલરૂપ તમે મને સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે (તમે) શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો જે (પ્રશ્નથી) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. ૫

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલ છે. સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપનાર પણ તેજ છે. ભુક્તિ,† મુક્તિ, અને લીલાઓ અને અવતારો, અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પણ તેજ છે. તેથી છ પ્રશ્નોનો અર્થ પણ તેજ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું ફલ (કહ્યું તે) પણ આમનાથી[1] જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. હે મુનિઓ ! (એટલે) અર્થનો નિશ્ચય કરેલાઓ ! જો કે જે પૂછવામાં આવે તેનોજ ઉત્તર દેવો યોગ્ય છે, છતાં પ્રશ્ન જ સારો કર્યો છે, કારણ કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો અને જેનાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તેજ લોકોના મંગલરૂપ છે. ભગવાનનો અથવા તેમના ધર્મોનો

* વ્યાસ નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' व्यासं ' ને બદલે ' चैव ' પાઠ લેવો. તેમાંનો ' च ' સરસ્વતી (વાક્ય) ને કહેનારને જણાવે છે.

† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં मुक्ति (ભોગ) પાઠ છે. તે વધારે સારો લાગે છે, કારણકે ઉપર આ લોકનું ફલ (भुक्ति) આપનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હોવાનું કહેલ છે.

૧ બીજા પ્રશ્નમાં (અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૧ માં) જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય એમ કહેલું છે તે બીજું અંતઃકરણની પ્રસન્નતારૂપ एभ्यः આ મુનિઓ માટે જ થાય છે. (प्र) આમનાથી જ એટલે આ પ્રશ્નોથી જ થાય છે એનો અર્થ જણાય છે, કારણકે બીજો પ્રશ્ન તો સામાન્ય લોકો માટે કરેલો છે, અને અહીં પણ પ્રશ્નોનું જ મહત્ત્વ જણાવે છે.

આવેશ થાય ત્યારે અંતઃ†કરણ પણ પ્રસન્ન થાય છે, આ સામાન્ય ઉત્તર (કહ્યો) બીજાં શાસ્ત્રમાં શ્રવણ (કર્યો) પછી મનન અને નિદિધ્યાસન (કરવા) થી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, અહીં (ભાગવતમાં) તો તે પ્રશ્નોથી જ થાય છે, તેથી પ્રશ્નથી જ શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે. ૫

હવે ફલ અને સાધન (ના પ્રશ્નો) ને ભેગા કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્તર શ્લોકોથી (પોત) પોતાના અધિકારપ્રમાણે શાસ્ત્રનો અર્થ કહે છે.[1] ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર ફલ છે. સાધનની પરંપરામાં પહેલાં ધર્મ છે, છેલ્લી ભગવાનની પ્રસન્નતા છે, અને તે (પ્રસન્નતા) થોડી થોડી સર્વ સાધનોમાં (હોવાનું) કહેવું જોઇએ. તેમ (દરેક સાધનમાં થોડી થોડી પ્રસન્નતા) થતાં પરંપરાના અંતે (ભગવાનની) ઘણી પ્રસન્નતા થાય, ત્યારે ભગવાન પોતા (નાં સ્વરૂપ) ને પ્રકટ કરે છે. તે (સાધનો) પૈકી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, અને જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે, (૧) રૂચિ, (૨) શ્રવણ વિગેરે અને (૩) પ્રેમ એવા ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ છે. (૧) આત્માનું જ્ઞાન (૨) તત્ત્વોનું જ્ઞાન અને ભગવાનનું જ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) છે. ધર્મ અને વૈરાગ્ય સાધન છે. તેમની[2] પરંપરામાં (તેમને) યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં (જણાવવામાં) આવશે. તે પૈકી પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી એક સાંકળ (પરંપરા) કહે છે[3]:—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सुप्रसीदति ॥ ६ ॥

ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેમનામાં જેનાથી (ફલનાં) પ્રયોજન વિનાની અને અટકે નહીં તેવી ભક્તિ—જે (ભક્તિ) થી ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન થાય–તેવી (ભક્તિ) થાય, તે ખરેખર પુરૂષોનો ઉત્તમ ધર્મ છે. ૬

ધર્મ સાધન છે. ભક્તિ (તેનું) ફલ છે. તે (ધર્મો) પૈકી ધર્મરૂપ શાસ્ત્રમાં કહેલાં શ્રવણ વિગેરે જાણી શકાય તેવા પ્રકારથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. સ્નાન વિગેરે (ધર્મો) ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે). તેઓ (સ્નાન વિગેરે) નો બીજાં સાધનમાં પાછળથી પ્રવેશ થતાં (તેઓથી) વ્યભિચાર (ભક્તિ ન થવાનું) પણ સંભવે છે. તેથી પ્રથમ સ્નાન વિગેરે ધર્મનો નિર્ધાર કરવામાં આવે છે. (બંને પ્રકારના ધર્મોમાં) પ્રમાણ સરખું હોવા છતાં ફલના બલથી ભેદ (થાય છે).

† આત્માનો આ બીજો અર્થ કરેલ છે. 'આત્મા' એટલે (૧) ભગવાન, (૨) અંતઃકરણ.

૧ ગયા શ્લોકમા સામાન્ય રીતે કહેલ તે હવે વિગતથી કહે છે. (પ્ર)

૨ સાધનની પરંપરામા ધર્મ અને વૈરાગ્યને યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે. (પ્ર)

૩ બે (૬. ૭) શ્લોકોથી કહે છે. (પ્ર)

તેથી 'वै' ('ખરેખર') નિશ્ચયપૂર્વક પુરૂષોનો ઉત્તમ ધર્મ તે છે કે જેનાથી શ્રદ્ધારૂપ ભક્તિ થાય છે. સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર (ધર્મ) માં તો ધર્મ હોવાનો અથવા (તે) ઉત્તમ હોવાનો સંદેહ છે, અને તેનો આગળ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે. વળી ધર્મમાં સ્વતંત્રપણું સાહાય્ય કરનારૂં છે એમ 'पुंसाम्' 'પુરૂષોનો' એ (ધર્મ) કરતારના વિશેષણથી કહેલું છે, અને 'ઉત્તમ' (ધર્મ કરવાનું) કહેલું છે. 'ઉત્તમ' (વિશેષણ જેનાથી ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય તેવા ધર્મોને) બાતલ કરનારૂં છે એમ કેટલાક કહે છે. અધઃ હલકું (નકામું) છે अक्षजं ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનાથી (તે अधोक्षजः એટલે) 'ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા.' (ભગવાન છે), કારણકે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં કામ વિગેરેથી જ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, (ત્યાં) ધર્મનું શું (ફલ) ? કારણકે ધર્મ બલવાન પુરૂષાર્થ છે, અને તે (ફલપ્રાપ્તિને) અટકાવનારા (કારણો) ને દૂર કરી, જરૂરના સાધનો ભેગાં કરી પરિણમતા ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પૈકી જો ભગવાનમાં સાધન[1] તરીકે રૂચિ (થતી) હોય, તો તે પણ ધર્મ નથી, અથવા દુઃસંગ વિગેરેથી (ભગવાનમાંની રૂચિનો) નાશ થાય, તો પણ તે ધર્મ નથી. તે અર્થ ('ફલનાં') પ્રયોજન વિનાની, (અને) અટકે નહીં તેવી, વિશેષણોથી કહેલો છે. ફલ ધ્યાનમાં રાખવું તે પ્રયોજન (ન હોવું જોઈએ). રોગ વિગેરેથી (ભગવાનમાં રૂચિનો) નાશ થાય. તે (વી ભક્તિ) નું પણ ફલ કહે છે (કે) આત્મા અંતઃકરણના સાક્ષી પ્રસન્ન થાય છે. (તેવી ભક્તિ ભગવાનની) પોતાની અંદર પરિણમતી હોવાથી (ભગવાન) તેનાથી 'સારી રીતે' (પ્રસન્ન થાય છે). ૬

નીચેના શ્લોકમાં ભક્તિનો વિષય અને (તેનું) પ્રયોજન કહે છેઃ—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥ ७ ॥

ભગવાન વાસુદેવમાં યોજેલો ઉત્તમ ભક્તિયોગ તરત વૈરાગ્ય અને હેતુ રહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. ૭

'(વસુદેવ નામનું) શુદ્ધ સત્ત્વ' એ વાક્ય પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણમાં વાસુદેવ પ્રકટ થાય છે, અને તે બીજા દેવના સંબંધવાળા ધ્યાન વિગેરેના ભેદથી બીજા[2] પણ થાય છે. તેવું ન થવું જોઇએ એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલું છે પરંપરા સિદ્ધ થાય તે માટે માત્ર રૂચિ રાખવાની નથી (એમ જણાવવા) 'યોગ' શબ્દ યોજેલો છે. ભક્તિ (એ) જ યોગ છે. (તેનું) ઉત્તમપણું એટલે એટલે લાંબા સમય સુધી તેમાં પ્રેમ ચાલુ રાખવો તે. તેનું ઉત્તમ ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા (હોવાનો) સર્વત્ર સંબંધ છે. બીજું પણ (ફલ) ઉતરાર્ધથી કહેલ છે.

---

૧ 'તેવો' એટલે સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનનો. (प्र)

૨ 'સાધન તરીકે' એટલે 'ફલ' આપનાર સાધન તરીકે. (प्र)

(તે) આશુ તરતજ વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને ભગવાનનું જ્ઞાન (ઉત્પન્ન કરે છે), અને તે (જ્ઞાન) હેતુરહિત એટલે અનુમાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્કાર-રૂપ (હોય છે). ૭

એવી રીતે ધર્મથી આરંભી જ્ઞાન સુધીની એક પરંપરા કહી. તેનો પણ નિશ્ચય કરાવનારી બીજી પરંપરા કહેવા[1] માટે, ધર્મ તે ઉત્પન્ન ન કરે તો અડચણરૂપ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥

પુરૂષોનો સારી રીતે આચરેલો જે ધર્મ વિશ્વક્સેનની કથાઓમાં જો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે માત્ર શ્રમ જ છે. ૮

ધર્મ સાધન છે. કથામાં પ્રેમ (તેથી) પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે પૈકી સ્વરૂપમાં ઉપકાર કરે તેવો ધર્મ આગળ કહેવાનો છે. ન જણાય તેવા પ્રકારે ઉપકાર કરનારા (ધર્મો) માં વ્યભિચાર થવાના સંભવથી તેની (આ શ્લોકમાં) નિંદા કરે છે. સારી રીતે આચરેલો પણ સ્નાન વિગેરે ધર્મ વિશ્વક્ સર્વ તરફ સેના અથવા આજ્ઞા જેમની છે. (તેમનામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો શ્રમ જ છે). આથી (કથામાં) પ્રેમ ન હોય તો સર્વ ઉંધું (નકામું) થાય છે એ (વિષય) નું કારણ કહ્યું. પ્રસંગને લીધે (કથામાં પ્રેમ કરાવે તેવું) ન હોવું જોઇએ, એમ જણાવવા ('કથામાં' એમ) સાતમી વિભક્તિ (યોજેલી છે), અને સામાન્ય (કથાઓમાં પ્રેમ ઉપજાવે તેવું) જણાવવા બહુવચન (યોજેલ છે). વીર્ય વિગેરે ન હોય (તેવી કથાઓમાં પણ પ્રેમ ઉપજાવે તેવું જોઇએ) એમ જણાવવા ' કથા ' શબ્દ યોજેલ છે. 'જે' એ (ધર્મના) વિશેષણથી ધર્મનું ઉપર (શ્લો. ૭ માં) કહેલું બલ સૂચવેલું છે. ' રતિ ' એટલે પ્રેમ. (કથામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે) ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ ' માત્ર શ્રમજ ' શબ્દોથી કહેલું છે, જેમ મલ્લો (શરીરના) અવયવોને હલાવવા વિગેરે ક્રિયા સદા કર્યા કરે છે, તેવીજ સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ પણ (જાણવી). (આવા ધર્મશ્રમ વિના) બીજું [2]કાંઇ નથી એમ જણાવવા 'एव' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે, તેનો અર્થ એવો છે કે તેમનાથી *અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. 'हि' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આવા ધર્મથી) ફલ પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી આ અર્થ યોગ્યજ છે. 'શ્રમ કરવામાં

૧ નવમાથી બારમા સુધીના ચાર શ્લોકોથી કહેવા માટે. (પ્ર)

૨ ' બીજું કાંઇ નથી ' એટલે ધર્મ નથી. સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરનારા ધર્મ નથી એમ જે પહેલાં કહ્યું તે આથી સિદ્ધ કર્યું. (પ્ર)

* કર્મ કર્યું એટલે તે પૂરૂ થયું. તેથી તેનું ફલ કોણ આપે ? ફલ આપવા માટે કર્મથી તેનું અદષ્ટ બંધાય છે. આવા ધર્મ ફલ આપતા ન હોવાથી તેમનાથી અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી.

આવે ત્યારે મલ્લો વિગેરેમાં બલ વધેલું હોવાનું જણાય છે, તેમ આ (વિષય) માં પણ કાંઇક લૌકિક (ફલ પ્રાપ્ત) થતું હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' केवलम् ' ' માત્ર ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે બીજું કાંઈ ફલ દેખાતું નથી. સારા પુરુષો તે (વા ધર્મો કરનારા) ઓની પ્રતિષ્ઠા (હોવાનું) પણ કહેતા નથી. સ્વર્ગ વિગેરે તો ફલ નથી એમ આગળ કહેવાશે, એવી રીતે સાધારણ[1] ધર્મ નકામો હોવાનું કહ્યું.

[2]પુત્ર વિગેરેની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતો ધર્મ, ધર્મજ નથી, કારણ કે (તેનું) ફલ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી દુઃખીરૂપ છે, પરંતુ તે ભીંત ચણવા વિગેરે રૂપ (તે) ફલ નિમિત્તથીજ થએલ હોય છે. તેમાં ' यजति ' ' પૂજા કરે છે ' વિગેરે અનુવાદ છે. ચિત્તથી શુદ્ધિ ન હોવાથી (પૂજા કરવાનો) અધિકાર નથી, તેથી ખોટી રીતે કરવાથી દેવતા (તે ક્રિયામાં) આવતી ન હોવાથી (તે ક્રિયા) લૌકિક છે. સામાન્ય રીતે ફલ અને સાધન પહેલાંજ જણાએલ હોય છે, અને તેથી ઓસડની પેઠે ત્રીજી (વિભક્તિ) થી માત્ર (તે) સાધન હોવાનું જણાવેલ છે. પૂજા તો વ્યર્થ છે. તેથી તે ધર્મ નથી. ૮

' ઇચ્છેલું ફલ પુરૂષાર્થ છે. તે પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય ? '[3] એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥१०॥

મોક્ષ સુધી કરતા ધર્મનું પ્રયોજન અર્થ (પ્રાપ્તિ) વિચારાતું નથી. કામ ધર્મ જેનું એક કાર્ય છે તેના લાભ માટે (તરીકે) વિચારેલો નથી. કામનો લાભ ઇંદ્રિઓની પ્રીતિ નથી (પણ) જેટલાથી જીવાય તે (લાભ) છે. જીવનનો (લાભ) તત્ત્વોનું શોધન છે, અને અહીં કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય તે અર્થ નથી. ૯—૧૦

' અર્થ ' કહેવાનું હોય તેમાં, ધનમાં, વસ્તુમાં, પ્રયોજનમાં અને દૂર કરવામાં (યોજાય છે) એ કોશ પ્રમાણે ' અર્થ ' શબ્દના પાંચ અર્થ છે. (આ) શબ્દોનું

૧ ' સાધારણ ધર્મ ' એટલે બધાને અવશ્ય નિત્ય કરવાનો ધર્મ. (પ્ર)

૨ શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કામ્ય કર્મો પણ ધર્મ નથી એમ આ ભાગથી કહે છે. (પ્ર) સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમથી યજ્ઞ કરવો ' એમ ત્રીજી વિભક્તિ સાધન કહેલ છે.

૩ ' વેદથી પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલો અર્થ ધર્મ છે ' એમ કહેલું હોવાથી ઇચ્છેલું ફલ આપનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય ? ' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

પ્રકરણ* ન હોવાથી તે પૈકીનો ' કહેવાનું હોય તે ' અર્થ નથી. તેથી પહેલાં કો શબ્દ જોડેલાં નહીં હોવાથી તેનો અર્થ ' દૂર કરવાનું ' પણ નથી. તેથી ધન, વર અને પ્રયોજન બાકી રહ્યા. તે પૈકી ધન પશુઓ પુત્રો વિગેરે ' રૈ ' ધનરૂપ છે, તેઓ ધર્મનાં કાર્ય નથી, કારણકે ધર્મ પ્રેરણા કરવાના લક્ષણવાળો છે. તે (ધન વિગેરે લૌકિક હોવાથી વેદની આજ્ઞાનો (તેમને) સ્પર્શ (સંબંધ) ન હોવાથી (તે) ધર્મ નથી. તેમ ન હોય[1] (તે ધર્મ હોય) તો ઓસડ પીવું વિગેરે પણ ધર્મ થાય. તેવી રીતે (તે ધન વિગેરે) સ્વીકારવામાં (પ્રાપ્ત કરવામાં) અદૃષ્ટનો[2] અંશ તો નથી. વળી આ વાસ્તવિક રીતે અંતઃકરણનો નાશ કરનાર હોવાથી અનર્થો છે,[3] અને તેથી જેમ શ્યેન‡ વિગેરે ધર્મો નથી તેમ ધન અર્થ (પશુપુત્ર) વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર (સાધનો) પણ ધર્મ નથી, વળી જે ધર્મો છે તે ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી, એવો અર્થ છે,[4] અને[5] તેવી રીતે પરમાર્થ (વસ્તુ) રૂપ નથી; અને પ્રયોજન રૂપ[6] નથી.

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ' शब्दप्रकरणाभावात् ' પાઠ યોગ્ય લાગવાથી લીધો છે.

† ' દૂર કરવાનો ' એ શબ્દનો અર્થ હોય ત્યારે જેને કરવાનું હોય તે ' अर्थ ' શબ્દ પહેલાં મૂકાય. જેમકે ' मशकार्थो धूमः ' મચ્છરને દૂર કરવા કરેલો ધૂમાડો. અહીં તેવો શબ્દ ન હોવાથી આ અર્થ 'અર્થ' શબ્દનો નથી.

૧ ' (શાસ્ત્રનાં) વાક્યોનાં જૂદાં જૂદાં ફલને લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા યજ્ઞો કરવાનું કહેલ છે તેથી ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાનાં વાક્યોને વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ કેમ ન ગણાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે જો લૌકિક ફલ માટે પણ વેદની આજ્ઞા હોવાનું માનો તો ' ઓસડ પીવું ' પણ ધર્મ ગણાય. (પ્ર)

૨ ' તે ક્રિયાઓથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે કેમ ધર્મ ન ગણાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આરોગ્ય, ધન વિગેરે જણાય તેવાં ફલનો લાભ થતો હોવાથી ન જણાય તેવું અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી જરૂરી નથી. તેથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. (પ્ર)

૩ ' યજ્ઞ કર્યો પછી કેટલાક કાલે ફલ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તે ક્રિયાથી વચલા સમયમાં અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થયાનું અવશ્ય માનવું જોઈએ. તેમ ન માનીએ તો ક્રિયા કરી કે તરતજ ફલ થવું જોઈએ, અથવા ન જ થવું જોઈએ. તરત થતું ન હોવાનું પ્રત્યક્ષથી જણાય છે નજ થતું હોય તો વેદ ખોટો ઠરે. તેથી અદૃષ્ટ થાય છે જ. તેથી તે ધર્મ કેમ નહીં ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે.

‡ કોઈને મારી નાખવા વિગેરે માટે શ્યેન (બાજ) નો યજ્ઞ કરે છે તે.

૪ અહીં સુધીના ભાગથી ધનરૂપ અર્થ ધર્મનું કાર્ય નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. (પ્ર)

૫ આ હલકી ક્રિયાઓ હોવાથી પરમાર્થરૂપ (વસ્તુ) નથી. (પ્ર) (ત્રીજો અર્થ ઘટતો નથી,)

૬ प्रकर्षेण युज्यते ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગમાં લેવાય તે, અથવા युज्यतेऽनेन આ (જે) નાથી ઉપયોગ થાય તે પ્રયોજન. આવી ક્રિયાઓમાં તેમાનું એકે સ્વરૂપ નહીં હોવાથી તે પ્રયોજન પણ નથી (પ્ર) (ચોથો અર્થ ઘટતો નથી).

વળી તે અમુક પ્રકારનો ધર્મ ભલે[1] હોય. 'જેનો અર્થ પુરૂષાર્થ બંધ થએલો છે. તેવો મોક્ષ ઇચ્છનાર ધર્મ કરે, તેનો ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ હોઈ શકે ?' એમ 'आपवर्ग्यस्य' 'મોક્ષ સુધી કરાતા (ધર્મનું)' શબ્દથી કહે છે. મોક્ષના સંબંધવાળા અથવા મોક્ષ સુધી કરતા (એવો તેનો અર્થ છે).

'ધર્મ[2] અર્થ કામ અને મોક્ષ ચાર પુરૂષાર્થો (છે, તેમાં) પહેલા પહેલાનું (પછી નાનાં) સાધનરૂપ છે.[3] અને તેથી ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ ન હોય ?' તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જણાય તેવું (કારણ) ન જણાય તેવાથી (વધારે) બલવાળું છે.[4] અર્થથી ધર્મ (થયાનું) જોવામાં આવે છે.[5] પણ ધર્મથી અર્થ (થયાનું) જોવામાં આવતું નથી. ધર્મ જ એક अन्तः પરિણમેલું કાર્ય છે જેનું તેવો (અર્થ છે), અને તેથી હરકોઈ ઉપાયથી પણ અર્થ (ધન) પ્રાપ્ત કરીને ધર્મ કરવો, પણ ધર્મથી અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી.

'ત્યારે અર્થ સર્વ (પુરૂષાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારો ભલે હો, કારણકે તેનાં કાર્ય તરીકે કામ પણ જોવામાં આવે છે,[6] તે સંબંધમાં કહે છે કે કામ[7] (તેના) લાભ

---

૧ "એમ હોય તો કામ્ય કર્મો વેદમાં કહેલ છે તે ધર્મ ન ગણાય, અને તેથી 'સર્વ વેદ ધર્મનું મૂલ છે' વાક્યમાંના 'સર્વ' પદનો વિરોધ થાય." એની શંકા થાય, તેથી તેને ગૌણ ધર્મ સ્વીકારી આ કહે છે. તેથી એવી વ્યવસ્થા થઇ શકે કે લૌકિક ફલની આસક્તિથી વેદ તેવું ફલ આપનાર હોવાનો નિશ્ચય કરી કામ્ય કર્મો કરે તો તે શ્યેન વિગેરે પેઠે અનર્થરૂપ હોઇ ધર્મ નથી, અને જો ભગવાનની કૃપા વિગેરેને લીધે તે ઔસડની પેઠે રૂચે તેવાં અને ઘણાં બહિર્મુખપણું કરાવનારા જાણી લોકસંગ્રહ માટે કરે, તો તે ગૌણ ધર્મ થાય. તેથી બંને પ્રકારે પુત્ર વિગેરે ધર્મનાં ફલ નથી. એ રીતે ધર્મ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. (પ્ર)

૨ અહીંથી આરંભી અર્થ કામ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી, અને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ સિદ્ધ કરશે. (પ્ર)

૩ ધર્મથી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે, કામ ધર્મ અને અર્થનું ફલ છે. કામ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, (એવો આ પૂર્વપક્ષ છે). (પ્ર)

૪ આ વાક્યથી નોટ ૧૦ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ કહે છે.

૫ હોમ, દાન વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે. તેથી ધર્મ અદષ્ટદ્વારા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એવો મત મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને માન્ય નથી, કારણ કે જે જોવામાં આવે છે તેથી તે વિરૂદ્ધ છે. (પ્ર)

૬ અને ધર્મમાં કાર્ય અને કારણનો ભાવ ભલે ન હોય પણ કામ અને અર્થમાં તેવો ભાવ હોવાનું ધનવાનોમા જોવામાં આવે છે (પ્ર) એવો પૂર્વપક્ષ છે.

૭ અહીંથી નોટ ૧૩ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ જણાવે છે. (પ્ર)

(માટે વિચારેલો નથી). ' કામ ' એટલે વિષય સુખ[1]. તે ઇંદ્રિયોના વિષયને અધીન છે. ત્યાં[2] વિષયના અંશમાં પણ અર્થનો ઉપયોગ થતો નથી, કારણકે રૂપ વિગેરે જ વિષયો છે. વળી (અર્થ) રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારો નથી[3] ' (અર્થથી) પ્રાપ્ત થએલાં રૂપ બીજાનાં હોય છે, ' એમ કહો તો ઉંધું થયું, કારણકે અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે રૂપ વિગેરે જાય છે, અને અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. ' (અર્થ[4] અને રૂપ વિગેરેની) અદલાબદલી થાય ત્યારે પણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેને તે (કામ)

---

૧ ' ઇંદ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોમાં અનુકૂલતાથી પ્રવૃત્તિ તે કામ ' એમ કામ-સૂત્રમાં ' અનુકૂલતાથી ' શબ્દથી સુખ જણાવેલ હોવાથી, તેજ કામ છે. તેથી આ (આ કામ અને અર્થનો) કાર્યકારણભાવ પણ પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે. (પ્ર)

૨ ' અર્થને વિષય કોટિમાં મૂકેલ હોવાથી અને તે વિષયનું કારણ હોવાનું સ્વીકારેલ હોવાથી તે (અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થવામાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી. ' એમ કહે, તેથી આ કહેલ છે. માલા ચંદન સ્ત્રી ધન વિગેરે રૂપ અર્થનો વિષયના અંશમાં પણ ઉપયોગ નથી, તો પછી તેમનું કારણ તો કેમ જ હોઇ શકે ? (પ્ર)

૩ ' અર્થ કામનું સાક્ષાત્ કારણ ભલે ન હોય, પરંતુ માલા ચંદન વસ્ત્રો વિગેરેથી રૂપ ઉત્તમ થાય, તેથી તેની ઉત્તમતા કરાવનાર તરીકે તે કામનું કારણ થાય છે ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ' રૂપ બીજાનું હોય છે. ' અર્થ (૧) પોતામાં રહેલ રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે કે (૨) અર્થથી જુદા કોઇમાં રહેલાં રૂપ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે ? (૧) પહેલું તો પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે માલા વિગેરે (અર્થ) પોતાના ગુણને ઉત્તમ કરતા નથી. (૨) બીજામાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે કે જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાંને ? ભોગ કરાવનારમાં રહેલાંને કહો, તો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં રૂપ વિગેરે જતાં રહે છે, કારણકે યુદ્ધ દાન વિગેરેથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેવું જોવામાં આવે છે. અર્થ વિષયનો નાશ કરનાર હોવાથી કામનો નાશ કરે છે. જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાંને કહો, તો પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ થાય છે તેને અધીન થાય છે, એટલે અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી, અર્થનો નાશ કરીને વિષયો જ કામ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વિષયોમાં ઉત્તમપણું કરાવી અર્થ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેથી બંને પ્રકારે ઊંધું થાય છે. (પ્ર)

૪ ' પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ કરવાનો છે તેને આધીન થાય, ત્યારે પણ તે (જેનો ભોગ થવાનો છે તે) સ્ત્રી વિગેરે અર્થ પોતાને આધીન થાય છે, અને તેથી સ્ત્રી વિગેરેથી ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થયાનું સાબિત થાય છે ' એવી શંકા કરેલી છે. (પ્ર)

ને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તે (કામ) પ્રાપ્ત કરાવવાનું સાધનપણું (અર્થ) માં હોય, એમ કહો, તો પણ[1] તેમાં પણ ઉલટાપણું કહેલું છે, અને તેથી[2] વસ્તુઓના અદલાબદલા પેઠે અર્થથી અર્થ (પ્રાપ્ત થાય તે) ની પેઠે કામ (પ્રાપ્ત થતો) નથી; અને એમ પણ ન કહેવાય કે વિષયો જ અર્થરૂપ[3] હોવાથી કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, કારણકે લોકમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી[4] અને (તેમ માનીએ તો) અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો પણ ધર્મ થાય[5] (ગણાય). લોકમાં માત્ર સાથે હોવાપણું હોવાથી જ સાધન હોવાનું જણાય છે.[6] વળી કંજુસ અર્થ (ધન) વાળો હોય તોપણ (તેને) કામ હોતો નથી.[7] અને અર્થ વિનાના પશુઓ વિગેરેમાં પણ કામ જોવામાં આવે છે તેવી રીતે અર્થ (વિનાના) સંન્યાસીઓને અને આત્મજ્ઞાનીને 'જેમને કામ પ્રાપ્ત થયેલા છે', 'જેને કામ પ્રાપ્ત થએલ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે (કામ પ્રાપ્ત થએલા હોય છે); અને તેથી કોઇક સ્થળે સાથે હોવાપણું જોવાથી પ્રાપ્ત કરવાનું અને પ્રાપ્ત કરાવનારનો ભાવ (જણાય છે)[8] એવો 'हि' શબ્દનો અર્થ છે.

વળી[9] 'દુર્જનને સંતોષ થાઓ' એ ધોરણે અર્થથી કામ ભલે સિદ્ધ થાઓ.

---

૧ નોટ ૪ વાળી શંકાનો આથી ઉત્તર આપે છે. અર્થ બીજા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ સ્ત્રીથી પુત્રરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્ત્રીના રૂપનો નાશ થતો જોવામાં આવતો હોવાથી વિષયના નાશ દ્વારા કામનો નાશ થવાનું ઉપર કહ્યું તેજ ઉલટાપણું થયું. (प्र)

૨ આ ભાગથી જે સિદ્ધ થયું તે કહેલું છે. (प्र)

૩ अर्थ्यते ઇચ્છવામાં આવે તે અર્થ; તેવા અર્થરૂપ એમ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થયો. (प्र)

૪ રૂઢિ યોગને હઠાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે વિષયો અર્થરૂપ નથી. (प्र)

૫ એવી રીતે અર્થ પ્રયોજક હોવાથી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો અર્થ ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો જોવામાં આવતો હોવાથી ધન પ્રાપ્ત કરાવનારા કર, દંડ, ચોરી વિગેરે પણ ધર્મ ગણાય. (प्र)

૬ 'ત્યારે લોકમાં અર્થ કામનું સાધન છે એમ કેમ જણાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. (प्र). લોકમાં ભ્રાંતિથી આમ જણાય છે.

૭ 'લોકમાં સર્વને એમ જણાતું હોવાથી તે ભ્રાંતિથી જણાતું હોવાનું કેમ કહેવાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૮ ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોથી અન્વય અને વ્યતિરેકમાં ખામી હોવાથી, લોકમાં જે જણાય છે, તે દેહને આત્મા જણાય છે તેના જેવી ભ્રાંતિથી જણાય છે. (प्र)

૯ અહીંથી હવે 'કામનો લાભ ઇંદ્રિયોની પ્રીતિથી' એનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (प्र)

તે કેટલો અને કેવો (સિદ્ધ થાય) ? ' માત્ર જીંદગીમાં પરિણમતો (સિદ્ધ થાય છે)'[1] એમ કહો તો તે બ્રહ્મના ખડના તરણલાં સુધીના (સર્વ પ્રાણીઓને) પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલો[2] છે, અર્થથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. જો તે ઈંદ્રિયોની પ્રીતિરૂપ હોય તો ' કામ કામના (ઉપભોગથી) કોઈ સમયે (પૂર્ણ થતો) નથી ' (૯. ૧૯. ૧૪) વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિની પેઠે, અને (તેવા) અનુભવ પ્રમાણે તે પૂર્ણ થતો નથી. (કોને પૂર્ણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ તો ભ્રાંતિથી (થાય છે), અને તે પ્રમાણે કામ એટલે વિષયોનો ભોગ ઇંદ્રિયોની પ્રીતિ કરાવનારો નથી હોતો. ' લાભ ' શબ્દનો ઉંબરામાં મૂકેલા દીવા પેઠે બંનેમાં[3] સંબંધ છે. તેથી સાધનોની પરંપરા ક્રમ (નીચે પ્રમાણે છે) કામથી અર્થરૂપ જીવન (થાય છે), જીવન હોય ત્યારે ધર્મ અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે, અને તેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે), એવા અભિપ્રાયથી ' જીવનનો (લાભ) તત્ત્વોનું શોધન છે ' એમ કહેલું છે. ' जीवस्य ' એટલે જીવનનું ' તત્ત્વોનું શોધન ' એટલે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરાવે તેવું તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તત્ત્વો સંબંધી વિચાર. જીવનનો લાભ તત્ત્વોનું શોધન છે, એવો પહેલાંના (વાક્ય) સાથે સંબંધ છે. કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો જે કામ અથવા અર્થ[4] (જીવનનો લાભ નથી). ધર્મ તો માત્ર કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, પરંતુ શ્રુતિએ જણાવેલાં કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેમાં પણ આ લોકમાં કર્મોથી જે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થાય તે, અને દૈવની ગતિથી સંસારના સંબંધવાળો જે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થયો હોય તે પણ પુરૂષાર્થ નથી. ૯. ૧૦

' તત્ત્વનું શોધન ' એમાં એવો સંદેહ છે, કે તત્ત્વોનું શોધન અથવા તત્ત્વનું ? ' તત્ત્વ ' શબ્દના સંબંધમાં પણ સંદેહ છે. તેની ભાવના તે તત્ત્વ, કે (બીજાનો) આરોપ કર્યા વિનાનું સ્વરૂપ (તત્ત્વ) ? ' તેની ભાવના ' એ મત પ્રમાણે, (તેની) પહેલાં કાંઈ કહેલ ન હોવાથી, કાંઈ પણ તત્ત્વ ન થાય. ' બધાના સમૂહ (ની ભાવના) ' એ મત[5] પ્રમાણે ભ્રાંતિ વિનાના (પુરૂષ) ને સર્વનું જ્ઞાન હોવાથી બધુંએ તત્ત્વ જ થાય. ' તત્ત્વોનું શોધન ' એવા (અર્થ) પ્રમાણે તો સાંખ્યમાં કલ્પેલા (તત્ત્વો) માંથી એક (તત્ત્વ) નું શોધન પણ કઠણ છે. ' તત્ત્વનું શોધન ' એમ (લઇએ), તો બધાનું તત્ત્વ એક નથી. કારણ કે શાસ્ત્રો પરસ્પર

---

૧ ' શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ હોવાથી કામો આહારના જેવા ગુણવાળા છે ' એ વાત્સ્યાયનના સૂત્ર પ્રમાણે કામ જીવનમાં પરિણમતો છે, કારણ કે ખોરાકના લેવાથી રોગ વિગેરે થતા જોવામાં આવે છે, તેમને દૂર કરી તે માત્ર જીવનમાં પરિણમે છે. (प्र)

૨ ' પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો ' એટલે ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલો બીજા પ્રમાણે અદૃષ્ટથી મુકરર થએલો. (प्र)

૩ ' બંનેમાં ' એટલે (દશમા શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં. (प्र)

૪ (તે) ' જીવનનું પ્રયોજન નથી ' એટલું અધ્યાહાર છે. (प्र)

૫ ' તત્ત્વોનો ભાવ (તે) તત્ત્વ ' એ મત પ્રમાણે. (प्र)

વિરોધવાળાં છે. તેથી તત્ત્વનું શોધન કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે.

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ११ ॥

તત્ત્વ જાણનારાઓ તેને તત્ત્વ કહે છે કે જેનું જ્ઞાન દ્વૈતવિનાનું છે (અને જે) 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' એમ બોલાય છે. ૧૧

જો કે બધા પોતપોતાનાં શાસ્ત્રમાં તત્ત્વ જાણનારા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ પ્રમાણમાં બલના વિચારથી વેદ સર્વને નભાવનાર હોવાથી, વેદને જાણનારાઓ તત્ત્વને જાણનારા છે એમ માનવું જોઈએ. બધા ઋષિઓ હોવાથી બધા વેદના અર્થને જાણનારા છે એ સાચું, છતાં પણ (તેમનામાં) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી થોડાક જ તત્ત્વ જાણનારા છે એમ કહેવું જોઈએ. તે સંબંધમાં એમ માનવું જોઈએ કે જેઓ (ના મત) માં (એક) અક્ષર માત્રમાં પણ વેદનો વિરોધ નથી તેઓ તત્ત્વ જાણનારા છે, અને તેઓ (તેવા ઋષિઓ) નથી એમ પણ ન માનવું જોઈએ, કારણકે વેદ પ્રમાણ હયાત છે. 'તેઓ શું કહે છે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે 'જે તેવા સંબંધી જ્ઞાન*' એવું દ્વૈતને ફીટાડનાર જ્ઞાન તત્ત્વ, એવો અર્થ છે, તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષ હોવાનું સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં તેવું જુદું જુદું નામ અનુક્રમે 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' બોલાય છે એમ કહે છે, (આમાં) માત્ર શબ્દ જ જુદા જુદા છે, પરંતુ અર્થમાં ભેદ નથી, એવો અર્થ છે. ૧૧

એ પ્રમાણે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને અનુક્રમ કહીને, જે પરિણામ થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतिगृहीतया ॥ १२ ॥

અને તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મુનિઓ શ્રુતિથી પ્રાપ્ત કરેલી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેની ભક્તિથી આત્મામાં આત્માનાં દર્શન કરે છે. ૧૨

'तत्' 'તે હેતુથી' અથવા તે (બ્રહ્મ) માં (શ્રદ્ધા રાખનારાઓ દર્શન કરે છે). તેમાં અનુક્રમ એવો (નીચેની) રીતનો છે. જીવનનું ફલ તત્ત્વનું શોધન કહ્યું, અને તે (ભગવાનના) સાક્ષાત્કારમાં પરિણમ્યું તે (વિષય) માં, જો કે વિચાર સાથેના પ્રમાણથી સંદેહ વિનાનું શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે, છતાં પણ અંતઃકરણના દોષને લીધે (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તે (સાક્ષાત્કાર થવા) માટે પ્રથમ ધર્મ

* 'वस्त्वादिविषयकं ज्ञानं' એવો વૃંદાવન પ્રેસ વાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

(કરવો). તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં, વેદ વિગેરે ઉત્તમ પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા (થાય છે). પછી તે (પ્રમાણ) ના અર્થનું મનન (કરવું), પછી નિદિધ્યાસન (અર્થના નિર્ણય) થી સાક્ષાત્કાર જેવું જ્ઞાન (થાય). પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય (થાય). પછી શ્રવણ વિગેરે સાધન ભકિત (થાય). પછી ઉત્તમ (ફલરૂપ) ભકિત થાય. તેનાથી સર્વ સ્થલે હૃદયમાં અને બહાર પણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય; એવો અર્થ છે 'આત્માનાં' એટલે આત્મરૂપ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. તેમાં સઘળાં સાધન થાય ત્યારે સાધ્ય (સાક્ષાત્કાર) ની સ્થિતિ (થાય છે). તે (સાધનો) માં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (ભકિતની) સાથે રહેવાનાં કહેલાં હોવાથી ભકિત મુખ્ય છે. તેની સ્થિરતાનું કારણ 'શ્રુતિથી પ્રાપ્ત કરેલી' વિશેષણથી કહેલું છે. તે શ્રુતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ (ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ થાય, તેમ તેમ ભકિતની સ્થિરતા (થાય છે). તેનાથી સર્વ (સાક્ષાત્કાર) (થાય છે). ૧૨

એવી રીતે બીજા પ્રકારથી જ્ઞાન કહ્યું. તે પૈકી બીજા પ્રકારમાં ધર્મનો સંબંધ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठाः वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥

તેથી હે ઉત્તમ દ્વિજો ! પુરુષોથી વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે સારી રીતે આચરાએલા ધર્મની સંસિદ્ધિ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. ૧૩

સામાન્ય ધર્મ સાધન હોવાનું (પરંપરાના) પહેલા (પ્રકાર) માં કહ્યું. ઉત્તમ ધર્મ (નું સાધનપણું) તો (પરંપરાના) બીજા (પ્રકાર) માં (કહેલું છે); કારણ કે ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ (થતી) નથી, તેમજ (ભગવત્કથામાં) રુચિ થતી નથી. તેથી ધર્મનું મુખ્ય ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. બીજના સંસ્કારથી શુદ્ધ થએલા[1] (તેવો ધર્મ) કરે છે, અથવા[2] 'પ્રાણીઓની (સમૃદ્ધિ થાય) એવી મારી જ ઇચ્છા છે' (૬. ૪. ૪૪) વાકય પ્રમાણે ધર્મનું પોષણ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેવો ધર્મ કરે છે). 'પુરુષોથી (આચરાએલા)' એ કર્મણિ પ્રયોગથી[3] આ (એમ) જણાવ્યું છે કે (કર્મનાં)

---

૧ 'બીજના સંસ્કારથી શુદ્ધ થયેલા' એટલે પંચાગ્નિના પ્રકારથી શુદ્ધ થએલ દેહવાળા. (પ્ર)

૨ નોટ ૧ માં જણાવેલ શરીરવાળા ન હોય તેવા પણ આવો ધર્મ કરે છે તેનું કારણ આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)

૩ આવો પ્રયોગ હોય ત્યારે ક્રિયાપદમાં જણાવેલી ક્રિયાથી થતું ફલ કર્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્તાને પ્રાપ્ત થતું નથી. (પ્ર)

આચરણમાં કર્મ જ પૂરું થાય છે, કર્તા પૂરો થતો (કર્મ કરતાં અટકતો) નથી. (તેમ થાય) ત્યારે જ ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય છે. તેમ ન થાય તો કર્મથી જ ફલ[1] મળે છે, એવો (અર્થ છે). 'द्विजश्रेष्ठाः' એટલે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, ત્રણ જન્મવાળા.* આથી એમ સૂચવેલું છે કે તમે કર્મ કરો છો તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. 'વર્ણના ધર્મો' એટલે શમ[2] વિગેરે, અથવા કાલયજ્ઞ, દ્રવ્યયજ્ઞ વિગેરે ભેદો.[3] ગુરુની સેવા વિગેરે આશ્રમના ધર્મો છે, અને (विभागशः માંના) 'शस्' પ્રત્યયથી પરધર્મ ન કરવાનું (જણાવેલું છે),[4] અને તેથી 'વિધર્મ અને પરધર્મ ...' (૭.૧૫.૧૨) થી જણાવેલ દોષ દૂર કરેલો છે. 'સારી રીતે આચરાએલા' એટલે કાલ વિગેરે છ શુદ્ધ (સાધનો)થી જ્ઞાનપૂર્વક આચરાએલા. અથવા 'નહિ તો અધર્મ થાય.' એવું વાક્ય હોવાથી તે (તેવી રીતે આચરેલો) જ ધર્મ છે. 'संसिद्धिः' સારી રીતની સિદ્ધિ એટલે ફલ. જો કે 'ધર્મ આખા જગતની પ્રતિષ્ઠા છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ધર્મનાં ઘણાં ફલ છે, છતાં પણ જો ભગવાન તે (ધર્મ) થી પ્રસન્ન થાય તો તે સફલ થાય છે, (અને) જો ન (પ્રસન્ન થાય) તો ધર્મ વ્યર્થ છે, એવો અર્થ છે; કારણ કે સર્વ આત્મા માટે છે, અને સર્વના આત્મા ભગવાન છે. 'हि' શબ્દથી 'જેમના ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થએલા નથી એ વાક્યનો અર્થ સૂચવેલો છે. ૧૩

તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) સંદેહ (રહે છે). ઘણા વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે ધર્મો કરે છે, અને ભગવાનના શાસ્ત્ર પ્રમાણેની ભક્તિ તેઓને પ્રાપ્ત થએલી (જણાતી) નથી, તેથી જણાય છે કે ભગવાન (તેમના ઉપર) પ્રસન્ન થયા નથી; અને તેવી રીતે કર્મ કરવાની અવસ્થામાં ખામી દેખાતી હોવાથી (તેવા ધર્મમાં) સંદેહરહિત પ્રવૃત્તિ કેમ થાય? તેથી જે ધર્મોમાં ખામી ન હોય તે ખાસ કરી કરવા જોઇએ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥१४॥

તેથી એક ચિત્તથી સાત્વતોના પતિ ભગવાનનું સદા શ્રવણ કરવું જોઇએ અને કીર્તન કરવું જોઇએ, અને (તેમનું) ધ્યાન ધરવું જોઇએ અને પૂજન કરવું જોઇએ ૧૪

---

૧ કર્તાએ ઇચ્છેલું ફલ. (प्र)

* જન્મ થાય તે પહેલો જન્મ, જનોઇ લે તે બીજો જન્મ, અને યજ્ઞની દીક્ષા લે તે ત્રીજો જન્મ.

૨ શમ-દમ-તપ-શૌચ વિગેરે ભગવદ્‌ગીતામાં કહેલા ધર્મો. (प्र) જૂઓ ભગવદ્‌ગીતા ૧૮. ૪૨ થી ૪૪.

૩ અગ્નિહોત્ર વિગેરે કાલયજ્ઞના ભેદો છે. 'દ્રવ્યયજ્ઞો, તપોયજ્ઞો' એ વાક્યમાં કહેલા દ્રવ્યયજ્ઞના ભેદો છે. (प्र)

૪ કારણકે ઘણા ભાગે 'शस्' પ્રત્યય મંગલવચનમાં જ યોજાય છે. (प्र)

કારણ કે બીજા (ધર્મો) માં ખામી હોવાનું પણ સંભવે છે. તેથી શ્રવણ વિગેરે જ કરવાં જોઇએ. શ્રવણ વિગેરે પણ 'શ્રવણ કરવું, શ્રવણ કરાવવું' એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞાના સંબંધવાળા હોવાથી ધર્મ છે. 'એક ચિત્તથી' એટલે વ્યાકુલતા રહિત (ચિત્તથી). શ્રવણમાં ખામી કેવી રીતે નથી તે આગળ કહેશે; અથવા 'એક (ચિત્તથી)' શબ્દથી બીજા ધર્મોનો ત્યાગ સૂચવેલો છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમનું શ્રવણ જીવના મુખ્યપણાથી નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્ બ્રહ્મના (મુખ્યપણાથી કરવું). છતાં પણ 'સાત્વતોના પતિ' શબ્દથી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રને અનુસરીને તે જ સૂચવે છે. શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન 'सात्त्व' છે, તે જેઓના છે તેઓ 'सात्त्वन्तः*' (વૈષ્ણવો). તેઓ અલૌકિક છે એમ જણાવવા 'बहुलं छन्दसि' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'व' નો લોપ કરેલો છે. (ભગવાન) તેઓના પતિ, તેઓનાં સર્વનો નિર્વાહ કરનારા છે. પોતે (ઋષિઓ) પણ તેવા થવામાં કાંઇ ચિંતા નથી, એવો ભાવ છે; અથવા શ્રવણ વિગેરે સ્હેલાયથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે એમ જણાવવા ('સાત્વતોના પતિ' શબ્દો યોજેલ છે), કારણ કે પોતાના પતિનું બધાએ શ્રવણ કરે છે અને કીર્તન કરે છે. વળી પ્રકરણને લીધે આ શ્રવણ વિગેરે ધર્મરૂપ છે ભક્તિરૂપ† તો બીજા સ્કંધમાં કહેશે. ભગવાનને જણાવનારા શબ્દો અને વાક્યોથી (તેઓની) શક્તિનાં તાત્પર્યનો નિર્ણય ભગવાન વિષે કરવો તે શ્રવણ. (તેમની તેવી) શક્તિનાં તાત્પર્યના નિર્ણયનો (બીજાને) બોધ કરવો તે, અથવા તેવી રીતે જાણેલાં (શબ્દો અને વાક્યો) નો પોતાની મેળે જ ઉચ્ચાર કરવો તે કીર્તન. 'च' 'અને' શબ્દથી બંનેનો‡ સમાવેશ કરેલો છે, અને તે એક બીજાનો નિર્વાહ કરનાર હોવાનું (જણાવેલું છે). આ બે+ બહારની ઇંદ્રિયોથી કરાય તેવાં છે. 'ધ્યાન કરવું જોઇએ અને પૂજન કરવું જોઇએ' શબ્દોથી અંદરની (ઇંદ્રિયો) થી કરાય તેવું કહેલું છે. 'ધ્યાન' એટલે ભગવાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું, અથવા ભગવાનની મૂર્તિનું અનુસંધાન× રાખવું તે. 'च' 'અને' શબ્દથી બહારની અને અંદરની (એવા) ભેદથી બે પ્રકારની પૂજાનો સમાવેશ કરેલ છે. (આ શ્રવણ વિગેરેમાં) બીજું કાંઇ અંતરાય ન થાય તે માટે (તે) 'સદા' (કરવાનાં કહેલાં છે). તેથી એમ (જણાવ્યું છે કે) આ જ સદા કરવાનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૧૪

છતાં પણ (શ્રવણ વિગેરેમાં) રુચિ ન હોવાથી તે કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

---

* સાત્વ જેમનાં છે તે 'सात्वत्'. તેમાંથી 'व' કાઢી નાખતાં 'सात्वत्' રહે છે.

† 'भक्तिरूपः' પાઠ છે ત્યાં 'भक्तिरूपम्' જોઇએ એમ જણાય છે.

‡ કીર્તનના બંને પ્રકાર.

+ 'આ બે' એટલે શ્રવણ અને કીર્તન.

× અનુસંધાન એટલે વિચાર.

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्म ग्रन्थिनिबन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥ १५ ॥

જેમનાં ધ્યાનરૂપ તલવાર પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનીઓ ગાંઠને બાંધનાર કર્મનો નાશ કરે છે તેમની કથામાં પ્રેમ કોણ ન કરે (રાખે)? ૧૫

સર્વ સ્થલે અલૌકિક પદાર્થોમાં (તેમનાં) માહાત્મ્યનાં શ્રવણથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે (વિષય) માં ભગવાનનું શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ ન હોવા છતાં, યોગ વિગેરે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ભગવાનનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. તે (ભગવાનનાં) અંગભૂત (ધ્યાન) નું પણ એવું માહાત્મ્ય છે કે તેને માટે 'તલવાર' શબ્દ યોજેલ છે. यद् જેમનું अनुध्या અનુધ્યાન જ તલવાર છે (તેવા ભગવાન છે), અને વળી તે (ધ્યાન) થી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, પરંતુ તે (ધ્યાનરૂપ તલવાર) પ્રાપ્ત કરેલાઓ કર્મનો નાશ કરે છે. કર્મ હોય ત્યાં સુધી જન્મ બંધ થતા નથી, અને તે (કર્મ) ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી (તેમનો) નાશ થતો નથી. વળી ભોગવીને તેમનો નાશ કરવામાં આવે, ત્યારે તે (ભોગ) નાં કારણથી ફરી બીજા કર્મોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કર્મનો નાશ (કરવો) કઠણ છે. તે પણ ધ્યાનથી થાય છે, તેથી 'નાશ કરે છે' એમ કહેલું છે.

'જીવનની સ્થિતિ રહેતી હોવાથી માત્ર કર્મના નાશથી શું (વળે)?' એવી શંકા થાય તેથી 'ગાંઠને બાંધનાર' વિશેષણ કહેલું છે. ગાંઠ એટલે અવિદ્યાથી ચેતન તથા જડની ગાંઠ* અને મોહની ગાંઠ, તે સારી રીતે બંધન કરે છે. તેથી (કર્મ) ગાંઠને બાંધનાર છે. પહેલાં વાસનાના રૂપમાં રહેલી (ગાંઠ) કર્મથી જ દૃઢ કરાય છે. તેથી તે (કર્મ) ન રહે ત્યારે તે (ગાંઠ) પણ જશે, એવો ભાવ છે. (જ્ઞાનીઓ એ) બહુવચન ઘુણાક્ષરન્યાય[1] ન હોવાનું જણાવે છે. આ વિષયમાં નિપુણતાની જરૂર છે. કારણકે ધ્યાનનો ઉપયોગ બીજામાં† થવાનો સંભવ છે. તેથી યોગથી (પ્રાપ્ત થતી) સિદ્ધિની દરકાર કર્યા વિના જેઓ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો જ નાશ કરે તેઓ નિપુણ છે. તે (વિષય) માં ધ્યાન પોતેજ માહાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં નથી, કારણકે વિષયોનું ધ્યાન ઘણું જ બંધન કરાવનારૂં છે. તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યથી જ તે તેવું (માહાત્મ્યવાળું) થાય છે એમ 'तस्य' 'તેમની' શબ્દથી કહેલું છે. (તેનો) અર્થ 'તેવા (ભગવાનની)' એવો છે. જ્યારે તેમના ગુણ (ધ્યાન) થી પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે, જ્યારે કથાઓથી તે (ભગવાન) જ ચિત્તમાં આવે (ત્યારે

* દેહ (જડ) ને આત્મા (ચેતન) માનવારૂપ આ ગાંઠ કહેલી જણાય છે.

૧ 'ઘુણ' એક જાતનો કીડો. તેના ચરણથી વયોગે ભૂમિ ઉપર કોઇક વાર અક્ષરો ઉઠે, તે ન્યાય. જો એકાદ જ્ઞાની આવી રીતે કર્મની ગાંઠનો નાશ કરે તો તે એ ન્યાયે કરેલો ગણાય, પણ ઘણા જ્ઞાનીઓ તેમ કરે છે તેથી તે ન્યાયથી તેમ થતું નથી. (પ્ર)

† 'બીજામાં' એટલે યોગથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં, એવો અર્થ જણાય છે.

તો તેમાં સંશય જ શું ?) એવા અભિપ્રાયથી ! (કથામાં પ્રેમ) કોણ ન કરે ? એમ કહેલું છે. જેઓ (કથામાં પ્રેમ) ન કરે, તેઓને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન નથી. ૧૫

એવી રીતે બીજી (બીજા પ્રકારની) ભક્તિ[1] કહી. એ પ્રમાણે મધ્યમ જ્ઞાન અને ભક્તિ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ઉત્તમ (જ્ઞાન અને ભક્તિ) નું નિરૂપણુ[2] કરે છે:—

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥

હે વિપ્રો ! શ્રવણુ કરવા ઇચ્છનાર (અને) શ્રદ્ધા રાખનારને મહાન (પુરુષો) ની સેવાથી (અને) પવિત્ર તીર્થનાં ઘણાં સેવનથી વાસુદેવની કથામાં રુચિ થાય છે. ૧૬

કારણુ કે અહીં જેઓથી ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી શંકા પણુ નથી, તેવાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો કહેવામાં આવે છે, અને વૈરાગ્ય (આવાં સાધનો થવાનું) કારણુ છે. તેઓમાં આ (નીચે પ્રમાણે) ક્રમ છે. આરંભમાં ઘરનો ત્યાગ કરી તીર્થોમાં ફરવું, તેમ (ઘરનો ત્યાગ કર્યો) ન હોય તો મહાન (પુરુષો)ની સેવામાં ઉદ્વેગ થાય. પછી મહાન (પુરુષો) નો સંગ, પછી તેઓની સેવા, પછી ભગવાનની કથાનું શ્રવણુ, પછી કથામાં રુચિ. પછી કથામાં અને તે (મહાન પુરુષો) માં શ્રદ્ધા, અને પછી (તેઓની) સેવા, એવો (ક્રમ) છે. એ પ્રમાણે (પોતાનાં) સ્વરૂપથી ઉપકાર કરનારા આવા ધર્મથી, ફલ પ્રાપ્ત કરાવે જ તેવી શ્રવણુ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ (પરંપરા) માં પહેલા પહેલાનાં સાધનો દૃઢ હોવાથી, પાછલનાં (સાધનો) અટકતાં નથી. તેવો અધિકાર દુર્લભ હોવાનું સૂચવેલું[3] છે, કારણુ કે શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન) નું શ્રવણુ થાય ત્યારે ચિત્તની પ્રસન્નતા તરત થાય છે, એમ ' વાસુદેવ ' શબ્દથી કહેલું છે. આનો અંગીકાર થવા માટે ' મહાન '[4] શબ્દ યોજેલ છે. પુણ્ય પ્રકારનું તીર્થ તે પુણ્ય (પવિત્ર) તીર્થ કુરુક્ષેત્ર અને ગંગા. તે બેનું ઘણું સેવન, એટલે તેઓનાં જલનું દેવની પેઠે સેવન (કરવું), પરંતુ કોઈ પણુ પ્રકારે તેમનો અનાદર ન કરવો. ૧૬

---

૧ કામથી આરંભી ભગવાનની પ્રસન્નતા સુધીની શ્રવણુ વિગેરે ધર્મની પરંપરા. (प्र)

૨ ઘરના ત્યાગથી આરંભી શ્રવણુ કરવાની ઇચ્છા સુધીની-કહીને નિરૂપણુ કરે છે. (प्र)

૩ વાક્યથી સૂચવેલું છે. (प्र)

૪ ' કિરાતહૂણ... ' એ ૨–૪–૧૮ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનો આશ્રય જેમણે કરેલ તે મહાન પુરુષો ભગવાનના આશ્રયવાળા છે, તેમનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે તેથી તેઓની સેવા કરવાથી આ (સેવા કરનાર) નો પણુ અંગીકાર થશે એમ જણાવવા ' મહાન ' શબ્દ યોજેલ છે. (प्र)

'તે (કથામાં રુચિ થવા) થી શું (ફલ થાય)?' (એવો પ્રશ્ન થાય તેથી) નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥

જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે, તે સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ (પોતાનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓનું શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે તેઓનાં હૃદયની અંદર રહીને (તેમનાં) અભદ્રોને સારી રીતે હચમચાવી દે છે. ૧૭

આવાં સાધનોથી શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, કોઈ પણ સમયે શ્રવણ વિગેરે અટકતાં નથી એમ જણાવવા 'શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે' એમ કહેલું છે. 'स्वकथाः' એટલે (ભગવાનનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓ. (આથી) એમ (જણાવ્યું છે કે) '(ભગવાનની) પોતાની[1] કથાઓ' હોય, તો ભગવાન સ્વતંત્ર રહેતાં (તે કથાઓ) કાર્ય કરવાનું સંભવે નહીં, પરંતુ કથાનું પણ પોતાનું જ માહાત્મ્ય હોય ત્યારે તો તે કથાએ જ વશ કરેલા (ભગવાન) સર્વ કરે. આવી ઘણી કથાઓ શ્રીકૃષ્ણના અવતારની જ છે, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ' એમ કહેલું છે, અને ભક્તિયોગ કરવા (કરાવવા) (તેમનો) અવતાર (થએલો). સદા ઉત્પન્ન થએલાં પાપો નાશ પામે તે માટે બીજાં (કોઈ) સાધનની જરૂર નથી, પરંતુ શ્રવણ અને કીર્તનથી જ (તે દૂર) થાય, તે માટે ભગવાન શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા અભિપ્રાયથી 'જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે' એ વિશેષણ કહેલું છે. શ્રોતા અને વક્તાના દોષો[2] સાથે શ્રવણ અને કીર્તન સંબંધમાં આવતાં નથી, કારણ કે તે બે પાપનો નાશ કરનારાં છે, અને તેથી શ્રવણ અને કીર્તન ઉત્પન્ન થતાં હોય ત્યારે પાપની સાથે (પાપને રહેવા દઈને) ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. સૂર્યોદય થવાનો સંભવ થતાં જ જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ શ્રવણ થવાનો સંભવ થતાં જ પાપનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. બહાર રહેલ હોય તે અંદર કાર્ય કરે તેવું સંભવતું ન હોવાથી, (ભગવાન) માત્ર પોતાની ઈચ્છાથી તે (પાપનો નાશ કરવાનું) કરે તો લોકોને જાણવામાં (તે) ન આવતું હોવાથી (તેઓ) ભજન ન કરે તેવું બને તેથી, જણાય તેવો (પ્રકાર) સંભવતો હોય ત્યારે ન જણાય તેવા (પ્રકાર) ની કલ્પના

---

૧ 'સ્વ' નો અર્થ પોતાની થાય છે, તે તજી 'પોતાનાં સ્વસ્વરૂપ' કેમ કર્યો તે જણાવવા આ કહે છે. 'પોતાની' કહેવામાં આવે તો કથાના સંબંધમાં ભગવાન સ્વતંત્ર થાય (કથાઓ તેમને અધીન ગણાય), સ્વતંત્ર થવાથી ભગવાન હૃદયમાં આવે કે ન પણ આવે, અને તેથી અભદ્રોને હચમચાવવાનું પણ સંદેહવાળું રહે; તેથી એવો અર્થ કર્યો છે. (પ્ર)

૨ આ 'પુણ્ય' 'પવિત્ર' શબ્દનો અર્થ છે. (પ્ર)

કરવાનું સંભવતું ન હોવાથી, અને સર્વ સ્થલે રહેલા (ભગવાન) ને (હૃદયમાં કાર્ય કરવામાં) ક્લેશ થતો ન હોવાથી, (ભગવાન) હૃદયમાં રહીને જ (તે કાર્ય) કરે છે. કેટલાક પદાર્થો હૃદયની બહાર રહેલા પણ હોય છે, અને કેટલાક અંદર રહેલા હોય છે. તે પૈકી જેઓ વિષે વિસ્મરણ થવાનો સંભવ હોય તે બહાર રહેલા હોય છે. ચાલુ (વિષય) માં ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ પણ નથી, તેથી '(હૃદય) માં રહેલા ' એમ કહેલું છે. તેવા (હૃદયમાં રહેલા) તેમ કરે તે યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. 'અભદ્રો' એટલે કામ વિગેરે,[1] કારણકે પાપનો તો પહેલાં (શ્રવણનો સંભવ થતાં) જ નાશ થએલો છે. 'સારી રીતે હચમચાવવું' એટલે જલનો મેલ (કાઢયો હોય તે ફરી ભળતો નથી તે) ની પેઠે ફરી ભળે નહીં તેવી રીતે ઢીલું કરવું, એવો અર્થ છે, અને તેથી આ મત પ્રમાણે (સાધનોની) પહેલી સાંકળ (જીવથી) પોતાથી થઈ શકે તેવી, (અને) બીજી ભગવાનથી થઈ શકે તેવી (થઈ). (બીજી ભગવાન કરે) ત્યારેજ. ત્રીજી પોતાની અંદર થાય છે એમ ક્રમથી[2] જણાવેલ છે, કારણકે કામ વિગેરે ઢીલા ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧૭

'ભગવાનને એમ કરવાનું શું કારણ ?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'સત્પુરુષોના મિત્ર' એમ કહેલું છે. 'सुहृत्' એટલે સાથે કાર્ય કરનાર, મિત્ર, એવો અર્થ છે. (ભગવાનના) મિત્રો (મહાન પુરુષો) શ્રવણ વિગેરેનો ઉપદેશ કરીને પહેલી (સાધનોની) પરંપરા કરે, ત્યારે જો ભગવાન બીજી (પરંપરા) ન કરે, તો મૈત્રીનો ભંગ થાય. ૧૭

કામ વિગેરે હચમચી જાય, ત્યારે જે થાય, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।
भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥

અભદ્રોનો લગભગ નાશ થાય ત્યારે નિત્ય ભગવાનના ભક્તોની સેવા (કરવા) થી ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળી ભક્તિ થાય છે. ૧૮

કામ વિગેરે (અભદ્રો) હચમચાવેલા જ હતા, (તેમનો) નાશ કર્યો ન હતો, તેથી કોઈ કોઈ વાર શ્રવણમાં આગ્રહની પેઠે, અડચણમાં ક્રોધની પેઠે, સત્સંગમાં લોભની પેઠે વિગેરે (રૂપ) તેઓનું અસ્તિત્વ જણાય છે, એમ જણાવવા 'प्रायः' 'લગભગ' શબ્દ મૂકેલો છે, અને તેથી તે અડચણ કરનારા થતા ન હોવાથી ભગવાનની કથાનું નિત્ય શ્રવણ (થાય છે), અને[3] ભગવાનના ભકતોની સેવા પણ નિત્ય

૧ 'વિગેરે' શબ્દથી અવિદ્યા અને કર્મ કહેલાં છે. (પ્ર)

૨ આ ત્રણ પરંપરાઓ ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ શ્લોકમાં અનુક્રમે કહેલી છે. (પ્ર)

૩ 'च' 'અને' શબ્દથી કથાનો પણ સંગ્રહ કરેલો છે. (પ્ર)

'તે (ગુણોનાં કાર્યો) અકસ્માતથી આવેલા હોવા છતાં પહેલાંની વાસનાથી ચિત્ત સાથે (તેઓનો) સંબંધ કેમ ન થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (તેઓનો ચિત્ત સાથે સંબંધ થતો નથી), કારણ કે આ (કાર્યો) દોરા જેવાં હોઈ, (તેમનાં) મૂલ બનેલ ગુણોરૂપ સોય વિના[1] (તે) ચિત્તને વીંધવા શકિતમાન થતા નથી. તેથી ચિત્ત આમનાથી વીંધાયા વિનાનું રહે છે. તેવા સમયે લયની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતું[2] હોવા છતાં પણ, સદા ઉત્પન્ન થતી ભકિતના સ્વીકારથી તે (ભકિત) નું સ્થાન બનેલ સત્ત્વ (ગુણ) ના ચિહ્નવાળું હોઈ, ભગવાનનો (તેમાં) આવેશ થવાથી પ્રસન્ન થાય છે. પ્રસન્નતા એટલે તે (ચિત્ત) થી કાર્ય કરનારાઓનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરાવનાર ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રકાશ. ૧૯

તેથી જે (પ્રાપ્ત) થતું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २० ॥

એવી રીતે પ્રસન્ન મનવાળા થએલા (અને) સંગ તજેલાને ભગવાનની ભકિતના સંબંધથી ભગવત્તત્ત્વોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે. ૨૦

'એવી રીતે' ઉપર કહેલા પ્રકારથી સ્થિર સાધનોની પરંપરાથી પ્રસન્ન થએલું છે મન જેનું (તેને જ્ઞાન થાય છે). મન સત્ત્વરૂપ થતાં 'સત્ત્વથી જ્ઞાન થાય છે' (ભ. ગી. ૧૪. ૧૭.) એ વાકય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તે (ભગવાન) ગુણથી પર હોવાથી ગુણનાં કાર્યથી જણાય તેવા નથી. તેથી 'ભગવાનની ભકિતના સંબંધથી' એમ કહેલું છે. અંતઃકરણની પ્રસન્નતા ભકિત (થઈ શકે તે) માટે જ છે, 'ભકિતથી મને જાણે છે' (ભ. ગી. ૧૮. ૫૫) એ વાકય પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન તો ભકિતથી જ થાય છે. 'તત્ત્વ' શબ્દથી હું 'જેવો (અને જે છું)' ના અર્થનો સમાવેશ કરેલ છે. 'वि' 'ઉત્તમ' શબ્દથી હથેળીમાં રહેલા આમળાંનાં જ્ઞાનની પેઠે ઉત્તમ જ્ઞાન (કહેવાનું) ઈચ્છેલું છે. 'સંગ તજેલાને' વિશેષણથી આમાં સંન્યાસની પણ અંગ તરીકે જરૂર છે એમ કહેલું છે. અંદરથી અને બહારથી સંગ તજવો (જોઈએ). 'વિષયોમાં જેમનું ચિત્ત પ્રવેશેલું છે તેમને વિષ્ણુનો આવેશ તો દૂર રહ્યો' એ ન્યાય પ્રમાણે પરિત્યાગ વિના ભગવાનનો આવેશ થતો નથી; તેથી સાક્ષાત્કાર થાય નહીં, એવી રીતે સંન્યાસ (ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) કારણ (થાય છે). ૨૦

---

૧ (હૃદયમાં) રહેલા ભગવાન અભક્તોને હચમચાવતા તેમને પણ નિર્બલ કરે છે, તેથી તેઓ સોય વિનાના થયા છે એવો ભાવ જાણવો. (प्र)

૨ રજઃ અને તમઃ એ મૂળ ગુણો ભગવાને નિર્બલ કર્યા, ત્યારે સત્ત્વમાં રહેલું ચિત્ત ભગવાનમાં લય પામતું થાય છે, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે) તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ २१ ॥

આત્મામાં ઈશ્વરનો અનુભવ થતાં જ આના હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય (દૂર થાય) છે, અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૨૧

ચેતન અને જડની ગાંઠ અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. 'જેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આ સર્વ સારી રીતે જણાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ સંદેહો દૂર થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જલથી સિંચાએલી આત્મારૂપ ભૂમિમાં કર્મનું બીજ વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ તાપથી જલ સૂકાઈ જવાથી ખરાબો થએલી (ભૂમિ) માં (તે વૃદ્ધિ પામતું નથી), તેથી (તેનાં) કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ સર્વ હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનનું પરિણામ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના અનુભવનું પરિણામ છે એમ '(આત્મામાં ઈશ્વરનો) અનુભવ થતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનનો આત્મા તરીકે અનુભવ થાય (ત્યારે આ પરિણામ થાય), બીજા પ્રકારે થતું નથી એવો 'एव' 'જ' શબ્દનો અર્થ છે, કારણકે આત્મા ઈશ્વર[1] મટી જતાં થએલા પદાર્થો, બીજો ઈશ્વર હોવાનું ન જણાએલ[2] હોવા છતાં (આત્મા) ઈશ્વર થતાં દૂર થાય છે, કારણકે બીજો ઈશ્વર હોવાનું અજ્ઞાન પોતાના સંસારનું કારણ થતું નથી. ૨૧

એ પ્રમાણે આખા પ્રકરણનો અર્થ કહીને, ' પુરુષના પ્રયત્નનો ક્યાં અંત આવે છે ' એવો સંદેહ થતાં, (પુરુષે) કઈ બાબતમાં પ્રયત્ન કરવાનો છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

તેથી કવિઓ નિશ્ચય ઘણા આનંદથી ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનારી વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ નિત્ય કરે છે. ૨૨

---

૧ વિચારથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, તેની પેઠે ફરી અવિદ્યાથી વિદ્યાનો પણ નાશ થાય, એવો સંશય થાય તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૫ પ્રમાણે (જીવપણું થતાં) ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો (ઈશ્વરપણું થતાં દૂર થાય છે). (प्र)

૨ અહીં પ્રકાશમાં અનિકર્યે પાઠ જણાય છે. બીજો ઈશ્વર થાય ત્યારે પણ તે દૂર થતા નથી (न निवर्तन्ते) એમ પ્રકાશકાર કહે છે. છપાએલ સુબોધિનીમાં આવો પાઠ નથી.

શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન ઉપર ઘણો પ્રેમ કરવો (રાખવો) એ (પુરુષના) પ્રયત્નનો સાર છે. તેનાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અથવા અંતઃકરણમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર એ ફલ વૈ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો પોતાનો નિશ્ચય છે. 'કવિઓ' શબ્દોનાં તાત્પર્યને જાણનારા (હોય છે). શબ્દના બલનો વિચાર (કરવા) થી આવો અર્થ હોવાની ખાતરી થાય છે, એવો ભાવ છે. સાધન પણ સુખરૂપ હોવાથી સદા ભકિત કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે ભગવાન પ્રકટ થતા હોવાથી દરેક ક્ષણે ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. (ભકિત) તો સત્ત્વગુણમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન) ની (કરવાની હોય છે), અને ભકિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને સાધન તરીકે ભકિત વિષે પ્રયત્ન કરવાનો[1] છે, એવો શબ્દના બલ પ્રમાણે વિચાર (નિશ્ચય) થાય છે, એવો પ્રથમ અધિકાર છે. ૨૨

તેમાં (ભકિત કોની કરવી તે) વિષયમાં એવો સંદેહ છે કે 'સત્ત્વમૂર્તિ (વાળા ભગવાન) ની જ ભકિત કરવી એવો આ નિયમ કર્યો? રજોગુણ અને તમોગુણવાળાની મૂર્તિની પણ ભકિત કરવાથી (તેઓ પણ) બ્રહ્મ હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી વિષ્ણુની ભકિત પેઠે શિવ વિગેરેની ભકિત પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, કારણ કે (તેમનામાં વિષ્ણુની સમાન) બ્રહ્મપણું છે' એવી શંકા કરીને તેનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કરે છેઃ—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ २३ ॥

સત્ત્વ, રજઃ (અને) તમઃ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે. તેમનાથી જોડાઇ એક પર પુરુષ અહીં આ (જગત) ની સ્થિતિ વિગેરે માટે 'હરિ' 'બ્રહ્મા' 'હર એવાં નામ ધારણ કરે છે. તે પૈકી ખરેખર સત્ત્વ દેહવાળાથી મનુષ્યોનાં શુભ ફલો (પ્રાપ્ત) થાય છે. ૨૩

બ્રહ્મમાં પણ[2] ભેદ ન હોવા છતાં પણ, ઉપાધિના[3] ભેદથી ફલમાં ભેદ થાય છે, પરંતુ કેટલાક વૈષ્ણવોના[4] મત પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ભેદ થતો નથી. વળી તે ગુણો બ્રહ્મના[5] નથી. તેમ (બ્રહ્મના) હોય તો ઊંચા અને નીચા ગુણો (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સ્વરૂપ પણ જુદું થાય. કાર્યને લીધે (તે ગુણોની) જરૂર હોય તેમાં દોષ નથી, કારણકે એકજ (પુરુષ) સ્નાન ભોજન અને અંતઃપુરનાં કાર્ય કરતો જોવામાં આવે છે.

---

૧ આથી સત વિગેરેનો અધિકાર કહેલ છે. (प्र)

૨ આ 'પણ' શબ્દ શંકાની નિંદા કરવા યોજેલ છે. (प्र)

૩ ઉપાધિ કાર્ય કરનારી હોવાથી. (प्र)

૪ મધ્વાચાર્યના સેવકો. (प्र)

૫ નિર્ગુણના ત્રણ ગુણો છે એમ (બ્રહ્મના ગુણો) બીજા સ્કંધમાં કહેલા છે તે નથી. (प्र)

'પુરુષ[1] ત્રણ ગુણવાળો છે, તેથી ગુણોની પ્રેરણાથી જૂદું જૂદું કાર્ય કરે તે સંભવે છે. ચાલુ વિષય (બ્રહ્મ) માં પણ તેવું હોય, તો બીજા ગુણોની પરંપરાથી અનવસ્થા (દોષ) થાય, અને તેથી કોઈકમાં ગુણનો સંબંધ કુદરતી હોવાનું કહેવું જોઈએ. તેમ હોય તો સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય ' એમ કહો, તો આ વિષયમાં ઘણા વાદીઓ જૂદું જૂદું કહે છે. સાંખ્યો[2] તો (બ્રહ્મને) પ્રકૃતિનો નિત્ય સંબંધ હોવાનું કહે છે. બીજાઓ[3] તો એમ કહે છે કે (તેને પ્રકૃતિનો) સંબંધ નથી જ, ભ્રમથી[4] જ (તેવો સંબંધ હોવાનું) જણાય છે. ભાગવત સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો ભગવાનમાં કર્તાપણું સહજ છે. તેમાં કોઈક[5] રૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદથી બે પ્રકારનું થાય છે. જેમ[6] મહાભૂતોના (બનેલા) પદાર્થોની રચનામાં મહાભૂતોની જરૂર છે, પણ મહાભૂતો રચવામાં તેમની જરૂર નથી, તેમ પ્રકૃતિના (બનેલા) પદાર્થો રચવામાં કારણ તરીકે પ્રકૃતિની જરૂર છે,[7] આટલાથી[8] સ્વરૂપમાં ભેદો અથવા દોષો (થવાનું) સંભવતું નથી, તેથી એકજ પુરુષ આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય (કરવા) માટે ત્રણ ગુણો ધારણ કરનાર બ્રહ્મરૂપ થએલ પર પુરુષ જ–સર્વ દ્વન્દ્વ (સમાસ) વિકલ્પથી એક જેવો થાય છે એ નિયમ પ્રમાણે–'હરિ' 'બ્રહ્મા' (અને) 'હર' એવાં ત્રણ નામ ધારણ કરે છે. અથવા પાણિનિ ૭. ૧. ૩૯ પ્રમાણે (પ્રથમા વિભક્તિના) પ્રત્યયનો લોપ થએલો છે. અથવા દ્વન્દ્વ-સમાસના અંતે સંભળાતા (મૂકાએલા) 'इति' 'એવા' શબ્દનો (દ્વન્દ્વના) સર્વ શબ્દો સાથે સંબંધ રહે છે. નામ માત્ર સ્વરૂપરૂપ હોવાથી–જેમ 'देवदत्तेति' 'દેવદત્ત' એવું નામ છે–તેની પેઠે પ્રત્યય મૂકાતો નથી. વળી 'इति' 'એવા' શબ્દનો અર્થ પ્રકાર થાય છે, તેથી એકના બીજાં પણ ઘણાં નામો છે એવો અર્થ (થયો), અને એવી રીતે

---

૧ ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય એમ માનનાર આ શંકા કરે છે. ' પુરુષ ' એટલે શરીરવાળો. (प्र)

૨ સાંખ્યો કાર્યેશ્વરવાદી છે. તેઓનો મત એવો છે કે ઈશ્વરને સદા પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે. (प्र)

૩ ' બીજાઓ ' એટલે પતંજલિના મતવાળા અને માયાવાદીઓ. (प्र)

૪ ઉપાધિને લીધે થએલા ભ્રમથીજ. (प्र)

૫ અક્ષરના એક ભાગરૂપ કૂટસ્થ ચૈતન્ય. (प्र)

૬ ' પ્રકૃતિ અને પુરુષ વિના કાર્ય થતું જોવામાં આવતું નથી, તેથી સાધનરૂપ તે બે વિના તે બે બનાવી શકાય નહીં, તેથી તે બે નિત્ય હોવાનું માનવું જોઈએ. તેથી સાંખ્યમત યોગ્ય છે. જો ભ્રમથી તેમનો સંબંધ થવાનું માનો તો માયાવાદીનો મત યોગ્ય છે ' એવી શંકા દૂર કરવા આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિના તે બે બનાવાય છે એમ આ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. (प्र)

૭ પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ રચવામાં તેમની જરૂર નથી એ અધ્યાહાર છે. (प्र)

૮ ' આટલાથી ' એટલે તે (બે) ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનો સંબંધ હોવાથી. (प्र)

આ ગુણોને કાર્ય (કરવા) માટે સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલા હોવા છતાં સદા તેઓને ગ્રહણ કરેલા હોવાથી (તે) ઉપાધિરૂપ થયા છે. તે (કારણથી) જેમનું (તેમનું) ભજન તે ઉપાધિમાં જ પરિણમતું હોવાથી સત્ત્વ ઉપાધિવાળાની જ સેવા કરવી એમ ' શુભ ફ્લો (સત્ત્વ દેહવાળાથી પ્રાપ્ત થાય છે) ' એમ કહેલું છે. તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) નિર્ણય છે. સેવક સેવ્યને જેવા રૂપનું જૂએ છે તેવું પોતાનું રૂપ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે તે સાધનો[1] પાપરહિત ભગવાનને અન્યથા (તેમના સ્વરૂપમાં ભેદ) કરવા શકિતમાન નથી, છતાં પણ જીવને અન્યથા કરે છે જ. તેથી જેવાં રૂપથી અથવા સાધનથી (પોતાનો) અન્યથા ભાવ ન થાય, તેવા રૂપવાળા ઇશ્વરની જ સેવા કરવી, કારણકે તેથી નાશ થવાનો ભય[2] રહેતો નથી; પણ જો સેવકની[3] બુદ્ધિ તે (રૂપની) ઉપાધિમાં પરિણમતી ન હોય, તો જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કરે છે તેમ હરકોઈની સેવા કરવામાં પણ કાંઇ પણ ચિંતા નથી, કારણકે ' તેમની જેમ જેમ ઉપાસના કરે છે ' એ વાકયથી તેવો નિર્ણય કરેલો છે, ' श्रेयांसि ' એટલે શુભ ફ્લો, ' तत्र ' ' તે પૈકી, ' એટલે ભજન કરવારૂપ સ્વરૂપો પૈકી, ' ખરેખર ' શબ્દર્થ સંમતિ (દર્શાવેલી છે). તર્કસહિત તે જણાવેલી છે. ' સત્ત્વ દેહવાળા ' શબ્દમાંના (દેહ)શબ્દથી ઉપાધિ દઢ હોવાનું કહેલું છે. ' મનુષ્યોનાં ' એટલે સાધારણ જીવોના નિશ્ચિત કરેલા* (જીવો)ને તો તે રૂપ સાથે ઉપાધિ[4] રહે છે, તેથી સર્વ યોગ્ય છે. ૨૩

આ અર્થ ગૂઢ હોવાથી[5] નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત કહે છે :—

पार्थिवाद्दारुणोऽधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४ ॥

પાર્થિવ કાષ્ઠમાંથી ધૂમાડા રહિત (અગ્નિ અને) તેમાંથી વૈદિક (કર્મમ ઉપયોગી) અગ્નિ (ઉત્પન્ન થાય છે). જે તમઃ (બ્રહ્મ) માંથી રજઃ (બ્રહ્મ) અને તેમાંથી સત્ત્વ (બ્રહ્મ), જેનાથી બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે તે (ઉત્પન્ન થાય છે). ૨૪

---

૧ ' તે સાધનો ' એટલે સત્ત્વ વિગેરે સાધનો. (प्र).

૨ સત્ત્વ ઉપાધિ સ્થિતિ કરાવનારી હોવાથી તેવો ભય રહેતો નથી. (प्र)

૩ આ ભાગથી મુખ્ય પક્ષ કહેલો છે.

* અમુક ઉપાધિવાળા સ્વરૂપનેજ ભજવા મુકરર થએલા.

૪ જેને ભજે છે, તેમની સાથે તેમની હોય તેજ ઉપાધિ તેમને પણ રહે છે. તેથી તે (સ્વરૂપ) ને ઉપાધિ દૂર થતાં (ભગવાનનું) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેને ભજનારની ઉપાધિ પણ દૂર થાય છે, પરંતુ તે પહેલાં દૂર થતી નથી. (प्र)

૫ સ્વરૂપ એક હોવા છતાં ઉપાધિ જૂદી હોવાથી ફ્લમાં ભેદ થાય છે એવો અર્થ ઉપાધિ કાર્ય કરાવનારી ન હોવાથી સંદેહને લીધે જાણી શકાય તેવો નથી. તેથ દઢ ઉપાધિ હોવાથી જૂદું જૂદું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ વિષયનું દૃષ્ટાંત કહે છે. (प्र

પ્રકાશની* જેને જરૂર હોય તે તેજ શોધે છે. તેમાં[1] પણ અગ્નિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા (તેજો) માટે અગ્નિ (શોધાય છે). લોકમાં તે (અગ્નિ) કાષ્ઠોમાં રહેલો છે (અને) તે કાષ્ઠો વળી પૃથ્વીનાં બનેલાં હોય છે. તેઓનું પૂર્વરૂપ[2] પૃથ્વીનો સંબંધ, એટલે વૃક્ષનું સ્વરૂપ છે. ત્યાં કાપીને સૂકવવાથી કાષ્ઠપણું થાય છે. જલના ભાગથી (તે) ધૂમાડો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેજના અંશથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ[3] (છે). તેમાં[4] પણ અલૌકિક આહવનીય (અગ્નિ) વિગેરેને દેવતાનો સંબંધ થતાં (તે) વેદમાં (ઉપયોગી) જણાવેલ (અગ્નિ થાય છે).

તેમાં[5] લોકમાં (અમુક) સમય પછી અગ્નિ (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઇચ્છા હોય ત્યારે લીલાં ભૂમિના સંબંધવાળાં કાષ્ઠનો સંગ્રહ કરે છે.[6] તે ' પાર્થિવ ' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાંથી ધૂમાડારહિત સૂકું (કાષ્ઠ) થાય છે. ત્યાર પછી (તે) સળગતાં અગ્નિ થાય છે. ત્યાર પછી પરલોકમાં પ્રકાશ થાય તે માટે વૈદિક (કર્મમાં ઉપયોગી) (અગ્નિ થાય છે). તેથી પહેલાનું[7] રૂપ માટીના પીંડા સરખું કાષ્ઠ છે, (અને) છેવટનું આહવનીય (અગ્નિ) છે.

અથવા જલ[8] હોય ત્યારે (અગ્નિના) આધાર થવાપણું જ કાષ્ઠ કરાવે[9] છે. ધૂમાડો સૂકવે છે, અગ્નિ પકવે છે. એવી રીતે તેજની જ ઉપાધિના ભેદથી ઘડાને જૂદા જૂદા ઉપકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ તમોગુણ (ની ઉપાધિ) થી લોકમાં ભોગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. રજોગુણ (ની ઉપાધિ) થી કર્મ અને સત્ત્વગુણ (ની ઉપાધિ) થી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરાવે છે). ' જે બ્રહ્મ ' શબ્દથી પહેલાં[10] કહેલું (બ્રહ્મનું)

---

* ' प्रकाशापेक्षिणः ' પાઠ છે ત્યાં ' प्रकाशापेक्षिणाम् પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે.

૧ ' તેમાં પણ ' એટલે પ્રકાશ શોધવામાં પણ. (પ્ર)

૨ તેજની દૃઢ ઉપાધિરૂપ કાષ્ઠનું પૂર્વ રૂપ. (પ્ર)

૩ જૂદી જૂદી ઉપાધિ હોય ત્યારે જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરે છે. (પ્ર)

૪ જેની ઉપાધિ કાષ્ઠ છે તે અગ્નિમાં પણ એવી રીતે તેજની દૃઢ ઉપાધિ બનેલાં કાષ્ઠ પોતાની અંદરની જૂદી જૂદી ઉપાધિથી વેદમાં ઉપયોગી અગ્નિ સુધીનાં હલકાં મધ્યમ અને ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. (પ્ર)

૫ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરતાં ઉપાધિ જ કાર્ય કરે છે, પણ જેની તે ઉપાધિ છે તે કાર્ય કરતું નથી એમ જણાય છે, તેથી અહીંથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે (પ્ર)

૬ સામાન્ય (કાષ્ઠ)ના અર્થમાં ' तत् ' નપુંસકનો પ્રયોગ કરેલ છે. (પ્ર)

૭ ' પહેલાંનું રૂપ ' એટલે અગ્નિનું પ્રાથમિક રૂપ (પ્ર)

૮ ઉપર બીજી રીતે અર્થ કરતાં પણ પ્રાથમિક રૂપ ઉપકાર કરનારું થતું નથી. તેથી અહીંથી ત્રીજી રીતે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

૯ ઘણું જલ થોડા અગ્નિનો નાશ કરનારું હોવાથી, લીલા કાચા ઘડામાં જલનો ભાગ હોવા છતાં, કાષ્ઠ તે ઘડાને અગ્નિના આધારવાળો કરે છે. (પ્ર)

૧૦ ' ઉપર કહેલું ' એટલે દૃઢ ઉપાધિવાળું રૂપ. (પ્ર)

રૂપ કહેલું છે. જે બ્રહ્મ તમઃ છે, તેમાંથી જે બ્રહ્મ રજઃ છે (તે ઉત્પન્ન થાય છે). તે ઉત્તમ છે. તેમાંથી પણ સત્ત્વ (બ્રહ્મ) થાય છે. તે તો જ્ઞાનરૂપ જ હોવાથી તેનાથી 'दर्शनम्' (બ્રહ્મનો) અનુભવ થાય છે. નજીક અને દૂર‡ (એવા ભાવ) થી આ કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે ઉપાધિ સાથેનું (બ્રહ્મ) પણ જૂદું કાર્ય[1] કરે છે. ગયા (૨૩) શ્લોકમાં જીવના મુખ્યપણાથી ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. આ શ્લોકમાં તો બ્રહ્મના મુખ્યપણાથી કહ્યા, એવો ભેદ છે. ૨૪

આ (વિષય)માં નીચેના શ્લોકથી સદાચારનું પ્રમાણ જણાવે છેઃ—

भेजिरे मुनयोऽथाऽग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥

પહેલાં મુનિઓએ પાછળથી ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ભગવાનનું ભજન કરેલું. જેઓ તેઓને અનુસરનારા છે તેઓ અહીં કલ્યાણ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થયા છે. ૨૫

(મુનિઓ) પોતાના માટેના ભજનમાં, ભગવાનનું જ ભજન કરેલું. ('भेजिरे' ક્રિયાપદ) આત્મનેપદનું બહુવચનમાં (યોજેલું) છે તેથી દૃઢ સદાચાર (જણાવ્યો છે). 'મુનિઓ' શબ્દથી (ભજન) કરનારામાં દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. મનન સુધીના પદાર્થોનું આચરણથી સત્ત્વ કહેલ[2] છે. 'પાછળથી' શબ્દથી અજ્ઞાનદશામાં (તેવું) ભજન કર્યું ન હતું એમ જણાવ્યું છે. મુનિઓ થઈને (મનન કર્યા) પછી ભજન કરેલું એવો અર્થ છે. 'પહેલાં કૃતયુગમાં' એ વાક્ય પ્રમાણે 'પહેલાં' એટલે સત્યયુગમાં. 'ભગવાન', (અને) 'अधोक्षज' 'ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા', એ બે શબ્દોથી બ્રહ્મરૂપપણું અને અલૌકિક રૂપપણું (અનુક્રમે) કહેલાં છે. ઉપાધિ મુખ્ય છે એમ જણાવવા માટે 'सत्त्वम्' એમ (એ બે શબ્દો સાથે) એક વિભકિતમાં[3] મૂકેલ છે. 'વિશુદ્ધ' વિશેષણથી બ્રહ્મા વિગેરેમાં રહેલું સત્ત્વ આ નથી એમ જણાવ્યું છે. 'તેઓને શું ફલ પ્રાપ્ત થયું' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી '(તેઓને અનુસરનારા કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થયા છે' શબ્દથી એમ કહે છે કે તેઓનાં ફલનું શું કહેવું ? તેઓના સેવકોને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ

‡ સત્ત્વ ઉપાધિ નજીકથી (થોડા સમયમાં), બીજી દૂરથી (ઘણા સમયે) અનુભવ કરાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'કાર્ય' એટલે સેવકનું કાર્ય. (प्र)

૨ તેનું કાર્ય કહેવાથી, અનુમાનથી જણાવેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩ વિરુદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો એક જ અન્વયવાળા હોય ત્યારે એકજ વિભકિતમાં યોજાય છે. તેથી સત્ત્વ અને 'ભગવાન અને અધોક્ષજ' શબ્દો સાથે એક જ (બીજી) વિભકિતમાં મૂકેલા છે. (प्र)

તેઓને અનુસરનારા (છે), એટલે જે તેઓના સેવકો છે, અથવા તેમના માર્ગમાં રહેલા છે, તેઓ પણ કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપાનંદ[1] પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થયા છે, એવો અર્થ છે; (અને) તે પણ ' અહીં ' જ, બીજા ભવમાં નહીં. તેથી સત્ત્વરૂપ (બ્રહ્મ) તરત જ શુભ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, તેની જ સેવા કરવી એમ કહ્યું. ૨૫

હવે રજોરૂપ અને તમોરૂપ (બ્રહ્મ) ના પણ સેવક, ભજન અને ફલનું સ્વરૂપ ભેદથી કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં સત્ત્વરૂપ (બ્રહ્મ) ના સ્વરૂપનો અનુવાદ કરે છે. અથવા કાલ મુખ્ય હોવાથી સત્યયુગમાં સત્ત્વરૂપ (બ્રહ્મ) નું ભજન ભલે થતું હોય, ત્રેતા વિગેરે (યુગ) માં તેમનું ભજન કેમ થાય, એવી શંકા થતાં, નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥

મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ ઘોરરૂપવાળા ભૂતપતિઓને તજીને પછી ઈર્ષ્યારહિત થઈ નારાયણની શાંત કલાઓનું ભજન કરે છે. ૨૬

સત્ત્વ (ગુણ) નું ફલ મોક્ષ છે, તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે, અને જ્ઞાન શાંત અંતઃકરણથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. વળી ભજન કરવા યોગ્ય રૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ઘોરરૂપના ધ્યાનથી ચિત્ત પણ તેવું (ઘોર) થાય છે. તેથી (સત્ત્વમૂર્તિનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોમાં) ભેદ ન હોવા છતાં, સત્ત્વમૂર્તિનાં પણ ઘોર રૂપોનો અને ઘોરરૂપવાળાં સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરીને (શાંત કલાઓને ભજે છે). પહેલાં મોક્ષનાં સાધન તરીકે, કુલાચારથી અથવા શ્રદ્ધાથી રાજસ વિગેરે (રૂપ) નું પ્રાપ્ત થએલું ભજન, ગુણોનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી તજીને, ' પછી ' જુદા ક્રમથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા પુરુષરૂપ નારાયણની કલાઓ એટલે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપ ધર્મના અવતારો મત્સ્ય વિગેરે અવતારો અથવા રામચંદ્ર વિગેરે સ્વરૂપોનું – બીજાં સ્વરૂપો પ્રતિ દુષ્ટ બુદ્ધિ વિનાના થઇ– ભજન કરે છે, એવો અર્થ છે. આ ભક્તિ-માર્ગનું ભજન નથી, પરંતુ જીવોને પોતાના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ધર્મ-માર્ગથી (કરેલું ભજન છે). તેમ હોવાથી[2] સદા સંદેહ રહિત (સ્વરૂપ)નું જ ભજન કરે છે, નૃસિંહ વિગેરે સ્વરૂપનું (ભજન) કરતા[3] નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો વિષયનું* પ્રધાનપણું હોવાથી અને પ્રયોજન દુર્બલ હોવાથી બધાંએ રૂપો ભજન[4] કરવા યોગ્ય છે. ૨૬

---

૧ ' સ્વરૂપાનંદ ' એટલે બ્રહ્માનંદ. (प्र)

૨ ' તેમ હોવાથી ' એટલે ધર્મ હોવાથી. (प्र)

૩ શાંતપણાના સંદેહવાં કરતા નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

* ' વિષયનું ' એટલે જેમનું ભજન કરવાનું છે તેમનું, એવો અર્થ જણાય છે.

૪ ભક્તને અભય કરાવનાર હોવાથી ભજન કરવા યોગ્ય છે.

(સત્ત્વથી) જુદું સ્વરૂપ હોય, ત્યારે (ભજનના) સાધનની વસ્તુ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान्भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीञ्छ्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

ધન, સત્તા અને પ્રજાને ઇચ્છનારા રજોગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવવાળાઓ નિશ્ચય (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળા પિતૃઓના ભૂતોના અને પ્રજાના ઈશ્વરો વિગેરેનું ભજન કરે છે. ૨૭

શરીર, ગુણ અને સ્વભાવના ભેદથી ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે. તે પૈકી સ્વભાવના ગુણો ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા છે. શરીરના ગુણો મૂઢપણાની સ્થિતિમાં જ સર્વથી બલવાન હોય છે, અને ધર્મ (ગુણ) રૂપ ગુણો તો સંગથી અને શાસ્ત્રોથી વધે છે અને ઘટે છે. તેમાં જે સારૂં ખરાબ પારખવાની શકિતવાળા હોવા છતાં, ઉત્તમ શાસ્ત્ર અને સત્સંગને જાણવા છતાં પણ સ્વભાવથી રાજસ અને તામસ છે, તેઓ તેવા (રાજસ અને તામસ) નું જ ભજન કરે છે, કારણકે ભજન મૈત્રીમાં પરિણમે છે, અને તે એકસરખા ગુણવાળામાં જ થાય છે. તેથી તેઓ (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળાને જ ભજે છે એવો નિશ્ચિત[1] અર્થ છે. તે બે (રાજસ અને તામસ દેવો) ના અનુચરો પણ તેવા છે એમ જણાવવા, પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાઓ, તેઓના ઈશ્વરો એટલે કાલ શિવ અને બ્રહ્મા, જેવા–તેઓ મુખ્ય છે જેઓના–તેવા હલકા દેવોનું ભજન કરે છે. તે પૈકી શ્રાદ્ધ વિગેરેથી પિતૃઓનું ભજન અને શકિતનું ભજન થાય ત્યારે ધનની પ્રાપ્તિ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ઈશ્વર (શિવ) નું ભજન થાય ત્યારે તો સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રજાના ઈશ્વર (બ્રહ્મા) નું ભજન થાય ત્યારે પ્રજાની (પ્રાપ્તિ થાય છે). તેમાં પણ ઇચ્છેલી હોય તેવી જ પ્રાપ્તિ તો દુર્લભ છે, કારણકે પ્રાપ્તિ કરાવનારા તામસ છે. ૨૭

એવી રીતે તર્ક સાથે સત્ત્વમૂર્તિનું ભજન કરવાનું સિદ્ધ કરીને, તે (વિષય) માં સર્વ પ્રમાણો અને સાધનોની સમાપ્તિ તે (સત્ત્વમૂર્તિ) માં જ થાય છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છેઃ—

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

[1] આ 'વૈ' 'નિશ્ચય' શબ્દનો અર્થ છે. (પ્ર)

દેવો વાસુદેવપરાયણ છે. યજ્ઞો વાસુદેવપરાયણ છે. યોગો વાસુદેવપરાયણ છે. ક્રિયાઓ વાસુદેવપરાયણ છે. જ્ઞાન વાસુદેવપરાયણ છે. તપ વાસુદેવપરાયણ છે. ધર્મ વાસુદેવપરાયણ છે. ફલ વાસુદેવપરાયણ છે. ૨૮, ૨૯

પ્રથમ અધિકારમાં તર્ક પ્રધાન હોવાથી સર્વ ગુણમય છે એવું જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેથી સર્વે સત્ત્વપરાયણ છે એવું (જ્ઞાન મુખ્ય છે). તે પૈકી વેદ સાત્ત્વિક પ્રમાણ છે. અને યજ્ઞો સાત્ત્વિક છે. યોગો અને સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ, જ્ઞાન, તપ, આચાર અને સ્વર્ગ સાત્ત્વિક છે. (સાત્ત્વિક વિના) બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં શાસ્ત્રો તો પ્રમાણ નથી, પરંતુ રાજસ અને તામસ છે. એવી રીતે સાધનો પણ (બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં રાજસ અને તામસ છે). એવી રીતે સર્વ સાત્ત્વિક સ્થિતિવાળાં કરવાં, એવો પ્રથમ અધિકાર છે. આજ મધ્યમ અધિકારમાં અને ઉત્તમ અધિકારમાં જૂદા પ્રકારનાં કહેવાનાં છે, અને આ બધાં અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારાં અને સુખરૂપ ફલ આપનારાં હોવાથી સત્ત્વપરાયણ છે. સુખ સાત્ત્વિક હોવાથી શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રકાશેલો બ્રહ્માનંદ પણ સાત્ત્વિક છે. શ્રુતિ (વેદ), સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિ અને વૈષ્ણવ નામનાં બધાં પાંચ શાસ્ત્રો મુખ્ય છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર બધાનું અંગ થએલ છે. તે પૈકી આ * વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર છે. બીજાના મતનું નિરૂપણ કરીને કહેલ પશુપતિ મત તો ઇચ્છેલા સ્વરૂપમાં (હોય ત્યારે) પ્રમાણ છે, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રકારે (પ્રમાણ) નથી. છતાં પણ જ્યાં સુધી બીજાં‡ ત્રણ શાસ્ત્રો અને ધર્મશાસ્ત્ર એક અર્થવાળાં (મળતાં) ન થાય ત્યાં સુધી વૈષ્ણવશાસ્ત્ર દૃઢ ન થાય. તેથી (તે બધાં) એક અર્થવાળાં હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી પ્રથમ વેદ અને વેદના અર્થરૂપ યજ્ઞ છે. તેવાં યોગશાસ્ત્ર અને યમ વિગેરે છે. તેવાં સાંખ્ય અને તેમાં કહેલ ઉત્તમ સાધન તપ છે, અને (તેવું) ધર્મશાસ્ત્ર અને તેમાં કહેલ ઊંચું ફલ (સ્વર્ગ) છે. તેથી આ સર્વ વાસુદેવપરાયણ[1] છે, એવો અર્થ છે. ૨૮, ૨૯.

એ[2] રીતે તર્કસહિત ફલ અને સાધનનાં સ્વરૂપનો[3] નિર્ણય કર્યો ત્રીજો શ્રીકૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન– (શૌનક વિગેરેનો) પ્રથમ અધિકાર હોવાથી

---

* ' આ ' એટલે શ્રીભાગવતશાસ્ત્ર.

‡ વેદ, સાંખ્ય અને યોગ.

૧ ઉપર જણાવેલ પ્રકારે પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન સત્ત્વગુણવાળાં હોવાથી અને ફલ સુખના અંશવાળું હોવાથી બધાનું તાત્પર્ય વાસુદેવ છે. (પ્ર)

૨ ' એ રીતે ' એટલે ત્રણ પરંપરાઓથી ફલ અને સાધન જણાવીને, અને ભજન જેમનું કરવાનું છે તે જણાવીને. (પ્ર)

૩ સર્વનું કલ્યાણકારક ફલ વાસુદેવનો સાક્ષાત્કાર, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ધર્મથી આરંભી કથામાં પ્રેમ થવા સુધીની આત્માની પ્રસન્નતા છે એવો નિર્ણય કર્યો. (પ્ર)

(શ્રીકૃષ્ણને બીજા) અવતારની સમાન (તેઓ માનતા) હોવાથી, અહીં ન કહેતાં પછી અવતારોમાં[૧] જ કહેશે. પછી 'તેમનાં ઉદાર કર્મો (કહો) ' એ ચોથો પ્રશ્ન (આવ્યો). નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ[૨] શ્લોકોથી તેનો ઉત્તર કહે છે :—

स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चाऽसौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३० ॥

તેમણે જ પ્રથમ આ (જગત્) રચ્યું અને ગુણરહિત સર્વ-શક્તિમાન આ ભગવાને ઊંચા અને નીચા (પદાર્થો) ની મૂર્તિરૂપ ગુણવાળી પોતાની માયાથી (રચ્યું). ૩૦

સગુણ અને નિર્ગુણ (ભગવાન) માં ભેદ નથી એમ જણાવવા (૧) સૃષ્ટિ (૨) (તેમાં) પ્રવેશ (૩) જૂદાં જૂદાં રૂપ (૪) ભોગ અને (૫) રક્ષા એવી પાંચ પ્રકારની લીલાઓ અનુક્રમે પાંચ (શ્લોકો) થી કહેવાની છે. ' તેમણે જ ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સૃષ્ટિ તો ગુણરહિત[૩] (ભગવાને) જ (રચેલી છે). રજોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે (ગુણો) થી સૃષ્ટિ રચાય છે તમોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે ગુણોથી સંહાર થાય છે. તેવી રીતે સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા (ત્રણે ગુણો) થી પાલન થાય છે. શુદ્ધ[૪] (ગુણો) તો (તેમના) અધિષ્ઠાતા દેવના શરીરરૂપ હોય છે. ' આ ' જગત્ દેખાય છે તે બધું જગત કાર્ય છે, પરંતુ આકાશ વિગેરે નિત્ય નથી એવો (અર્થ છે.) ' अग्रे ' એટલે પ્રથમ. ' આમાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઈંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન) પોતેજ સર્વ રચે, એ પહેલી સૃષ્ટિ છે. બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો છે, તે નિબંધમાં કહેલા છે ' ભગવાન ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ પ્રથમ સૃષ્ટિ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં જ કહેલી છે. વૈદિક (શાસ્ત્ર)[૫] માં તો પોતાના ગુણ, પોતાની શક્તિ, કાલ કર્મ અને સ્વભાવની સૃષ્ટિ પહેલી સૃષ્ટિ (કહેલી) છે. તેથી અનંત ગુણોથી પૂર્ણજ ભગવાને પોતાની સર્વ થવાની શક્તિરૂપ માયા શક્તિથી

---

૧ અવસરની સંગતિથી અહીં કહેવું યોગ્ય ન હોવાથી અવતારો કહેતાં કહેશે. (प्र)

૨ પાંચમો (૩૪ મો) શ્લોક શ્રીકૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનરૂપ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે એવો શ્રીધરનો મત ખોટો હોવાનું આથી જણાવેલ છે, કારણકે એ શ્લોકમાં તો તે સામાન્ય રીતે જ કહેલ હોવાથી આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય નહીં (प्र)

૩ મૂલ સૃષ્ટિ પ્રથમની તેવી છે, કારણ કે ગુણરહિત ભગવાનથી જ સૃષ્ટિ થયાનું કહેલું જોઈએ. (प्र)

૪ ઉત્પત્તિ વિગેરે ત્રણે કાર્યો ત્રણે ગુણોથી જ થતા હોઈ શુદ્ધ ગુણો કેમ જણાય, એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૫ વૈદિક સૃષ્ટિમાં અને વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં શું ભેદ છે તે જણાવવા આ કહેલ છે. વૈદિક સૃષ્ટિ માયા કરે છે, વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં તો તે માત્ર સાધન છે. (प्र)

આ પોતાના સ્વરૂપરૂપ જગત્ રચ્યું. ' ઊંચા અને નીચા (પદાર્થો)ની મૂર્તિરૂપ ' શબ્દથી માયાનું સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણ કે તે ઊંચા નીચા સર્વ (પદાર્થોની) મૂર્તિરૂપ છે તે (માયા)માં પોતાને संयोज्य[1] પ્રકટ કરીને (ભગવાન) જગદ્રૂપ થાય છે. આમ હોવાથી સોનીઓ મૂર્તિઓ વિગેરે બનાવે છે તેની પેઠે સૃષ્ટિ સ્હેલાઈથી થાય છે, કારણ કે તે (માયા) ભગવાનની સમીપ રહે છે. નિદ્રા પણ[2] (ભગવાનની) શક્તિ છે. તે જીવને ભગવાનની સમીપ લઈ જાય છે. તે પૈકી માયા સુધી જાય ત્યારે સ્વપ્ન થાય છે, ભગવાન સુધી જાય ત્યારે સારી ઉંઘ આવે છે, વળી તે (જીવને) પોતાના સ્થાને લાવે છે. વિદ્યા તો (જીવને) ભગવાનની સમીપ લઈજ જાય છે, (પાછો) લાવતી નથી. એવી ભગવાનની શક્તિઓ અનંત છે. વેદમાં તો એમ કહેલું છે કે માયાના સાધન વિનાજ (બ્રહ્મ) પોતાની મેળેજ પોતાને જગદ્રૂપ કરે છે. ઘડીને કરેલા* અને પૂરીને કરેલા વાસણોના ભેદ જેવો વૈદિક અને પૌરાણિક જગતમાં ભેદ છે. (જગત) અસત્ય હોવાનો મત તો ખોટો છે. ' च ' ' અને ' શબ્દથી બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો સૂચવેલા છે.

ભગવાનના ધર્મો કહેવાથી હૃદયમાં પ્રકાશેલા ભગવાનને (સૂત) બહાર જોતો હોય તેમ ' આ ' શબ્દથી આંગળીથી દેખાડે છે. અનંત[3] ગુણવાળા (ભગવાનના) પોતાના સ્પર્શથી (માયા) તેવી આકૃતિરૂપ ગુણવાળી થાય છે. તેઓ ઉત્તમ મધ્યમ અને હલકાના ભેદથી ત્રણ સમૂહવાળા હોવાથી સત્વ, રજ, અને તમોગુણના નામથી ઓળખાય છે. છતાં આ (માયા)નો સ્પર્શ થાય ત્યારે ભગવાનમાં ગુણોનું[4] રૂપ થતું નથી. તેથી ભગવાન ' अगुणः ' પ્રાકૃત ગુણોરહિત[5] છે. (ભગવાનના) પોતાના સંબંધથીજ માયા કેમ ગુણવાળી થાય છે ? વળી (ભગવાને) માયામાં પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં અને તે જગદ્રૂપ થયેલ હોવા છતાં ગુણરહિત કેમ રહે છે ? એવા પ્રશ્નો થાય, તેથી ' विभुः ' ' સર્વ શકિતમાન ' (કહેલ છે). સર્વ શકિતવાળા એવો અર્થ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે 'सत्' રૂપથી જડ (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ' આનંદ ' રૂપથી અંતર્યામીની સૃષ્ટિ કહે છે :—

तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ॥
अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ॥ ३१ ॥

---

૧ ' संयोज्य ' એટલે પૂરીને (प्र), પોતાનું સ્વરૂપ તેમાં મૂકીને અથવા પ્રકટ કરીને.

૨ આથી ' च ' ' અને ' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (प्र)

* કુંભાર કરે છે તે વાસણ ઘડીને કરેલાં છે, લાકડાનાં ફર્મા બનાવી તેમાં સીમેન્ટ નાખી જાળીઓ વિગેરે કરે છે તે પૂરીને કરેલાં છે.

૩ વૈદિક સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલી માયાને ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં, તે ગુણવાળી થાય છે.(प्र)

૪ પૂરીને કરેલા વાસણના નિયમ પ્રમાણે તેવી થાય છે. (प्र)

૫ કારણકે ભગવાનનો સંબંધ થઈ ગયા પછી ગુણો પ્રાકૃત થાય છે. (प्र)

તેણે વ્યકત કરેલા આ ગુણોમાં ગુણવાનની પેઠે પ્રવેશ કરેલા વિજ્ઞાનથી ઝબકતા (ભગવાન) સર્વ તરફ પ્રકાશે છે. ૩૧

તે માયાએ આકાર અર્પણ કરીને વ્યકત કરેલા એટલે ચિત્રેલા દેવ વિગેરેના દેહોમાં અને પ્રાણીઓમાં, ' આ ' જે સર્વ તરફ ગુણો દેખાય છે તેમાં ગુણવાનની પેઠે (પ્રવેશ ભગવાને કરેલ છે), કારણ કે જૂદાં જૂદાં ને તેમના તેમનામાં રહીને જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ખેરના અંગારાની રતાશની પેઠે અંદર પ્રવેશ કરીને તે જ પ્રકાશે છે. લોઢાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની પેઠે બહાર પણ પ્રકાશે છે. भा સર્વ તરફ भाति પ્રકાશે છે. ' ચિત્ અને જડ અંશોની જ્ઞાનશકિતનો તિરોભાવ થયો છે, તે પ્રમાણે અહીં (અંતર્યામીની જ્ઞાન શકિતનો પણ તિરોભાવ) થશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' વિજ્ઞાનથી ઝબકતા ' એમ કહેલું છે. અહીં જીવને સર્વ (વિષય) માં પ્રેરણા કરનાર સર્વ જાણનાર અંતર્યામી તે (જીવ) ના જેવા જ્ઞાનવાળા થઈ કાર્યની એકાગ્રતાથી ઝબકવા જેવું કરે તે ઝબકારો,[૧] તે (વા ઝગકારા) વાળા, એવો અર્થ છે. ૩૧

એ પ્રમાણે અંતર્યામીની સ્થિતિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી જીવની સ્થિતિ કહેતાં (ભગવાનની) જૂદાં જૂદાં (રૂપવાળા થવા) ની લીલા કહે છે :—

यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥

અને જેમ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાષ્ઠોમાં રહેલો નિશ્ચય એક અગ્નિ જુદો જુદો હોય તેવો જણાય છે, તેવી રીતે વિશ્વના આત્મા પુરુષ ભૂતોમાં (રહેલા જુદા જુદા જણાય છે). ૩૨

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः (બ્ર. સૂ. ૧. ૪. ૨૨) પ્રમાણે કોઈ એક સ્વરૂપથી રહેલા ભગવાન જ જીવ છે, તેથી તેમનું સ્વરૂપ (અહીં) કહેવામાં આવે છે. જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ (રહેલો છે), તેમ મહાભૂતો અને મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં જીવ (રહેલો છે), અને તે એક છે, કારણ કે ઉપાધિ વિના (તેના) પોતામાં જૂદાઈ નથી. જેમ મથન કર્યા વિના કાષ્ઠોમાં અગ્નિ દેખાતો નથી, તેમ યોગ (આચર્યા) વિના અંતઃકરણમાં જીવ (દેખાતો નથી). જેમ કર ચરણ વિગેરે અવયવો શરીરથી જૂદા નથી, તેમ (આખા) મોટા કાષ્ઠમાં સર્વ સ્થલે અગ્નિ એક જ (રહેલો છે), અને જયાં જયાં મથન થાય તે સ્થલે દેખાય છે, અને તેવી રીતે જૂદો (જૂદો) જણાય છે, અને તે જૂદાઇ સાચી નથી, કારણ કે મોટા કાષ્ઠમાં એક જ અગ્નિ હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. તેવી રીતે ઘણાં

---

૧ ' ઝબકારો ' એટલે તેમના જ્ઞાનનો પ્રકાશ, આ મત પ્રમાણે જીવની પેઠે ઉપાધિને લીધે એકજ અંતર્યામી જૂદાં જૂદાં રૂપવાળા થાય છે એમ જાણવું. (પ્ર.)

કાષ્ઠોમાં પણ (એકજ અગ્નિ હોવાનું) અનુમાન કરવું જોઇએ. એ પ્રમાણે સર્વ દેહોમાં અને ભૂતોમાં સારી રીતે છૂપો રહેલો તે (ભગવાન) જીવ છે એવો 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દનો અર્થ છે.

વળી જ્યાં (જે) પ્રકટ થાય ત્યાં તે રહેલ છે એ નક્કી છે. આ (ભગવાન) યોગથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વ સ્થળે પ્રકટ થાય છે. તેથી તે ભૂતો (તેમનાં) ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે. તે (કાષ્ઠો) માં એકજ અગ્નિ જૂદો જૂદો જણાય છે (તેમ ભૂતોમાં એકજ ભગવાન જૂદા જૂદા જણાય છે) એવો અર્થ છે. અને વળી આ (ભગવાન) વિશ્વના આત્મા છે. વિશ્વ એકવચનમાં યોજેલું હોવાથી વિશ્વનું સ્વરૂપ એકજ છે. તેનો આત્મા અનેક (ઘણા) કેમ હોય ? ઉપાધિ જૂદી જૂદી હોવાથી જૂદા જૂદા હોય તેવા દેખાય છે. 'च' 'અને' શબ્દથી મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં (જૂદા જૂદા દેખાતા હોવાનું કહેલ છે). વળી આ પુરુષ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા પોતાની મેળે પ્રકાશતા પુરુષ બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થલે એકજ છે. અને (બ્રહ્માંડની) અંદર રહેલા મહાભૂતો અને તેમનાથી બનેલા પદાર્થો તેમના અવયવ બનેલા છે. તેઓમાં ભેદ જોવામાં આવે તો પણ પુરુષમાં ભેદ નથી. જેમ કર ચરણ વિગેરેમાં જૂદા જૂદા ભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છતાં પણ તેમના અધિપતિમાં ભેદ નથી, તેવી રીતે બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થળે રહેલા પુરુષમાં (ભેદ નથી); તેથી સર્વ સ્થલે છૂપા રહેલા એકજ (પુરુષ) જૂદા જૂદા હોય તેમ દેખાતા 'જીવ' છે એમ કહેવાયું. ૩૨

તે રૂપથી જ ભોગલીલા (કરે છે) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥

પોતે બનાવેલા દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને દેહ તન્માત્રાઓ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તે તેમના ગુણોનો ભોગ કરે છે. ૩૩

અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો, તન્માત્રાઓ અને દેહો એવા ચાર પ્રકારની (ભગવાનના) સદંશની સૃષ્ટિ છે તેઓ (અંતઃકરણ વિગેરે) ત્રણ ગુણવાળા છે. (તેમને) ગુણવાળા કહ્યા તેથી પોતાના અંશરૂપ[1] જણાવ્યા. તેમનાથી બનાવેલા દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેના દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને, એટલે અધ્યાસ વિના રહીને, વિષયોને ભોગવે છે, એટલે પોતાને અધીન કરે છે. આગળ ભોગ સ્પષ્ટ કરીશું. સાક્ષાત સૃષ્ટિ પહેલાં કહેલી હોવાથી, અને વળી (આ સૃષ્ટિમાં) માયા કરણ (સૃષ્ટિ રચવામાં સાધન) હોવાથી આટલાથી ભોગસૃષ્ટિની જૂદાઇ કહેવાઇ. અહીં તો મહાભૂતો

૧ કારણકે ગુણો ભગવાનના અંશો છે. (प्र)

વિગેરે (ભોગના) કરણ અથવા કર્તા[1] થાય છે. (૧) પોતાની અંદર બનાવેલા (૨) પોતાના માટે બનાવેલા અથવા (૩) પોતાથી (પોતે) બનાવેલા[2] એવા (દેહો વિગેરે છે).

ગુણો ત્રણ છે. તેઓ પૈકી અંતઃકરણ સાત્ત્વિક છે, ઇંદ્રિયો સાત્ત્વિક રાજસ છે, તન્માત્રાઓ રાજસ તામસ છે, અને દેહો તામસ છે, એવો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાર પ્રકારનો ભેદ છે. દેહથી ધર્મ, તન્માત્રાઓથી અર્થ, ઇંદ્રિયોથી કામ (અને) અંતઃકરણથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવાનાં છે). જીવ તે પૈકી એકમાં મુખ્યપણાથી રહેલ હોય ત્યારે બીજા તેનાં અંગ બને છે. તેથી જ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોરૂપ તેમના ગુણોનો ભોગ કરે છે એમ કહેલું છે. ૩૩

એ રીતે ભોગ ગુણવાળી લીલા કહીને, તે થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી પાલન (કરવા) ના ગુણવાળી લીલા કહે છે :—

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावनः ।
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ३४ ॥

લોકનું પાલન કરનાર આ (ભગવાન) દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેમાં લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમવાળા થઇ સત્ત્વથી લોકોનું નિશ્ચય પાલન કરે છે. ૩૪.

જીવરૂપથી જૂદા નહીં એવા આ જ (ભગવાન) ' भावयति ' ' પાલન કરે છે. ' પાલન કરવામાં એકલો સત્ત્વગુણજ સાધન છે, ' લોકોનું ' એટલે ભુવનોમાં જનરૂપ (લોકો)નું; અથવા ' सत्त्वेन भावयति ' એટલે (લોકોને) સત્ત્વગુણવાળા કરે છે, એવો અર્થ છે. બંનેનું પ્રયોજન[3] ' લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમ રાખી ' શબ્દથી કહેલ છે. અવતારોથી દૈત્યોનો વધ કરી સર્વ લોકોનું પાલન કરે છે. અવતારો વડે ચરિત્રો કરી સર્વ લોકોને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સત્ત્વવાળા કરે છે.

---

૧ અહીં ' इह तु ' પાઠ હોય તેમ જણાય છે. (प्र) એવો પાઠ યોગ્ય લાગે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨ સપ્તમી અને ચતુર્થી (તત્પુરુષ) હોય ત્યારે કરણ અને તૃતીયા તત્પુરુષના અર્થમાં કર્તા. એવો ત્રણ પ્રકારનો બે સૃષ્ટિઓમાં ભેદ છે. (प्र)

૩ આથી લીલાઓથી અને અવતારોથી પાલન કરે છે એમ જણાવ્યું. ત્રીજી વિભક્તિ લીલા અને અવતાર શબ્દો જૂદા લઇ બંનેમાં યોજવી. (प्र) પાલન કરે છે, અને સત્ત્વવાળા કરે છે એ બેનું પ્રયોજન ' લીલાવતારોથી ' શબ્દથી કહ્યું છે એમ જણાય છે.

'માત્ર સત્ત્વગુણથી મુક્તિ કેમ થાય', અથવા અવતારોથી પાલન કેમ થાય?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે (તે) 'लोकभावनः' છે. लोकैः લોકોથી भावनं ચિંતન થાય છે જેમનું, એ મુક્તિનો પ્રકાર (થયો). અવતારો રહ્યા ન હોય ત્યારે પણ (તેમના) ચિંતનથીજ સર્વ દુઃખ દૂર કરી પાલન કરે છે, એવો અર્થ છે. અથવા 'लोकान् भावयति' નો એવો અર્થ છે કે સદા લોકોના ચિંતનથી તેઓનાં જ દુઃખ દૂર કરવા અવતારો કરી (તેમનું) પાલન કરે છે.

'તમઃ સ્વભાવવાળા (હલકાં પ્રાણીઓ) માં લીલા કેમ (સંભવે) ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રેમવાળા' એમ કહેલું છે. જેમ જીવો જૂદા જૂદા (શરીરો) માં પ્રેમવાળા હોય છે – કારણ કે પ્રેમ વિના તેવું શરીર ન હોય–તેમ તેમની પાછળ (ભગવાન) પોતે પણ પ્રેમવાળા થાય છે, એવો અર્થ છે. દેવ વિગેરે સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) ના ભેદ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી ભેગા થએલા (ગુણોના) પ્રકારો કહેલા છે: આથી ન કહેલા હોય તેવા સર્વ (પ્રાણીઓ) માં પણ ભગવાનના અવતારો (થતા) જાણવા; અને 'અવતારો અગણિત છે' એમ કહેશે. દેવોમાં વામન, હલકાં પ્રાણીઓમાં મત્સ્ય વિગેરે, મનુષ્યોમાં રામ વિગેરે, મિશ્ર (ગુણવાળા) ઓમાં નરસિંહ એવા (અવતારો) છે. ૩૪.

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ત્રીજો

निरूपिताः पञ्च लीलाः फलसाधननिर्णये ।
तृतीये त्वत्रशिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् ॥ १ ॥

ફલ અને સાધનના નિર્ણયમાં પાંચ લીલાઓ* કહી. ત્રીજા અધ્યાયમાં તો અવતારો[1], (અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન, અને ધર્મી[2] સંબંધી (નિર્ણય કહેશે.) કા. ૧.

कृष्णावतारकार्यं हि न सूतो ज्ञातवान्स्फुटम् ।
अतः साधारणं प्रोक्तं निर्णयश्च तथाऽधिकः ॥ २ ॥
षट्प्रश्नपूरणं तेन वस्तुतः पञ्चपूरणम् ॥

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં કાર્યનું સૂતને સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હતું, તેથી (અવતારોનું) સાધારણ કાર્ય[3] કહ્યું, અને તેવો નિર્ણય[4] અધિક કહ્યો. તેથી[5] છ પ્રશ્નો(ના ઉત્તર) પૂરા થશે. વાસ્તવિક રીતે પાંચ$ (પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂરા થશે.) કા. ॥ ૨ ॥

અવતાર સંબંધી પ્રશ્ન ૧. ૧. ૧૮ થી જૂદો કરેલો હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છવીસ શ્લોકથી જૂદા અધ્યાયથી અવતારો કહે છે. 'અવતાર' એટલે નીચે આવવું, વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભગવાનનું પ્રપંચમાં પધારવું. તે (વિષય) માં જો[6] કે

---

* બીજા અધ્યાયના શ્લોક ૩૦ થી ૩૪ કહી.

૧ રામ વિગેરે અવતારો. (પ્ર)

૨ ધર્મી એટલે પુરુષ. (પ્ર)

૩ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૩ માં કહ્યું. (પ્ર)

૪ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૪ માં કહ્યો. (પ્ર)

૫ 'તેથી' એટલે તે નિર્ણયથી. (પ્ર)

$ કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી.

૬ અવતારની કથાના પ્રશ્નનો ઉત્તર પુરુષના અવતારથી જ શરૂ કરવાનું કારણ અહીંથી કહે છે. અક્ષર ભગવાનનું પરમ ધામ છે અને વ્યાપિવૈકુંઠરૂપ છે. તેનાં આધ્યાત્મિક અથવા આધિભૌતિક રૂપ પ્રકૃતિ તથા પુરુષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, અને તેમના અંશ કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ છે, તેમનાં કાર્યો તત્ત્વો છે. 'મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે, તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું', 'કાલરૂપથી અવતરેલો છે' એ વાક્યો પ્રમાણે તેઓમાં પણ ભગવાન અવતરણ કરે છે, છતાં પણ તે યોનિરૂપ અને અધિકારીરૂપ એવા બે પ્રકારનું હોવાથી અવતારો નથી. (પ્ર)

અક્ષર, કાલ, કર્મ, સ્વભાવ અને તત્ત્વોમાં ભગવાન નીચે પધારવાનું થાય છે, છતાં પણ તેઓમાં બે પ્રકાર રહેલા હોવાથી, તે અવતારો નથી. અથવા 'સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા' એમ પ્રશ્નમાં વધારે કહેલું હોવાથી (તે અવતારો નથી), કારણ કે તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતા નથી. સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદથી ભૂતલીલા બે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને (કરેલી), અને (તે) રચ્યા વિના (કરેલી) એમ ભૌતિકલીલા પણ બે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને કરેલી લીલામાં પણ, જેમ દશરથના પુત્રોમાં કોઈજ અવતાર છે અને કોઈક નથી[1] તેમ–વિશ્વ રચનઓ જેમનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિરાટ્ કોઈક વાર બ્રહ્મશરીર અને કોઈક વાર જીવશરીર (ધારણ કરે છે). તે પૈકી બ્રહ્મશરીર (ધારણ કરેલી) હોય ત્યારે તે (વિશ્વ) માં રહેલાઓને સ્હેલાઈથી મુક્તિ[2] પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પહેલાં પાંચ શ્લોકથી પુરુષનો અવતાર કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ—

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।
सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥

આરંભમાં ભગવાને મહત્તત્ત્વ વિગેરેથી બનેલું સોળ કળાઓવાળું પુરુષનું રૂપ લોકોને રચવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કર્યું. ૧

આ[3] વિષયમાં (લોક રચે) તેવા અધિકારવાળો જીવ ન હોવાથી (ભગવાન) પોતે જ પુરુષ થયા. "'પુરુષ' નામનાં વિષ્ણુનાં ત્રણ રૂપો છે" એ વાક્ય[4] પણ આવા વિષયનું છે. 'પુરુષ' શબ્દની ત્રણ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ છે. (૧) 'पुरि वसति' પુરમાં રહે છે તે (૨) 'परम् उषति' પુરને બાળે છે તે અને (૩) पुरा *आस्ते પહેલાં હતા તે. 'पुरास' માં 'आ' છે તેનો પાણિનિ ૩. ૧. ૮૫ પ્રમાણે 'उ' થાય છે. આ (વ્યુત્પત્તિના) મત પ્રમાણે (ભગવાનને) શરીરનો સંબંધ (થતો) નથી. પહેલા (पुरि वसति) મતમાં સંપ્રસારણ† થાય છે અને (स નો) ष થાય છે. (બીજી વ્યુત્પત્તિમાં) 'उष्' શબ્દ

---

૧ ભારતમાં સભાપર્વમાં યમની સભામાં દશરથના પુત્ર રામ હોવાનું કહેલ હોવાથી, કોઈક કલ્પમાં રામ અવતાર નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ ભગવાન કોઈ જ્ઞાન વિગેરે આપીને પણ, મુક્તિ કરાવે તેથી તે સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય. (प्र)

૩ પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા કેમ છે, તેનું કારણ અહીંથી દર્શાવે છે. (प्र)

૪ આ વાક્યથી પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (प्र)

* 'पुरा आस्ते' = पुरा + आस् = पुरास्. 'આ' નો 'ઉ' થતાં पुरुस'. 'स' નો 'ष' સંધિના નિયમ પ્રમાણે થતાં 'पुरुष' થાય છે.

† पुरि वसति = पुर् + वस् = 'व' નો 'उ' થાય તે સંપ્રસારણ કહેવાય છે. તેથી पुर् + उस् = पुरुस. स નો સંધિ કરતાં ष થતાં पुरुष થાય છે.

બાળવાના અર્થવાળો છે. પહેલા પ્રમાણે જીવ[1] પણ હોય, બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણે તો ભગવાન જ[2] હોય. તે પૈકી બીજી (વ્યુત્પત્તિનો અર્થ) કહે છે, કારણ કે તપેલા લોઢાના ગોળાની અંદરના અગ્નિની પેઠે (પુરુષરૂપ) બ્રહ્માંડમાં જ[3] થએલ હોવાથી (બ્રહ્માંડની) અંદર જ સર્વ નિર્માણ, સર્વને મુક્તિ આપવા કરે છે. આ[4] બ્રહ્માંડ પુરુષની આકૃતિના આકારવાળું છે, પણ 'મારૂં ઉત્તમ રહેઠાણ' એ વચન પ્રમાણે પુરુષ નથી. શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ શરીરની પેઠે તત્ત્વોએ બનાવેલું પુરુષનું રૂપ (ભગવાને) પોતે ગ્રહણ કર્યું. (આ સૃષ્ટિ રચનાર) અધિકારી[5] (જ) નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. જલની અંદર બીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલું[6] આ બ્રહ્માંડ નથી એમ જણાવવા 'મહત્તત્ત્વ વિગેરેથી (બનેલું)' એમ કહેલું છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ (એ) સાતથી (બનેલું), અને અગીઆર ઈંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સોળ કલાઓવાળું (રૂપ) ગ્રહણ કર્યું. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી થએલ સમૂહ ત્રેવીસ (પ્રકારનો છે). આ સૃષ્ટિમાં[7] પ્રકૃતિ અને પુરુષ (ભગવાન) પોતે જ (થાય છે). તેથી કોઈ (તત્ત્વ) બાકી[8] રહેતું નથી, કારણ કે આ પહેલી સૃષ્ટિ છે, કારણ કે બીજી વિગેરે સૃષ્ટિઓમાં અધિકારી[9] પુરુષો સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. 'લોકોને રચવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. લોકો તો (પુરુષના) પોતાના ઉદરમાં રહેલા હોય છે. તેઓની સૃષ્ટિ અને (પોતાના) ઉદરમાં સ્થિતિ (એ) બે જે પ્રકારે થાય તેમ કરવા માટે (ભગવાને) બ્રહ્માંડરૂપ દેહ ગ્રહણ કર્યો ૧

---

૧ કારણ કે જીવ પણ પુરિ શહેરમાં (અથવા દેહમાં) વસવાનું સંભવે છે. (પ્ર)

૨ કારણ કે (પુરા) જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં હોવાનું તથા પુરને બાળવાનું જીવમાં અસંભવિત છે. (પ્ર)

૩ અહીં બીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ 'પુરુષ' થએલ છે એમ આથી કહેલ છે. પ્રકરણ પ્રમાણે સર્વને મુક્તિ આપવા જ અવતારની કથા સંબંધી પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી, તેવા અર્થવાળો જ ઉત્તર હેવો જોઈએ. (પ્ર)

૪ 'पौरुषं' એટલે પુરુષસંબંધી, એટલે પુરુષના જેવું, પણ પુરુષ જ નહીં. જો ત્રીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પુરુષ થયા હોત, તો અંતર્યામીની પેઠે બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરત. અહીં તો પુરુષે સર્વ નિર્માણ કર્યું અને ભોગ કર્યો, તેથી બીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ પુરુષનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું છે. (પ્ર)

૫ સૃષ્ટિ રચનાર અધિકારી જીવ નથી. (પ્ર)

૬ આવા બ્રહ્માંડનું નિરૂપણ ૨-૬-૬ થી ૮ શ્લોકોથી કરેલું છે. (પ્ર)

૭ એમ ૨૩ તત્ત્વો થતાં સત્ત્વ વિગેરે ત્રણ ગુણો તથા પુરુષ ન હોવાનું રહે, તે હોવાનું આ વાક્યથી જણાવે છે. (પ્ર)

૮ તત્ત્વો ૨૩, ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો, પુરુષ અને પોતે એમ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો થતાં કાંઇ તત્ત્વ બાકી રહેતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૯ બ્રહ્મા વિગેરે. (પ્ર)

'(પુરુષનો દેહ ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો) શું અયોગ્યતા થાત ? કેવા (પુરુષ લોકની રચના) કર્તા છે ?' એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ २ ॥

જલમાં શયન કરતા (અને) યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરતા જેમની નાભિરૂપ સરોવરમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી વિશ્વ રચનારાઓના પતિ બ્રહ્મા (ઉત્પન્ન)થયા. ૨

આ (બ્રહ્માના) દિવસે દિવસે થતા[1] પ્રલયમાં (કરેલું) શયન નથી, પરંતુ વૈષ્ણવ તંત્રોમાં કહેલું ચતુર્મૂર્તિની સૃષ્ટિના કારણ થએલ નારાયણનું શયન છે. 'ઉદાર ગુણોના સમુદ્ર હતા' વિગેરે (વાકયોમાં) તે કહેલું છે, કારણ કે તે પોતાના ઉદરમાં રહેલા જીવોનું નિર્માણ કરે છે. તે ઉદરમાંથી સંપુર્ણ રીતે બહાર નીકળે તો સાયુજય[2] સૃષ્ટિની પેઠે અયોગ્ય થાય. તેથી બ્રહ્માંડરૂપ બીજું ભૂમંડલ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં સર્વને બનાવે છે.

'શયન કરતાં શયન તજીને સૃષ્ટિ રચે તેમાં ઘણો કલેશ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જલમાં શયન કરતા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શયન કરતા (પુરુષ) માંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થયું. ભગવાન સૂતેલા જ રહ્યા. 'જલમાં' શબ્દથી શય્યા શીતલ અને કોમલ હોવાનું સૂચવ્યું. 'શયન એટલે (પોતાનાં) સ્વરૂપને ભૂલીને માયાની અથવા ભગવાનની સમીપ જવું. તે ભગવાનમાં કેમ સંભવે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગનિદ્રાનો (વિસ્તાર કરતાં)' એમ કહેલું છે; કારણ કે ભગવાન વાસ્તવિક રીતે સૂતા નથી, અને (તેમની) યોગ થએલી કોઈ એક નિદ્રા શકિત છે. તે જીવોના દુઃખનો નાશ કરનારી છે, અને પોતાની (ભગવાનની) સમીપ જીવોને લાવે છે, અને છૂપાંને[3] પ્રકટ કરે છે. તે ક્ષીણ થએલીનો પોતાનાં સ્વરૂપમાં વિસ્તાર કરીને, સૃષ્ટિ (રચવા) માં ઉપયોગી થાય તે માટે મોટી કાર્ય કરી શકે તેવી (તેને) કરે છે, એવો અર્થ છે. તેને[4] માટે પ્રયત્ન કરનારાઓથી જ સૃષ્ટિ રચાય છે એવો ભાવ છે. તેવું ભગવાનમાં પણ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉદરમાં રહેલું છે જગત્ એમ જણાવવા 'નાભિ' શબ્દ (યોજેલ છે). કમલ સૂકાય તેવું નથી એમ જણાવવા 'સરોવર' શબ્દ યોજેલ છે. અને (કમલ) ત્રણ લોકરૂપ છે, તેથી ભગવાનનું

---

૧ બ્રહ્મ કલ્પ (બ્રહ્માના દિવસ) ના અંતે નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે તે. (प्र)

૨ સાયુજ્ય થયા પછી જેમનું સાયુજ્ય થએલ હોય તેમની ફરીથી સૃષ્ટિ થાય તેની પેઠે. (प्र)

૩ તે નિદ્રા યોગરૂપ હોવાનું આથી સ્પષ્ટ કરે છે, જેમ યોગ ગુપ્તને પ્રકટ કરે છે તેમ આ(નિદ્રા) સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞસંબંધથી આનંદ થાય તેને પ્રકટ કરે છે. (प्र)

૪ 'તેને માટે' એટલે આનંદ માટે, અથવા યોગ માટે. (प्र)

માહાત્મ્ય પણ સૂચવાયું. (બ્રહ્મા) પહેલું કાર્ય (બનાવેલ પદાર્થ) હોવાથી, તેમને ' બ્રહ્મ ' શબ્દથી કહેલા છે, પરંતુ (જગત્ રચવામાં) સ્વતંત્ર છે એમ જણાવવા નરજાતિના કહેલા છે. તે (બ્રહ્મા) માંથી મરીચિ વિગેરે પણ ઉત્પન્ન થયા, અને આ (બ્રહ્મા) તેઓને આજ્ઞા કરનાર થયા, એમ ' વિશ્વ રચનારાઓના પતિ ' શબ્દોથી (કહેલું છે). ' પતિ ' શબ્દથી એમ સૂચવેલ છે કે તેમની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન થઇ શકે તેવી નથી. ૨

આ (બીજા શ્લોક) થી એમ કહ્યું કે પોઢેલા (ભગવાન) માંથી જ સર્વ લોકો ઉત્પન્ન થયા. ' લોક શબ્દનો અર્થ ભુવન હોવાથી (અને) તે (ભુવનો) જડ હોવાથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય નહીં (અને) પોઢેલાથી તેમને ઉત્પન્ન કરવાનું અશક્ય છે ' એવી શંકા કરીને તે (લોકો) નું સ્થાન કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે પુરુષના શરીરના સ્થૂલ અવયવો જ તેવા (ભુવનના) પ્રકારના થયા :—

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।
तद्व भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥

જેના અવયવોની સ્થિતિઓથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે તે ભગવાનનું રૂપ ખરેખર ખીલી ઉઠેલા વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે. ૩

અને તે[૧] નિપુણતાથી મધ્ય સ્થિતિમાં[૨] રહેલો છે એમ જણાય છે. વાસ્તવિક[૩] રીતે તો તે બીજરૂપ સર્વમાં રહેલ સર્વ કાર્યોમાં પ્રવેશેલ છે. આ દેહ ઉપરના ગોલરૂપ છે. જેવી જેવી રીતે રહેલા જે જે (અવયવો) થી જે જે લોકો (થયા) તે આગળ 'આમના ચરણનું મૂલ પાતાલ છે...' ૨. ૧. ૨૬ થી આરંભી કહેશે. શરીરમાં લોકો રચાય ત્યારે લોકો અલ્પ હશે, એવી શંકા થાય, તે ' વિસ્તાર ' શબ્દથી ખોટી ઠરાવે છે.

એવી રીતે ભુવનો અને જનોનાં નિર્માણથી અવતાર (લેવા) નું પ્રયોજન કહીને, ' બીજાં બ્રહ્માંડો પેઠે આ પણ માત્ર જડજ હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરવા પહેલાં કહેલું ભગવાનનું રૂપ ફરી કહે છે. ' તે ' એટલે પહેલાં કહેલું બ્રહ્માંડરૂપ. ' વૈ ' ' ખરેખર ' શબ્દથી (તેની) યોગ્યતા[૪] કહેલી છે. તે ભગવાનનુંજ રૂપ છે, બીજું કાંઇ નથી, એવો અર્થ છે.

---

૧ ' તે ' એટલે વિરાટ્ દેહ. (प्र)

૨ વૃક્ષની સ્થિતિમાં અથવા ગર્ભની સ્થિતિમાં, એવો (અર્થ) જણાય છે. બીજ પહેલાંની સ્થિતિ, વૃક્ષ મધ્યની સ્થિતિ અને ફલ છેવટની સ્થિતિ. બીજ (વીર્ય) પહેલાંની સ્થિતિ, ગર્ભ મધ્યની સ્થિતિ અને દેહ છેવટની સ્થિતિ. (प्र)

૩ ગર્ભ અંદર રહેલો હોય છે, તેથી અહીં પણ તેવું જણાય તો ' અવયવોની સ્થિતિથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે ' એનો વિરોધ થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૪ બીજરૂપ હોવાની યોગ્યતા. તેથી ભગવાનનું બીજ હોવાથી તે ભગવાનનું રૂપ છે એવો ભાવ છે. (प्र)

'ભગવાનને પ્રાકૃત રૂપજ નથી, અથવા (તેમનું રૂપ) શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ હોય. તેથી બ્રહ્માંડ (તેમનો) દેહ હોવાનું કેમ સંભવે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ' એમ કહેલું છે. આ દેહ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપજ છે, એવો અર્થ છે. 'ऊर्जितम्' 'ખીલી ઉઠેલાં' 'શબ્દનો એવો અર્થ છે કે (તે) શાંત નથી, પરંતુ સર્વ કાર્ય કરવા તત્પર છે. હર્ષથી ખીલી ઉઠવું તે ऊर्ज्जः. રજોગુણ વિના પણ ભગવાનના આવેશથી તે થાય છે. ૩

'બ્રહ્માંડનો સ્વીકાર સાધન[1] તરીકે કરવાનું સંભવે છે, તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે તે દેહ કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥

સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું, સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજા અને મુખોને લીધે અદ્દભુત તે રૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી જુએ છે.

યોગીઓને યોગથી (પ્રાપ્ત) થએલા ગુણથી સાક્ષાત્કાર (થાય તે) જ ભગવાનના અવતારના સંબંધમાં પ્રમાણ છે, કારણ કે પ્રાકૃત ચક્ષુથી આ જગત્ દેખાય છે, પરંતુ 'તે' પરોક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે દેખાતુ નથી, અને તે રૂપ[2] છે, પણ પૃથ્વી વિગેરે પેઠે માત્ર જડ નથી. વળી યોગીઓને પણ તે સદા દેખાતું નથી, પરંતુ 'अदभ्रचक्षुषा' ઉત્તમ જ્ઞાનચક્ષુથી (દેખાય છે.) 'સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજા અને મુખોને લીધે અદ્દભુત' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની પ્રતિમારૂપ હોવાથી વેદમાં કહેલા (સ્વરૂપ) સાથે સંબંધ થતાં (તે) શરીર પણ વેદમાં જણાવેલા સ્વરૂપ પેઠે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. 'સહસ્ર' (એટલે) ખરેખર અસંખ્ય. 'અનેક મુખો અને નયનોવાળું' (ભ. ગી. ૧૧-૧૦) એમ ગીતામાં કહેલા સ્વરૂપ પેઠે સહસ્ર ચરણ સાથળ[3] ભુજા અને મુખોને લીધે (તે) ઘણું અદ્દભુત છે. આ (વિશેષણ) માં ગતિ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને કૃતિ અને ભાષણ એવી ક્રિયાશકિત જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ચાર અંગો કહેલાં છે. 'સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ, ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું' વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં અંગો કહેલાં છે. સહસ્ર મસ્તકોમાં (દરેકમાં) બે શ્રવણ, બે ચક્ષુ અને બે નાસિકા છે જેને, (તેવું રૂપ છે). બે દેવતાવાળા ત્રણજ જ્ઞાનનાં અંગો બહાર પ્રસિદ્ધ છે. જીભ ઇંદ્રિય તો

૧ લોક રચવામાં સાધન તરીકે, કારણ કે લોકરચના બ્રહ્માંડથી થાય છે. તેથી તે બ્રહ્માંડ પુરુષ નથી, અને અવતાર (પણ) નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ કર વિગેરેવાળું રૂપ વ્યવહારયોગ્ય છે, અને આનંદના સંબંધથી તે સાકાર છે. તેથી તે સદાનંદ છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩ સાથળ શબ્દથી ગુહ્ય (ઇંદ્રિયો) સમજાય છે. તેથી તેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહે છે. (प्र)

અંદર જ (રહેલી હોય છે), અને ' મુખ ' શબ્દથી જ તેનો સમાવેશ થયો છે. ત્વચા જૂદી જૂદી હોતી નથી.[1] ' સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું ' એ વિશેષણથી સામગ્રી કહેલી છે. સહસ્ર મૌલયઃ મુકુટો, વસ્ત્રો અને કુંડલો, તેઓથી પ્રકાશતું, ઘણી શોભાવાળું (તે રૂપ છે) એવો અર્થ છે. સામગ્રી નીચે (આવતી હોય તેવા) પ્રકારે દેખાતી હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે કહેલી છે. ૪.

" 'વાણીરૂપ ગાયની ઉપાસના કરવી ' એ વાક્ય પ્રમાણે ઉપાસના (કરવાના) પ્રકારે જગતનું ભગવાનનાં રૂપ તરીકે ધ્યાન ધરવાનું સંભવતું હોવાથી, તે (બ્રહ્માંડરૂપ) સંપૂર્ણ પ્રકારે અવતાર કેમ (હોઇ શકે) ? " એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥

આ જુદા જુદા અવતારોનું ધામ અને નાશ ન પામે તેવું બીજ છે, જેના અંશના અંશથી દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેની સૃષ્ટિ થાય છે. ૫

(આનો) આવો અર્થ છે. અવતારોનું મૂલ ભગવાન હોય, અથવા મૂલ અવતાર હોય. તે પૈકી (આ બ્રહ્માંડરૂપ પુરુષ) તત્ત્વોથી બનેલું હોવાથી ભગવાન નથી. તે જો (મૂલ) અવતારરૂપ પણ ન હોય, તો બીજા અવતારોનું મૂલ પણ ન થાય; અને અવતારોની શ્રેષ્ઠતા પણ (ન હોય). તેથી પુરુષ અવતાર હોવામાં સંદેહ નથી. જૂદા જૂદા મત્સ્ય વિગેરે અવતારોનું निधीयते મૂકવામાં આવે છે अस्मिन् આમાં તે ' નિધાન ' એટલે સ્થાન (ધામ). ' બીજ ' એટલે જેમાંથી નીકળે છે તે મૂલ; અને તે નાશ ન પામે તેવું છે. અંકુર ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેનો કંદની પેઠે નાશ થતો નથી, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી સૂચવેલા અવતારનાં પ્રયોજનનો વિસ્તાર કરે છે. (તેનો) અંશ બ્રહ્મા છે. તે (બ્રહ્મા) નો અંશ મરીચિ વિગેરે અથવા નિતંબ[2] વિગેરે છે. ' દેવ વિગેરે ' એટલે જેઓમાં સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) મુખ્ય છે તેવા (જીવો). ૫

એ પ્રમાણે પુરુષનો અવતાર કહીને, તેમના અંશની સૃષ્ટિમાં પણ તેમની રચનારૂપ અવતારો નીચેના શ્લોકથી આરંભી એકવીસ શ્લોકોથી કહે છે :—

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥

તેજ દેવ બ્રહ્માએ પ્રથમ કુમારની સૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને ન આચરી શકાય તેવું અખંડિત બ્રહ્મચર્ય આચર્યું. ૬

---

૧ સ્પર્શ સર્વ સ્થલે થતો હોવાથી ' ત્વચા ' એક જ છે. (प्र)

૨ આ પણ બ્રહ્માના અંશ છે, કારણ કે તેમનાથી સૃષ્ટિ થાય છે. (प्र)

ઋષભ, રુચિનો પુત્ર શિશુમાર, (ધર્મના પુત્ર) નારાયણ હરિ, તાપસ શ્રીકૃષ્ણ,* અને વળી મનુ, મહિદાસ, તેવી રીતે હંસ, સ્ત્રીરૂપ (મોહિની), હયશીર્ષ, તેવી જ રીતે વડવામુખ, કલ્કિ, ધન્વંતરિ, પ્રભુ એ વિગેરે શુદ્ધ વિષ્ણુ છે, આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. કા. ૯

श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च वीन्द्रेन्द्रः काम एव च ।
कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो बृहस्पतिः ॥ १० ॥

धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ।
मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा ॥ ११ ॥

कश्यपः सनकाद्याश्च ×ब्रह्माद्याश्च देवताः ।
भरतः कार्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चक्रवर्तिनः ॥ १२ ॥

गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणीनन्दनः ।
प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः‡ ॥ १३ ॥

नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ।
इह्योक्तिरविशेषेण सामान्यत इति स्फुटम् ॥ १४ ॥

લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શંકર અને શેષ, ગરુડ, ઇન્દ્ર, અને વળી કામ, અને કામનો પુત્ર અનિરુદ્ધ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ, ધર્મ. તેમજ એમની પત્નીઓ, તેમજ દક્ષ વિગેરે મનુઓ, અને મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, નારદ તેમજ પર્વત (ઋષિ), કશ્યપ અને સનક વિગેરે, અને વળી બ્રહ્મા વિગેરે દેવતાઓ, ભરત અને સહસ્રાર્જુન, વૈન્ય વિગેરે

---

* અવતારોમાં ' શ્રીકૃષ્ણ ' નામ બે વાર આવે છે. ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બંને શક્તિના તે અવતાર હોવાથી બે વાર લખાયું હશે. નિબંધમાં આજ કારિકાઓ છે. તેમની પછી ' જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બંને શક્તિઓવાળા શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન છે ' એવી વધારાની કારિકા છે. અહીં શ્રીભાગવતમાં પણ ' શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન છે ' એમ આગળ અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહેશે. કૂર્મપુરાણમાં સાંબને ઉત્પન્ન કરવા શ્રીકૃષ્ણે તપ કરેલ એમ કહેલ છે. (પ્ર)

× ભાગવતમાં ન કહેલા પણ પંચરાત્ર વિગેરેમાં કહેલા અવતારો તથા આવેશો ઉપયોગી હોવાથી અહીં કહેલા છે, એમ નિબંધમાં લખેલ છે. નિબંધમાં ' वह्न्याद्या ' ' અગ્નિ વિગેરે ' પાઠ છે તે વધારે સારો જણાય છે.

‡ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ છે.

ચક્રવર્તીઓ, અને રામ, અને લક્ષ્મણ જેમાં પહેલા છે તે ત્રણ (ભાઈઓ) રોહિણીનો પુત્ર, રુક્મિણીના પુત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, અને તેના પુત્ર અનિરુદ્ધ[1], નર અર્જુન વિગેરે હરિના ઉત્તમ આવેશવાળા છે. અહીં ભેદ વિના સામાન્ય રીતે કહેલ છે તે સ્પષ્ટ છે. કા. ૧૦–૧૪

બ્રહ્મામાંથી પ્રથમ સનક વિગેરે ઉત્પન્ન થયા. તેઓમાં (પુરુષનો) આવેશ હતો, અને તેનું પ્રયોજન* બ્રહ્મચર્ય હતું, કારણ કે જીવથી બ્રહ્મચર્ય થાય તેવું સંભવતું નથી; કેમકે તે ઇંદ્રિયોવાળો છે. જેમ ભૂખનો અગ્નિ પ્રકટ થાય ત્યારે સહન કરી શકાતો નથી,. એવી રીતે બીજ (વીર્ય) ના આધારરૂપ કામનો અગ્નિ પણ (પ્રકટ થાય ત્યારે સહન કરી શકાતો નથી). તે (ભૂખના અગ્નિ) માં જેવું જલપાન છે, તેવું અહીં સ્ત્રીનું દર્શન વિગેરે છે. (ભૂખનો અગ્નિ) જેમ અન્નથી તૃપ્ત થાય છે, તેમ (કામનો અગ્નિ) સ્ત્રીથી વીર્ય (નીકળતાં) શાંત થાય છે. તે (વિષય) માં મનથી પણ સ્ત્રીનું સ્મરણ કર્યા વિના વીર્ય ધારણ કરી રાખવું તે બ્રહ્મચર્ય. તે ભગવાનના આવેશથી જ થઈ શકે તેથી પહેલો સનત્કુમારનો અવતાર થયો. તે જ દેવનારાયણ कौमारं સનત્કુમારરૂપ (થયા). જલરૂપ સ્ત્રીઓથી વીર્યની વૃદ્ધિ થતાં યૌવન× થાય છે. તેવું તે (કુમારો) ને ન હોવાથી તેઓ સદા કુમાર જ રહ્યા. कुत्सितः અધમ છે मारः કામદેવ જેનાથી તે કુમાર. લોકે (આવું બ્રહ્મચર્યનું) આચરણ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી (તે) આચરી ન શકાય તેવું છે. (કુમારોએ તે) જેમ અખંડિત રહે તેમ (આચર્યું), કારણ કે આ (આવા બ્રહ્મચર્ય) નો દરેક ક્ષણે નાશ થવાનો સંભવ છે. ૬

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

બીજું વારાહનું શરીર તો આ (જગત) ની સમૃદ્ધિ (થાય તે) માટે રસાતલમાં ગએલી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યજ્ઞેશે ધારણ કર્યું. ૭

સ્વર્ગ વિગેરેમાં જગત્ રચવામાં આવે તો આ પ્રપંચની સમૃદ્ધિ ન[2] થાય, તેથી વારાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર (કરવા ધારણ કરેલું) બીજું (અવતરણ છે). આ

---

૧ આ બે વ્યૂહરૂપ છે. (प्र)

* સનક, સનત્કુમાર, સનત્સુજાત અને સનંદન એ ચાર કુમારો બ્રહ્માએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલા.

× જેમ જલથી વનસ્પતિ વધે છે, તેમ સ્ત્રીરૂપ જલથી વીર્ય વધતાં યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ સ્વર્ગ વિગેરે કર્મભૂમિ ન હોવાથી ન થાય. (प्र)

અવતારોનો વિચાર બીજા[1] સ્કંધમાં કરશે, અહીં તો માત્ર નામથી કહેલા છે. આદિવરાહ[2] કલ્પમાં રચેલી ભૂમિનો વરાહ કલ્પમાં ઉદ્ધાર કર્યો. 'રસાતલમાં ગએલી' શબ્દથી તે કહેલ છે. અને આગળ[3] વિરોધ[4] દૂર કરવામાં આવશે. ઉદ્ધાર કરવા માટે વારાહનું શરીર ધારણ કર્યું. આ પુરુષનો અવતાર નથી, પરંતુ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા ધર્મરૂપ ભગવાનનો અવતાર છે, કારણ કે ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તેમનાથી થાય છે. આ (અવતાર) ક્રોધરૂપ[5] (હોઇ) ક્ષત્રિયમાં રહેલો હોવાથી બીજો છે. ૭.

तृतीयमृषिसर्गं तु देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥

તેમણે ત્રીજી સૃષ્ટિ તો ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી દેવર્ષિપણું પ્રાપ્ત કરીને–જેમાંથી કર્મોનું કર્મપણું નષ્ટ થાય તેવું વૈષ્ણવોનું તંત્ર કર્યું (રચ્યું). ૮.

નારદમાં ભગવાનનો આવેશ હતો. ઋષિઓ મંત્ર જોનારા છે, અને તેઓ કર્મનાં[6] અંગ થએલા હોવાથી (આ) ત્રીજું (અવતરણ છે), અથવા દ્રવ્ય દેવતા અને મંત્રના પ્રકારથી[7] (આ ત્રીજું છે.). તે પુરુષે જ પહેલાં ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, તેમાં અવતારનું કાર્ય (કોઈ) ન જોતાં દેવર્ષિપણું પ્રાપ્ત કર્યું, એટલે નારદમાં આવેશ કરીને सात्वतं વૈષ્ણવ તંત્ર પંચરાત્રરૂપ કર્યું; કારણ કે ભગવાનની સેવાનું નિરૂપણ ભગવાન સિવાય બીજાથી થઈ શકે નહીં. કર્મોની વૃદ્ધિનો તેનાથી[8]

---

૧ સાતમા અધ્યાયમાં. (प्र)

૨ ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં આ કલ્પની વાત છે. સર્વ કલ્પોનું આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી આ 'આદિવારાહ કલ્પ' છે. (प्र)

૩ ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં. (प्र)

૪ અહીં વિરાટમાંથી વારાહની ઉત્પત્તિ કહી છે. સ્કં. ૩ અધ્યાય ૧૩ માં બ્રહ્મામાંથી કહી છે, તે વિરોધ.

૫ 'જે વરાહ છે તે પશુઓનો ક્રોધ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ક્રોધરૂપ છે. અશ્વમેધ વિગેરેમાં તે રૂપથી ક્ષત્રિયોમાં રહેલો છે, તેથી પહેલાં બ્રાહ્મણ (પાછળ શ્લો. ૭), પછી ક્ષત્રિય થયા તેથી આ બીજો અવતાર છે. (प्र)

૬ અધિકરણ અને કર્મ આ બે પછી ત્રીજા ઋષિઓ. (प्र)

૭ નારદ (માં પણ ઋષિ હોવાથી મંત્રો રહેલા હોવાથી તે) પણ અધિકરણ છે. તેથી આ બીજો પક્ષ કહે છે. (प्र)

૮ 'તેનાથી' એટલે પરિચરણથી (સેવાથી). (प्र)

નાશ (થાય છે), તેથી સેવામાં સર્વ કર્મો (તેનાં) અંગની સ્થિતિમાં રહે છે. એવા ભગવાનની ભક્તિ હોવાથી બધાંએ (કર્મો) ભગવદ્રૂપ થતાં (તેમનાં) કર્મપણાનો નાશ થાય છે. ૮

तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वाऽऽत्मशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥

ચોથી ધર્મની કલાઓની સૃષ્ટિમાં નર અને નારાયણ ઋષિઓ થઈને આત્માની શાંતિ સાથેનું ઘણું ગહન તપ કર્યું. ૯

નર અને નારાયણ ચોથા આશ્રમ (સંન્યાસ) નો ધર્મ જણાવનારા હોવાથી (આ અવતાર) ચોથો છે. અથવા બ્રહ્મચર્ય, યજ્ઞ, ભગવાનની સેવા અને (આત્માની) શાંતિ એ અનુક્રમે આશ્રમોના ધર્મો છે. શ્રદ્ધા[1] વિગેરે ધર્મની કલાઓ છે. તેમની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારપછી દેહ ધારણ કરેલી ધર્મરૂપ મૂર્તિ થઈ. ધર્મનું મૂલ તો વેદ છે તેથી મૂર્તિમાંથી ઋષિના રૂપથી (નર નારાયણ) પ્રકટ થયા, કારણ કે સંન્યાસનો ધર્મ બે પ્રકારનો છે. બીજા (ગ્રંથ) માં સહસ્રકવચનો વધ કરવા (પ્રકટ થયાનું કહેલ છે). નારાયણ અવતાર છે. નરમાં (ભગવાનનો) આવેશ (થએલો.). ' આત્માની શાંતિ સાથેનું ' વિશેષણથી તેઓનું તપ જ્ઞાન સાથેનું હતું એમ કહેલું છે. આત્માની ઉપશમઃ શાંતિ એટલે જ્ઞાન, અથવા (આત્માની શાંતિ) જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. સર્વ સ્થલે ક્રોધ સાથેનું તપ હોય છે. શાંતિ સાથેનું તો લોકમાં દુર્લભ છે તેથી ' ઘણું ગહન ' એમ કહેલ છે. ૯.

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥

કપિલ નામના સિદ્ધોના ઈશ પાંચમા (અવતાર) થયા. (તેમણે) તત્ત્વના સમૂહનો જેમાં ઉત્તમ નિર્ણય છે તેવું સમય (જતાં) નાશ પામેલું સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું. ૧૦

સાંખ્ય વેદ પછી થએલું હોવાથી આશ્રમો પછીનું હોવાથી પાંચમું છે, કારણ કે પહેલાં સાંખ્ય પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ હતું. પુરાણોનો પ્રચાર ન થવાથી અને યોગ વિગેરે સાથે ભળી જવાથી, અને તેનું અંગ બનેલ સંન્યાસ ન રહેવાથી સાંખ્યનો સમય જતાં નાશ થયો. ' સિદ્ધોના ઈશ ' શબ્દથી ફરીથી સમય જતાં તેનો નાશ થવાની શંકા દૂર કરે છે. સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલા (હોય) તે સિદ્ધો. તેઓના મનની

---

૧ શ્રદ્ધા વિગેરે ચ્યાલીસ દક્ષની પુત્રીઓ ધર્મની પત્નીઓ હતી, અને તેઓ ધર્મની કળારૂપ હતી; કારણ કે ' પોતાની જે પત્ની છે તે અર્ધ આ (પુરુષ) છે ' એવી શ્રુતિ છે. (પ્ર)

સિદ્ધિથી જ (સાંખ્યનો ફરી) નાશ નહીં થાય એવો (તેનો) અર્થ છે. આસુરિ ઋષિ (હતા.). આ (સાંખ્યનું) જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને સુલભ હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું તેવું [1]નામ છે. સમાન ગુણવાળા વિરુદ્ધ ગુણવાળા (તત્ત્વો) ના પ્રકારરૂપ સંખ્યા પદાર્થોની સેળભેળ ન થાય તેમ (તેમને) જણાવનારી છે. ' જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો ઉત્તમ નિર્ણય છે ' એ વિશેષણથી તે (સંખ્યા) નું ફલ કહેલું છે. તત્ત્વોના સમૂહનો ઉત્તમ પ્રકારે નિર્ણય કરાવનારૂં (સાંખ્ય છે). ૧૦.

षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥

અનસૂયાએ ઇચ્છેલું અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એ) છઠ્ઠું (અવતરણ). તેમણે આત્મવિદ્યા અલર્કને અને પ્રહ્લાદ વગેરેને કહી. ૧૧

' અનસૂયયા ' એટલે મારા જેવા (પુત્ર) ના બાનાથી મનેજ (પુત્ર તરીકે) ઇચ્છયો એવી ઈર્ષ્યા વિના (અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું), અથવા (અનસૂયા) માતાએ (ઈચ્છેલું અત્રિના પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું). ' आन्वीक्षिकी ' એટલે યોગનું જેમાં મુખ્યપણું છે તેવી આત્મવિદ્યા. અલર્ક રાજા (હતો.). તે રાજસ હતો. તેનામાં શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાનું સંદેહવાળું હોવાથી પ્રહ્લાદ વિગેરેને (તે) વિદ્યા કહી. પ્રહ્લાદ તો (શ્રદ્ધાવાળો હતો). ૧૧.

એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારના બ્રાહ્મણો (ના અવતાર) કહ્યા. બ્રાહ્મણોમાં ૭ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયમાં ત્રણ (કર્મો પ્રસિદ્ધ છે), તે પ્રયોજનથી યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુરૂપ ત્રણ (અવતારો) કહે છે. શત્રુ ઉપર વિજય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પ્રજાનું પાલન એ (ત્રણ ગુણો) (તે) ત્રણમાં (અનુક્રમે) રહેલા છે. તેથી જુદો આરંભ કહેવા ' ततः ' ' પછી ' એમ કહે છે :—

ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवान्तरम् ॥ १२ ॥

પછી સાતમા (અવતાર) માં રુચિથી આકૂતિમાં યજ્ઞ થયા. તેમણે યામ વિગેરે દેવોના સમૂહ સાથે (રહી) સ્વાયંભુવનું મન્વન્તરનું પાલન કર્યું. ૧૨

---

૧ ' તેનું ' कपीन् વિષયરૂપનો જાતિ અંગીકાર કરે તે કપિલ. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાપયોનિવાળા હોવાથી વિષયરૂપ છે, (તેમનો સ્વીકાર કરી) તેમનું હિત કરે એમ જણાવવા ' કપિલ ' નામ છે. (प्र.) ' આસુરિ ' પછી આ કહેલ હોવાથી, કપિલે સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું અને આસુરિએ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેથી આ આસુરિ માટે કહેલ હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને આ જ્ઞાન સુલભ કરાવ્યું તેથી તેનું નામ ' આસુરિ ' (અસુર જેવો) કહેલ જણાય છે.

આકૂતિ મનુની પુત્રી હતી, અને તે યજ્ઞ રુચિથી જન્મેલ હોવા છતાં પુત્રિકાપુત્ર* હતો. બ્રાહ્મણોથી કરાતો યજ્ઞ ક્ષત્રિયને ફલ આપે છે. તેવી રીતે તે (યજ્ઞ) પણ ચાર પ્રકારના પહેલા મન્વન્તરના દેવો, યામ વિગેરે સાથે (રહી) તપ કરવા બેઠેલા મનુનું રક્ષણ કરીને પછી તે મન્વન્તરનું પાલન કર્યું, એ અવતાર (લેવા) નું પ્રયોજન (છે). પ્રિયવ્રત વિગેરે તો બીજા કલ્પમાં રાજા થએલા, પહેલાં (રક્ષણ કરવા) શક્તિવાળા ન હતા, એમ આગળ જણાવવામાં આવશે. ૧૨

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

આઠમા (અવતાર) માં તો મોટાં ડગ ભરનાર (વિષ્ણુ) સર્વ આશ્રમો (વાળા) એ નમસ્કાર કરેલા ધીર (પુરુષ) ના માર્ગને દર્શાવતાં નાભિથી મેરુદેવીમાં જન્મ્યા. ૧૩

દેશ અને કાલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે સર્વ આશ્રમોના ધર્મો (પળાય), તેથી યજ્ઞ પછી ઋષભ (દેવ) ની કથા (કહી છે). પહેલાં કહેલો ક્રમ આગળ પણ ઇચ્છેલો હોવાથી આઠમામાં વિગેરે શબ્દ યોજેલ છે. ' મેરુદેવી ' મેરુની પુત્રી (હતી). ' ઋષભ ' માતાના પુત્ર ન હતા એમ જણાવવા, અથવા વિરુદ્ધ[1] પક્ષના હોવાની શંકા દૂર કરવા ' तु ' ' તો ' શબ્દ યોજેલ છે આ (ઋષભ) તો ગુણાવતાર વિષ્ણુનો અવતાર છે, તે ' મોટાં ડગ ભરનાર ' શબ્દથી કહેલ છે. ઋષભે કહેલા સંન્યાસ ધર્મમાં મુખ્ય સાધન ધૈર્ય છે. તે (સંન્યાસ) છેલ્લો આશ્રમ હોવાથી સર્વ આશ્રમ (વાળા) એ નમસ્કાર કરેલો છે, કારણ કે નિવૃત્તિ માર્ગની આ છેવટની (ઉત્તમ) હદ[2] છે, પરંતુ છેવટના આશ્રમવાળા હોવાથી (તેમનામાં) પાખંડનો સંભવ નથી, તેથી (તેમનો માર્ગ) નમસ્કાર કરાએલો છે. ૧૩

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥ १४ ॥

ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલાએ નવમું પૃથુસંબંધી શરીર ગ્રહણ કર્યું. હે વિપ્રો ! આને ઓષધિઓનું દોહન કર્યું તેથી આ તે કમનીય છે. ૧૪

* કન્યાને પરણાવતી વખતે પિતા સંકલ્પ કરે કે આ કન્યામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર. પછી પુત્ર થાય તે ' પુત્રિકાપુત્ર ' કહેવાય છે. તે તેની માતાના પિતાનો પુત્ર ગણાય. તેથી જ ભાઇ વિનાની કન્યાને પરણવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. યજ્ઞ મનુનો પુત્ર ગણાય, તેથી રુચિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તે ક્ષત્રિય ગણાયો અને તેણે મનુની રક્ષા કરી. આ સંબંધમાં જુઓ સ્કંધ ૮ અધ્યાય પહેલો.

૧ બુદ્ધ અવતારની પેઠે વેદવિરુદ્ધ હોવાની શંકા. (प्र)

૨ આથી સર્વ આશ્રમ (વાળા) ઓથી નમસ્કાર કરાએલ હોવાનું કારણ કહ્યું. (प्र)

સિદ્ધિથી જ (સાંખ્યનો ફરી) નાશ નહીં થાય એવો (તેનો) અર્થ છે. આસુરિ ઋષિ (હતા.). આ (સાંખ્યનું) જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને સુલભ હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું તેવું [1]નામ છે. સમાન ગુણવાળા વિરુદ્ધ ગુણવાળા (તત્ત્વો) ના પ્રકારરૂપ સંખ્યા પદાર્થોની સેળભેળ ન થાય તેમ (તેમને) જણાવનારી છે. ' જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો ઉત્તમ નિર્ણય છે ' એ વિશેષણથી તે (સંખ્યા) નું ફલ કહેલું છે. તત્ત્વોના સમૂહનો ઉત્તમ પ્રકારે નિર્ણય કરાવનારું (સાંખ્ય છે). ૧૦.

षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥

અનસૂયાએ ઇચ્છેલું અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એ) છઠ્ઠું (અવતરણ). તેમણે આત્મવિદ્યા અલર્કને અને પ્રહ્લાદ વગેરેને કહી. ૧૧

' અનસૂયયા ' એટલે મારા જેવા (પુત્ર) ના બાનાથી મને જ (પુત્ર તરીકે) ઇચ્છ્યો એવી ઈર્ષ્યા વિના (અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું), અથવા (અનસૂયા) માતાએ (ઈચ્છેલું અત્રિના પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું). ' आन्वीक्षिकी ' એટલે યોગનું જેમાં મુખ્યપણું છે તેવી આત્મવિદ્યા. અલર્ક રાજા (હતો.). તે રાજસ હતો. તેનામાં શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાનું સંદેહવાળું હોવાથી પ્રહ્લાદ વિગેરેને (તે) વિદ્યા કહી. પ્રહ્લાદ તો (શ્રદ્ધાવાળો હતો). ૧૧.

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના બ્રાહ્મણો (ના અવતાર) કહ્યા. બ્રાહ્મણોમાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયમાં ત્રણ (કર્મો પ્રસિદ્ધ છે), તે પ્રયોજનથી યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુરૂપ ત્રણ (અવતારો) કહે છે. શત્રુ ઉપર વિજય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પ્રજાનું પાલન એ (ત્રણ ગુણો) (તે) ત્રણમાં (અનુક્રમે) રહેલા છે. તેથી જૂદો આરંભ કહેવા ' ततः ' ' પછી ' એમ કહે છે :—

ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवान्तरम् ॥ १२ ॥

પછી સાતમા (અવતાર) માં રુચિથી આકૂતિમાં યજ્ઞ થયા. તેમણે યામ વિગેરે દેવોના સમૂહ સાથે (રહી) સ્વાયંભુવનું મન્વન્તરનું પાલન કર્યું. ૧૨

---

૧ ' તેવું ' कपीन् વિષયરૂપનો જાતિ અંગીકાર કરે તે કપિલ. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાપયોનિવાળા હોવાથી વિષયરૂપ છે, (તેમનો સ્વીકાર કરી) તેમનું હિત કરે એમ જણાવવા ' કપિલ ' નામ છે. (પ્ર.) ' આસુરિ ' પછી આ કહેલ હોવાથી, કપિલે સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું અને આસુરિએ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેથી આ આસુરિ માટે કહેલ હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને આ જ્ઞાન સુલભ કરાવ્યું તેથી તેનું નામ ' આસુરિ ' (અસુર જેવો) કહેલ જણાય છે.

પૃથુ તો આવેશવાળો (હતો), કારણ કે ‘ પૃથુ સંબંધી શરીર ’ એમ કહેલું છે. આ (પૃથુ) તો પુરુષ જ (હતો), કારણ કે ‘ તે ’ એમ કહેલું છે. ‘ રાજાઓનો (ધર્મ) પ્રજાનું પાલન (કરવાનો છે)’ એવું વાકય હોવાથી, અને ભગવાન સર્વ-રૂપ હોવાથી, પૃથુનો ધર્મ (કાર્ય) સર્વનું હિત કરનારો, (અને) ઋષભના ધર્મથી પણ ઉત્તમ હતો, તેથી પૃથુ નવમો (અવતાર) છે.

‘ (ત્યારે) વેનથી અવતાર કેમ થયો ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલા ’ એમ કહેલું છે. તે પણ સાક્ષાત્ નહીં, પણ પૃથુના શરીરમાં (અવતાર લેવાની પ્રાર્થના કરેલી). ‘ દુગ્ધા ’ એટલે દોહન કરનાર, અથવા દોહન કર્યું. (તે કાર્ય) અલૌકિક છે એમ જણાવવા વૈદિક શબ્દ યોજેલ છે. આ (પૃથ્વી) ને (અને) ઓષધિઓ એ બે કર્મવાળું (તે ક્રિયાપદ) છે, કારણ કે બંને કર્મો ઈચ્છેલાં છે. એવું બધાંએ બે કર્મવાળાં (ક્રિયાપદો) માં જાણવું. (વિપ્રો) ‘ ઉત્તમ પ્રકારે પૂરનારા ’ એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે તમોએ જ ઘણું દોહન કરીને સર્વ પૂરણ કરેલું છે. અવતારનું કાર્ય (પૃથ્વીનું) દોહનજ હતું, કારણ કે તે જીવથી થઈ શકે તેવું ન હતું. તેથી આ (પૃથુ) ‘ તે ’ હતો (એટલે) તે કારણથી પૃથુ-નારાયણ હતો, એવો અર્થ છે. ‘ કમનીય ’ વિશેષણથી ઉત્તમ (ગુણ) કહેલો છે. એવી રીતે સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનાર બીજા અવતારોમાં પણ દુર્લભ છે, તેથી આ ઘણો કમનીય છે, એવો (તેનો) અર્થ છે. ૧૪.

એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ગુણથી ત્રણ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી વૈશ્યના ગુણથી ચાર (અવતાર) કહે છે :—

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥ १५ ॥

તેમણે ચાક્ષુષ મન્વન્તર પછી થએલા પ્રલયમાં મત્સ્યનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું (અને) પૃથ્વીરૂપ નાવમાં વૈવસ્વત મનુને બેસાડી (તેનું) રક્ષણ કર્યું. ૧૫

ઠગીને કાર્ય સિદ્ધ કરવું તે વૈશ્યપણું છે. ‘ વેપાર તો સાચું અને જૂઠું છે ’ એ વચન પ્રમાણે એક[1] ઠગનારું બીજું (તેવું) નહીં અને તેથી ઉલટું,* ચાક્ષુષ

૧ ‘ એક ’ રૂપ, બીજું વચન. (प्र)

* ઉલટું એટલે વૈશ્યથી ઉલટું. (प्र)

‘ એક ’ એટલે પહેલું વચન, પોતાને ભય રહે છે તેવાં મત્સ્યે વૈવસ્વતને કહેલાં વચન. ‘ બીજું ’ એટલે પાછળથી નાવ આવશે તેમાં બેસવા કહેલું વચન. આ પહેલાં વચનથી ઉલટું, એટલે ઠગવા નહીં પણ હિત કરવા, પાલન કરવા કહેલું એવો અર્થ જણાય છે.

મન્વન્તર પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં,[1] તેથી કેટલાક[2] (તેને) માયિક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો દરેક કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વિગેરેના અનુક્રમના ધોરણે ચૌદ (મન્વન્તર) થતા નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) અધિકારીઓની[3] મુક્તિ થવાનું) સંભવે. તેથી કોઇક વાર ચાક્ષુષ (મન્વન્તર) પણ ચૌદમો થાય. કલ્પોમાં[4] સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો હોવાથી, મુખ્ય (મન્વન્તર) પહેલા થાય. સાત્ત્વિક (મન્વન્તરો) ચાર છે, બીજા બે પાંચ પાંચ છે. તેથી ઘણાં વાકયો અનુકૂલ હોવાથી, અને (તેવી) યોગ્યતા પણ સંભવતી હોવાથી પ્રલય માયિક ન હતો. માર્કંડે જોએલ પ્રલય તો (માયિક હોવાનું) ત્યાંજ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી (આ સાચો હોવામાં) દોષ નથી. પૃથ્વી દેવરૂપ હોવાથી નૌકારૂપ પણ થાય, અને તે (વૈવસ્વત મનુ) બીજા મન્વન્તરમાં મનુથી ઉત્પન્ન થએલો (હતો[5]) (તે) જ આ મન્વન્તરમાં અધિકારી થાય છે. તેથી (પ્રલય) માયિક ન હતો. ભક્તનું પાલન કરવું તે અવતારનો ધર્મ છે. ' વૈવસ્વત મનુ ' એ (તેનું) ભવિષ્યમાં થનારૂં નામ[6] છે. ૧૫.

सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् ।
दध्रे कमठरुपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

અગીઆરમા (અવતાર) માં સમુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના (સંબંધવાળા) મંદર પર્વતને શક્તિવાળા (ભગવાને) કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો. ૧૬

અમૃત માટે મથન કરવાની પ્રવૃત્તિ કપટથી જ (થએલી) હોવાથી, કૂર્મ પણ ઠગનાર અને હિત કરનાર હોવાથી (તેમનો પણ) અહીં* પ્રવેશ (સમાવેશ) છે.

---

૧ કલ્પ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય. કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતર હોય છે, અને આ છઠ્ઠો છે. તેથી છઠ્ઠા પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં. (प्र)

૨ ' કેટલાક ' શ્રીધર વિગેરે. (प्र)

૩ અધિકારીઓ ભક્તો હોવાથી. (प्र)

૪ કોઇમાં સાત્ત્વિક, કોઇકમાં રાજસ, કોઇકમાં તામસ મન્વન્તરો પહેલા આવે અને તેઓમાં પણ મુખ્ય હોય તે પહેલો આવે. તેથી કોઇવાર ચાક્ષુષ ચૌદમો પણ થાય. (प्र)

૫ ઉત્તમ અને તામસ પણ એક મન્વન્તરમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા મન્વન્તરમાં અધિકારી થએલા તેમની પેઠે. (प्र) જૂઓ સ્કં. ૮ અ. ૧

૬ સગપણ થયા પછી વિવાહ ન થયો હોય તો પણ કન્યાને ' સ્નુષા ' ' પુત્રની વહુ ' કહે છે તેમ. (प्र)

* ' અહીં ' એટલે વેશ્યમાં.

મન્વન્તર પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં,[1] તેથી કેટલાક[2] (તેને) માયિક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો દરેક કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વિગેરેના અનુક્રમના ધોરણે ચૌદ (મન્વન્તર) થતા નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) અધિકારીઓની[3] મુક્તિ થવાનું) સંભવે. તેથી કોઇક વાર ચાક્ષુષ (મન્વન્તર) પણ ચૌદમો થાય. કલ્પોમાં[4] સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો હોવાથી, મુખ્ય (મન્વન્તર) પહેલા થાય. સાત્ત્વિક (મન્વન્તરો) ચાર છે, બીજા બે પાંચ પાંચ છે. તેથી ઘણાં વાક્યો અનુકૂલ હોવાથી, અને (તેવી) યોગ્યતા પણ સંભવતી હોવાથી પ્રલય માયિક ન હતો. માર્કંડે જોએલ પ્રલય તો (માયિક હોવાનું) ત્યાંજ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી (આ સાચો હોવામાં) દોષ નથી. પૃથ્વી દેવરૂપ હોવાથી નૌકારૂપ પણ થાય, અને તે (વૈવસ્વત મનુ) બીજા મન્વન્તરમાં મનુથી ઉત્પન્ન થએલો (હતો[5]) (તે) જ આ મન્વન્તરમાં અધિકારી થાય છે. તેથી (પ્રલય) માયિક ન હતો. ભક્તનું પાલન કરવું તે અવતારનો ધર્મ છે. ' વૈવસ્વત મનુ ' એ (તેનું) ભવિષ્યમાં થનારૂં નામ[6] છે. ૧૫.

सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् ।
दध्रे कमठरुपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

અગીઆરમા (અવતાર) માં સમુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના (સંબંધવાળા) મંદર પર્વતને શક્તિવાળા (ભગવાને) કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો. ૧૬

અમૃત માટે મથન કરવાની પ્રવૃત્તિ કપટથી જ (થએલી) હોવાથી, કૂર્મ પણ ઠગનાર અને હિત કરનાર હોવાથી (તેમનો પણ) અહીં* પ્રવેશ (સમાવેશ) છે.

---

૧ કલ્પ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય. કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતર હોય છે, અને આ છઠ્ઠો છે. તેથી છઠ્ઠા પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં. (प्र)

૨ ' કેટલાક ' શ્રીધર વિગેરે. (प्र)

૩ અધિકારીઓ ભક્તો હોવાથી. (प्र)

૪ કોઇમાં સાત્ત્વિક, કોઇકમાં રાજસ, કોઇકમાં તામસ મન્વન્તરો પહેલા આવે અને તેઓમાં પણ મુખ્ય હોય તે પહેલો આવે. તેથી કોઇવાર ચાક્ષુષ ચૌદમો પણ થાય. (प्र)

૫ ઉત્તમ અને તામસ પણ એક મન્વન્તરમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા મન્વન્તરમાં અધિકારી થએલા તેમની પેઠે. (प्र) જૂઓ સ્કં. ૮ અ. ૧

૬ સગપણ થયા પછી વિવાહ ન થયો હોય તો પણ કન્યાને ' સ્નુષા ' ' પુત્રની વહુ ' કહે છે તેમ. (प्र)

* ' અહીં ' એટલે વેશ્યમાં.

એ પ્રમાણે ભકિતમાર્ગના નવ અવતારો કહેતાં, પ્રહ્લાદનું રક્ષણ કરનાર નૃસિંહ મુખ્ય હોવાથી પહેલાં મૂલ તરીકે તેમને કહ્યા. પછી ત્રણ (અવતારો) બ્રહ્મભાવથી, અને ત્રણ ક્ષત્રિયના ભાવથી, એક વૈશ્યભાવથી, ફરી આગળનું મૂળ સ્વરૂપ એકથી, એમ નવ પ્રકારે (ભકિતમાર્ગના અવતારો) કહેલા છે. અટકયા વિનાની ભકિત બંધ પડતી નથી, તેથી સાયુજ્ય થતાં (થયા પછી) સેવાનો આરંભ થાય, તેની પેઠે ભવિષ્યના (ભકિતના) આરંભમાં કલ્કિ છે એવું (મૂલરૂપ કહેવાનું)[1] કારણ છે.

पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥ १९ ॥

પંદરમું વામનનું (રૂપ) કરીને, સ્વર્ગ પાછું લેવાની ઇચ્છાવાળા (થઇ) ત્રણ પગલાં (ભૂમિ) માપતા બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા. ૧૯

કશ્યપથી અદિતિમાં જન્મેલ વામનરૂપવાળા બ્રહ્મચારી પંદરમો (અવતાર) છે. વામન ન હોવા છતાં વામનનો દેહ કરીને બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા, તેથી ભકતના હિત માટે પોતાના ધર્મને[2] પણ તજ્યો એ પહેલાના[3] કરતાં ઉત્તમપણું છે. 'પાછું લેવું ' એટલે આપેલું પાછું મેળવવું. આમાં (યજ્ઞોમાં) જવામાં ઇચ્છેલો પદાર્થ પરમાત્માના* ત્રણ પગલાં (શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે. ચરિત્ર તો (યજ્ઞમાં) જવું એજ છે. ૧૯

अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥

સોળમા અવતારમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓને જોઇને કોપ કરીને સાત સાત વાર ત્રણ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી. ૨૦

ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જન્મેલ પરશુરામ સોળમા છે. સાત વાર (ક્ષત્રિયોને) હણ્યા ત્યારે (તેઓનું) બીજ રહ્યું નહીં. ફરી બ્રાહ્મણોથી (ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓમાં) ઉત્પન્ન

---

૧ સાયુજ્ય થતાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભળી જવાય, તેથી સેવ્ય અને સેવકની સ્થિતિ રહે નહીં, છતાં ભગવાનની શકિતથી ફરી તેમનાથી છૂટા પડતાં જેમ સેવા કરવાનો આરંભ થાય છે, તેમ અહીં (કલિમા) સર્વ સાધનો નકામાં થતાં ભગવાનના અંગરાગની સુગંધના માત્ર સંબંધથી જ ફરી કૃતયુગનો આરંભ થાય છે, તેથી તેવું કલ્કિનું સામર્થ્ય જ મૂલરૂપ હોવાનું કારણ છે. (પ્ર)

૨ ઐશ્વર્ય તજી (યાચક થાય). (પ્ર)

૩ નૃસિંહ કરતાં, અથવા પહેલાં કહેલા ચૌદ કરતાં. (પ્ર)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતે 'परमात्मनः ' પાઠ લીધો છે.

થએલા ઘણા વધ્યા. ફરી સાત વાર (હણ્યા). એવી રીતે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી. (તેમના) પિતાનો વધ (ક્ષત્રિયે કરેલ) તે (નિઃક્ષત્રિય કરવાનું) કારણ હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ (કરવું એ) જ પ્રયોજન હતું. ૨૦

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥

પછી સત્તરમા (અવતાર) માં પરાશરથી સત્યવતીમાં (વ્યાસ) જન્મ્યા. પુરુષોને અલ્પ બુદ્ધિવાળા જોઈને (તેમણે) વેદવૃક્ષની શાખાઓ કરી. ૨૧

પછી ઉપરિચર વસુથી માછલીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલી માછીમારની કન્યા (સત્યવતી) અને પરાશરથી વેદવ્યાસ જન્મ્યા (તે) સત્તરમા (અવતાર) છે. ચાલુ પ્રસંગ (ભક્તિના અવતારો) માં ત્રીજા છે. વેદ વૃક્ષ હોવાનું પહેલાં જણાવેલું છે. અનંત મૂર્તિવાળા વેદના મુખ્ય ભાગ યજ્ઞની એક મૂર્તિ વેદના જેટલા ભાગથી જણાવેલી છે તે (તેની) એક શાખા છે, અને એવી રીતે બીજી (શાખા) ઓ છે. જો કે બ્રાહ્મણોએ આખો વેદ ભણવો જોઈએ, છતાં પણ પ્રમેય બલનો આધાર લઇ, એકજ મૂર્તિ બધી મૂર્તિઓ (થાય). તેથી બીજો સમય ભક્તિ (કરવા) માટે જે પ્રકારે બાકી રહે તે પ્રકારે અલ્પ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પણ વેદનું અધ્યયન કરી શકે તેવા પ્રયોજનથી (વેદના) ભાગ (શાખાઓ) કર્યા એવો અર્થ છે. ૨૧

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥

હવે પછી દેવોનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી રાજા થઇને સમુદ્રને અધીન કરવાનું વિગેરે પરાક્રમો કર્યાં. ૨૨

જૂદો આરંભ થાય તે માટે રઘુનાથ વિગેરે ત્રણ ત્રણ રૂપો કહેવા ' હવે પછી ' એમ કહેલું છે. અહીં ક્ષત્રિયની સ્થિતિ કહેવા ઇચ્છેલી છે. જો કે ચંદ્ર અને સૂર્યના ભાવથી (તે) બે પ્રકારથી છે, છતાં પણ ચંદ્ર વૃદ્ધિ અને ક્ષયના ગુણોથી બે પ્રકારનો હોવાથી (તે) ત્રણ પ્રકારે કહેલી છે. ' नरदेवत्वम् ' એટલે રાજાપણું. રાવણનો વધ (કરવાનું) દેવોનું કાર્ય હતું. અવતારનું ચરિત્ર તો સમુદ્રને વશ કરવાનું છે. ' आदि ' ' વિગેરે ' શબ્દનો અર્થ મરુસ્થલી (રણ) કરવું, પરશુરામ ઉપરનો વિજય અને વાલિનો વધ છે. ' હવે પછી ' એટલે અઢારમા (અવતાર) માં. ૨૨

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥

ઓગણીસમા અને વીસમા (અવતારો) માં વૃષ્ણિઓમાં રામ અને કૃષ્ણ એવા જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાને ભૂમિનો ભાર હર્યો. ૨૩.

બલરામમાં આવેશ હતો. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર (હતા). (તે બે) ઓગણીસમા અને વીસમા (અવતારો થયા). અહીં (त्रिंशतिमे માં) ' તે ' શબ્દનો લોપ[1] વૈદિક (પ્રયોગ છે). વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક હોવાથી (આ બેને) એક શ્લોકથી કહેલા છે, ' वार्ष्णेय ' એમ કહેવું જોઇએ ત્યાં પાણિનિ ૫. ૩. ૧૧૯ પ્રમાણે રાજાઓના નામમાં પાણિનિ ૨. ૪. ૬૨ પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ કરતાં ' वृष्णिषु ' એમ કહેલું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહ (૧) નારાયણના અંશના (૨) કેશના (૩) સુતપા વૃષ્ણિ ઉપર પ્રસન્ન થએલાના અને (૪) ભગવાનના એવા ચાર અવતારોનું સ્થાન છે. તે (દેહ) માં એક જ દેહે ઘણા વૃષ્ણિઓમાં દેહ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું* કહેવા ઇચ્છેલું છે. બલરામ તો એક જ છે. એવી રીતે પાંચ અવતારો, (અને) બે જન્મ થયા. તે 'વૃષ્ણિઓમાં જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ' શબ્દોથી કહેલ છે; અને તેથી લોકમાં પણ બે નામો પ્રસિદ્ધ થયાં એમ ' રામ અને કૃષ્ણ ' શબ્દથી કહેલ છે. જન્મનું મુખ્ય કાર્ય તો ભગવાને જ કર્યું એમ ' ભગવાને ભાર હર્યો ' શબ્દથી કહેલું છે. ભૂમિનો ભાર હરવો, એ અવતારનું કાર્ય સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૩

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

પછી કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં દેવોના શત્રુઓને મોહ પમાડવા કીકટમાં બુદ્ધ નામના જીનના પુત્ર થશે. ૨૪

જૂદો આરંભ (દર્શાવવા) માટે કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે તે (કલિ) ના ગુણોનો પ્રચાર થશે ત્યારે, વેદને માનનારાઓમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવોના શત્રુઓ દૈત્યો અને રાક્ષસોને વેદનો ત્યાગ કરાવવા કીકટ× દેશમાં જીનના અથવા અજીનના પુત્ર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયા (થશે), એવો અર્થ છે. ૨૪

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥

પછી યુગોની સંધિમાં રાજાઓ મોટા ભાગે લૂંટારા થશે ત્યારે તે જગતના પતિ વિષ્ણુયશાથી કલ્કિ નામથી ઉત્પન્ન થશે. ૨૫

' अथ ' પછી શબ્દથી મોટો જૂદો આરંભ (કરેલો છે). કૂર્મથી આરંભી બુદ્ધ સુધીના અવતારો પુરુષના નથી. કલ્કિ તો પુરુષનો અવતાર છે એમ ' તે '

---

૧ ' विंशतितमे ' શબ્દ થાય તેને બદલે ' त ' નો લોપ કરી ' विंशतिमे ' કરેલ છે. (प्र)

* ' बहुवृष्णिषु प्राप्तरूपत्वेन ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

× 'કીકટ દેશ ' એટલે બિહાર.

શબ્દથી કહે છે. તે પૈકી કૂર્મ આદિકૂર્મના, ધન્વન્તરિ વિષ્ણુ[1]ના. નૃસિંહ કાલના, વામન વિષ્ણુના, પરશુરામ વૈશ્વાનરના, વ્યાસ વિષ્ણુની જ્ઞાન (શક્તિ) ના, રામચંદ્ર વાસુદેવના, બલરામ સંકર્ષણના, શ્રીકૃષ્ણ ચારના (અને) બુદ્ધ વાસુદેવના એવા (અવતારો હતા). (કલિયુગ અને કૃતયુગ એ) યુગોની સંધ્યા થઈ (ત્યારે રાજાઓ લૂંટારા થશે). (તે સંધિ) સમાપ્ત થશે ત્યારે રાજાઓ હશેજ નહીં, અને ભૂમિ લગભગ રસ વિનાની હશે છતાં પણ જે રાજાઓ હશે તે પણ લૂંટારા હશે (થશે), વિષ્ણુની ભક્તિનો બોધ કરનાર બ્રાહ્મણના સંગને લીધે કોઇક તેવા (લૂંટારા) નહીં હોય એમ (જણાવવા) ' प्रायः ' ' મોટા ભાગે ' શબ્દ (યોજેલ છે). તેથી જ વિષ્ણુયશા નામના શંખલગામમાં વૈષ્ણવ (થશે), તેના ઘેર તેની પત્નીથી (કલ્કિ ઉત્પન્ન) થશે, એવો અર્થ છે. ' જગતના પતિ ' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન (કહેલું છે). જગત્ ક્ષીણ થએલ હોવાથી (તેનો) ફરીથી ઉદ્ધાર કરનાર, એવો (તેનો) અર્થ છે. ૨૫

નીચેના શ્લોકથી અવતારો એટલાજ નથી એમ જણાવે છે :—

अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

હે દ્વિજો ! સત્ત્વના નિધિ હરિના અવતારો—જેમ અક્ષય્ય જલવાળા સરોવરમાંથી હજારો નહેરો નીકળે છે તેમ—અગણિત છે. ૨૬

' સત્ત્વના નિધિ ' શબ્દથી (અવતારો લેવાનું) પ્રયોજન (કહેલું છે, કારણ કે) પાલન, સમૃદ્ધિ વિગેરે (કરવા) માં સત્ત્વ જરૂરી છે. ' હે દ્વિજો ! ' એ સંબોધન (તેમની) સંમતિ મેળવવા કરેલું છે, કારણ કે તેઓ ઘણા સમયથી ઋષિઓ છે. ઉત્તરાર્ધથી અવતારોનું સ્વરૂપ કહેલું છે. अविदासिनः અક્ષય્ય જલવાળા (સરોવરમાંથી) कुल्याः નાના પ્રવાહવાળી નહેરો (નીકળે છે તેમ અવતારો અગણિત છે). (આવી નહેરો) દક્ષિણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬

નીચેના બે શ્લોકોથી બધા (અવતારો) નાં સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ અને ફલ સામાન્ય રીતે કહે છે :—

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥ २७ ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

પ્રજાપતિઓ સહિત ઋષિઓ, મનુઓ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઘણા બલવાન (પુરુષો), બધા હરિની જ કલાઓ મનાએલા છે. અને

[1] આયુર્વેદ રચનાર હોઇ પાલન કરનાર હવાથી વિષ્ણુનો અવતાર છે એવો અર્થ છે.(પ્ર)

આ પુરુષના અંશ અને કલાઓ છે. શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન છે. (આ બધા) ઇંદ્રના શત્રુઓએ પીડેલ લોકને યુગે યુગે સુખ આપે છે. ૨૭, ૨૮

અર્યમા વિગેરે ઋષિઓ, સ્વાયંભુવ વિગેરે મનુઓ, વસુ વિગેરે દેવો, પ્રિયવ્રત વિગેરે મનુના પુત્રો, महौजसः બીજા પણ ઘણા બલવાન (પુરુષો), આ સર્વ રક્ષા કરવા ઇચ્છનાર સત્ત્વમૂર્તિવાળા ભગવાન વિષ્ણુની કલાઓ, એટલે (તેમના) ગુણના આવેશવાળાઓ છે, એવો અર્થ છે. મરીચિ વિગેરે પ્રજાપતિઓ (પણ તેવા છે). ' एव ' ' જ ' શબ્દથી (વિષ્ણુ સિવાય) બીજાના સંબંધવાળા નથી એમ જણાવેલ છે. ' મનાએલા છે ' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે).

પહેલાં કહેલ કુમારો વિગેરે તો કેટલાક (વિષ્ણુના) અંશો (અને) કેટલાક કલાઓ છે, અને તેઓ અવતાર અને આવેશના ભેદથી જણાવેલા છે. ' च ' ' અને ' શબ્દથી ન કહેલા પણ (અવતાર અથવા કલાઓ છે). ' પુરુષના ' એટલે બ્રહ્માંડ દેહવાળા નારાયણના અંશો અને કલાઓ છે. સામાન્ય રીતે શ્રીકૃષ્ણ પણ તેવા હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ' तु ' ' તો ' શબ્દથી ખોટું ઠરાવે છે. પુરુષ વિગેરે જેમના અંશો છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સામાન્ય રીતે (બધાનું) પ્રયોજન કહે છે. ઇન્દ્રના શત્રુઓ દૈત્યો છે. તેઓથી પીડાએલ જગતને मृडयन्ति સુખી કરે છે. વળી દરેક કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તરો છે તેમ દરેક યુગમાં આ અવતારો થાય છે. (તે) અગણિત હોવાનું કહેલ હોવાથી જેવું પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે સર્વ સ્થલે અવતાર થાય છે, એમ જાણવું. ૨૭, ૨૮

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં પોતાના અજ્ઞાનરૂપ દોષને દૂર કરતાં અવતારો જાણી ન શકાય તેવા હોવાનું કહે છે :—

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतः शुचिः ।
सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥

ભગવાનનો જન્મ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે. જે સાવધાન (અને) પવિત્ર થઈ સાંજે (અને) સવારે આનો ભક્તિથી પાઠ કરશે, તે દુઃખના સમૂહથી મુક્ત થશે. ૨૯

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ ' गुह्यम् ' ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, અને પ્રગટ થાય તેમ કહેવો ન જોઈએ. ' ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ પ્રાપ્ત થશે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'જે આનો પાઠ કરશે' 'આ' એટલે મેં સામાન્ય રીતે કહ્યું તે અવતારનું સ્વરૂપ (જે) प्रयतः સાવધાન (અને) शुचिः પવિત્ર થઈ સાંજે (અને) સવારે ભક્તિથી (સ્તોત્ર) નો જે પાઠ કરશે તે दुःखग्रामात् દુઃખના સમૂહથી સારી રીતે મુક્ત થશે. જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં કેવલ જન્મનું માત્ર કીર્તન કરવાથી જ સર્વ દુઃખ દૂર થશે એવો અર્થ છે. શ્રદ્ધાથી કીર્તન કરનાર મુક્ત થાય છે જ. ૨૯

બલરામમાં આવેશ હતો. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર (હતા). (તે બે) ઓગણીસમા અને વીસમા (અવતારો થયા). અહીં (विंशतिमे માં) ' ते ' શબ્દનો લોપ[1] વૈદિક (પ્રયોગ છે). વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક હોવાથી (આ બેને) એક શ્લોકથી કહેલા છે, ' वार्ष्णेय ' એમ કહેવું જોઈએ ત્યાં પાણિનિ ૫. ૩. ૧૧૯ પ્રમાણે રાજાઓના નામમાં પાણિનિ ૨. ૪. ૬૨ પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ કરતાં ' वृष्णिषु ' એમ કહેલું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહ (૧) નારાયણના અંશના (૨) કેશના (૩) સુતપા વૃષ્ણિ ઉપર પ્રસન્ન થએલાના અને (૪) ભગવાનના એવા ચાર અવતારોનું સ્થાન છે. તે (દેહ) માં એક જ દેહે ઘણા વૃષ્ણિઓમાં દેહ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું * કહેવા ઈચ્છેલું છે. બલરામ તો એક જ છે. એવી રીતે પાંચ અવતારો, (અને) બે જન્મ થયા. તે 'વૃષ્ણિઓમાં જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ' શબ્દોથી કહેલ છે; અને તેથી લોકમાં પણ બે નામો પ્રસિદ્ધ થયાં એમ ' રામ અને કૃષ્ણ ' શબ્દથી કહેલ છે. જન્મનું મુખ્ય કાર્ય તો ભગવાને જ કર્યું એમ ' ભગવાને ભાર હર્યો ' શબ્દથી કહેલું છે. ભૂમિનો ભાર હરવો, એ અવતારનું કાર્ય સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૩

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

પછી કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં દેવોના શત્રુઓને મોહ પમાડવા કીકટમાં બુદ્ધ નામના જીનના પુત્ર થશે. ૨૪

જૂદો આરંભ (દર્શાવવા) માટે કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે તે (કલિ) ના ગુણોનો પ્રચાર થશે ત્યારે, વેદને માનનારાઓમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવોના શત્રુઓ દૈત્યો અને રાક્ષસોને વેદનો ત્યાગ કરાવવા કીકટ× દેશમાં જીનના અથવા અજીનના પુત્ર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયા (થશે), એવો અર્થ છે. ૨૪

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥

પછી યુગોની સંધિમાં રાજાઓ મોટા ભાગે લૂંટારા થશે ત્યારે તે જગતના પતિ વિષ્ણુયશાથી કલ્કિ નામથી ઉત્પન્ન થશે. ૨૫

' अथ ' પછી શબ્દથી મોટો જૂદો આરંભ (કરેલો છે). કૂર્મથી આરંભી બુદ્ધ સુધીના અવતારો પુરુષના નથી. કલ્કિ તો પુરુષનો અવતાર છે એમ ' તે '

---

૧ ' विंशतितमे ' શબ્દ થાય તેને બદલે ' त ' નો લોપ કરી ' विंशतिमे ' કરેલ છે. (प्र)

* ' बहुवृष्णिषु प्राप्तरूपत्वेन ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

× 'કીકટ દેશ ' એટલે બિહાર.

એવી રીતે પોતાના અંશાવતારો સાથે પરિવાર સહિત પુરુષનો અવતાર કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોમાં તે સંબંધી વિચાર[1] કહે છે :—

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥

ખરેખર દેહરહિત ચૈતન્યરૂપ ભગવાનનો આ દેહ માયાના ગુણો મહત્તત્ત્વ વિગેરેએ પોતાની અંદર રચેલો છે. ૩૦

આ બ્રહ્માંડના આકારવાળો ભગવાનનો દેહ, સત્ત્વની ઉપાધિવાળા પૂર્ણ બ્રહ્મનોજ દેહ છે, કારણ કે દેહ વિના બીજે આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. 'બ્રહ્મ રૂપ વિનાનું જ છે, કારણ કે (તેનું નિરૂપણ કરનારાં વાક્યોમાં) તે પ્રધાન છે' બ્રહ્મસૂત્ર ૩, ૨, ૧૪, એ ન્યાય પ્રમાણે બ્રહ્મને પોતાથી (પોતાનો) દેહ નથી; તેનું કારણ કે તે માત્ર ચૈતન્યરૂપ છે. દેહ જ જડ હોય છે, આકાર વિનાના કેવલ ચૈતન્યને દેહ હોતો નથી; એવો 'हि' 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. 'ત્યારે બ્રહ્માંડ તેમનો દેહ કેમ છે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'માયાના ગુણોએ રચેલો' એમ કહેલું છે. વૈષ્ણવતંત્રમાં માયા આધિદૈવિકની શક્તિ છે. તેના જ સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ (એ) ત્રણ ગુણો[2] છે. તે (ગુણો) થી જ મહત્તત્ત્વ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલા છે. તેમણે પોતાના શરીરમાં જ ભગવાનનું શરીર રચેલું છે, એવા (પ્રયોજનથી કે) આ ભગવાનનું શરીર છે, (અને) અહીં પ્રકટ થએલા ભગવાન ભજન કરવા યોગ્ય થશે. પછી મહત્તત્ત્વ વિગેરે ઉપરની કૃપાને લીધે ભગવાન અહીં (આ દેહમાં) संनिहितः પ્રકટ થયા; (અને) તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ રહે તેમ રહેલા છે એમ જાણવું. ૩૦

'આ જડરૂપ (બ્રહ્માંડ) માં બ્રહ્મ હોવાનું ભાન કેમ થાય ? તેમ (બ્રહ્મ)[3] હોય તો ચેતન હોવાનું જણાય; અને તેથી[4] (બ્રહ્માંડ) દૃશ્ય (જોવાનો પદાર્થ) હોવાથી અને જડ હોવાથી આમાં ભગવાનનો આવેશ નથી, આ (ભગવાનનું) શરીર કેમ હોય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥

જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ (દેખાય), અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ (દેખાય), એવી રીતે બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટા (જોનાર) માં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. ૩૧

---

૧ શંકા અને તેનો નિરાસ કરી, ઇચ્છેલું સાબિત કરવું તે વિચાર. (प्र)
૨ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે પણ તે અહીં ગુણવાળી નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૩ 'તેમ (બ્રહ્મ) હોય' એટલે બ્રહ્મ અગ્નિની પેઠે પ્રકટ થએલ હોય. (प्र)
૪ 'તેથી' એટલે દેખાય છે તેનો વિરોધ હોવાથી. (प्र)

આ[1] દ્રષ્ટા (જોનાર) છે. દેવદત્તની પેઠે ભગવાન સર્વ જૂએ છે. જો કે શરીર પણ જોવાનો પદાર્થ છે, છતાં પણ જોનાર તેમાં રહેલો હોવાથી, તે (જોનાર) વિનાનું જ જોવાનો પદાર્થ છે. તે સંબંધમાં જે મોટા પુરુષો છે. તેઓ બધા–લોહાના ગોળામાંના અગ્નિની પેઠે–આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ જેઓ મૂઢ છે તેઓ તે જોનારમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરે છે.

'એક (પદાર્થ) માં બીજાના ગુણોનો આરોપ કેમ (થઇ શકે) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ (દેખાય)' એમ દૃષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. વાસ્તવિક[2] રીતે તો આકાશ અદૃશ્ય છે, અને તેથી તેના આધારપણામાં વાદળાંઓ કેમ જોવાનાં (પદાર્થ) બને ? વળી જેઓના મત પ્રમાણે (આકાશ) દૃશ્ય છે, તેઓના મત પ્રમાણે પણ આકાશમાં વાદળાંઓ નથી, પરંતુ વાયુમાં જ છે. તે વિષયમાં જેમ એક સ્થળે (વાયુમાં) રહેલાં બીજા સ્થળે (આકાશમાં) દેખાય છે (તેમ બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યનો આરોપ કરેલો છે).

આ (પ્રસંગ) માં[3] તેવા પ્રકારનું જેનો આરોપ કરેલો છે તેની સાથેનું તેના ગુણવાળું ભાન થતું નથી, તેથી 'અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય' એવું બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વંટોળીઆમાં તેના ગુણવાળી રજનું ભાન થાય છે, તેથી મૂર્ખો રજને વંટોળીઆની માને છે, વાસ્તવિક રીતે તો પૃથ્વીની રજ છે. ૩૧

એવી રીતે પ્રપંચ (જગત)માં જડબુદ્ધિ ભૂલભરેલી છે, ભગવદ્‌બુદ્ધિ મુખ્ય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે જીવમાં પણ ભગવદ્‌બુદ્ધિ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી :—

> अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ।
> अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

---

૧ 'આ' એટલે આ (બ્રહ્માંડ) શરીરવાળા ભગવાન. (પ્ર)

૨ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળાંનો આરોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મના શરીર બ્રહ્માંડમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. તેથી જેમ વાદળાં જોનારને આકાશનો ગુણ અવકાશ દેખાતો નથી, તેમ જોનાર (મૂર્ખો) પ્રાકૃત હોવાથી (બ્રહ્માંડનું) ચેતનપણું જોતા નથી. (પ્ર)

૩ 'આમાં' એટલે કહેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમાં. દૃષ્ટાંતમાં અદૃશ્ય (આકાશ) ના ગુણનો દૃશ્ય (વાદળા) માં આરોપ થાય છે, જ્યારે જેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તેના દૃશ્ય (બ્રહ્માંડ) ના ગુણનો અદૃશ્ય (પુરુષ) માં આરોપ થાય છે. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન જણાવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. (પ્ર) 'આમાં' એટલે આ બ્રહ્માંડ સંબંધી પ્રસંગમાં જેમ મેઘો આકાશના અથવા બીજા મત પ્રમાણે વાયુના આધારે રહેલા જણાય છે તેમ બ્રહ્માંડ પુરુષના આધારે રહેલું જણાતું નથી. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

આથી જૂદું જે અવ્યક્ત, અપરિણિત ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી જીવ છે, કારણકે પુનર્જન્મ થાય છે. ૩૨

'આ' બ્રહ્માંડના દેહથી સૂક્ષ્મ, બધી ઈંદ્રિયોથી જણાય નહીં તેવું, જેનું બીજું નામ અવ્યક્ત છે તેવું, જેના સ્વાભાવિક કર ચરણ વિગેરે, ગુણો પરિણામ (વિસ્તાર) પામેલા નથી તેવું છે, એવો સંબંધ છે. 'ત્યારે તે શું છે?' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, તે જીવજ છે (એમ કહે છે), કારણ જડ, જીવ અને ભગવાન વિના ચોથો પદાર્થ નથી. 'છતાં પણ તે જીવ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી' એમ કહેલ છે. જો તે જડ હોત તો જોવાય તેવું હોત અને જો તે ભગવદ્રૂપ હોત તો વેદ વિગેરેમાં (તેનું) શ્રવણ થએલું હોત. વળી તે વસ્તુ[1] હોવાથી સસલાનાં શીંગડાં પેઠે (તે) પોતાની સ્થિતિ વિનાનું નથી. તેથી બાકી રહેલ (વસ્તુ) હોવાથી તે જીવજ છે.

કેટલાક[2] તો તે જીવની ઉપાધિ હોવાનું માને છે, અને પ્રાપ્ત થએલ[3] અને ન પ્રાપ્ત થએલના વિચાર પ્રમાણે ભગવાનથી જૂદો જીવ ન હોવાથી (તે) કોની ઉપાધિ (હોય)? તેથી તે જીવજ છે. વળી (તેનો) પુનર્જન્મ[4] થતો હોવાથી (તે જીવ છે). પુરાણમાં અને લોકમાં એમ જોવામાં આવે છે કે પહેલાં આ દેવ હતો અને મનુષ્ય થયો છે. તેથી પુનર્જન્મ બીજી રીતે થવાનું ઘટતું ન હોવાથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈક ભગવાનની ઉપાધિરૂપ[5] સૂક્ષ્મ જીવ છે. ૩૨

'તેમ (તે જીવ હોય) તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

---

૧ ચેષ્ટા (ક્રિયા) વિગેરેથી તે વસ્તુ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પ્ર)

૨ શ્રીધર વિગેરે જીવની ઉપાધિ લિંગ શરીર માટે પણ 'જીવ' શબ્દ યોજાતો હોવાથી 'જીવ' નો અર્થ લિંગ શરીર કરે છે. (પ્ર)

૩ અહીંથી તેઓના મતનો દોષ કહે છે. ભગવાન વિષે પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે પ્રાપ્ત છે, અને જીવનો પ્રસંગ ચાલતો ન હોવાથી તે અપ્રાપ્ત છે. તેમનો વિચાર કરતો આ જીવ છે, લિંગ શરીર નથી એમ માનવું જોઈએ. (પ્ર)

૪ 'તે બહાર જતાં પ્રાણ તેની પાછળ બહાર નીકળે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે લિંગ શરીર દેહની બહાર (પહેલું) નીકળતું નથી, પણ જીવ નીકળ્યા પછી નીકળે છે. તેથી જીવની પાછળ બહાર નીકળે છે એ ચિહ્નથી પણ અહીં જીવની ઉપાધિ (લિંગ શરીર) કહેલ નથી (પણ જીવજ કહેલ છે). (પ્ર)

૫ ભગવાન અંતર્યામી સ્વરૂપથી ઉપ પોતાની પાસે ધીમતે પોષે છે તે (ભગવાનની) ઉપાધિ (જીવ). (પ્ર)

આ[1] દ્રષ્ટા (જોનાર) છે. દેવદત્તની પેઠે ભગવાન સર્વ જૂએ છે. જો કે શરીર પણ જોવાનો પદાર્થ છે, છતાં પણ જોનાર તેમાં રહેલો હોવાથી, તે (જોનાર) વિનાનું જ જોવાનો પદાર્થ છે. તે સંબંધમાં જે મોટા પુરુષો છે, તેઓ બધા–લોઢાના ગોળામાંના અગ્નિની પેઠે–આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ જેઓ મૂઢ છે તેઓ તે જોનારમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરે છે.

' એક (પદાર્થ) માં બીજાના ગુણોનો આરોપ કેમ (થઈ શકે) ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ (દેખાય) ' એમ દૃષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. વાસ્તવિક[2] રીતે તો આકાશ અદૃશ્ય છે, અને તેથી તેના આધારપણામાં વાદળાંઓ કેમ જોવાનાં (પદાર્થ) બને ? વળી જેઓના મત પ્રમાણે (આકાશ) દૃશ્ય છે, તેઓના મત પ્રમાણે પણ આકાશમાં વાદળાંઓ નથી, પરંતુ વાયુમાં જ છે. તે વિષયમાં જેમ એક સ્થળે (વાયુમાં) રહેલાં બીજા સ્થળે (આકાશમાં) દેખાય છે (તેમ બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યનો આરોપ કરેલો છે).

આ (પ્રસંગ) માં[3] તેવા પ્રકારનું જેનો આરોપ કરેલો છે તેની સાથેનું તેના ગુણવાળું ભાન થતું નથી, તેથી ' અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય ' એવું બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વંટોળીઆમાં તેના ગુણવાળી રજનું ભાન થાય છે, તેથી મૂર્ખો રજને વંટોળીઆની માને છે, વાસ્તવિક રીતે તો પૃથ્વીની રજ છે. ૩૧

એવી રીતે પ્રપંચ (જગત) માં જડબુદ્ધિ ભૂલભરેલી છે, ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે જીવમાં પણ ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી :—

> अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ।
> अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

---

૧ ' આ ' એટલે આ (બ્રહ્માંડ) શરીરવાળા ભગવાન. (પ્ર)

૨ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળાંનો આરોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મના શરીર બ્રહ્માંડમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. તેથી જેમ વાદળાં જોનારને આકાશનો ગુણ અવકાશ દેખાતો નથી, તેમ જોનારા (મૂર્ખો) પ્રાકૃત હોવાથી (બ્રહ્માંડનું) ચેતનપણું જોતા નથી. (પ્ર)

૩ ' આમાં ' એટલે કહેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમાં. દૃષ્ટાંતમાં અદૃશ્ય (આકાશ) ના ગુણનો દૃશ્ય (વાદળા) માં આરોપ થાય છે, જ્યારે જેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તેના દૃશ્ય (બ્રહ્માંડ) ના ગુણનો અદૃશ્ય (પુરુષ) માં આરોપ થાય છે. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન જણાવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. (પ્ર) ' આમાં ' એટલે આ બ્રહ્માંડ સંબંધી પ્રસંગમાં જેમ મેઘો આકાશના અથવા બીજા મત પ્રમાણે વાયુના આધારે રહેલા જણાય છે તેમ બ્રહ્માંડ પુરુષના આધારે રહેલું જણાતું નથી. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।
अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

જયારે આ બે સત્ અને અસત્ રૂપો, અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે એવા કારણથી પોતાના જ્ઞાનથી ન હોવાનું જણાય ત્યારે જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. ૩૩

વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ ભગવાન જ છે, જીવ નથી (અને) જડ પણ નથી. (તે બે) દેખાવાનું અવિદ્યાથી થાય છે. પછી જયારે પોતાના જ અધિષ્ઠાન (સ્થાન) માં આ બે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ (જીવ અને જડ) બ્રહ્મના અનુભવને લીધે નથી એમ જો જણાય (તો બ્રહ્મનો અનુભવ થયો જાણવો). ' અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે ' શબ્દોથી ન હોવાનું જણાવાનું કારણ કહેલ છે. બ્રહ્મનો અનુભવ ન હોવાથી આત્મામાં કરેલા, આત્માના સ્થાનમાં તે બે જણાય છે, એવો અર્થ છે. ' इति ' ' એવા કારણથી ' શબ્દ કારણ દર્શાવનારો છે. तत् ત્યારે જ ब्रह्मदर्शनं બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. એવો અર્થ છે. સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ હોવાનું જણાયા કરે છે. જડ અને જીવ જણાતાં બંધ થાય છે, એવો ભાવ છે. ૩૩

'તેટલાથી શું થાય ? આ (જડ અને જીવ) જણાવાનું કયારે બંધ થાય ? ' (એવા પ્રશ્ન થાય) તેથી તે બે (વિષય) નું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે :—

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

જયારે આ ભગવાનના સંબંધવાળી દેવી માયા (કાર્ય કરતી) બંધ થઇ મતિ થાય છે ત્યારે (જીવ) પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ સ્વારાજય કરે છે એમ જાણે છે. ૩૪

આ માયા નિપુણ ભગવાનના સંબંધવાળી દેવી દેવતારૂપ (પોતાની) પહેલાંની (અવિદ્યાવાળા કરવાની) સ્થિતિથી બંધ થાય છે, છતાં પણ તે પોતાની સ્થિતિ રહિત[1] થતી નથી, પરંતુ તે મતિરૂપ થાય છે. જયારે પ્રવૃત્તિ (કરાવવાના) ગુણવાળી હોય ત્યારે માયા, (અને) નિવૃત્તિ (કરાવવાના) ગુણવાળી હોય ત્યારે મતિ, એવો ભેદ છે. ત્યારે આ જીવ પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ એટલે (પોતાના) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થએલો જ महीयते સ્વારાજ્ય કરે છે,[2] એવો અર્થ છે. એવી રીતે 'સર્વ હરિ છે' એવું જ્ઞાન થાય તે માટે પુરુષનો અવતાર સામગ્રી સાથે કહ્યો. એવી રીતે બીજા (અવતારો) માં પણ (જાણવું). ૩૪.

---

૧ નાશ પામતી નથી. (प्र)

૨ ' એમ તત્ત્વજ્ઞો જાણે છે ' એટલું અધ્યાહાર છે. (प्र)

આથી જૂદું જે અવ્યક્ત, અપરિણિત ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી જીવ છે, કારણકે પુનર્જન્મ થાય છે. ૩૨

'આ' બ્રહ્માંડના દેહથી સૂક્ષ્મ, બધી ઇંદ્રિયોથી જણાય નહીં તેવું, જેનું બીજું નામ અવ્યક્ત છે તેવું, જેના સ્વાભાવિક કર ચરણ વિગેરે, ગુણો પરિણામ (વિસ્તાર) પામેલા નથી તેવું છે. એવો સંબંધ છે. 'ત્યારે તે શું છે?' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, તે જીવજ છે (એમ કહે છે), કારણ જડ, જીવ અને ભગવાન વિના ચોથો પદાર્થ નથી. 'છતાં પણ તે જીવ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી' એમ કહેલ છે. જો તે જડ હોત તો જોવાય તેવું હોત અને જો તે ભગવદ્રૂપ હોત તો વેદ વિગેરેમાં (તેનું) શ્રવણ થએલું હોત. વળી તે વસ્તુ[1] હોવાથી સસલાનાં શીંગડાં પેઠે (તે) પોતાની સ્થિતિ વિનાનું નથી. તેથી બાકી રહેલ (વસ્તુ) હોવાથી તે જીવજ છે.

કેટલાક[2] તો તે જીવની ઉપાધિ હોવાનું માને છે, અને પ્રાપ્ત થએલ[3] અને ન પ્રાપ્ત થએલના વિચાર પ્રમાણે ભગવાનથી જૂદો જીવ ન હોવાથી (તે) કોની ઉપાધિ (હોય)? તેથી તે જીવજ છે. વળી (તેનો) પુનર્જન્મ[4] થતો હોવાથી (તે જીવ છે). પુરાણમાં અને લોકમાં એમ જોવામાં આવે છે કે પહેલાં આ દેવ હતો અને મનુષ્ય થયો છે. તેથી પુનર્જન્મ બીજી રીતે થવાનું ઘટતું ન હોવાથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈક ભગવાનની ઉપાધિરૂપ[5] સૂક્ષ્મ જીવ છે. ૩૨

'તેમ (તે જીવ હોય) તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

---

૧ ચેષ્ટા (ક્રિયા) વિગેરેથી તે વસ્તુ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પ્ર)

૨ શ્રીધર વિગેરે જીવની ઉપાધિ લિંગ શરીર માટે પણ 'જીવ' શબ્દ યોજાતો હોવાથી 'જીવ' નો અર્થ લિંગ શરીર કરે છે. (પ્ર)

૩ અહીંથી તેઓના મતનો દોષ કહે છે. ભગવાન વિષે પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે પ્રાપ્ત છે, અને જીવનો પ્રસંગ ચાલતો ન હોવાથી તે અપ્રાપ્ત છે. તેમનો વિચાર કરતો આ જીવ છે, લિંગ શરીર નથી એમ માનવું જોઈએ. (પ્ર)

૪ 'તે બહાર જતાં પ્રાણ તેની પાછળ બહાર નીકળે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે લિંગ શરીર દેહની બહાર (પહેલું) નીકળતું નથી, પણ જીવ નીકળ્યા પછી નીકળે છે. તેથી જીવની પાછળ બહાર નીકળે છે એ ચિહ્નથી પણ અહીં જીવની ઉપાધિ (લિંગ શરીર) કહેલ નથી (પણ જીવજ કહેલ છે). (પ્ર)

૫ ભગવાન અંતર્યામી સ્વરૂપથી જીવ પોતાની પાસે બીયતે પોષે છે તે (ભગવાનની) ઉપાધિ (જીવ). (પ્ર)

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના જન્મ અને કર્મોનું નિરૂપણ તે ભગવાન છે એમ જણાવવા જ (કરેલું છે) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ३५ ॥

એવી રીતે જે કર્તા નથી અને જેમને જન્મ નથી તેવા હૃદયના પતિના વેદમાં ગુપ્ત રાખેલા જન્મો અને કર્મોનું કવિઓએ વર્ણન કરેલું છે. ૩૫.

' ઉપદેશ અને અતિદેશથી[1] શું ઉત્તમપણું થાય છે ? ' એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે જેમને જન્મ નથી તેમના જન્મો, (અને) જે કર્તા નથી તેમનાં કર્મો (નું વર્ણન કરેલું છે). વિરુદ્ધ ધર્મો (તેમનામાં) રહેલા હોવાથી ' આનો મહિમા આટલો છે, (આથી પુરુષ મોટા છે),' એ વાક્ય પ્રમાણે માહાત્મ્ય ઉત્તમ છે; કારણ કે કવિઓ આવીજ રીતે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોવાળા તરીકે (તેમનું) વર્ણન કરે છે. ' વિરોધ વગરના (તે વિરુદ્ધ ગુણો) કેમ જણાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' वेदगुह्यानि ' એમ કહેલું છે. વેદમાં પણ તે ગુપ્ત રાખેલા છે. મૂર્ખાઓને વિરુદ્ધ જેવા જણાય તે માટે (વિરુદ્ધ હોય) તેવું વચન છે. વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ થવાથી શક્તિવાળા બ્રહ્મમાં વિરોધ છેજ નહીં. વળી (તે) ' હૃદયના પતિ ' છે બધાનાં હૃદયોને પ્રેરણા કરનાર તેજ છે. ત્યાં જેમ અનેક પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના થાય છે એવો અર્થ છે. ૩૫.

' કેવી રીતે (કવિઓ) વર્ણન કરે છે[2] ? તેમની લીલા કઈ ? સ્વરૂપ શું ? કેમ જણાય છે ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી (જણાવે છે). [3]અથવા ' હે સૂત તમો જાણો છો ? ૧. ૧. ૧૨ એ પ્રશ્નનો આ ઉત્તર છે.

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः पाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥

---

૧ પ્રથમ કહેવું તે ઉપદેશ. એક પ્રસિદ્ધ થએલ ગુણ કાર્યને લીધે બીજા સંબંધી કહેવો તે અતિદેશ. પુરુષના અવતાર જન્મ વિગેરે કહ્યા તે ઉપદેશ. આ શ્લોકથી બીજા સંબંધી તેવું કહેવું તે અતિદેશ. (प्र)

૨ જગતના રચનાર વિગેરે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. (प्र)

૩ 'ગયા અધ્યાયના ૩૦ મા શ્લોકમાં લીલા કહેલી છે તેથી તે ફરી કહેવાનું પ્રયોજન નથી અને તેથી ७ પ્રશ્નના ઉત્તર પૂરા થતા નથી ' એમ જણાય તેથી આ બીજા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે. (प्र)

સદા સફલ લીલાવાળા તે નિશ્ચય આ વિશ્વ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને (તેનું) ભક્ષણ કરે છે. આમાં તે આસક્ત થતા નથી, અને ભૂતોમાં છૂપાએલા સ્વતંત્ર રહીને (તે) છ ગુણોના ઈશ છના વર્ગોની ગંધ લે છે (ભોગ કરે છે). ૩૬

કાલ વિગેરે તેમનાથી પ્રેરણા કરાતા હોવાથી તે[1] वै નિશ્ચય પુરુષોત્તમ છે, 'આ વિશ્વ' શબ્દોથી પ્રપંચનો ભેદ દૂર કરેલો છે. અક્ષર કાલ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ જગત્ રચે છે, એમ જે ઘણા પ્રકારે (રચાએલ હોવાનું) કહેલું છે, તે વાસ્તવિક રીતે ભગવાન જ રચે છે. તેનું કારણ 'સદા સફલ લીલાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર અક્ષર વિગેરે (જગત્) કરતા હોય ત્યારે સ્વતંત્ર ભગવાનની (તે રચવાની) ઈચ્છા ન હોય તો (તેઓની) ક્રિયા વ્યર્થ થાય[2], કારણ કે તેઓ કાર્ય (કરવા) માં રોકાએલા હોય, અને (તેમને તે રચવાનું) સારી રીતે જણાય નહીં. ભગવાનની તો તે લીલા[3] છે, કારણ કે જગત્ (તેમને) ભોગ કરવાનો પદાર્થ છે. 'ભક્ષણ (કરે છે)' એમ કહેલ હોવાથી ચોખાની પેઠે (ભગવાન જગત્) રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને (તેનું) ભક્ષણ કરે છે. બીજાઓ કર્મ કરનારા (ચાકરો) હોવાથી (જગત્) રચનારા નથી. જીવો પણ તેવા (ભોગ કરનારા) હોવાથી, 'આસકત થતા નથી' શબ્દોથી (તેમનાથી ભગવાનનો) ભેદ કહે છે. તે (કાર્ય અથવા ભોગ) થી થતા મોહ હર્ષ વિગેરે ગુણ અને દોષ 'સંગ' છે. તે (ભગવાનમાં) નથી. તે (વિષય) માં પ્રમાણ કહેતો હોય[4] તેની પેઠે 'આમાં' શબ્દથી (તે) દેખાડે છે. 'ભૂતોમાં' એટલે મહાભૂતોમાં અને પોતાના અંશ જીવોમાં (ભગવાનને) સંગ નથી. જીવોમાં અને જડ (પદાર્થ) માં આસકિત ન હોવાનું કહ્યું.

'સર્વ સ્થલે કાર્ય અને કારણ જોવામાં આવે છે, અને ભગવાન દેખાતા નથી તેથી અને જણાય તેવું હોય ત્યારે ન જણાય, તેવાની કલ્પના કરવી એ અયોગ્ય હોવાથી ભગવાન કરે છે એમ કેમ (કહો છો) ?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'છૂપાએલા, સ્વતંત્ર' એમ કહેલ છે. (ભગવાન) છૂપા રહેલા હોવાથી દેખાતા નથી, સ્વતંત્ર હોવાથી દેખાવાનું[5] સંભવતું નથી, કારણ કે જે દેખાય તે પરતંત્ર હોય છે.

---

૧ આ શબ્દ પ્રસિદ્ધ અર્થ (ભગવાન) જણાવનારો છે, ચાલતા વિષયને લગતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'પુરુષોત્તમ' એમ કહેલ છે. (प्र)

૨ ફલ પ્રાપ્ત ન થવાથી વ્યર્થ થાય. ભગવાનની પેઠે તે સદા સફલ લીલા કરનાર ન હોવાથી ફલ સિદ્ધ ન થાય. (प्र)

૩ તેથી ભગવાનને સારી રીતે જણાય છે. (प्र)

૪ સૂત પોતાનો અનુભવ કહે છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૫ ભગવાન ન દેખાય તેનું કારણ તે અંકુશરહિત છે. (प्र)

જો સર્વમાં છૂપાએલા અને પાછલથી પ્રવેશ કરેલા (ભગવાન ભોગ) કરતા હોય તો ભોગ (કરવા) માં દોષ (થાય)[1], કારણ કે જીવોની સાથે ભોગ થાય અથવા (તેઓની) પહેલાં જ જો ભોગ કરે તો ભોગ કરવાના પદાર્થો થઇ રહે[2] એવી શંકા થાય, તેથી 'છના વર્ગોની ગંધ લે છે' એમ કહેલું છે. કારણ કે ભોગ ઇંદ્રિયોથી થઇ શકે તેવો છે. (ભગવાનની) ઇંદ્રિયો તો (પદાર્થના) ગુણોને જ ગ્રહણ કરે છે, ગુણોવાળા (પદાર્થો) ને ગ્રહણ કરતી નથી. તે (જીવે કરેલ ભોગ) માં એકલાનું ગ્રહણ જીવોથી થઇ શકતું નથી; અને (તેમની) ઇંદ્રિયોને માત્ર એક ક્ષણ સુધી ગુણના એક ભાગ સાથે સંબંધ (રહે છે). તેથી પાંચ (ઇંદ્રિયોના) વિષયોનો ભોગ ભગવાનથી જ થઇ શકે તેવો છે. 'ગંધ લે છે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગુણોનું જ ગ્રહણ કરે છે. લોકમાં માત્ર ધર્મનું જ[3] ગ્રહણ સુંઘવાથી જ થાય છે. તેથી એમ કહેલું છે. છ ઇંદ્રિયો પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત હોવાથી, દરેક (ઇંદ્રિય) પાંચ પ્રકારની થતી હોવાથી પાંચ પ્રકારવાળા થવું એ વર્ગ છે. તેથી અઠ્ઠાવીસ ભેદોવાળાં તત્ત્વો છે, (ભોગ કરનાર) પોતે અને ભક્તિ એવા ત્રીસ ભેદો થયા. તેઓના રસનો[4] (ભગવાન) પોતે જ અનુભવ કરે છે. એવો અર્થ છે. જ્ઞાન[5] સાથેના રૂપ વિગેરે જીવને સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સમર્પણ કરતા નથી, પણ થોડા ભાગથી અને કોઇ વાર જ (કરે છે). તેવું ભગવાન પ્રતિ (કરતા) નથી એમ 'છ ગુણોના ઈશ' શબ્દથી કહેલું છે, અને ઈશ હોવાથી (તેમને) વશ રાખનાર હોવાનું* કહેલું છે. ૩૬

૧ 'ભક્ષણ કરે છે' શબ્દથી ભોગ કહેલો હોવાથી તે જીવ સમાન થાય. (प्र)

૨ પદાર્થો થઇ રહે એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ભોગનો પ્રકાર કહે છે. (प्र)

૩ એવા કારણથી 'ગંધ લે છે' એમ કહેલું છે. માત્ર ધર્મ જ ગ્રહણ કરાય એવું અનુભવથી જણાય છે, તેથી ધર્મનું જ ગ્રહણ થાય એવું જણાવનારો શબ્દ યોજેલ છે. તેથી અહીં લક્ષણા નથી. 'एव' 'જ' શબ્દથી જીભ વિગેરે ઇંદ્રિયો માત્ર ધર્મનું ગ્રહણ કરનારી નથી, પણ ધર્મોનું જ ગ્રહણ કરનારી છે એમ જણાવેલ છે. (प्र)

૪ 'રસ' એટલે સાર થએલ અંશ. તેથી ભોગનો પ્રકાર જૂદો હોવાથી ભગવાન જીવની સમાન નથી, અને એને ભોગ કરવાની વસ્તુઓ જૂદા પ્રકારની હોવાથી, તે વસ્તુઓ થઇ રહેતી નથી. (प्र)

૫ જ્ઞાન મુખ્ય રીતે મનથી ગ્રહણ થાય તેવું છે, તેથી રૂપ વિગેરેને અહીં જ્ઞાન સાથેના કહેલાં છે. (प्र)

* આ વૃંદાવન પ્રેસની પ્રત પ્રમાણે પાઠ લઇ અર્થ કર્યો છે. બીજી પ્રતમાં 'तदधीनत्वंच' શબ્દો વધારે છે. તેનો અર્થ 'ભગવાન રસને અધીન છે' એવો પ્રકાશ કરે છે. ભગવાનને અહીં 'ઈશ' કહેલા હોવાથી તે અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. પાઠ હોય તો પણ 'तदनधीनत्वं च' પાઠ જોઇએ એમ જણાય છે.

એમ ઘણી જ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પદાર્થ (ભગવાન) નું નિરૂપણ કર્યું. વાસ્તવિક રીતે તો (તે) સારી રીતે જાણવામાં આવતા જ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।
नामानि रूपाणि मनोवचोभिः सन्तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥ ३७ ॥

અને કોઇ પણ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જંતુ, નટના આચરણની પેઠે મન અને વાણી સાથે નામો અને રૂપોનો વિસ્તાર કરનારા આ સૃષ્ટિ રચનારની લીલાઓ ઉત્તમ (પ્રમાણ) થી (પણ) જાણતો નથી. ૩૭

આ (નીચે પ્રમાણે) અભિપ્રાય છે. ભગવાન સર્વ રસોનો ભોગ કરે છે એમ કહ્યું; અને તે રસો પોતાથી,[1] આધારને[2] લીધે અથવા અધિકારીના[3] જૂદાપણાને લીધે ઉત્તમ અથવા અધમ હોય છે, અને ભગવાન તેમનો અનુભવ (ભોગ) કરે છે કે નહીં, એવો સંદેહ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં રસના રૂપથી ભગવાને જ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી (તેમના) પોતાના પ્રતિ (તે રસોનું) ઉત્તમપણું અથવા અધમપણું નથી. (ભગવાન આધાર અને અધિકારી) સર્વરૂપ હોવાથી બીજો પક્ષ[4] પણ નથી. 'च' 'અને' શબ્દથી બીજાં પ્રમાણ પણ ન હોવાનું (જણાવેલ છે). એવું નિરૂપણ કરતાં ભક્તિથી ભગવાન પ્રકટ થવાથી (તેમનાં) દર્શન કરતાં 'આમની' એમ કહે છે. 'આમની' એટલે શ્રીકૃષ્ણની (લીલાઓ) કોઈ પણ એટલે બ્રહ્મા પણ ઉત્તમ જ્ઞાન કરાવનાર (પ્રમાણ) થી પણ (જાણતા નથી). 'સૃષ્ટિ રચનાર' શબ્દથી તેનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે ભગવાન (સર્વને) ઉત્પન્ન કરનારને (સર્વનાં) ભૂતમયપણાંનું જ્ઞાન છે. (ભગવાને) કોને કયા પ્રયોજનથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યો તે બીજો કેમ જાણે? તે (બીજો) પણ 'જંતુ' કીડા જેવો, સંશય અને તેનું નિવારણ કરવાની ચતુરાઈ વિનાનો (છે). (વળી) ભગવાનની ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક નહીં, પરંતુ લીલાઓ (કેમ જાણે?) અને 'ऊतीः' એ અનિયમિત રૂપ (ભગવાનની લીલાના) પેટા–ભેદો (કોઈ) જાણતું નથી એમ જણાવવા (યોજેલું છે). મન અને વાણી સાથે, નામો એટલે વેદો અને રૂપો એટલે વિષયોનો 'सन्तन्वतः' વિસ્તાર કરનારા એ વિશેષણથી સંપૂર્ણ પ્રકારે અજ્ઞાન હોવાનું કારણ કહેલું છે.

चतुर्भिश्च महारोगैर्व्याप्ता ऊतीर्न जानते ।
नटवच्चापि करणमन्यथा प्रतिभासनात् ॥ १५ ॥

---

૧ કેરી વિગેરે અને કાકડી વિગેરે પોતાથી જ ઉત્તમ અને હલકાં છે. (प्र)

૨ દુધ વિગેરે જેવા વાસણમાં ભર્યાં હોય તેવાં ઉત્તમ અથવા હલકાં થાય છે. (प्र)

૩ કીડાઓથી ખરાબ થએલાં થાય છે. (प्र)

૪ 'બીજો પક્ષ' એટલે ભગવાન અનુભવ કરતા નથી એવો પક્ષ. ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી બીજા રૂપથી અનુભવ કરે છે, પોતાના રૂપથી કરતા નથી. (प्र)

અને ચાર મોટા[1] રોગોથી ઘેરાએલા (ભગવાનની) લીલાઓ જાણતા નથી. અને (લીલાઓનું) જુદા પ્રકારે ભાન કરાવવા (ભગવાન) નટની પેઠે (આચરણ) કરે છે. કા. ૧૫

કારણ કે પ્રમાણના બલથી જ્ઞાન થાય. પ્રમાણનો લોપ કરાવવા જ નટના જેવી પ્રવૃત્તિ (ભગવાન) કરે છે એમ 'નટના','આચરણની પેઠે' શબ્દથી કહેલું છે. અજ્ઞાની જરાએ (ન જાણે), પુષ્ટિમાર્ગને ન જાણનારો એવો (અજ્ઞાનીનો) અર્થ છે. ૩૭

'ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ।
योऽमायया सन्ततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥

જે માયારહિત સદાની અનુવૃત્તિથી તે (ભગવાન) ના ચરણ-કમલની ગંધનો આશ્રય કરે છે તે, અનંતવીર્યવાળા, રથનું અંગ જેમના હસ્તમાં છે તેવા પર (સૃષ્ટિ) રચનારના માર્ગને જાણે છે. ૩૮

'સૃષ્ટિ રચનારના' શબ્દનો અર્થ પહેલા* પ્રમાણે. તે (ભગવાન) તો ન જણાય તેવા સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન થતું જ નથી. (તેમનું) કાર્ય તો લૌકિક[2] છે. તેમના માર્ગનું[3] જ્ઞાન થાય ત્યારે સમાગમ થવાનું જાણીને સાથે[4] રહેવાથી કાર્યોનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે; એવા વિચારથી તેમની ગતિનો માર્ગ જાણવો જોઇએ. લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણોથી (તેમનું) જ્ઞાન ન થવાનું કારણ 'પર' વિશેષણથી કહેલું છે. તે સર્વ પ્રમાણોથી દૂર રહેલા છે, એવો તેનો અર્થ છે.

---

૧ (૧) 'રચનાર' શબ્દથી સૂચવેલ જીવોનું અર્વાચીનપણું, (૨) જંતુપણું, (૩) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા હોવાપણું અને (૪) અજ્ઞાનીપણું. (प्र) (એ ચાર મોટા રોગ જણાવેલ છે).

* 'પહેલાં પ્રમાણે' ગયા શ્લો. ૩૭ માં કર્યો તે પ્રમાણે.

૨ 'રચનાર હોવાથી જ્ઞાન ન થાય તો પણ તેમનાં કાર્યરૂપ ચિહ્નથી તેમનું જ્ઞાન થશે' એમ જણાય તેથી આ કહેલ છે. કાર્ય તો લોકની અંદર થએલું છે, તેથી તેનાથી જેવું તેવું જ્ઞાન થાય, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩ તેમના માર્ગનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે કાર્યથી જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. આથી 'પદવી' શબ્દ મૂકવાનું તાત્પર્ય કહ્યું છે. તેમનો માર્ગ ભકિત છે. (प्र)

૪ 'સાથે રહેવાથી' એટલે ગતિ સાથે રહેવાથી ગતિનો આધાર થએલ માર્ગ કાર્યરૂપ થએલ છે, તેથી ગતિનું જ્ઞાન થતાં તેનો આધાર બનેલ કાર્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી —ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તેમ થાય છે. તેથી માર્ગનું જ્ઞાન જરૂરી છે. (प्र)

'કોઈક સમયે[1] અશક્તિ થાય ત્યારે (તે) થોડું ચાલે, ત્યારે ત્યાં રહેનારાઓને તે જણાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનંતવીર્યવાળા' એમ કહેલું છે. દુષ્ટ છે અંત જેમના વીર્યનો (તેવા હોવાથી તેમનું) પરાક્રમ કોઈ પણ સમયે પૂરું થતું જ નથી.[2] પૂરું થાય તો પ્રલય જ[3] થાય તેથી તેનો અંત નથી. પ્રલય થયા પછી તો (કોઈ) જાણનાર (રહેતો) જ નથી એવો ભાવ છે.

વળી[4] કાલની પેઠે (તેમનું) જ્ઞાન થાય, અને તે કાલનું ચક્ર જેમના હસ્તમાં છે તેવા (ભગવાન) છે. કાલને પણ સ્થિર કરીને રહે છે. અથવા બધું એ જગત્ રથ છે, ચક્ર તેની પણ નીચે હોય છે. તે (ચક્ર) જેમના હસ્તમાં છે (તેવા ભગવાન છે), તેથી હસ્ત ચલાવવાથી (જગદ્રૂપ રથ) ચાલે છે અને હસ્તના આધારવાળો છે. તે (રથ) ગાડીમાં[5] બેઠેલાથી કેમ જણાય ?

તેથી ભગવાનની અનુવૃત્તિ જ (તેમનું) જ્ઞાન થવાનું કારણ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. લાંબા સમય સુધીના આદર અને સદાની સેવાથી માયારહિત થવું તે પણ (ભગવાનના જ્ઞાનનું) અંગ છે, કારણ કે સર્વ લૌકિક અને વૈદિક માયાથી ભગવાનનું ભજન કરે છે, કારણ કે 'આમ કરવામાં આવશે ત્યારે આ અમને આ આપશે' એવી બુદ્ધિથી ભગવાન પાસેથી પદાર્થો લેવા ભગવાનને ઠગવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાન તો તેથી પણ ચતુર છે. તેથી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના ભોગનો† વિચાર (કરે છે). માયા તેનું બીજું નામ છે. सन्तता એટલે સદાની અનુ પાછલ વૃત્તિ રહેવું તે, એમ (ભગવાનની) ગતિની પાછલ સ્થિતિ (કરવાનું) કહ્યું, તેથી લાંબા સમય (ની સેવા) અને આદર જણાવેલા[6] છે. માર્ગનું જ્ઞાન થવામાં ચરણ (પગલાં) નું જ્ઞાન કારણ છે, તે (ચરણ) જ કમલ છે. તેની ગંધનો આશ્રય કરવો. ભગવાન શયન કરે ત્યારે ચરણ ચાંપતાં, ઉપલો ભાગ ઊંચો રહેલ હોય તેવા ચરણને સૂંઘતાં (તેની) ગંધનો અનુભવ થાય છે. જેઓના હૃદયમાં ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી શયન કરે છે તેમને તેમ (ગંધનો અનુભવ થાય

૧ 'વૈકુંઠમાં રહેનારાઓએ ભગવાન સંબંધી ઉપદેશ કરવો જોઈએ' એવી શંકા છે. (प्र)

૨ ભગવાનનો ઘણો વેગ હોવાથી, તે સાકાર હોવા છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન થતું નથી, અને આપણો અધિકાર ન હોવાથી કોઈ ઉપદેશ કરતું નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩ જગતને અનુકૂલ ક્રિયા ન હોવાથી પ્રલય થાય. (प्र)

૪ 'ગતિ કાલ છે એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ ગતિ હોવાથી, તેની પેઠે બીજી ગતિનું પણ અનુમાન કરવાથી જ્ઞાન થવાનું' એવી શંકા થાય, તેથી કાલ પણ જાણી શકાય તેવો નથી, તેથી તેના દૃષ્ટાંતથી બીજી ગતિનું પણ જ્ઞાન થાય તેમ નથી, તેથી ગતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે. (प्र)

૫ ગાડું = જગત્ (प्र)

† 'युक्ति' ને બદલે 'भुक्ति' પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે, તે લીધો છે.

૬ 'સદાની' અને 'અનુવૃત્તિ' શબ્દોથી જણાવેલા છે. (प्र)

છે), અને ગંધથી ખેંચાએલી બહારની ઇંદ્રિયો પણ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને તે ભગવાનનો માર્ગ જાણે છે, એવો જ્ઞાનનો પક્ષ છે.

ભક્તિના પક્ષમાં[1] તો તે (ભગવાન) નું ચરણ ભક્તિમાર્ગ[2] છે, અને તે શુદ્ધ સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલું કમલ છે. તેમાંની ગંધ એટલે સંત પુરુષો અથવા પ્રેમ. તેનું ભજન એટલે તેનું સદાનું સેવન. ૩૮

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે (નીકળેલી કથા) કહીને નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી ચાલતો (પ્રસંગ) કહે છે :—

अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।
कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥

હવે આ સંસારમાં (તમો) ભગવાનો ધન્ય છો, કારણ કે સર્વ લોકના નાથ વાસુદેવમાં આવી રીતે સંપૂર્ણ આત્મભાવ કરો છો, જેમાં ભયંકર સંસારમાં ફરી આવવાનું રહેતું નથી. ૩૯

(તમારા) પ્રશ્નથી એમ જણાય છે કે તમો ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા છો. આ સંસારમાં 'જે જેમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તે તેજ છે' (ભ. ગી. ૧૭. ૩) એ વચન પ્રમાણે તમો ભગવાનો છો. 'ધન્ય' એટલે 'ધન' ભગવાનની ભક્તિ અથવા જ્ઞાન માટે अर्हन्ति યોગ્ય હોય તે ધન્ય. 'આવી રીતે' એટલે હલકાનું[3] પણ સંબોધન કરીને (શ્રવણનો) અવસર ન હોય તેને પણ અવસર કરીને તેના મુખથી પણ ઘણો આદર કરીને શ્રવણ કરવું એવા પ્રકારે. 'વાસુદેવ' શબ્દથી બીજા દેવનું ભજન કરતા નથી, એમ જણાવ્યું. 'સર્વ લોકના નાથ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમને સર્વના ઈશ્વર અને વેદાન્તોથી જણાય તેવા જાણીને (તેમનામાં આત્મભાવ કરો છો). એવી રીતે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને ઘણો દૃઢ સ્નેહ (વાસુદેવમાં) છે એમ જણાવવા બે વિશેષણો કહીને, જે કારણથી તમને (કથામાં) રુચિ છે એમ જણાવવા 'આત્મન્'[4] શબ્દ યોજીને, (તેમનમાં) માત્ર દેવ તરીકે પ્રેમ કરો છો તેથી ધન્ય છો, એમ પહેલાના (ધન્ય શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. મોટા વમળરૂપ કાલરૂપી સંસારના

---

૧ આ પક્ષમાં પરોક્ષવાદ હોવાથી લક્ષણા દોષરૂપ નથી. (प्र) જુઓ પૃ. ૪, કા. ૬

૨ ૧૦. ૨. ૩૧ માં કહ્યા પ્રમાણે. (प्र)

૩ 'હલકાનું' એટલે સૂતનું. (प्र)

૪ અહીં 'सर्वात्मके आत्मनि' એવો પાઠ લેવો, કારણ કે 'વેદાન્તોથી જણાય તેવા' કહેલા છે. સર્વરૂપ હોય તેજ વેદાન્તથી જણાય, કારણ કે 'આકાશ' વિગેરે શબ્દો વેદાન્તમાં યોજાએલા છે. (प्र) આવો પાઠભેદ કરવાનું યોગ્ય જણાતું નથી, કારણ કે 'વાસુદેવ' અને 'સર્વ લોકના નાથ' એ બે શબ્દો (વિશેષણો) થી માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સુદૃઢ સ્નેહ અનુક્રમે જણાવેલા હોવાનું સુબોધિનીમાં કહેલું છે. સર્વલોકના નાથમાં દૃઢ સ્નેહ થાય.

ચક્રમાં ફરી પડવાનું ન રહે (તે) આનું ફલ છે. ' पुनः ' ' ફરીથી ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આ દેહના અંત સુધી જેમ થતું હોય તેમ (થાઓ). (આ સંસારચક્રનો) અનાદર (કરતો) નથી એમ જણાવવા ' ભયંકર ' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૯

' આ કયાંથી કાઢયું ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ४० ॥

જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે તેવું વેદતુલ્ય આ ભાગવત નામનું પુરાણ ભગવાન ઋષિએ રચેલું છે. ૪૦

ભગવાનના સર્વ સંબંધવાળું (હોય તે) ભાગવત. ' નામ ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહી છે. (તે) પુરાતન (જૂનું) છે, અથવા ' પુરાણ ' એ (તેની) જાતિનો શબ્દ[૧] છે. (તે) વેદની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતું આવે છે, બીજા મતોની પેઠે આમાં વેદનો વિરોધ નથી ' જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે ' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ પુરુષોત્તમની જ કથા છે. ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે જેમાં (તેવું આ છે). ભગવાન વેદવ્યાસે ઋષિના જ્ઞાન (સમાધિ) થી અનુભવ કરીને (આ) કહેલું છે. ૪૦

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥

લોકોના કલ્યાણ માટે ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર કલ્યાણના સ્થાનરૂપ ઉત્તમ (પુરાણ રચ્યું શ્લોક ૪૦). તે આ (પુરાણ) જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ (પોતાના) પુત્રને ભણાવ્યું. ૪૧

સર્વત્ર રહેલ ભકત[૨] લક્ષ્મી શ્રવણ કરતી હોવાથી સર્વની મુકિત થાય, (સર્વને) ધનપ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ થાય તે માટે (આ) ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ (થએલી). પોતાથી[૩] ગુણથી અને અર્થથી ઉત્તમ (હોવાનું) ' ઉત્તમ ' વિશેષણથી કહ્યું. (સૂતને) પોતાને જ્ઞાન (કેવી રીતે થયું તે) જણાવવા પરંપરા કહે છે. વ્યાસે

---

૧ પુરાણપણું જાતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ ' લક્ષ્મી શ્રવણ કરે તેથી કલ્યાણ કેમ થાય ? ' તે જણાવવા ' ભકત ' એમ કહેલ છે. ભકત શ્રવણ કરે તેથી ભકિતથી કલ્યાણ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ ' સાર સાર કાઢેલો છે ' (૧. ૩. ૪૨) એમ કહેલ હોવાથી પોતાથી ઉત્તમ છે, વાસ્તવ વસ્તુ તેનાથી જણાય છે (૧. ૧. ૨.), તેથી ગુણથી ઉત્તમ છે, અર્થ ભગવાન હોવાથી અર્થથી ઉત્તમ છે. (પ્ર)

શુકને વેદની પેઠે (તે) ભણાવ્યું. રૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી 'પુત્રને' ભણાવ્યું. જિતેંદ્રિયપણું અને જ્ઞાન આમાં અંગ છે. તે (ગુણ) ઉત્તમ હોય તો ભાગવત ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા અભિપ્રાયથી 'જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ' એમ કહેલું છે. ૪૧

બીજા પ્રમાણ સંબંધી ચિંતા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ।
स च संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।
प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥

સર્વ વેદો અને ઇતિહાસોનો સાર સાર કાઢેલું (ભણાવ્યું શ્લોક ૪૧), અને તેમણે ગંગાના કાંઠે અન્ન તજી મરવા બેઠેલા, ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા મહારાજ પરીક્ષિતને તે સંભળાવ્યું. ૪૨

ત્રણ વર્ણવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદ છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો (નો ઉદ્ધાર કરવા) માટે ઇતિહાસ છે. (ભાગવતમાં તે) બંનેનો સાર કાઢેલ હોવાથી (તે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારૂં છે. 'અને તેમણે...' શબ્દોથી પરંપરા કહે છે. (અર્થ) સ્પષ્ટ છે. 'પ્રાયઃ' એટલે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ, 'ગંગાકાંઠે' શબ્દથી દેશનું ઉત્તમપણું (કહેલ છે). 'ઉત્તમ ઋષિઓથી (વીંટાએલા)' શબ્દથી સત્સંગ કહેલ છે. ૪૨

'ધર્મ કોના શરણે ગયો ?' એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥

ધર્મ જ્ઞાન વિગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિમાં ઢંકાઇ ગએલી દૃષ્ટિવાળાઓ માટે હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. ૪૩

ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયો. (અહીં) રહ્યો હોતે તો (કોને) શરણ (ગયો તે) ની ચિંતા રહે. કલિ અંધકાર સમાન છે. તેનાથી જેઓની દૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગએલી છે. પરંતુ જેઓ આંધળા નથી, (અને) પોતાથી દુષ્ટ નથી, (તેઓને) ફરી ધર્મ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવા હમણાં (આ) પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. (પહેલાં) હતો તે જ લોકમાં પ્રકટ થયો છે. એવો અર્થ છે. ૪૩

પોતાને (ભાગવતની) પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ।
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।
सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४४ ॥

ચક્રમાં ફરી પડવાનું ન રહે (તે) આનું ફલ છે. 'પુનઃ' 'ફરીથી' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આ દેહના અંત સુધી જેમ થતું હોય તેમ (થાઓ). (આ સંસારચક્રનો) અનાદર (કરતો) નથી એમ જણાવવા 'ભયંકર' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૯

'આ ક્યાંથી કાઢ્યું ?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ४० ॥

જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે તેવું વેદતુલ્ય આ ભાગવત નામનું પુરાણ ભગવાન ઋષિએ રચેલું છે. ૪૦

ભગવાનના સર્વ સંબંધવાળું (હોય તે) ભાગવત. 'નામ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહી છે. (તે) પુરાતન (જૂનું) છે, અથવા 'પુરાણ' એ (તેની) જાતિનો શબ્દ[1] છે. (તે) વેદની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતું આવે છે, બીજા મતોની પેઠે આમાં વેદનો વિરોધ નથી 'જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ પુરુષોત્તમની જ કથા છે. ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે જેમાં (તેવું આ છે). ભગવાન વેદવ્યાસે ઋષિના જ્ઞાન (સમાધિ) થી અનુભવ કરીને (આ) કહેલું છે. ૪૦

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥

લોકોના કલ્યાણ માટે ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર કલ્યાણના સ્થાનરૂપ ઉત્તમ (પુરાણ રચ્યું શ્લોક ૪૦). તે આ (પુરાણ) જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ (પોતાના) પુત્રને ભણાવ્યું. ૪૧

સર્વત્ર રહેલ ભકત[2] લક્ષ્મી શ્રવણ કરતી હોવાથી સર્વની મુકિત થાય, (સર્વને) ધનપ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ થાય તે માટે (આ) ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ (થએલી). પોતાથી[3] ગુણથી અને અર્થથી ઉત્તમ (હોવાનું) 'ઉત્તમ' વિશેષણથી કહ્યું. (સૂતને) પોતાને જ્ઞાન (કેવી રીતે થયું તે) જણાવવા પરંપરા કહે છે. વ્યાસે

૧ પુરાણપણું જાતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ 'લક્ષ્મી શ્રવણ કરે તેથી કલ્યાણ કેમ થાય ?' તે જણાવવા 'ભકત' એમ કહેલ છે. ભકત શ્રવણ કરે તેથી ભકિતથી કલ્યાણ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ 'સાર સાર કાઢેલો છે' (૧. ૩. ૪૨) એમ કહેલ હોવાથી પોતાથી ઉત્તમ છે, વાસ્તવ વસ્તુ તેનાથી જણાય છે (૧. ૧. ૨.), તેથી ગુણથી ઉત્તમ છે, અર્થ ભગવાન હોવાથી અર્થથી ઉત્તમ છે. (પ્ર)

શુકને વેદની પેઠે (તે) ભણાવ્યું. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી ' પુત્રને ' ભણાવ્યું. જિતેંદ્રિયપણું અને જ્ઞાન આમાં અંગ છે. તે (ગુણ) ઉત્તમ હોય તો ભાગવત ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા અભિપ્રાયથી ' જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ' એમ કહેલું છે. ૪૧

બીજા પ્રમાણ સંબંધી ચિંતા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ।
स च संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।
प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥

સર્વ વેદો અને ઇતિહાસોનો સાર સાર કાઢેલું (ભણાવ્યું શ્લોક ૪૧), અને તેમણે ગંગાના કાંઠે અન્ન તજી મરવા બેઠેલા, ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા મહારાજ પરીક્ષિતને તે સંભળાવ્યું. ૪૨

ત્રણ વર્ણવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદ છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો (નો ઉદ્ધાર કરવા) માટે ઇતિહાસ છે. (ભાગવતમાં તે) બંનેનો સાર કાઢેલ હોવાથી (તે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારૂં છે. ' અને તેમણે...' શબ્દોથી પરંપરા કહે છે. (અર્થ) સ્પષ્ટ છે. ' પ્રાયઃ ' એટલે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ, ' ગંગાકાંઠે ' શબ્દથી દેશનું ઉત્તમપણું (કહેલ છે). ' ઉત્તમ ઋષિઓથી (વીંટાએલા)' શબ્દથી સત્સંગ કહેલ છે. ૪૨

' ધર્મ કોના શરણે ગયો ? ' એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥

ધર્મ જ્ઞાન વિગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિમાં ઢંકાઇ ગએલી દૃષ્ટિવાળાઓ માટે હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. ૪૩

ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયો. (અહીં) રહ્યો હોત તો (કોને) શરણ (ગયો તે) ની ચિંતા રહે. કલિ અંધકાર સમાન છે. તેનાથી જેઓની દૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગએલી છે. પરંતુ જેઓ આંધળા નથી, (અને) પોતાથી દુષ્ટ નથી, (તેઓને) ફરી ધર્મ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવા હમણાં (આ) પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. (પહેલાં) હતો તે જ લોકમાં પ્રકટ થયો છે. એવો અર્થ છે. ૪૩

પોતાને (ભાગવતની) પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ।
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।
सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४४ ॥

અને હે વિપ્રો ! ત્યાં ઘણા તેજવાળા વિપ્રર્ષિ કહેતા હતા ત્યારે તેમની કૃપાથી ત્યાં બેઠેલો હું (તે) ભણ્યો. તે હું જેવું ભણ્યો તેવાનું (મારી) બુદ્ધિ પ્રમાણે તમને શ્રવણ કરાવીશ. ૪૪

'હે વિપ્રો !' એ સંબોધનથી એમ (જણાવ્યું છે કે) શુક સર્વને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી પ્રથમ (તેમણે) પૂર્ણ કર્યો. અને હવે (તેનું) ફરી સ્મરણ કરાવીને તમે પૂર્ણ કરો છો. (શુક) લૌકિક ન હતા એમ જણાવવા 'ઋષિ' કહેલ છે, અને ભવિષ્યમાં (તેનો) પ્રકાશ થાય તે માટે સંદેહ વિનાનો અર્થ કહ્યો. તેથી 'ઘણા તેજવાળા' એમ કહેલું છે. ઘણો હતો 'તેજઃ' જ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમનો (તેવા હતા), અથવા સર્વજ્ઞ હતા એમ જણાવવા બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે (તેમનું) ઉત્તમ તેજ જણાવવા ('ઘણાં તેજવાળા' કહેલા છે). પછી ભાગવત સર્વના જાણવામાં આવ્યું એમ 'અને (ત્યાં બેઠેલો) હું ભણ્યો' શબ્દોથી કહેલ છે બધાએ ભણ્યા અને હું પણ (ભણ્યો). ત્યાં ઉપદેશ (થતો હતો તે) સભામાં પ્રસંગને લીધે મેં શ્રવણ કર્યું ન હતું, પરંતુ શુકની કૃપાથી ત્યાં બેસીને, (તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં બેઠેલાએ (મેં શ્રવણ કર્યું હતું). ઉપદેશથી જેને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તેવો હું વઃ તમને અધ્યયનમાં દોષ ન રહે તેવી રીતે તેની અંદર યથામતિ મારી બુદ્ધિ (હશે તે) પ્રમાણે (શ્રવણ કરાવીશ). આ (વાક્યથી સૂતને) ગર્વ ન હોવાનું (જણાવ્યું), (અને) (તેના) કહેવાથી પણ અધિક આનો[1] અર્થ છે એમ જણાવ્યું. ૪૪

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

---

૧ 'આનો' એટલે ભાગવતનો. (પ્ર)

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥
અધ્યાય ચોથો

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्वाधिकारतः ।
त्रिभिः कृतो द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमत्वतः ॥ १ ॥

मध्यमाधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते ।
नारदस्याऽधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चिन्ताकुलत्वतः ॥ २ ॥

એવી રીતે (સૂતે) પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભાગવતના અર્થનો નિર્ણય ત્રણ (અધ્યાયો)થી કર્યો. બીજામાં તો ત્યાગ કરવા યોગ્ય-પણું સમાન હોવાથી મધ્યમ અધિકારમાં જે શાસ્ત્ર છે તે અહીં નારદ[2] અધિકારી હોવાથી અને શ્રવણ કરનાર ચિંતાથી આકુલ થએલ હોવાથી અહીં કહેવામાં આવે છે. કા. ૧. ૨.

तत्राध्याये चतुर्थ तु व्यासचिन्ता निरूप्यते ।
उत्तमप्रक्रियायाश्च वक्तुर्हेतुनिरूपणात् ॥ ३ ॥

તે પૈકી ચોથા અધ્યાયમાં તો વ્યાસની ચિંતા કહી છે, કારણ કે ઉત્તમ પ્રકરણના વક્તા (શુક) હોવાનું કારણ કહેલું (કહેવાનું) છે. કા. ૩

ગયા પ્રકરણમાં પોતાના અધિકારને અનુસરીને (સૂતે) શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો. તેમાં મૂલ તરીકે ભાગવત કહ્યું. જે ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી સૂતને આ શાસ્ત્રાર્થ જાણવામાં આવ્યો, અમારે પણ તેનું જ શ્રવણ કરવું, એવા અભિપ્રાયથી શૌનક સૂતને પ્રશ્ન કરે છે, એમ વ્યાસ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ व्यास उवाच ॥ વ્યાસ કહે છે :—

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।
वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

---

૧ ધર્મ ન જણાય તેવી રીતે ઉપકાર કરનારો છે, અને ફલ ચોક્કસ થતું ન હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેવો ધર્મ આ બીજા પ્રકરણમાં પણ તેવો જ છે. (प्र)

૨ નારં નરના સંબંધવાળું જ્ઞાન ददाति આપે તે નારદ, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નારદનો જ્ઞાન આપવાનો અધિકાર છે. આ અધ્યાય પૂરો થતાં તે જણાશે. (प्र)

૩ 'કારણ' વૈરાગ્ય. આ અધ્યાયના ચોથા અને પાંચમા શ્લોકથી તે જણાશે. (प्र)

અને હે વિપ્રો ! ત્યાં ઘણા તેજવાળા વિપ્રર્ષિ કહેતા હતા ત્યારે તેમની કૃપાથી ત્યાં બેઠેલો હું (તે) ભણ્યો. તે હું જેવું ભણ્યો તેવાનું (મારી) બુદ્ધિ પ્રમાણે તમને શ્રવણ કરાવીશ. ૪૪

'હે વિપ્રો !' એ સંબોધનથી એમ (જણાવ્યું છે કે) શુક સર્વને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી પ્રથમ (તેમણે) પૂર્ણ કર્યો. અને હવે (તેનું) ફરી સ્મરણ કરાવીને તમે પૂર્ણ કરો છો. (શુક) લૌકિક ન હતા એમ જણાવવા 'ઋષિ' કહેલ છે, અને ભવિષ્યમાં (તેનો) પ્રકાશ થાય તે માટે સંદેહ વિનાનો અર્થ કહ્યો. તેથી 'ઘણા તેજવાળા' એમ કહેલું છે. ઘણો હતો 'તેજઃ' જ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમનો (તેવા હતા), અથવા સર્વજ્ઞ હતા એમ જણાવવા બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે (તેમનું) ઉત્તમ તેજ જણાવવા ('ઘણાં તેજવાળા' કહેલા છે). પછી ભાગવત સર્વના જાણવામાં આવ્યું એમ 'અને (ત્યાં બેઠેલો) હું ભણ્યો' શબ્દોથી કહેલ છે બધાએ ભણ્યા અને હું પણ (ભણ્યો). ત્યાં ઉપદેશ (થતો હતો તે) સભામાં પ્રસંગને લીધે મેં શ્રવણ કર્યું ન હતું, પરંતુ શુકની કૃપાથી ત્યાં બેસીને, (તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં બેઠેલાએ (મેં શ્રવણ કર્યું હતું). ઉપદેશથી જેને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તેવો હું વઃ તમને અધ્યયનમાં દોષ ન રહે તેવી રીતે તેની અંદર યથામતિ મારી બુદ્ધિ (હશે તે) પ્રમાણે (શ્રવણ કરાવીશ). આ (વાકયથી સૂતને) ગર્વ ન હોવાનું (જણાવ્યું), (અને) (તેના) કહેલાથી પણ અધિક આનો[1] અર્થ છે એમ જણાવ્યું. ૪૪

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

---

૧ 'આનો' એટલે ભાગવતનો. (પ્ર)

એ પ્રમાણે બોલતા સૂતની ઘણી સ્તુતિ કરીને, લાંબા સમય સુધીનો સત્ર કરનાર મુનિઓના વૃદ્ધ બહુ ઋચાઓ જાણનાર કુલપતિ શૌનકે તેને કહ્યું. ૧

બધા સ્થલે વકતાનું વાકય પૂરૂં થયા પછી શ્રોતા પ્રશ્ન કરે. અહીં તો ઘણી ઉત્કંઠા હોવાથી (વકતાનું વાકય) પૂરૂં થયા પહેલાં જ પ્રશ્ન કરે છે એમ 'બોલતા' શબ્દથી કહેલું છે. (સૂત શાસ્ત્રાર્થ જાણતો હશે એવા)* માત્ર સંભવથી પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં, (તેણે) મૂલ સહિત શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો, ત્યારે વકતામાં ઘણી શ્રદ્ધા (થવા) થી (તેની) ઘણી સ્તુતિ કરી એમ 'ઘણી સ્તુતિ કરીને' શબ્દથી કહેલ છે. (આ) ઘણી સ્તુતિ ગ્રંથની બહાર† છે. પહેલાં (શાસ્ત્રાર્થ જાણવાની) ઈચ્છા ઘણી બલવાન હોવાથી બધાઓએ પ્રશ્ન કરેલ. હવે કાંઈક ઉત્તમ છે એમ જાણીને અને મનનથી તેનો નિર્ણય કરીને, અને એક હજાર વર્ષે ભગવાનનો અવતાર થશે એવો નિશ્ચય હોવાથી અને તે માટે જ સત્રનો આરંભ કરેલ હોવાથી, કોલાહલ (થશે તો) સારી રીતે શ્રવણ નહીં થાય એવા (વિચારથી) સર્વના સાંભળતાં તે (યજ્ઞ) ના સંબંધવાળા દેવતાનાં સ્વરૂપને જાણનાર શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો, એવો અર્થ છે. 'વૃદ્ધ' એટલે જ્ઞાનથી વૃદ્ધ. તે કુલનો એટલે ઋષિકુલનો 'પતિ' એટલે નાયક હતો. જ્ઞાનથી વૃદ્ધ થાય ત્યારે બુદ્ધિનો નિર્ણય થાય. ભવિષ્યમાં પ્રચાર (કરવા) માટે કુલાચાર્યના વચનમાં વિશ્વાસ રહે છે, એમ 'વૃદ્ધ' અને 'કુલપતિ' એ શબ્દોથી જણાવ્યું છે. ૧

(૧) ભાગવત વિષે, (૨) રચનાર વિષે, (૩) વક્તા વિષે અને (૪) શ્રોતા વિષે એવા ચાર પ્રકારનો અહીં પ્રશ્ન છે. તે પૈકી પહેલા (પ્રકાર) નો નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ શૌનક ઉવાચ ॥ શૌનક કહે છે :—

सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ।
कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥ २ ॥

હે સૂત! હે સૂત! હે મોટાં ભાગ્યવાળા! હે (કથા) કહેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! ભાગવતની પવિત્ર કથા જે શુકે કહી, તે અમારા માટે કહો. ૨

'હે સૂત! હે સૂત' એમ આદર (દર્શાવવા) માટે બે વાર કહેલું છે. 'હે મોટાં ભાગ્યવાળા!' સંબોધન (એમ જણાવવા કરેલું છે કે) તમારૂં તો મોટું ભાગ્ય છે કે તમે ભાગવતની કથાનું શ્રવણ કરેલું છે. 'नः' અમારા માટે (કહો). અમે માત્ર શ્રવણ કરનારા નથી, પરંતુ અમને ભાગવત આપો, એમ (જણાવવા 'नः' શબ્દ) ચોથી વિભકિતમાં યોજેલ છે. (કથા) કહેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ નિર્ણય હોવાથી

* અધ્યાય ૩. શ્લોક ૬, ૭, ૮ થી આવો સંભવ જણાય છે.

† આ ગ્રંથમાં તે સ્તુતિ જણાવી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

(' वदतां वर ' શબ્દોનો) પાણિનિ. ૨. ૨. ૨૦ પ્રમાણે સમાસ કરેલો નથી. (કથા) કહેનારાઓમાં તમે જ શ્રેષ્ઠ છો. જે કથા શ્રવણ થઈ ત્યારે તમે આવો શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો, તે જ કથા કહો. ' પવિત્ર ' એટલે શાસ્ત્રમાં (શ્રવણ કરવાની) આજ્ઞા હોવાથી (કથા) યજ્ઞની પેઠે ધર્મરૂપ છે. यत् જે કારણથી ભગવાન શુકે તે કહી, એમ શ્રદ્ધા વધારે હોવાનું કારણ (કહેલું છે). શુક મુક્ત છે અને ' ભગવાન ' હોવાથી પૂર્ણ ગુણવાળા છે. ૨

નીચેના શ્લોકથી બીજો પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે) :—

कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ।
कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान्संहितां मुनिः ॥ ३ ॥

આ (કથા) કયા યુગમાં, કયા સ્થાનમાં અને કયા પ્રયોજનથી પ્રવૃત્ત થઈ ? શાથી પ્રેરાએલા મુનિ કૃષ્ણે (વ્યાસે) સંહિતા રચી ? ૩

રચનારને સામગ્રીની જરૂર હોવાથી, રચનારના પ્રશ્નમાં સામગ્રીનો પ્રશ્ન પણ (કરેલો છે). કાલ, દેશ અને પ્રયોજન સામગ્રી છે અને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર (સામગ્રી છે). (કાલ, દેશ અને પ્રયોજન એ) ત્રણમાં આ પ્રવૃત્ત થઈ એવો સંબંધ છે. (૧) આ કયા યુગમાં પ્રવૃત્ત થઈ ? અને (૨) કયા સ્થાનમાં અને (૩) કયા પ્રયોજનથી પ્રવૃત્ત થઈ ? અહીં જેમ ચિત્ત વ્યગ્ર રહે છે તેમ ન રહે એ પ્રયોજન છે. અને (૪) કોઈથી (મુનિને) પ્રેરણા થએલી હશે, અને શા પ્રયોજનથી પ્રેરણા કરેલી ? પ્રવૃત્તિ વિષે ત્રણ પ્રશ્નો (કર્યા), અને રચવાના[1] સંબંધી એક (પ્રશ્ન કર્યો). (વ્યાસ) મુનિ હોવાથી મનનની બંધી કરે તેવી સંહિતા કેમ રચી ? ૩

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી ત્રીજો (પ્રશ્ન) કહે છે (કરે) છે:—

तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

તેમના પુત્ર મોટા યોગી, સમદૃષ્ટિવાળા, સંદેહરહિત જ્ઞાનવાળા, એકાંતમાં રહેવાની બુદ્ધિવાળા, નિદ્રારહિત, છૂપા રહેનારા, મૂઢ હોય તેવા જણાતા. ૪

(શુક) વક્તા તરીકે ઉત્તમ હોવાથી, (તેમના) ભણનાર હોવાના કારણના સંદેહો અહીં કહ્યા નથી, અને તે આગળ કહેવાના છે. ' મોટા યોગી ' એટલે સમાધિમાં રહેનાર હતા. આરંભમાં યોગ દુઃખ આપનારો પણ હોય છે, પરંતુ વૃદ્ધિ પામે સુખ આપનારો થાય છે. તેવા (મોટા યોગી) કથા કહે તે અયોગ્ય છે, એવો

૧ આ પ્રેરણા કરનાર સંબંધી પ્રશ્ન છે. (प्र)

ભાવ છે. વળી (તે) 'સમદૃષ્ટિવાળા', બ્રહ્મ જાણનાર હતા એવો અર્થ છે, અને (કથા) કહેવાતું ઊંચી નીચી બુદ્ધિવાળાઓથી થઈ શકે તેવું છે. વળી (તે) સંદેહરહિત જ્ઞાનવાળા, સાંખ્યમાં કહેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા હતા. 'निर्गताः' નીકળી ગયા છે विकल्पाः પ્રાકૃતસંદેહો જેમના (તેવા હતા). વળી 'એકાંતમાં રહેવાની બુદ્ધિવાળા' એકાંતમા (રહેવાની છે) બુદ્ધિ જેમની, તેવા વૈરાગ્યવાળા હતા. વળી 'उन्निद्रः' જતી રહી છે નિદ્રા જેમની તેવા (હોવાથી), સ્વપ્નમાં જણાતાં દુઃખો જતાં રહે એવી જરૂર વિનાના[1] પણ હતા. વળી 'છૂપા રહેનારા' સંગથી બહુ ચિંતા થાય તેવા હતા, અને તેથીજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા ન હતા, પરંતુ મૂઢ હોય તેવા ईयते જણાતા. ૪

વળી જેમાં બહારના કોઇ પદાર્થનું ભાન ન રહે, તેવી સમાધિમાં રહેનારા શુક) બહારના (પદાર્થો) ના ભાન વિનાના હતા એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં આખ્યાન કહે છે :—

दृष्ट्वाऽनुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं
देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ।
तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवाऽस्ति
स्त्रीपुम्भिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥

પુત્રની પાછળ જતા ઋષિને નગ્ન ન જોવા છતાં દેવીઓએ લજ્જાથી (વસ્ત્રો) પહેર્યાં. પુત્રની (લજ્જાથી) ન (પહેર્યાં), તે અદ્‌ભુત (કાર્ય) જોઇને મુનિએ પૂછ્યું ત્યારે (તેઓએ) કહ્યું (કે) તમને સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ (જણાય) છે, પરંતુ વિવિક્ત દૃષ્ટિવાળા પુત્રને (તેવો ભેદ જણાતો) નથી. ૫

આ વિષયમાં એવી (નીચે પ્રમાણે) કથા છે. કોઈક સમયે સરોવરમાં નગ્ન અપ્સરાઓ સ્નાન કરતી હતી. ત્યાં નગ્ન પુત્રની પાછલ જતા વ્યાસને જોઈને તેમણે વસ્ત્રો પહેર્યાં, તેથી વ્યાસને સંદેહ થયો (કે) મને નગ્ન નહીં એવા ઘરડાને જોઈને કેમ (આમણે) વસ્ત્રો પહેર્યાં, (અને) જુવાન પુત્રને નગ્ન જોઈને (પહેર્યાં) ન હતાં. એવા સંદેહને લીધે (વ્યાસે) તેઓને પૂછ્યું. તેઓએ ઉત્તર એવો (આપ્યો) કે તમને સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ (જણાય) છે, પણ પુત્રને (જણાતો) નથી. જો કે વ્યાસને સંદેહ વિનાનું (શાસ્ત્રોના) શબ્દોનું જ્ઞાન અને (ભગવાનનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન (હતાં), છતાં પણ અધિકારી હોવાથી તેમને બહારનું ભાન હતું. પુત્ર તો સદા સમાધિ ચલાવી રહેતા હોવાથી તેમને બહારનું ભાન ન હતું. 'વિવિક્ત દૃષ્ટિવાળા' વિશેષણથી તે કહેલું છે. 'વિવિક્ત' એટલે ભગવાન સિવાયના સ્પર્શ વિનાની દૃષ્ટિ

---

૧ આ બ્રહ્મ જાણનાર હોવાનું પોષણ કરનારું છે. (प्र)

હતી જેમની તેવા (શુક હતા). એવી રીતે ભગવાનની કથામાં અડચણ કરનારા આઠ* ગુણો (શુકમાં) હોવાથી (તેમણે) કથા કેમ કહી ? એવો (પ્રશ્ન છે). ૫

' જો કે (શુક) સંન્યાસીનો ધર્મ આચરતા હોવાથી (સંન્યાસીએ) કીડાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર ફરવું, એ વચન પ્રમાણે (તે) સમાધિમાંથી ઉઠેલા (હોય ત્યારે) કોઈ તેમને જોઈને આગ્રહથી પ્રાર્થના કરે તો કહે એમ ન માનવું, (કારણ કે) ' આ મોટા પુરુષ છે ' એમ લોકોને ઓળખાવે એવો ગુણ આમનામાં ન હતો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

कथमालक्षितः पौरैः सम्प्राप्तः कुरुजाङ्गलान् ।
उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ॥ ६ ॥

કુરુજાંગલ દેશમાં આવેલા ગજસાહ્વયમાં ગાંડા મૂંગા અને મૂર્ખની પેઠે ફરતા (શુક) શહેર વાસીઓથી કેમ ઓળખાયા ? ૬

કુરુજાંગલદેશ એટલે હસ્તિનાપુર દેશ. આ સર્વ તરફથી ' આ શુક છે ' એમ શહેરવાસીઓથી (કેમ ઓળખાયા) ? કારણ કે શહેરમાં રહેવાથી બુદ્ધિ વાંકી (ઊંધી) થાય છે. બહારની સ્થિરતાથી, વચનથી અને સદાચારથી એમ ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન થાય. તે ત્રણ (ગુણો શુકમાં) ન હતા એમ ' ગાંડા મૂંગા અને મૂર્ખ પેઠે (ફરતા) ' શબ્દથી કહેલ છે. ' गजेन ' હાથીની સમાન ' आह्वयः ' નામ છે જેનું તે ' ગજસાહ્વય ' (હસ્તિનાપુર) (એ) નગરના નામની વ્યુત્પત્તિથી એમ જણાય છે કે ત્યાં રહેનારા મદવાળા હતા. તેથીજ ઓળખાવાનો ભય ન હોવાથી અને (હસ્તિનાપુર) ઉત્તમ તીર્થ હોવાથી શુક (ત્યાં) ભમતા હતા. ૬

कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
संवादः समभूत्तात तत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥

અને પાંડુના સંતાન રાજર્ષિને મુનિ સાથે સંવાદ જેમાં આ સાત્વતી શ્રુતિ (થઈ) તે કેવી રીતે થયો ? ૭

નગરમાં કોઇકે (શુકને) ભલે ઓળખ્યા હોય, છતાં પણ રાજા સાથે સંવાદ થવો અયોગ્ય છે. રાજા રાજર્ષિ હોવાથી (તેને) અનાચારવાળાઓમાં શ્રદ્ધા ન હોય; અને શુક મુનિ હોઇ સર્વ જાણનાર હોવાથી સંવાદ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જાય નહીં; અને તે સંબંધ ઘણા સમય સુધીનો હોવાનું સંભવે છે. ' જેમાં આ સાત્વતી શ્રુતિ (થઈ) ' શબ્દોથી તે કહે છે. (' સાત્વતી શ્રુતિ ' એટલે) વૈષ્ણવોનો વેદ. ૭

* શ્લોક ૪ માં કહેલા સાત વિશેષણોથી જણાવેલા સાત ગુણો, અને વિવિક્ત દષ્ટિવાળા હોવું એ આઠ ગુણો, શુકને કથા કહેવાનું પ્રયોજન ન હતું એમ જણાવે છે. છતાં તેમણે કથા કેમ કહી ? એવો પ્રશ્ન છે.

स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

કારણ કે તે મહાભાગ્યવાળા ગૃહસ્થાશ્રમવાળાના ઘરોમાં તેમના અશ્રમને તીર્થ કરતા માત્ર ગાય દોહાય તેટલોજ સમય રાહ જૂએ છે (રોકાય છે.). ૮

અથવા (સંવાદ) ભલે થયો હોય, છતાં પણ ગાય દોહાય તેટલા સમયથી વધારે સમય સુધી સંન્યાસીએ ગૃહસ્થના ઘરમાં રહેવું અયોગ્ય છે. તે રહેવાનું પણ આનંદ માટે નહીં, તેમ (આનંદ માટે રહેવાનું) હોય તો આનંદ પૂર્ણ થાય તે માટે લાંબા સમય સુધી રહેવાનું પણ સંભવે, પરંતુ ગૃહસ્થોના આશ્રમને તીર્થ કરતાં (રહેવાનું હોય છે). ઘરમાં[1] મેધા બુદ્ધિ ઘણી પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અને તેમને જ ભવિષ્યમાં તેવી રીતે સંન્યાસ (લેવાનો હોય છે). તેમ હોવાથી પહેલાંનો દોષ રહેલો હોવાથી અને સંગના[2] દોષને લીધે (સંન્યાસનો) અધિકાર (થતો નથી). તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ તીર્થ નથી તેને પણ પરમહંસો (સંન્યાસીઓ) તીર્થ કરે છે. પછી બંને* દોષો દૂર થાય છે એમ આ શ્લોકથી કહે છે; કારણ કે જેમ ગાય ધર્મ (કરવા) માટે દોહવામાં આવે તેટલો સમય (દોહનારના) આગ્રહને સહન કરે છે, તેવી રીતે જગતના મિત્રો (સંન્યાસીઓ) એ પણ સહન કરવો જોઈએ એવો 'हि' 'કારણ કે' શબ્દનો અર્થ છે. આ સ્થિતિ ઘણાં ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવવા 'મહાભાગ્યવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. ૮

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી શ્રવણ કરનાર સંબંધી પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે):—

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।
तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥

હે સૂત ! અભિમન્યુના પુત્રને ઉત્તમ ભક્ત કહે છે. તેનો ઘણો આશ્ચર્યકારક જન્મ અને (તેનાં) કર્મો અમને કહો. ૯

पितृनाम्ना महत्त्वं हि मातृनाम्ना तु हीनता ।
इति सर्वत्र बोद्धव्यं श्रीभागवतेऽपि च ॥ ४ ॥

પિતાના નમથી સરસાઈ, (અને) માતાના નામથી હલકાઈ (કહેવાય છે), એમ સર્વ સ્થલે અને શ્રીભાગવતમાં પણ જાણવું. કા. ૫

---

૧ આ ભાગથી ગૃહસ્થાશ્રમને તીર્થ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)
૨ 'ઘરોમાં' શબ્દથી સૂચવેલો સંગદોષ. (प्र)
* ઘણી પ્રવૃત્તિ હોવી અને સંગ, એ બે દોષ. (प्र)

अभितः સર્વ તરફ मन्युः ક્રોધ છે જેને, (તે અભિમન્યુ), પણ (તેને) અંદર (ક્રોધ) નથી. અને આ (ક્રોધ) ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, અને (તેને) અંદર ક્રોધ ન હોવાથી તે વૈષ્ણવ છે. ' હે સૂત ! ' એ સંબોધનને વૃત્તાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાનું (જણાવવા કરેલ છે). લોકના આચરણનો ત્યાગ કરીને માત્ર ભગવાનમાં જ ચિત્ત પરોવે તે ' ઉત્તમ ભકત '. અથવા ' (હરિ) જેનાં હૃદયનો ત્યાગ કરતા નથી ' ૧૧. ૨. ૫૫ (તે ઉત્તમ ભકત). ' કહે છે ' શબ્દથી (તે) સર્વ લોકોમાં (તેવો) પ્રસિદ્ધ (હોવાનું કહેલ છે). પહેલાં જ તેવા (ઉત્તમ ભકત) ની ભાગવતથી જે ઉત્તમતા થઈ તે જાણવા માટે પહેલાનાં ગુણ સંબંધી ઉત્તરાર્ધથી પ્રશ્ન કરે છે. જેમાં ઘણું આશ્ચર્ય છે તેવો (તેનો જન્મ હતો), કારણ કે ગર્ભમાંથી મરેલો પડેલો તે ફરી જીવતો થએલ. ભારત વિગેરેમાં એવી જ કથા છે. (તે જન્મ અને) કલિને વશ કર્યો તે વિગેરે કર્મો (કહો). ૯

વૈષ્ણવને મરણ સુધી અન્ન તજવું યોગ્ય નથી, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः ।
प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥

પાંડવોના માનને વધારનાર તે સમ્રાટ રાજાઓ (ની લક્ષ્મી) થી પણ અધિક લક્ષ્મીનો અનાદર કરીને કયા પ્રયોજનથી ગંગા કાંઠે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેઠો ? ૧૦

પરીક્ષિતમાં લૌકિક ઉત્તમપણું પણ હતું. (તે) ' सम्राट् ' ચક્રવર્તી હતો. પાંડવોના માનને પણ વધારનાર હતો. પાંડવોની કીર્તિથી આની થઇ નથી પણ તેથી ઉલટું (આની કીર્તિથી પાંડવોની કીર્તિ વધી હોવાનું) થએલ છે. ગંગાથી જ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, (તેથી) ગંગા કાંઠે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવાથી શું (ફલ) ? (તેનો) પરાજય થવાનું તો સંભવતું જ ન હતું, કારણ કે રાજાઓ (ની લક્ષ્મી) થી પણ અધિક લક્ષ્મી હતી જેની (તેવો તે) તે (લક્ષ્મી) નો પણ અનાદાર કરીને (ગંગા કાંઠે બેઠો). એ પ્રમાણે લોકે અને વૈષ્ણવે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવું અયોગ્ય છે. ૧૦

વળી લજ્જા તો સર્વથી મોટી છે, ખાસ કરીને પોતાના (જેવા) ઓમાં. તેથી રાજાઓની મધ્યે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી કેમ બેઠા ? એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

नमन्ति यत्पादनिपीठमात्मनः शिवाय हाऽऽनीय धनानि शत्रवः ।
कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥

અહો ! શત્રુઓ પોતાનાં કલ્યાણ માટે ધનો લાવીને જેમના ચરણના આસનને નમન કરતા હતા, તે જુવાનવીરે, હે વહાલા ! ન તજી શકાય તેવી લક્ષ્મીનો પ્રાણો સાથે ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કેમ કરી ? ૧૧

ચરણનાં આસન અથવા પાદુકાઓને દેશમાં સર્વ સ્થલે (થી) આના સિંહાસને જઈને પોતાના અપરાધને કાઢી નાખવા માટે ધનો લાવીને શત્રુઓ પણ પોતાનાં કલ્યાણ માટે નમન કરે છે, એવો (અર્થ છે). ह શબ્દ આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે): (શત્રુઓનો) પ્રદેશ તો પહેલાં જ (પરીક્ષિતે) હરી લીધેલો, અને (તેઓ) પોતે સંકટમાં પડેલા (હોવાથી) પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવા ધનો આપે છે, એવો અર્થ છે. આ ધન તેનો પુરુષાર્થ ન હતો એમ ન માનવું, કારણ કે (તેનામાં) વીરરસ હોવાથી તે વીર હતો. વીરને (મરણ સુધી) અન્નનો ત્યાગ કરી મરવું શરમ-જનક છે.

વળી લોકમાં ધન માટે અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તે (એ પ્રમાણે અન્નનો ત્યાગ કરવા) માં સાર્વભૌમ લક્ષ્મીનો ત્યાગ થતો હોવાથી (પરીક્ષિતે) ધન માટે (તે કરેલ) ન હતું, અને ધન માટે (તેમ કર્યું) હોત, તો લક્ષ્મીનો ત્યાગ કેમ કર્યો (કરે) ? એવો (અર્થ છે), અને તે પણ પ્રાણ સાથે (ત્યાગ કેમ કરે) ? અને (તેમ કરવાથી મળેલું ધન) કોણ ભોગવે ? લોકમાં પ્રાણ કરતાં પણ ધન તજવું કઠણ છે, કારણ કે ચોરો બિગેરેમાં (તેવો) નિર્ણય (થએલ) છે, તેમાં પણ જુવાનને માત્ર તેની ઇચ્છા થવી પણ દુર્લભ છે, તો પછી તેવું કરે તો કેમજ ? (પરીક્ષિતે તેવું કર્યું એ) સાચી વાર્તા હોવાથી 'अहो' શબ્દથી આશ્ચર્ય (દર્શાવેલ છે). ૧૧

પ્રાયશ્ચિત વિગેરેથી પરલોક પ્રાપ્ત કરવા માટે તો વૈષ્ણવો મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસતા નથી, પરંતુ જીવે છેજ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतःकलेवरम् ॥ १२ ॥

જે ઉત્તમશ્લોકમાં ચિત્ત રાખનારા પુરુષો છે તેઓ લોકનાં કલ્યાણ માટે, સમૃદ્ધિ માટે (અને) સત્તા માટે જીવે છે, પોતાના માટે જીવતા નથી. તેણે નિરાશ થઇને બીજાના આશ્રયરૂપ કલેવરનો શા માટે ત્યાગ કર્યો ? ૧૨.

ગફલતથી મોટાં પાપનો સંબંધ થયો હોય ત્યારે પણ વૈષ્ણવે દેહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. તેઓ (વૈષ્ણવો) પોતામાં સેવા કરવાની શક્તિ ન હોય તો પણ તેમને પૂછીને લોકો (સેવા) કરે તેવું સંભવે છે. તેથી તેઓ જીવે તેજ સર્વનું કલ્યાણ

કરનારું છે. ' शिवम् ' એટલે શાંત સુખ ' भवः ' એટલે સમૃદ્ધિ, ' રાજાઓ સદા સફળ વીર્યવાળા છે ' એ વાકય પ્રમાણે લોકમાં પુત્ર પૌત્ર વિગેરેની વૃદ્ધિ ' भूतये ' એટલે સત્તા માટે. અણિમા વિગેરે આઠ પ્રકારની સત્તાઓ ભગવાનની સેવામાં–' મહા-પુરુષની પૂજાનું (ફલ) ' એ વાકય પ્રમાણે પ્રસંગથી (એની મેળે) જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સર્વને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનાર દેહનો ત્યાગ (કરવો) અયોગ્ય છે.

વળી નિરાશાથી દેહ વિગેરેનો ત્યાગ–'ભૂતો (પ્રાણીઓ) ને અભય અભય (થાય તેમ કરવું) ' એ વાકય પ્રમાણે પ્રાણીઓના હિત માટે કરાય અને તે વૈષ્ણવોના સંબંધમાં ઉલટું છે એમ ' નિરાશ થઇને બીજાના આશ્રયરૂપ[1] (કલેવરનો ત્યાગ શા માટે કર્યો) ' એ શબ્દોથી કહેલ છે. નિરાશાનાં કારણનો[2] જ ત્યાગ કરવો, પરંતુ કલેવરનો (ત્યાગ) ન કરવો. કોઇક[3] (રાજા) નો જ ધર્મ નિરાશા કરાવનારો હોય છે. कले અસ્પષ્ટ મધુર (રસ) માં वरम् (ઉત્તમ), એવી (' કલેવર ' = શરીર) નામની વ્યુત્પત્તિથી (શરીર) અસ્પષ્ટ મધુર રસ પ્રકટ કરનાર છે એમ જણાય છે, અને તે ભક્તિરસ છે; કારણ કે બીજો* રસ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભક્તિરસ પ્રકટ કરનારા શરીરનો ત્યાગ (પરીક્ષિતે) કેમ કર્યો એવો અર્થ છે. ૧૨

એ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ।
मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥

જે કાંઇ અહીં પૂછેલું છે તે સર્વ અમને કહો. વેદ સિવાયની વાણીના વિષયનો તમે પાર પામેલા છો એમ માનું છું. ૧૩

એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછેલ હોવા છતાં પહેલાં પૂછેલા દુર્બળ (ઓછા જરૂરી) નથી, તે ' સર્વ (કહો) ' શબ્દથી કહેલું છે. ' મારો પરિચય તો ભાગવતના અર્થ સાથે છે, બીજા સાથે નથી ' એમ ન કહેશો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે, પરંતુ ત્રણ

---

૧ બીજાઓ જેને શરણ આવેલ છે તેવું. (प्र)

૨ ' રાજાઓની આજીવિકા કર લેવાથી દંડ કરવાથી અને શુલ્ક વિગેરેને લીધે ભયંકર છે એવા વિચારથી લાંબા યજ્ઞના બાનાથી ત્યાગ કર્યો ' એ વાકય પ્રમાણે નિરાશા (અથવા વૈરાગ્યનાં) કારણનો જ ત્યાગ કરવો. (प्र)

૩ ' રાજાનો ધર્મ પણ શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી નિરાશા થાય જ ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એવો વિચાર થાય, ત્યારે પણ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, પણ દેહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. (प्र)

* બીજા રસો લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અસ્પષ્ટ નથી. બહુવચનના અર્થમાં એક વચન યોજેલું જણાય છે.

વર્ણવાળામાં* (તમે) ન હોવાથી વેદનો પરિચય (તમને) નથી, તે 'વેદ સિવાય' શબ્દોથી કહેલ છે. ૧૩

પહેલા પ્રશ્નનો બીજા સ્કંધોમાં ઉત્તર (અપાશે). ત્રીજો અને ચોથા પ્રશ્નોનો ઉત્તમ પ્રકરણમાં (ઉત્તર આપશે). તેથી કારણ બનેલ (રચનાર તથા રચવાના પ્રયોજન) સંબંધી બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्य्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥

યુગોના ત્રીજા ફેરામાં દ્વાપર સારી રીતે થયો ત્યારે પરાશરથી વાસવીમાં હરિની કલાથી યોગીનો જન્મ થયો. ૧૪

મુખ્ય રીતે ભાગવત[1] રચવા માટે જ તેમનો (વ્યાસનો) અવતાર થએલો તેથી પ્રથમ (તેમનો) જન્મ કહે છે. બ્રહ્મકલ્પના પહેલા મન્વન્તરના યુગોના ત્રીજા ફેરામાં વ્યાસનો જન્મ થયો. પહેલો યુગોનો ફેરો સાધન સાથે જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) નો સમય હતો. બીજો (ફેરો) કર્મ (કરવાનો સમય હતો). ત્રીજો (ફેરો) તો ભકિત (કરવા) નો સમય હતો. છતાં પણ ધર્મો (ભકિતમાં) અડચણ કરનારા હોવાથી[2] કૃતયુગ અને ત્રેતાયુગમાં જન્મ ન થયો, પરંતુ (દ્વાપરમાં) ધર્મ એ (વિષય) માં પ્રીતિ કરાવતો હોવાથી (તેમાં) સંદેહ થયો ત્યારે (જન્મ થયો). 'सम्' 'સારી રીતે' ઉપસર્ગનો અર્થ (એવો છે) કે બધાઓને જ[3] સંદેહ થયો. પરાશર ભકત હતો એ બીજા[4] પુરણોમાં જ સિદ્ધ થએલું છે, કારણ કે માર્કંડેયના નમસ્કાર કરવાના પ્રસંગે (તેને) વયમાં વૃદ્ધ કહેલ છે. વાસવી ઉપરિચર[5] વસુની પુત્રી હતી. તે માછલીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલી હોવા છતા પણ બીજના[6] ગુણવાળી જ હતી.

---

* શૂદ્ર હોવાથી.

૧ 'રચનાર સંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સામગ્રી સાથે રચનાર કહેવા જોઇએ, પણ તેમનો જન્મ કહેવાની જરૂર નથી' એવી શંકા થાય, તેથી જન્મ કહેવાનું પ્રયોજન આથી કહેલ છે. (प्र)

૨ આ બે યુગોમાં ધર્મસંબંધી સંદેહ ન હોવાથી, ધર્મ કરાતો, એટલે ધર્મ ભકિત કરવામાં વિઘ્ન કરનારો હતો. (प्र)

૩ બધા ઋષિઓને. (प्र)

૪ વિષ્ણુપુરાણ વિગેરેમાં. (प्र)

૫ વાસવીની માતા ભક્ત હતી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. ઉપરિચર ભક્ત હોવાનું મત્સ્ય પુરાણમાં જ કહેલ છે. (प्र)

૬ બીજનો ગુણ વૈષ્ણવપણું. (प्र)

'યોગી' શબ્દથી (વ્યાસના) અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવવાની હતી, અને તે પણ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર હરિની 'कलया' જ્ઞાન કલાથી (દૂર કરવાની હતી). યોગ તો ભકિતયોગ (તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવાની હતી). જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ તો (વ્યાસના) અવતારથી જ થઈ, તે (જ્ઞાન) નું ફળ પણ ભકિત (કરવાની તે) પ્રયોજન હતું. એવી રીતે ભકિતની પ્રવૃત્તિ કરાવવા જ અવતાર (થયો), એમ કહેવાયું. ૧૪.

તેમનું દૈવથી પ્રાપ્ત થએલું[1] (કાર્ય) નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે :—

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि ।
विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥

કોઈ એક સમયે સૂર્યમંડલનો ઉદય થયો ત્યારે સરસ્વતીનાં પવિત્ર જલનું આચમન કરીને તે એકલા એકાંતમાં બેઠેલા હતા. ૧૫

'તે' ભકિત માટે જ અવતાર લીધેલા કોઈ એક સમયે ત્રણ માર્ગનો નાશ થયો ત્યારે, પોતાને પણ જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થતું હતું ત્યારે, સરસ્વતીના પવિત્ર જલનું આચમન કરીને, તેનાથી (જેમનું) સર્વજ્ઞપણું જાગ્રત થયું તેવા (થયા). 'પવિત્ર' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (તે જલ) પાપથી આક્રમણ થયું હોય* તેવું ન હતું. આથી[2] (એમ જણાવ્યું કે) જ્ઞાનની કલામાં ધર્મનો† અંશ જ પ્રકટ થયો. પછી પોતાના અવતારનું પ્રયોજન વિચારતાં સર્વના હિત માટે તેમણે ધર્મને જોયો એમ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કૃપાથી મુનિએ રચ્યું, (પચીસમા શ્લોક) સુધીથી કહે છે. विविक्ते એટલે એકાંતે (બેઠેલા). આ મનનું સ્થિરપણું (જણાવવા કહેલ છે). તે સમયે એકલા બેઠેલા હતા. ભૌતિક, વૈદિક અને પોતાનો (એવા) ત્રણ દોષ ન હતા એમ કહ્યું. 'સૂર્ય મંડલનો ઉદય થયો ત્યારે', શબ્દોથી જરૂરી કર્મનો (કરવા) નો સમય ન હોવાનું કહેલું છે, અથવા પવિત્ર નક્ષત્ર અને કાલના ગુણો જણાવનારૂં (એ વચન છે). ૧૫

परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ।
युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

ઉત્તમ અને અધમને જાણનાર તે ઋષિએ ન જણાય તેવી ગતિવાળા કાલથી ભૂતલ ઉપર યુગે યુગે યુગના ધર્મોની ભેળસેળ થએલી (જોઈને) શ્લોક. ૧૯. ૧૬

---

[1] અવતારનું કાર્ય. (પ્ર.)

* 'शुचीति' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૨ 'આથી' એટલે પાપથી આક્રમણ થયા વિનાના સરસ્વતી જલનાં આચમનથી. (પ્ર)

† કારણ કે સરસ્વતી ધર્મ કરાવનારી છે. જૂઓ ૩. ૯. ૨૧ ઉપરનાં સુબોધિની

કાલ વિગેરે ઉત્તમ (છે), આપણે વિગેરે અધમ (છીએ). (તેમણે) કરવાનાં કાર્યમાં કાલ વિગેરે વિઘ્ન કરનારા નથી, અને પ્રાણીઓનું (તે કાર્ય થઇ શકે) તેવું અદૃષ્ટ છે એમ (તેમણે) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. આ (જાણ્યા) પછી તે ઋષિ થયા; કારણ કે ધર્મનો અંશજ (તેમનામાં) પ્રકટ થયો હતો. કાલ ભગવાનનો મોટો અધિકારી છે, સર્વ કરનાર અને સર્વનું નિમિત્ત (કારણ) છે. આમ હોવાથી બીજાનો પ્રયાસ નકામો હોવાથી કાલને વશ રાખનાર ભગવાનનો (વ્યાસ) અવતાર છે એમ જણાવવા પ્રથમ ' ન જણાય તેવી ગતિવાળા કાલથી...' શબ્દોથી કાલે કરેલ ઉપદ્રવ કહે છે. 'अव्यक्तेन' અક્ષરથી रंहः વેગ છે જેનો, અથવા 'अव्यक्तेन' પ્રકૃતિમાં रंहः વેગ છે જેનો તેવો (કાલ) છે. પ્રકૃતિ વિગેરે કાલને અધીન હોવાનું કહ્યું, અથવા અક્ષરની (કાલનાં કાર્યમાં) સંમતિ (જણાવી). અથવા ન જણાય તેવો વેગ છે જેનો, એમ (કાલનો) વિરોધ ન કરવાનું કારણ કહ્યું. આટલાથી એમ જણાવ્યું કે ભગવાન સિવાયના (બધા) તે (કાલ) ને અધીન છે, અથવા તેને અનુકૂલ છે. (જે) પરિણામ થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તપ, યજ્ઞ, વેદનો અભ્યાસ, દાન વિગેરે ચાર યુગોના ધર્મો છે. તેમનો 'व्यतिकरः' નાશ (થયો) અથવા અધિકાર વિનાનાઓમાં પ્રવૃત્તિ[1] થઇ, અને તે વ્યતિકર અકસ્માતથી થએલો નહીં, પરંતુ નિશ્ચિત છે, ભૂતલ ઉપર જ (થએલ) છે, સ્વર્ગમાં (થએલ) નથી. અકસ્માતથી થએલ નથી, પરંતુ યુગે યુગે થએલ છે. ૧૬

કાલથી ધર્મનો નાશ થયાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પદાર્થનો નાશ થયાનું પણ કહે છે :—

> भौतिकानां तु भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम् ।
> अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान् ह्रसितायुषः ॥ १७ ॥
> दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
> सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥ १८ ॥

અને તેણે કરેલ ભૌતિક પદાર્થોની શકિતનો ઘટાડો, (તથા) શ્રદ્ધાવિનાના, સત્ત્વવિનાના, બુદ્ધિવિનાના, ટૂંકા થએલ આયુષ્યવાળા, અને દુર્ભાગી મનુષ્યોને જોઈને, સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા મુનિએ દિવ્ય ચક્ષુથી સર્વ વર્ણો અને આશ્રમોને જે હિતકારિ હતું તેનું ધ્યાન ધર્યું. ૧૭, ૧૮

ભૌતિકો આપણે વિગેરે, (અને) 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) પ્રાણીઓની વેદના અભ્યાસ વિગેરેની અથવા ખેતી વરસાદ વિગેરેની (શકિતનો

૧ 'વ્યતિકર' શબ્દનો અર્થ નાશ થતો નથી; તેથી આ બીજો અર્થ કહેલ છે. અધિકાર વિનાઓમાં ભેળસેળ થાય; એટલે નાશ જ થાય. (प्र)

ઘટાડો) 'तत्कृतम्' કાલે કરેલ જોયો. ઉત્તરાર્ધથી આરંભી (ધર્મ) કરનારાઓના દોષો કહે છે. (તેઓ)સર્વત્ર શ્રદ્ધા વિનાના સત્ત્વ એટલે બલ અથવા વિવેક (વગરના), (અને) 'दुर्मेधान्' બુદ્ધિ વિનાના છે. (એમ) ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મનનો નાશ કહ્યો. (તેમના) અંતઃકરણોમાં અહંકાર જ પોષાએલો છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ આયુષ્ય પણ ઘટેલ છે એમ 'ટૂંકા થએલ આયુષ્યવાળા' વિશેષણથી કહેલ છે. ૧૭

કર્મથી ભાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે (કર્મ) કાલ વિગેરેની શુદ્ધિના ભેદથી મોટું ભાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વાપરના આરંભમાં તો છ દુષ્ટ હોવાથી ભાગ્ય દુષ્ટ (નબળું) થાય છે. આ બધું વ્યાસે અનુમાનથી જાણેલું નથી પણ ઋષિનાં જ્ઞાનથી જાણેલું છે. તેમ થાય ત્યારે ઉપાયોનું જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. પાખંડ ધર્મો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવાના, તેથી તે ન થાય તે માટે 'સર્વ વર્ણોને અને આશ્રમોને...' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી† ગૌણ દેશ વિગેરેના ધર્મો કહેલા છે. આથી એમ જણાવેલ છે કે વર્ણ, આશ્રમ અને દેશ સિવાયના ધર્મો પાખંડ છે. તે પાખંડ વિનાના (ધર્મો) સંબંધી આ ધ્યાન ધર્યું. (વ્યાસ) સત્યસંકલ્પવાળા× હોવાથી હિતકારિ (હોય તે તેમને) સ્ફુરે છે, તેથી 'સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા' એમ કહેલ છે. ૧૮

યજ્ઞ જ સર્વ વર્ણો અને આશ્રમોનું હિત કરનારો છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥

પ્રજાઓનું ચારહોતાવાળું શુદ્ધ વૈદિક કર્મ જોઇને, યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય તે માટે એક વેદને ચાર પ્રકારવાળો કર્યો. ૧૯

ઋષિનું જ્ઞાન હોવાથી[૧] (તેમાં) યુક્તિની જરૂર નથી. યુક્તિ[૨] તો (એવી છે કે) 'આ તે વિષ્ણુ નામનો અધિયજ્ઞ છે' વાકય પ્રમાણે આધિદૈવિક કાલ અથવા કાલને વશ રાખનાર વિષ્ણુ ભૌતિક કાલે કરેલા દોષો દૂર કરવાની શક્તિવાળા છે, કારણ કે યજ્ઞ તે બંનેના સ્વરૂપવાળો[૩] છે, અને વૈદિક તે (યજ્ઞ) વિષ્ણુ[૪] છે, અને

† ઉત્તરાર્ધમાં 'यत्' ને બદલે 'च' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલ હોય તેમ જણાય છે.

× 'સત્યસંકલ્પવાળા' એટલે જે તેમના મનમાં વિચારે તે થાય તેવા.

૧ 'કાલે કરેલ દોષને લીધે, કાલને અધીન યજ્ઞ સર્વનું હિત કરનારો કેમ થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આમાં યુકિત (તર્ક) ની જરૂર નથી. (प्र)

૨ છતાં મંદબુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવા યુકિત કહે છે. (प्र)

૩ 'આ વિષ્ણુ નામનો અધિયજ્ઞ છે. તે ગણત્રી કરનારાઓમાં ઉત્તમ કાલ છે' એ વાકય પ્રમાણે યજ્ઞ આ બે સ્વરૂપવાળો છે. (प्र)

૪ 'યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે. (प्र)

બીજાં પ્રમાણો કરતાં વેદ સર્વથી બલવાન છે, 'ચાર હોતાવાળું' શબ્દથી સર્વ વેદ એક અર્થવાળો હોવાનું કહેવા તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. અધ્વર્યુ[1] વિગેરે તે સમૂહના નાયકો 'હોતા' શબ્દથી કહેવાય (ઓળખાય) છે.

અથવા દશહોતા, ચારહોતા, પાંચહોતા, છહોતા, સાતહોતા એવા ચાર હોમ કરનારા[2] છે, અને તેઓ અગ્નિહોત્ર વિગેરેનું મૂલ છે. એવું ચાર હોતાવાળું અગ્નિહોત્ર વિગેરે પાંચ પ્રકારનું* જે કર્મ-કર્મ એવું (તેનું) નામ[3] છે–તે સાધનો સાથે નિત્ય હોવાથી કાલનો સ્પર્શ (તેને) ન થવાથી શુદ્ધ છે. 'प्रकर्षेण' ઉત્તમ પ્રકારે 'जातानां' જન્મેલાઓનું (તે કર્મ છે). તેમાં વેદ પ્રમાણ છે એમ 'વૈદિક' શબ્દથી કહેલું છે. તે યજ્ઞોનો વિસ્તાર થાય તે માટે વેદને ચાર પ્રકારનો કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ખીચડો ન થાય તેવી રીતે દર્શાવેલ હોવાથી બુદ્ધિના પ્રયાસ વિના યજ્ઞનો વિસ્તાર થયો, અથવા જૂદા ન હતા તેવા (યજ્ઞ) માં અંશના ભેદની વ્યવસ્થાથી (એક વેદને ચાર પ્રકારે કર્યો). ૧૯

નીચેના શ્લોકમાં તે (વેદ) ના ભેદો કહે છે :—

> ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
> इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥

ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ નામના ચાર વેદો જૂદા કર્યા, અને પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે. ૨૦

ઋગ્વેદથી હોતા (યજ્ઞ) કરે છે, યજુર્વેદથી અધ્વર્યુ, સામવેદથી ઉદ્ગાતા અને ચોથા (અથર્વવેદ) થી બ્રહ્મા (યજ્ઞ કરે છે). તે જૂદાં જૂદાં કર્મ જણાવનાર મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના ભાગો જૂદા કર્યા, તેઓ 'વેદ' શબ્દથી[4] ઓળખાવા લાગ્યા.

---

૧ અધ્વર્યુ, હોતા, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા. (प्र)

૨ આ પાંચે પ્રકારના યજ્ઞોના મંત્રો યજ્ઞનાં કારણરૂપ છે અને ચારહોતા (ચાતુર્હોત્ર) શબ્દથી ઓળખાય છે, એવું બ્રાહ્મણ (વિભાગ) માં દર્શાવેલું છે. (प्र)

* પાંચ પ્રકારનું કર્મ નિબંધ ૨. ૨ માં ગણાવેલ છે. અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય અને સોમ.

૩ નામ કર્મ છે, પણ તેનું સ્વરૂપ જૂદા પ્રકારનું હોવાથી લૌકિક કર્મ પેઠે અનિત્ય નથી; પણ 'નિત્ય' સદા રહેનારૂં છે. (प्र)

૪ છંદવાળું વાક્ય ઋક્ છે. તેવાં ઋગ્વેદમાં ઘણાં છે. છંદ વિનાનું વાક્ય યજુઃ છે. છંદ અથવા વગર છંદનું ગાન થાય તેવું વાક્ય સામ છે. એ ત્રણ વેદોથી જૂદો અથર્વવેદ છે. તે આ ત્રણમાંથી જ નીકળેલ હોવાથી તેનું જૂદું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ નથી. (प्र)

તેઓ (હોતા વિગેરે) ને આવશ્યક ધર્મ જણાવનાર 'ઈતિહાસપુરાણ' નામનો પાંચમો વેદ (કર્યો). ૨૦

જૂદા જૂદા (ઋષિઓ) માં (વેદના) ભાગોનું સ્થાપન કરવા માટે નીચેના શ્લોક કહે છે :—

तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥

તેમાં ઋગ્વેદને ધારણ કરનાર પૈલ, સામનું ગાન કરનાર કવિ જૈમિનિ, અને યજુર્વેદના મંત્રોમા પ્રવીણ એકલા વૈશમ્પાયન જ થયા. આંગિરસોમાંના દારુણ મુનિ સુમન્તુ અથર્વવેદને, (અને) મારા પિતા રોમહર્ષણ ઇતિહાસ અને પુરાણોને (જાણનાર થયા). ૨૧, ૨૨

અહીં તો મંત્રોનો ક્રમ[1] (કહેલો છે), તેથી વિરોધ નથી. પૈલ વિગેરે ઋષિઓ હતા. (અથર્વવેદમાં) મારણ (કરવા) ના મંત્રો બહુ હોવાથી સુમંતુને દારુણ કહેલ છે એમ કેટલાક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સ્વભાવથી દુષ્ટ હોવાથી (દારુણ કહેલ છે), કારણ કે ભવિષ્યમાં યજ્ઞોમાં તેનો પ્રવેશ થતો ન હતો. છતાં પણ (વેદ) ભણાવવાનું કારણ 'મુનિ' શબ્દથી કહેલું છે. ઈતિહાસ અને પુરાણોના સર્વ અધિકાર જણાવવા 'રોમહર્ષણ' કહેલ છે. ૨૧, ૨૨

તે પાંચેએ પોતાના ભાગના ઘણા વિભાગ કરી (તે) જૂદા જૂદા કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

त एनमृषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥

તે ઋષિઓએ પોતપોતાના આ વેદના અનેક પ્રકારે વિભાગો કર્યા. તે વેદો શિષ્યોથી, તેમના શિષ્યોથી, અને તેમના શિષ્યોથી શાખાવાળા થયા. ૨૩

તેઓ ઋષિ હોવાથી વિભાગ કરી વિસ્તાર કરે તેમાં દોષ નથી. (તેમના શિષ્યો જૂદી જૂદી) શાખાઓના શાખાવાળા થયા ૨૩

---

૧ વિભાગ કરતાં ઋક્, યજુષ અને સામ કહ્યા, અહીં ઋક્, સામ અને યજુષ એમ જૂદો ક્રમ કહ્યો, તેમાં વિરોધ નથી, કારણ કે અહીં મંત્રોના ક્રમ પ્રમાણે કહેલ છે. (પ્ર)

ઘણા પ્રકારે વિભાગ થવા છતાં પણ એક શાખા (પણ) યાદ રાખવી અશક્ય થઇ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥ २४ ॥

બુદ્ધિ વિનાના પુરુષો પણ તેજ વેદો બરાબર યાદ રાખી શકે એવી રીતે ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર ભગવાન વ્યાસે (વિભાગ) કર્યા. ૨૪

'दुर्मेधैः' બુદ્ધિ વિનાનાઓ પણ, અર્થનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ यथा બરાબર, સમાન વિગેરે[1] લક્ષણોથી લાંબા સમય સુધીના અભ્યાસથી કોઇ પણ પ્રકારે યાદ રાખે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી (આ) ગૌણ (વિષય) નો ઉપસંહાર કરે છે. મૂર્ખો યાદ રાખે ત્યાં સુધી એમ (વિભાગ) કર્યા. તેનું કારણ (તે) 'ભગવાન' હતા. ભગવાનની તેવી જ ઇચ્છા કે મૂર્ખ સુધી ફલ પ્રાપ્ત થાય.

'ત્યારે વ્રત ન આચરનારા અને અર્થ ન જાણનારા (વેદને) યાદ રાખે તો વેદો વીર્યવિનાના થવાનો પ્રસંગ આવે, તેથી એવું ન કરવું જોઈએ' એવો વિચાર થાય, તેથી 'વ્યાસ' એમ કહેલું છે. વ્યાસ[2] હોવાથી (તેમણે એમ) કર્યું, એવો અર્થ છે. 'છતાં પણ ઉત્તમ અધિકારીએ પણ ખોટું કરવું યોગ્ય નથી' એવો વિચાર થાય, તેથી 'ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણ કહેલું છે. વેદનો અભ્યાસ પણ પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી, માત્ર તેટલાથી પણ કૃતાર્થતા થશે એવા (વિચારથી) પ્રજા ઉપરની દયાને લીધે (એમ) કર્યું, એવો અર્થ છે. ૨૪

નીચેના શ્લોકથી બીજાઓ* માટેનો ઉપાય કહે છે :—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥

સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને દ્વિજબંધુઓથી વેદનું શ્રવણ થાય નહીં. (તેથી) કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવા કલ્યાણમાં મૂઢોનું આ (વિષય) માં કલ્યાણ આ પ્રકારે થશે એમ વિચારીને મુનિએ કૃપાથી ભારતનું આખ્યાન કર્યું. ૨૫

---

૧ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથોમાં કહેલા સમાન વિગેરેથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ વિભાગ કરવા માટેના અધિકારી હોવાથી. (प्र)

* 'બીજાઓ' એટલે. વેદનું શ્રવણ કરવાના અધિકાર વિનાનાઓ.

વેદમાં સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ યજ્ઞદ્વારા થાય. વીરવિનાની[1] સ્ત્રીઓથી તો તે થતો ન હોવાથી ત્રણ વર્ણવાળાની સ્ત્રીઓને પણ વેદનું શ્રવણ કરવાની મના છે. સ્વતંત્ર શૂદ્રોને (પણ મના છે), પરંતુ (જે શૂદ્રો) સેવકો હોય તેમને મના નથી, કારણ કે ત્રણ વર્ણવાળા યજ્ઞ કરનારાઓના સેવકો તેમનું અન્ન ખાઈને વેદના કાર્યમાં ઉપયોગી થતા હોય તેઓને ઉપર ઉપરથી વેદનું શ્રવણ થવાનું જરૂરી છે. ' દ્વિજબંધુઓ ' એટલે કુંડો,† ગોલકો અને સંસ્કાર વિનાના (દ્વિજો) તેઓને પણ વેદનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર નથી. ' ગોચર ' શબ્દ સદા નરજાતિનો છે. કેટલાક વૈદિક (પ્રયોગ) હોવાથી 'गोचरा' એવો પાઠ લે છે. ' कर्मश्रेयसि ' કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં પુત્ર, સ્વર્ગ વિગેરે (રૂપ) કલ્યાણમાં ' મૂઢ ' સાધનના જ્ઞાન વિનાનાઓનું (કલ્યાણ), ' આ પ્રકારે '(એટલે) મનમાં વિચારેલા પ્રકારથી ' इह ' આજ વિષયમાં[2] થશે (એમ વિચાર્યું). જો[3] કે અલૌકિક પ્રકારે વેદથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ફલ પણ અલૌકિક છે, છતાં પણ બીજાં (સાધન) થી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તો પણ પુરાણમાં પણ ભટ્ટો[4] માને છે તેમ અર્ધ અલૌકિક ધોરણથી અથવા અલૌકિક ધોરણથી ભારત વિગેરેથી કાર્ય સિદ્ધ થશે એવો ભાવ છે. એવો અભિપ્રાય બાંધીને (વ્યાસે) જે કર્યું તે ' ભારતનું (આખ્યાન કર્યું) ' શબ્દોથી કહેલ છે. ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા (રાજાઓ) ના સંબંધવાળું ' ભારત. ' ' આખ્યાન ' એમ કહેલું હોવાથી તે માત્ર ગ્રંથનું નામ નથી, પરંતુ બીજા[5] માટે (કરેલું છે). તેથી ભારતનું શ્રવણ કરવાથી માયા અને મોહ રહેતા ન હોવાથી, ધર્મ વિગેરેના તત્ત્વનું જ્ઞાન સ્હેલાઈથી થાય તેવું છે એમ મનન (કરવા) થી જાણીને, બીજાઓનાં દુઃખનો નાશ કરવાની ઈચ્છાથી રચ્યું, એવો અર્થ છે. ૨૫

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।
सर्वात्मकेनाऽपि यदा नाऽतुष्यद्‌धृदयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्‌धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।
वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥

---

१ ' વીરવિનાની ' એટલે પતિ અને પુત્ર ન હોય તેવી. (प्र)

† જાર કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાઓ.

૨ 'આજ વિષયમાં ' એટલે મનમાં વિચારેલા વિષયમાં. (प्र)

૩ આ ભાગથી વ્યાસે મનમાં વિચારેલો વિષય કહેલ છે. (प्र)

૪ ભટ્ટોના મત પ્રમાણે લૌકિક ક્રિયારૂપ યજ્ઞ અલૌકિક અપૂર્વરૂપ ક્રિયાવાળો હોવાથી અર્ધ અલૌકિક છે, તેમ પુરાણો અને ભારતના સર્વ અધિકારીઓ હોવાથી અને તે વેદના વ્યાખ્યાનરૂપ હોવાથી અર્ધ અલૌકિક રીતે તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (प्र)

૫ ' બીજા માટે ' એટલે કહેવા માટે. (प्र). વેદનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર વિનાના લોકો માટે એવો અર્થ જણાય છે. આભાસથી પણ આ અર્થ ઘટે છે.

હે દ્વિજો ! એવી રીતે પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે સદા સર્વાત્મકથી પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં જ્યારે (તેમના) હૃદયમાં સંતોષ ન થયો ત્યારે તેનાથી જેમનું હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થએલ નથી તેવા ધર્મ જાણનારાએ સરસ્વતીના પવિત્ર તટ ઉપર એકાંતમાં રહીને વિચાર કરતાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૬, ૨૭

એવી રીતે વ્યાસનો પરોપકાર ગુણવાળો ધર્મ વેદના ભાગ[૧] કરવામાં પૂર્ણ થયો, અને ધર્મનું ફલ અંતઃકરણમાં સંતોષ છે. તે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય, તો ધર્મ શ્રમજ છે એમ પહેલાં* કહેલું છે. અહીં (ધર્મ) દુઃખનું કારણ થયો એમ કહેવા, પહેલાં કહેલાંનું સ્મરણ કરાવવા 'હે દ્વિજો !' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે ભણેલાનું સ્મરણ કરવું એ દ્વિજોનો ધર્મ છે. વળી એકલો ધર્મ ફલ પ્રાપ્ત ન પણ કરાવે, જ્ઞાન સાથેનાથી તેવું ન થાય. અહીં તો તેવો (જ્ઞાન સાથેનો ધર્મ) પણ અંતઃકરણને સુખ કરનારો ન થયો એમ 'સર્વાત્મકથી પણ' શબ્દોથી કહેલ છે. सर्वत्र સર્વ સ્થળે છે आत्मा આત્મા જેનાથી, તે 'સર્વાત્મક' એટલે જ્ઞાન. અથવા[૨] સર્વ પ્રકારના ધર્મથી પણ દયાની પેઠે બીજા બધા પ્રકારો કર્યા, એવો અર્થ છે.

અધિકારી[૩] હોવાથી ફલ (પ્રાપ્ત) થયું નહીં એમ 'તેનાથી જેમનું હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થએલ નથી તેવા' શબ્દોથી કહેલ છે. ધર્મથી પોતાને પણ ફલ પ્રાપ્ત ન થયું ત્યારે બીજાને કેમ (પ્રાપ્ત) થશે, એમ સર્વનાશ થવાથી અસંતોષ (થયો). ભગવાનની ઈચ્છા કોઈક જુદા પ્રકારની છે એમ જ્ઞાનના અવતાર હોવાથી જાણીને કાંઈક પ્રસન્ન હૃદયવાળા થયા, પણ ઘણા પ્રસન્ન હૃદયવાળા ન થયા. પહેલાંની પેઠે જ્ઞાનનો ઉદય થશે એવા વિચારથી 'સરસ્વતીના તટ ઉપર (વિચાર કરતાં)' એમ કહેલ છે. 'પવિત્ર' શબ્દથી (તે તટને) પાપનો સંબંધ ન હોવાનું કહેલ છે. એવી રીતે શુદ્ધ દેશમાં પોતાનાં કાર્ય વિષે ચિંતન કરતાં તર્કથી કાંઈક નિશ્ચય થયો, એમ 'વિચાર કરતાં' શબ્દથી કહેલ છે. મોટા અધિકારી હોવાથી 'विविक्तस्थः' એકાંતમાં[૪] રહ્યા. 'આ' એટલે નીચે કહેવાશે તે. 'ધર્મ જાણનારા' નો એવો અર્થ છે કે ધર્મનું ફલ થયા વગર રહે જ નહીં તેવું સાધન જાણતા હતા. ૨૬, ૨૭

---

૧ 'वेदव्यासे' એટલે ભારતરૂપ વેદનું વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં. (प्र)

* જૂઓ પાછલ. ૧. ૨. ૮

૨ આ શ્રીધરનું વ્યાખ્યાન લીધું છે. સર્વ પ્રકારે દયા જેમ કરી. તેમ અહીં ન કહેલા ધર્મના પ્રકારો પણ કર્યા, એવી રીતે ધર્મ જ સર્વાત્મક છે એવો ભાવ છે. (प्र)

૩ જે જે વિષયમાં અધિકારી હોય, તેને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે સંતોષ થાય. તે પૂર્ણ થયેલ ન હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત થએલ નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૪ એકાંતમાં ન રહે તો ધર્મ વિગેરે સંબંધી પ્રશ્ન કરનારા ઘણા આવે અને તેથી

તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી ધર્મ (આચર્યાનું) કહે છે:—

धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः ।
मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ २८ ॥

વ્રત ધારણ કરેલાએ મેં વેદો, ગુરુઓ અને અગ્નિઓનું નિષ્કપટતાથી સન્માન કરેલું છે, અને અધ્યાપન કરાવ્યું છે. ૨૮

બ્રહ્મચર્યનાં વ્રતો અને વેદનાં વ્રતો ધારણ કરેલાં છે જેણે (તેવા મેં) छन्दांसि વેદો તેઓનું સન્માન એટલે તેમાં કહેલા અર્થને જાણીને તે પ્રમાણે આચરણ (કર્યું છે). ગુરુઓને પણ પ્રસન્ન કર્યા છે. અગ્નિઓમાં સારી રીતે હોમ કરેલ છે. આજ (તેઓનું) સન્માન છે. 'व्यलीकं' એટલે ઈશ્વરની પેઠે લોકની પ્રવૃત્તિ કરાવવા અથવા પાખંડીની પેઠે (તેમને) ઠગવા (કરેલું) કપટ. 'अनुशासनम्' એટલે અધ્યાપન (ભણાવવાનું કાર્ય). ૨૮

ભારત રચ્યું તે પણ ધર્મ માટે જ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥

અને ભારત જેમાં સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો વિગેરેથી પણ ધર્મ પણ જાણવામાં આવે છે, તેના બાનાથી વેદનો અર્થ જણાવ્યો. ૨૯

વાસ્તવિક રીતે તો કલ્પસૂત્રની પેઠે ભારત વેદનો અર્થ જણાવનાર જ (ગ્રંથ છે). (તેને માટે) ઇતિહાસ જણાવનાર શબ્દ કર્યો (લખ્યો) તે તો માત્ર બાનું છે. 'ભારત એવું માત્ર બાનું છે' એમ તે કહેલું છે. તેમ (બાનું) ન કહે તો શૂદ્ર વિગેરેનો અધિકાર ન હોય એવો 'हि' શબ્દનો અર્થ છે. 'રણમાં પવન જેવા તમે છો' એ વિગેરેની પેઠે વેદમાં[1] દૃષ્ટાંત માટે કહેલો લૌકિક ધર્મ અહીં (ભારતમાં) મૂકેલો (કહેલો) છે, પરંતુ યજ્ઞ વિગેરે (કહેલ) નથી. તેથી જ વેદમાં જણાવેલ ધર્મ શૂદ્ર વિગેરેથી જાણી શકાય તેવો નથી. અહીં (ભારતમાં કહેલો) તો જાણી શકાય તેવો છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. ઉપદેશ વિના પણ જાણી શકાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૯

એ પ્રમાણે (વ્યાસે કર્યા તે) ધર્મો કહીને, તેમનાથી ફલ પ્રાપ્ત ન થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः ।
असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तमः ॥ ३० ॥

---

૧ કલ્પસૂત્રની પેઠે મુખ્ય વેદનો અર્થ ભારતમાં જણાવ્યો હોત, તો શૂદ્ર વિગેરેથી તે જાણવામાં ન આવતે, બીજો (વેદ સિવાયનો) ધર્મ જણાવ્યો હોત, તો તે વેદનો અર્થ જણાવનાર ગ્રંથ ન હોત. બંને અનુકૂલ થાય તે માટે ભારતમાં જેવો ધર્મ

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પાંચમો

चतुर्थे सर्वधर्माणां सन्देहो विनिरूपितः ।
निरूप्यते भक्तिमार्गे पञ्चमे तस्य निर्णयः ॥ १ ॥

ચોથા (અધ્યાય) માં સર્વધર્મો સંબંધી સંદેહ[1] કહ્યો, પાંચમા (અધ્યાય) માં ભક્તિમાર્ગમાં (થતો) તેનો નિર્ણય[2] કહેશે. કા. ૧

उद्वङ्कनं मध्यमत्वाद्दृष्टान्तस्य प्रदर्शनम् ।
आदावन्ते निर्णयार्थं हेतुत्वादुत्तरस्य हि ॥ २ ॥

મધ્યમ[3] અધિકારી હોવાથી આરંભમાં (વ્યાસના ખેદનો) ઉલ્લેખ કર્યો અને અંતમાં (નારદે) પોતાનું દૃષ્ટાંત કહ્યું, તે નિર્ણય થાય તે માટે ઉત્તરના કારણરૂપ છે. કા. ૨

ગયા અધ્યાયમાં નારદની પૂજા કરી એમ કહેલું છે તે પ્રસંગે સાચું પૂજન વિગેરે કર્યા વિના નારદ પ્રશ્ન કરે છે (એમ) જૂદા આરંભથી (સૂત કહે છે) :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः ।
देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

પછી ઘણી કીર્તિવાળા હાથમાં વીણાવાળા સુખપૂર્વક બેઠેલા દેવર્ષિએ હસતાં હોય તેમ પાસે બેઠેલા તે વિપ્રર્ષિને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧

'तं' 'તે' એટલે પહેલાં કહેલા ગુણવાળા (વ્યાસ) ને ઉત્તરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી ભયરહિત સુખપૂર્વક બેઠેલા (દેવર્ષિએ પૂછ્યું). ઉત્તર માટે પ્રશ્ન કરવા પાસે બેઠેલા (વિપ્રર્ષિ) ને (પૂછ્યું). મોટા પુરુષની હલકાઇ જણાવનારો

---

૧ ધર્મથી ફલ પ્રાપ્ત ન થયું તેથી તે હલકો, અને જે કહેલ રીતે કરવાથી તે ઉત્તમ થાય તેવો સ્વરૂપ સંબંધી સંદેહ. (प्र)

૨ (વ્યાસે કરેલ ધર્મ) હલકા હોવાનો નિર્ણય. (प्र)

૩ વ્યાસ મધ્યમ અધિકારી હોવાથી આરંભમાં તેમના ખેદનો ૨ થી ૪ શ્લોકોથી ઉલ્લેખ કર્યો અને ૨૩માં શ્લોકથી આરંભી પોતાનું દષ્ટાંત કહ્યું. તે નારદનો ઉત્તર નિર્ણય કરાવનારો થાય તે માટે કહેલ છે.

પ્રશ્ન સાધારણ માણસે કરવો યોગ્ય નથી, તેથી 'ઘણી કીર્તિવાળા' એ (પૂછયું) એમ કહેલું છે. (નારદ) ઘણી કીર્તિવાળા હોવાથી અથવા (નારદે) કહેલામાં (વ્યાસને) વિશ્વાસ રહેશે એમ જણાવવા (એ વિશેષણ યોજેલું છે). 'દેવર્ષિ' એટલે દેવોને પણ દેવ બનાવનાર મંત્રોના જોનાર (નારદ હતા). તે અલૌકિક જ હોય. 'વિપ્રર્ષિ' એટલે પશ્ચિમ બુદ્ધિવાળા (વિપ્રો) ને ઉપાય કહેનાર અથવા સર્વને પૂર્ણ કરનાર (વિપ્રો) ને પૂર્ણ કરનાર. ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મોનું ઉત્તમપણું જણાવતા હોય તેમ હાથમાં વીણા રાખી, પોતાનો સમય પ્રાપ્ત કરીને પ્રભાવવાળા વિકસતા મુખવાળા (નારદ) હસતા હોય તેમ લોકોએ જોયા. ૧

મોટો પુરુષ પણ મોહ પામે છે, એટલે વૃદ્ધિની ઈચ્છા કરતાં મૂલનો પણ નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં સ્વાભાવિક કુશલ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ नारद उवाच ॥ નારદ કહે છે :—

पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥

હે મહાભાગ્યવાળા ! હે પારાશર્ય ! તમારો શારીર અથવા માનસજ આત્મા કોઈ સ્થલે તમારા પોતાથી સંતોષ પામેલો છે ? ૨

પરાશર તો મોટા વૈષ્ણવ હતા. તેમના પુત્રને ભગવાનના માર્ગમાં સંદેહ કેમ થાય ? એમ પિતાના નામથી સંબોધન કરી (તેમનામાં) તે પિતા વૈષ્ણવ હોવાની જાગૃતિ કરી, કારણકે શકિતવાળો[1] યોગ્ય હોય ત્યારે (તેને) ભગવાનના માર્ગનો બોધ થવાનો સંભવ છે. 'હે મહાભાગ્યવાળા' સંબોધનથી (વ્યાસે) તેમનું કાર્ય કરેલ હોવાનું કહેલું છે. 'કોઇ સ્થળે' શબ્દથી કોમળ પ્રશ્ન કરે છે. 'શારીર આત્મા' आत्मना તમારાથી, અથવા તો[2] તમારા પોતાનાથી (સંતોષ પામેલો છે ?) એમ ભેગું લેવું. વિષય પ્રાપ્ત થયા ન હોય તો તો પોતાથી જ અસંતોષ રહે. તમારે ભગવાનથી તો (સંતોષ થવો જોઈએ). આથી[3] લૌકિક અને અલૌકિક (સંતોષ ન થવાનું) કારણ પૂછાયું. એવી રીતે માનસ (આત્મા સંતોષ પામેલો છે ?). 'एव' 'જ' શબ્દથી પહેલા પ્રકાર (શારીર આત્મા) ની ગૌણતા સૂચવેલી છે. ૨

૧ 'માત્ર સંબોધનથી જાગૃતિ કેમ થાય ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાકય કહેલ છે. (प्र)

૨ વ્યાસે ચિંતા કરેલી તેમાં 'મારો દેહ સંબંધી (આત્મા)' એમ કહેલું, તેમાં 'મારા' શબ્દથી સંઘાત જણાવેલ તેમ અહીં 'भवतः' 'તમારા' શબ્દથી સંઘાત જણાવેલ છે. આ પક્ષમાં 'तु' 'તો' શબ્દ યોજયો, તેથી પછીના (માનસ આત્મા) માં વિષયની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે સંતોષ થતો નથી એમ જણાવેલ છે. (प्र)

૩ એ અર્થનો સંગ્રહ કરાવનાર 'आत्मना' શબ્દથી (प्र)

અરેરે ! અને (તેમ) છતાં પણ મારો દેહના સંબંધવાળો આત્મા પોતાથી સર્વશક્તિવાળો, બ્રહ્મના તેજવાળો હોવા છતાં સાર-રહિત હોઈ (ફલ) પ્રાપ્ત ન કરેલ હોય તેવા જેવો જણાય છે. ૩૦

ધર્મ કરવામાં થએલા પ્રયત્નનું સ્મરણ થવાથી 'અરેરે' એમ (કહેલું છે). આત્માઓની[1] ઉપાધિના ભેદથી જુદાઈ માને છે. બ્રાહ્મણના દેહમાં રહેલ હોય તે આત્માની જ 'હું બ્રાહ્મણ છું' એવી બુદ્ધિ (થાય છે), બીજા દેહમાં રહેલાને થતી નથી. મનમાં રહેલો[2] (આત્મા) યોગી થાય છે. મન[3] અન્નમય હોવાથી અથવા નૈયાયિકો પેઠે મન જુદાં (હોય છે) (તેથી), અથવા (મનના) અધ્યાસથી અથવા અગ્નિની પેઠે મનમાં પ્રવેશ[4] કરવાથી જુદાઈ જણાય છે. તે કહે છે (કે) આત્મા દેહના સંબંધવાળો છે. તેથી જ દેહના અભિમાનવાળાથી તેની પ્રસન્નતા થતી નથી. 'च' 'અને' શબ્દથી (તે) મનમાં રહેલો હોવાનું (જણાવેલ છે). જેમ દેહના અભિમાનવાળો દેહના સંબંધવાળા વિષયો પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે, તેમ અંતઃકરણના અભિમાનવાળો તેના વિષયો (પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે). તે (સંબંધ) માં વિષયો નથી એવું નથી, એમ 'સર્વશક્તિવાળો' વિશેષણથી કહેલ છે. આ આત્મામાં બધી શક્તિઓ છે. '(ફલ) પાપ્ત ન કરેલ હોય તેના જેવો' એટલે સર્વ વિષયો પ્રાપ્ત કરીને પણ ફલ પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનો છે. કોઈ કોઈ વાર તેવું (ફલ) સ્ફુરે છે તેથી '(તેના) જેવો' એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્મના તેજવાળો સારરહિત' શબ્દોથી પોતાની અંદર વિરુદ્ધ ધર્મોનો આભાસ (થતો) હોવાનું કહે છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મનાં તેજવાળો છે, દેખાય છે સાર વિનાનો,' એવો (અર્થ છે). બીજો* પાઠ

---

૧ અહીંથી ફલ પ્રાપ્ત ન થએલ હોવાનું જણાવે છે. 'દેહમાં રહેલા' વિગેરે શબ્દોથી સર્વાત્મભાવ તિરોહિત થયાનું જણાવે છે, તેને લીધે ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી. (प्र)

૨ 'મનમાં સારો' તે मानसः. વ્યાસ યોગી હતા, અને યોગીના આત્મા માનસ હોય છે, પણ યોગીઓના મતમાં પણ પુરુષો જૂદા જૂદા હોવાનો સ્વીકાર થએલ હોવાથી, તેનાથી પણ સર્વાત્મભાવ થતો નથી. (प्र)

૩ યોગીઓના મતમાં પુરુષ વ્યાપક હોવાથી ભેદ રહેતો નથી, તેથી આ કહે છે. વેદ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મન અન્નમય હોવાથી અને અન્નના અંશો જૂદા જૂદા હોવાથી, નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે સર્વના મન જૂદાં જૂદાં હોવાથી તે ઉપાધિઓથી આત્મા જુદા જુદા જણાય છે. (प्र)

૪ 'અગ્નિની પેઠે પ્રવેશ' એટલે ચિદ્રૂપ આત્મા જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરે. છતાં વૃત્તિઓના ભેદને લીધે તેમાં પ્રવેશ કરેલ આત્મામાં પણ ભેદ જણાય. (प्र)

* 'ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः' એવો પાઠ લેતાં.

લેતાં તો '(બ્રહ્મનાં તેજથી[1] સારવાળો' છે; કારણ કે બ્રહ્મનું તેજ જ બ્રાહ્મણોનું ફલ છે. તે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં પણ ફલરહિત જ છે એવી રીતે વિરોધ થાય છે. ૩૦

કાર્ય થાય ત્યારે તેનું કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ, તેથી (ફલ પ્રાપ્ત ન થવાનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણથી સૂઝેલું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः ।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥

અથવા શું પરમહંસોને પ્રિય ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો ઘણા પ્રકારે કહેલા નથી ? તેઓજ નિશ્ચય અચ્યુતને પ્રિય છે. ૩૧

'भागवताः' એટલે પ્રમાણથી, સાધનથી અને ફલથી ભગવાનના સંબંધવાળા (ધર્મો), તેમને આચર્યા, પરંતુ કહેલા નથી. (મારો) અધિકાર નિરૂપણ કરવાનો છે. બધાના બધા ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું, પરંતુ પરમહંસોના (પ્રિય ધર્મો) નું નિરૂપણ નથી કર્યું. જો કે ચોથા આશ્રમના ધર્મો અને અવધૂતના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલ છે, છતાં પણ તે ધર્મો તેઓને પ્રિય નથી, કારણ કે (તે ધર્મોમાં) ઘણું દુઃખ અને સાર થોડો છે.

'(ભારતના) આનુશાસનિક (પર્વ) માં તેઓનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે' (એમ જણાય), તેથી 'ઘણા પ્રકારે' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો તો સ્વતંત્ર છે. તેઓને બીજાના પેટા-ધર્મ તરીકે કહેલા હોય તે ન કહેલાજ છે, કારણ કે આનુશાસનિક (પર્વ) માં તેઓનું કાલ વિગેરેના પેટા (ધર્મ) તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. પરમના (ભગવાનના) હંસો, તે પરમહંસો અથવા પરમ (ઉત્તમ) અને તે હંસો, એવા આ (સમાસ) પ્રમાણે પણ (તેમનું) ઉત્તમપણું ભગવદીયપણાંને લીધેજ છે. બીજા ધર્મો પરમહંસપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, પરંતુ પરમહંસપણું પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવાનના સંબંધવાળાજ ધર્મો પ્રિય (થાય છે), કારણ કે ભગવાન પરમાત્મા છે, જેમ ગંગાનું દર્શન થયા પછી ગંગા દેવતાનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમ આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તે (ઇચ્છા ભગવાનના સંબંધવાળા) ધર્મોથીજ પૂર્ણ થાય છે.

'છતાં આ ઘણો આગ્રહ શા માટે ?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'તેઓ જ અચ્યુતને પ્રિય છે' એમ કહેલું છે. 'તેઓ જ[2]' એટલે 'તે ધર્મો જ (અચ્યુતને પ્રિય છે),

---

૧ વેદનો અભ્યાસ અને તે ભણાવવાનું વિગેરે નાં ઉત્તમ પણાથી ઉત્પન્ન થએલ ચેતનની કાંતિ તે બ્રહ્મનું તેજ. તેના સંયોગથી (સારવાળો). (प्र)

૨ આથી (ભાગવત) ધર્મો જ કહેલા છે, પણ આ શબ્દ પાસે જ 'પરમહંસો' શબ્દ હોવા છતાં, આથી પરમહંસો કહેલા નથી, કારણકે પરમહંસો અક્ષરમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી તેમનું પ્રિયપણું ગૌણ છે, મુખ્ય નથી. (प्र)

કારણકે તેઓ ભગવાન સુધી પહોંચાડે છે. જો તેઓ પરમહંસો હોય, તો પણ પરંપરાથી (ભગવાનને પ્રિય) થતા હોવાથી (તેમની પ્રિયતા) ગૌણ છે. (ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો) ભગવાનને અને ભગવદીયોને પ્રિય છે, એવો અર્થ છે. ૩૧.

तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।
कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

તે કૃષ્ણ એવી રીતે પોતાને ન્યૂન માનતા ખેદ કરતા હતા ત્યારે પહેલાં કહેલા આશ્રમે નારદ આવ્યા. ૩૨

પાખંડ નથી એમ, અને મુખ્ય (ભાગવત ધર્મો) માં દૃઢ વિશ્વાસ છે એમ જણાવવા ' આશ્રમ ' શબ્દ યોજેલ છે. આવા[1] વિષયમાં નારદનો અધિકાર હોવાથી તે પ્રથમ આવ્યા એમ આ શ્લોકથી કહેલ છે. ' खिलम् ' એટલે ન્યૂન (ઉણપવાળા). (વ્યાસ) પોતે જ ભગવદ્ધર્મોનું નિરૂપણ કરે તો તો પહેલાં કહેલા ભારત વિગેરેમાં અને આ (નિરૂપણ) માં વિરોધ થવાથી, (પરસ્પર) વિરુદ્ધ (વચનો) કહેનાર તરીકે તે ખોટા ઠરે. તેથી ખેદ કરતા હતા; પરંતુ નારદના વચનથી તેવું (ભગવદ્ધર્મનું) નિરૂપણ કરે તો વિરોધ[2] ન થાય. ' કૃષ્ણ ' એવા જેમના ધર્મો કહેવાના છે તેમનાં નામથી (વ્યાસ) ઉત્તમ વકતા હોવાનું જણાવેલ છે. અથવા કૃષ્ણના (સેવક) નારદ એવો (સંબંધ લેવો). ' પહેલાં કહેલા ' એટલે સરસ્વતીના તટ ઉપરના(આશ્રમે આવ્યા). ૩૨

(ખેદ દૂર કરવાની) જીજ્ઞાસાવાળા (વ્યાસ) નું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ।
पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

મુનિએ તેમને ઓળખીને એકદમ ઉભા થઇને (ત્યાં) આવેલા દેવોએ પૂજેલા નારદનું વિધિપ્રમાણે પૂજન કર્યું. ૩૩

(તેમને આ) નારદ છે અથવા પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર છે* એમ ઓળખીને

---

૧ ' આવા ' એટલે યોગ્ય જ્ઞાન આપવાના (प्र). પ્રકાશમાં ' योग्याज्ञानदानरूपे ' બદલે योग्यज्ञानदानरूपे ' હોવું જોઇએ એમ જણાય છે.

૨ પાછળથી જ્ઞાન થતાં આ ભગવદ્ધર્મો કહેલ હોવાથી વિરોધ ન થાય. (प्र)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. પ્રકાશમાં નિર્ણયસાગરવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે અને તે ઘટાવ્યો પણ છે.

ઉત્તર આપવા માટે તેમણે (વ્યાસે) કરેલ (કાર્ય) નું પૂર્વપક્ષના પ્રકારથી અભિનંદન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥

અહો ! તમો જેમણે સર્વ પુરુષાર્થોના સંબંધવાળું ભારત રચ્યું (તે) તમારૂં વિચારાએલું સારી રીતે થયું તે બહુ અદ્ભુત છે. ૩

(તમારૂં) વિચારેલું સર્વ લોકનાં હિત માટેનું આચરણ સારી રીતે થયું; કારણકે એક કાર્યથી જ કલ્પ સુધીનું સાધન થયું. 'अपि' 'અહો !' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. ભગવાનને પણ દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર રહે છે, તમારે તો તે પણ નથી એમ 'इति'[1] શબ્દથી કહે છે. તમારૂં બહુ અદ્ભુત કાર્ય થયું એમ કહ્યું. 'इति' શબ્દ સમાપ્તિના અર્થમાં યોજેલો છે. અદ્ભુત જ બહુ થયું. ઉત્તરાર્ધથી સારી રીતે થએલું (કાર્ય) જ કહેલ છે, કારણકે એક શાસ્ત્ર એક પુરુષાર્થ જણાવનારૂં હોય. ભારત તો ધર્મ* વિગેરે ચાર (પુરુષાર્થ) જણાવનારૂં છે. બધા ધર્મ વિગેરે સાધન સાથેના પુરુષાર્થોના સર્વ તરફથી बृंहितं સંબંધવાળું છે, એવો અર્થ છે. ૩

સ્વાભાવિક ધર્મમાં પણ (વ્યાસની) સરસાઈ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनम् ।
तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥

અતિ પ્રસિદ્ધ સનાતન બ્રહ્મનો તમે વિચાર કર્યો અને અભ્યાસ કર્યો, છતાં પણ હે શકિતવાળા ! પોતે અકૃતાર્થ હો તેમ તમે શોક કરો છો. ૪

'બ્રહ્મ' એટલે (૧) પરબ્રહ્મ અને (૨) વેદ. તે પૈકી એક (પહેલા) નો વિચાર કર્યો અને (૨) બીજાનો અભ્યાસ કર્યો. 'च' 'અને શબ્દથી (વેદ) ભણાવ્યાનું અને ધર્મ (કહેલ છે.), કારણ કે જૈમિનિએ પણ તેમણે કહેલા અર્થનું નિર્માણ કરેલું છે અથવા પહેલો વિચાર બ્રહ્મના વિષયનો (અને બીજો વેદના[2] (વિષયનો). 'यत्तत्' એટલે અતિ પ્રસિદ્ધ, સનાતન એટલે વિકાર વિનાનું 'બ્રહ્મ' શબ્દથી માહાત્મ્યજ કહેલું[3] છે. ઉતરાર્ધથી ફલ ન પ્રાપ્ત થવા રૂપ દોષ કહે છે. 'આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને 'ચેષ્ટા[4] ન થવાથી મોહ

---

૧ 'इति ते महदद्भुतम्' એવો બીજો પાઠ લીધો છે. (प्र)

* ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ જણાવનારૂં છે.

૨ આથી એમ જણાય છે કે વ્યાસે પૂર્વમીમાંસાનાં સૂત્રો પણ રચેલાં (प्र)

૩ 'સનાતન' વિશેષણ નકામું નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

૪ ધર્મ પ્રકટ કરે તેની ચેષ્ટા. (प्र)

પામેલો શોક કરે છે ' એ (શ્રુતિ) પ્રમાણે જ્ઞાન અને ધર્મ પ્રાપ્ત થયા હોય ત્યારે શોક ન રહે એવું શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલું છે, અને તે અનુભવથી ખોટું ઠરે છે. વળી આ શોક લૌકિક નથી, એમ ' અકૃતાર્થઃ હો તેમ ' શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ (બ્રહ્મ-સંબંધી) બે* વિચારો ન થવાથી પુરુષાર્થ જેને પ્રાપ્ત થએલો નથી તેવો (પુરુષ) શોક કરે, તે પ્રમાણે (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત થએલાની સ્થિતિમાં પણ (શોક કરો છો) એવો (અર્થ છે). આ (વિષય) માં ઉત્તર કહેવાની શક્તિ તમારી છે એમ ' હે શક્તિ-વાળા ' સંબોધનથી કહેલ છે. ૪.

પ્રમાણુનાં બળથી વિચાર કરનારાઓને આનો ઉત્તર સૂઝતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી (વ્યાસ) કહે છે :—

॥ व्यास उवाच ॥ વ્યાસ કહે છે :—

अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यति मे ।
तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ॥ ५ ॥

તમે આ કહ્યું તે સર્વ મારૂં (કાર્ય) છે જ, છતાં પણ મારા આત્માને સંતોષ થતો નથી. તેનું અપ્રકટ મૂલ આત્માથી ઉત્પન્ન થએલાના દેહથી ઉત્પન્ન થએલા અગાધ જ્ઞાનવાળાને તમને પૂછું છું. ૫

સાધનથી ફલ પ્રાપ્ત ન થવાનું જે મૂલ (કારણ) તે ' अव्यक्तम् ' પ્રકટ નથી, કારણકે લોકમાં અને વેદમાં (તેવું) થએલ નથી. તેથી અગાધ જ્ઞાનવાળાને તમને પૂછું છું. ' અગાધ ' એટલે પ્રમાણથી ન જણાય તેવું. તેનું પણ પ્રમેયના બળથી[1] જ્ઞાન (થાય). તે ' આત્માથી ઉત્પન્ન થએલાના દેહથી ઉત્પન્ન થએલા ' શબ્દથી કહેલ. આત્મા નારાયણ, તેમનાથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તે (બ્રહ્મા) ના आत्मनः દેહથી જન્મેલા (નારદ) ને (પૂછું છું), અથવા ' आत्मभव ' એ સંબોધન લેવું હે ભગ-વાનના અવતાર ! ' બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આત્માને જાણનાર (નારદ) આત્મા (ભગવાન) જ થયા; અથવા સાધન વિના ફલનો સંબંધ[2] થયાનું અથવા ' વિષ્ણુના પ્રાણીઓ દેવોએ પૂજેલા છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના સેવક હોવાનું સૂચવેલું છે. ૫

તે (નારદ) નું પ્રમેય બળ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।
परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६ ॥

* પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાના વિચારો.

[1] નારદજી ભગવાનના પૌત્ર હોવાથી, ભગવાનની નિકટ હોવાથી, ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં બળથી તેમને જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

[2] સાધન ન હોવા છતાં ભગવાન સાથે એકતાની પ્રાપ્તિ થયાનું, એવો અર્થ છે. (प्र)

તે તમો સર્વ છૂપું નિશ્ચય જાણો છો, કારણ કે મનથી જ વિશ્વને રચે છે, (તેનું) રક્ષણ કરે છે અને લય કરે છે તે, ગુણોના સંગ વિનાના, ઉત્તમ અને હલકા સર્વના ઈશ્વર પુરાણ પુરુષની તમે ઉપાસના કરેલી છે. ૬

(સર્વ છૂપું તમો જાણો છો) અથવા વેદોનું સર્વ છૂપું તમો છો. બંનેનું કારણકે '(તમે પુરાણ પુરુષની) ઉપાસના કરી છે', ઉત્તમપણું જણાવવા પુરાણપણું (કહેલું છે), તેથી કાલ વિગેરેની દરકાર ન રાખનાર[1] પુરુષોત્તમની (તમે) સેવા કરી છે (એમ કહેવાયું). જેમની સેવા કરી તેમનાં સામર્થ્યથી સેવા કરનારમાં સામર્થ્ય (આવે છે એમ) કહેવા ઉત્તરાર્ધથી ભગવાનના ગુણો કહે છે. (તે) સર્વના ઈશ્વર, સર્વ કરનાર, દોષરહિત અને માત્ર ચિંતનથી જ (કાર્ય) કરનારા છે, એવા ગુણો છે. ૬

નારદમાં પોતાથી[2] પણ એવી શક્તિ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

તમે સૂર્યની પેઠે ત્રણ લોકમાં ફરતા રહો છો, વાયુની પેઠે (દેહમાં) ફરનારા અંતઃકરણના સાક્ષી છો. પરબ્રહ્મ અને અવરબ્રહ્મમાં ધર્મથી અને વ્રતોથી નિષ્ણાત થએલાની મારી ન્યૂનતાનો પૂરો વિચાર કરો. ૭

બહારના અને અંદરના સર્વનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા (સૂર્ય અને વાયુના) બે દૃષ્ટાંતો, અને (તે માટે) જરૂરી પ્રકાર[3] કહેલો છે. ક્રિયાથી સર્વ લોકમાં જવાનું થાય છે, યોગથી (સર્વની) અંદર પ્રવેશ, અને જ્ઞાનથી સર્વના સાક્ષી (થવાય છે). એવી રીતે દોઢ* શ્લોકથી ભક્તિ વિગેરેથી સર્વ શક્તિ (પ્રાપ્ત થએલી) હોવાનું જણાવી, પોતાના સંદેહ સંબંધી ઉત્તરાર્ધથી પ્રશ્ન કરે છે. વેદાન્તમાં જણાવેલું પરબ્રહ્મ, (અને) વેદ અવરબ્રહ્મ છે. તેમાં અનુક્રમ પ્રમાણે જ યજ્ઞ વિગેરે કરવાથી ધર્મથી પર બ્રહ્મમાં વિષ્ણાત થએલા અને વેદમાં કહેલા વ્રતો વિગેરેથી વેદમાં નિષ્ણાત

---

૧ આ વેદનું છૂપું જણાવનાર (ગુણ) છે. (પ્ર)

૨ ભગવાનના અવતાર હોવાથી (પ્ર). નારદ ભગવાનના અવતાર નથી, પણ આવેશી છે.

૩ વ્યાસને પોતાને ખેદ દૂર કરવા જેવું જ્ઞાન નારદમાં હોવાની જરૂર હોય, તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન નારદમાં છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* છઠ્ઠો શ્લોક અને આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ મળી દોઢ શ્લોક.

'તે માધવ બધા પ્રાણીઓના, પિતા અને માતા છે. હે ઉત્તમ કૌરવો ! શરણ કરવા યોગ્ય તેમને જ શરણે જાઓ. હે અચ્યુત ! હે અચ્યુત ! હે શત્રુઓનું શોષણ કરનાર ! એમ ન કહો, ન કહો. આપ પાંડવોના નાથ છો અને અમે આપનો આશ્રય કરી રહેલા છીએ'. 'આપના વચન પ્રમાણે કરીશ' (ભ. ગી. ૧૮. ૭૩) એવા હજારો શ્લોકોથી સ્વતન્ત્ર પ્રકારે ભગવાનનો યશ કહેલો હોવાથી, 'લગભગ ન કહ્યા જેવો (કહેલો) કેમ કહો છો ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥

હે ઉત્તમ મુનિ ! જેમ ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરેલું છે, તેવી રીતે વાસુદેવના મહિમાનું વર્ણન કરેલું નથી. ૯

સાચું (યશ) જણાવેલો છે, છતાં પણ તેનું પ્રકરણ ન હોવાથી, 'શાસ્ત્રનાં વચનોનો પ્રકરણથી નિર્ણય થાય છે' એ ન્યાય પ્રમાણે તે વાક્યોમાં કહેલા (યશનાં) વચનો તે (પ્રકરણ) નાં અંગ છે. આનુશાસનિક (પર્વ) માં પણ ભગવાનના ગુણો ધર્મ (પુરુષાર્થ) તરીકે કહેલા છે, પણ યશ તરીકે કહેલા નથી તે (આ શ્લોકથી) કહે છે. જેમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જૂદાજૂદા પ્રકરણથી જણાવેલા છે તેવી રીતે ભગવાનનો મહિમા જૂદા પ્રકરણથી કહેલો નથી, એવો અર્થ છે. ૯

'(યશ) [1]જણાવનારાં (વચનો) ફલ કેમ પ્રાપ્ત ન કરાવે ?' એનો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥१०॥

જે રમ્ય શબ્દોવાળું વચન કોઇપણ સ્થળે જગતને પવિત્ર કરનારો હરિનો યશ કહેતું ન હોય તેને કાગડાનું તીર્થ કહે છે. તેથી સુંદર રહેઠાણમાં વસનારા માનસ હંસો આનંદ પામતા નથી. ૧૦

અહીં કેવું ફલ શોધો છો ? 'કૃતાર્થપણું, અંતઃકરણની પ્રસન્નતા અને પરમાનંદ' એમ જો કહેતા હો, તો આ (ભારત) તેનું તીર્થ નથી, પરંતુ કાવ્યની પેઠે શૃંગાર વિગેરે રસોમાં જેમનું ચિત્ત ચોટેલું છે તેવા કામી (પુરુષો) ને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. કાગડાઓને હોય છે તેના જેવો એઠાંનો ખાડો છે. પ્રમાણનું[2] બળ દુર્બલ છે એમ કહેવા રમ્ય શબ્દોવાળું વિશેષણ (યોજેલું છે). અર્થ ઉત્તમ ન

---

૧ બીજાનાં અંગ તરીકે યશ જણાવનારાં. (प्र)

૨ 'ભારતમાં વેદનો અર્થ હોવાથી ભારત તેવું (કાવ્ય જેવું) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

ાય ત્યારે શબ્દોનું રમ્યપણું 'શબ્દનું રમ્યપણું અને અર્થનું રમ્યપણું વ્યંગ્ય (અર્થ) નારનું તો હલકું મનાએલું છે. ' (કાવ્યપ્રકાશ ૧. ૫) એ વાક્ય[1] પ્રમાણે હલકાઈ ણાવનારૂં છે, અને ઝેરી પતરાળામાં (કરેલાં) ભોજનની પેઠે તેમાં (કહેલું) મેય[2] હરિરૂપ નથી, પણ ઉત્તમ પ્રકારે કહેલું છે. તે (અર્થ) 'હરિનો યશ[3] કહેતું ન હોય)' શબ્દોથી કહેલા છે. 'જગતનેય પવિત્ર કરનારો' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે) ભારત સાધારણ (પુરુષો) ને પવિત્ર કરે છે, પરંતુ પતિતોને ને શુક વિગેરે સરખા (પુરુષો) ને પવિત્ર કરતું નથી, તેથી (તે) સર્વની ઇચ્છા ર્ણ કરનારૂં નથી. આ (ભગવાનનો યશ) તો જગતને જ પવિત્ર કરનારો છે. વચન ' શબ્દથી તે માત્ર શબ્દ હોવાનું કહેલ છે. તેથી સામ ને (તેના) રાગ[4] ગેરે પણ નથી (એમ કહેલું છે), ' કોઈ પણ સ્થળે ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે ખ્ય[5], ગૌણી લક્ષણા, પ્રકરણ વિગેરે પ્રકારો પૈકી એક વિભાગમાં પણ ભગવાનને ણાવનારૂં હોય તો દોષ નથી. તે (ભારત) તો કાવ્યની પેઠે પદાર્થને જણાવનારૂં 'वायसं तीर्थम्' કાગડાઓનું તીર્થ, એવો અર્થ છે. 'वायसाः' એટલે વૃદ્ધ[6] ગડાઓ; અને લોકમાં ચતુર (પુરુષો); તેવા રાજાના પુત્રો વિગેરે કામી પુરુષો ભાર- માં શ્રદ્ધાવાળા હોય છે, પરંતુ પરમહંસો (તેવા) હોતા નથી. 'તીર્થ' એટલે પ્રવેશ કરવા) નો માર્ગ અથવા દોષ ફીટાડનારૂં. તેઓમાં એંઠવાડના ખાડા વિગેરે ગડાઓની ભૂખ ફીટાડનાર છે, પણ બીજાની (ફીટાડતા) નથી, અને કાગડાઓને

---

૧ આવાં ભોજનથી તૃપ્તિ થાય, પણ ભવિષ્યમાં અનિષ્ટ થાય, તેમ બીજાના અંગ તરીકે (ભગવાનનાં) યશનું શ્રવણ કરવાથી માત્ર શ્રવણ કર્યાનું અભિમાન થાય, પણ ભવિષ્યમાં કૃતાર્થતા ન થાય, માત્ર ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થ જ થાય. (प्र)

૨ ' ભારતમાં ઉત્તમ અર્થ કહેલો કેમ નથી ? ' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૩ ભારતમાં હરિનો યશ કહેલ નથી, પણ વાણીને ઘેનુ કહે તેમ હરિના યશ તરીકે જણાવેલ છે. (प्र)

૪ સામ ભગવાનને પ્રિય છે, તેના રાગ મોક્ષના માર્ગરૂપ છે, તેવું પણ ભારતમાં નથી, તેથી તે માત્ર શબ્દ જ છે. (प्र)

૫ ભરત વંશના રાજાઓને જણાવનારૂં ' ભારત ' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ભગવાનને જણાવનારૂં ન હોવાથી, અને (ભગવાન) તેનો શાસ્ત્રાર્થ ન હોવાથી તે મુખ્ય પ્રકારે ભગવાનને જણાવનારૂં નથી. તેમાંનું પ્રમેય ભગવાનના પ્રકારનું અથવા તેમના સમાન રૂપવાળું નથી, તેમજ એક સ્થળે મુખ્ય પ્રકારથી જણાવેલ હોય તેની પ્રશંસા કરવા લખાએલ પણ નથી અને તેવા શબ્દોથી કૃતાર્થ થવાય તે માટે ભગવાન જણાવેલ નથી, તેથી ગૌણી લક્ષણાથી કે લક્ષણાથી પણ તે જણાવેલ નથી. જૂદું પ્રકરણ કરેલ ન હોવાથી પ્રકરણથી પણ જણાવેલ નથી. ' વિગેરે ' શબ્દથી સૂચવેલ વ્યંજના તથા તાત્પર્યથી પણ જણાવેલ નથી. (प्र)

૬ वयसः વયના ઇમે આ છે એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અને રૂઢિ પ્રમાણે આ અર્થ થાય છે. (प्र)

તેથી વધારે દોષ ફીટાડવાની ઈચ્છા હોતી નથી, અને તેવા ખાડા બનાવનારાની ભૂખ પણ તેથી મટતી નથી, કારણકે તે હંસ છે. 'उशन्ति' એટલે કહે છે. 'मानसाः' 'માનસ' એટલે મનમાં જ રહેનારા, દેહ વિગેરેમાં ન રહેનારા; અને ભારત દેહનું હિત કરનારૂં છે. 'હું તે (બ્રહ્મ) છું' એવી બ્રહ્માત્મબુદ્ધિ છે. તે (વી બુદ્ધિ) વાળા પરોક્ષ (છૂપા કથન) માં 'હંસો' કહેવાય છે, અને (તે) દૂધ અને જલનો ભેદ જાણનારાઓ કુદરતથી થએલાં મિશ્રણને પણ છૂટું પાડે છે, પરંતુ 'ખરેખર, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું...' એ વાકય પ્રમાણે મિશ્રણ ઉત્પન્ન કરનારમાં આનંદ પામતા નથી. ભગવાનનું ચરિત્ર તેવું છે. उशक् સુંદર છે क्षमः રહેઠાણ જેઓનું (તેવા હંસો છે). જેમ જેમ સ્વરૂપથી અને જ્ઞાનથી સુંદરતા થતી જાય, તેમ તેમ હંસનું રહેઠાણ (થાય). અને તેથી યુકિતથી અને દૃષ્ટાંતથી ભારત વિગેરે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં નથી. ૧૦

જો કે હું વિગેરે તેવા વકતા નથી, અને (અમારામાં) શબ્દનું રમ્યપણું નથી, ઉલટું કીર્તન (કરવા) માટે શબ્દોનો ખોટો પ્રયોગ હોય છે, છતાં પણ (અમો) વિગેરેનું વચન ભગવાનના સંબંધવાળું હોવાથી ઉપર કહેલા પ્રકારનું છે. એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥११॥

જેની અંદર દરેક શ્લોકમાં વ્યાકરણના નિયમો પળાએલા ન હોવા છતાં, જેનું સત્પુરુષો શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે અને ઉચ્ચાર કરે છે તેવાં અનંતના યશના ચિહ્નવાળા (તેમનાં) નામો છે. તે વાણીની ઉજવલતા જનતાનાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. ૧૧

'तद्वाग्विसर्गः' તે અને તે વાણીની ઉજવલતા. 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભકતોએ કરેલ ભાષાનાં ગીતો, ગીતગોવિંદ વિગેરે પણ જનતાનાં એટલે પ્રાણિમાત્રનાં પાપનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. 'જેની અંદર (દરેક શ્લોકમાં....)' શબ્દોથી એમ કહેલ છે કે શબ્દોનું બલ ઉત્તેજક નથી. 'જેની અંદર' એટલે જે વાણીની ઉજવલતામાં. ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથોના શ્લોકોમાં વ્યાકરણના (નિયમોથી) વિરુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ તે 'अबद्ध' અને તાન માટે અથવા મૂર્ખના હૃદયમાં તેનો સ્વીકાર થવાથી અબદ્ધનો પ્રયોગ કરાય છે. તેનું [1]કારણ 'અનંતનાં નામો...' થી કહેલ છે. એકજ અર્થમાં ઘણાં નામોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, જેમકે ત્રિભુવન, આત્મભુવન વિગેરે. (ભગવાન) સર્વ તરફથી અનંત (હોવાથી તેમનાં) નામો અનંતજ છે. તે માત્ર નામ જણાવનારાંજ નથી, પરંતુ યશના

૧ 'તેનું' એટલે પાપનો નાશ કરનાર હોવાનું. (પ્ર)

ચિહ્નવાળાં છે (તે) શ્રવણ (કરવા) નું કારણ છે. यत् એટલે જે નામો, અથવા જે કારણથી વકતા મળે ત્યારે (લોક) શ્રવણ કરે છે, શ્રવણ કરનાર હોય ત્યારે ગાન કરે છે, તેમ ન હોય ત્યારે ઉચ્ચાર કરે છે, અને આ ઉપર કહેલા હંસો વિગેરેનું કૃત્ય છે. [1]ભગવાનના સંબંધવાળા ગુણો ભગવાનથી જુદા ન હોવાથી, જેમ ગમે તે સ્થલે અવતાર લીધેલા ભગવાનની સેવા કરવામાં આવે છે, તેમ હરકોઇ સ્થલે રહેલાં (ભગવાનનાં) નામોનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે, એમ અર્થબલ જણાવ્યું. એવી રીતે શબ્દોમાં [2]ભગવાનના શબ્દોજ ઉત્તમ છે, બીજા (ઉત્તમ) નથી એમ જણાવ્યું. ૧૧

હવે[3] અર્થસંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં જ્ઞાન સ્વરૂપથી અને ફલથી ઉત્તમ છે. તેવી રીતે યજ્ઞો વિગેરે, તેવીજ રીતે આચાર અને બીજા ધર્મ વિગેરે છે. આ સ્વરૂપથી અને ફલથી ભગવાનની અથવા ભગવદીયોની સાથે હોય તો ફલકારી છે કે (એકલા હોય તો) નથી, એવો વિચાર થાય છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં પ્રથમ જ્ઞાનની નિંદા કરે છે :—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

કપટ રહિત જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવા છતાં પણ અચ્યુત ઉપરના પ્રેમ વિનાનું હોય તે પૂરૂં શોભતું નથી તો પછી સદા અકલ્યાણકારિ, અને જે ઇશ્વરને અર્પણ કરેલું ન હોય તે, અને જે કામના વિનાનું હોય તે પણ કેમજ શોભે ? ૧૨.

ભકિત સાથે જ્ઞાન વિગેરે હોય ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સંદેહ થાય છે કે ભકિતનું ફલ છે કે જ્ઞાનનું ? તે (દૂર કરવા) માટે એકલા સંબંધી નિર્ણય કહેવામાં આવે છે અચ્યુતની ભકિત વિનાનું સાંખ્ય અથવા વૈદિક જ્ઞાન ભકિતથી શોભાવેલું ન હોવાથી શોભતું નથી. જ્ઞાનની શોભાથી જ્ઞાનીની શોભા થાય છે, અને દીવાની[4] પેઠે (જ્ઞાન) અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સોનાની[5] પૂતળી પણ અલંકાર કર્યા

૧ આ શ્લોકથી સાબિત થએલ વિષય આ ભાગથી કહેલ છે. (प्र)

૨ ' ભગવાનના શબ્દો ' એટલે મુખ્ય રીતે ભગવાન જણાવનારા શબ્દો. (प्र)

૩ ઉત્તમ શબ્દો ઉત્તમ અર્થને આધીન હોવાથી, અર્થના બલની ચકાસણી કર્યા પછી. (प्र)

૪ દીવો ઘરની શોભા કરાવે છે, તેમ જ્ઞાનવાળાને મનની પ્રસન્નતા થતી ન હોવાથી તેની શોભા થતી નથી, તેથી જ્ઞાનની પણ શોભા ન હોવાનું જણાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫ ' વ્યાસ ભગવાનના અવતાર હોવાથી, ભકિત ન હોય તો પણ તેમની શોભા કેમ ન થાય ? ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

વિનાની શોભતી નથી. જો કે નિરીશ્વર સાંખ્ય મતમાં ઈશ્વર ન હોવાથી જ ભકિત નથી, અને જણાવેલ વિષયમાં[૧] માત્ર શ્રદ્ધા રાખવાની છે. ઈશ્વરવાળા [૨](સાંખ્યમત) માં પણ ઈશ્વર ગુણવાળા જ છે. વૈદિક (મત) માં પણ યજમાન વિગેરેમાં દેવતાનો આવેશ ન થાય ત્યારે (તે) લૌકિક જ હોવાથી અને સર્વની જરૂર હોવાનું કહેલ હોવાથી, અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય તે માટે ભકિતની જરૂર છે; અને[૩] તે (ભકિત) ભગવાનનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણેની જ (હોવી જોઈએ). (જ્ઞાન પણ) 'निरञ्जनम्' નીકળી ગએલું છે કપટ જેમાંથી તેવું, અવિદ્યાનો નાશ કરનારૂં અને કપટ વિનાનું (હોવા છતાં શોભતું નથી). વધારે કહેવાથી શું ? બધાં શાસ્ત્રોમાં જે જ્ઞાન કહેલું છે તેના સ્વરૂપ અને ફલ ઉપર ઉપકાર કરનારી ભકિત છે, તેથી ભકિત ન હોય તો તેનું સ્વરૂપ અથવા ફલ સિદ્ધ થાય નહીં, એવો અર્થ છે.

ઉત્તરાર્ધથી કર્મને પણ ભકિતની જરૂર રહે છે એમ કહે[૪] છે. તે (સંબંધ) માં કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) કામનાથી કરાતું. (૨) જ્ઞાનનાં અંગરૂપ અને (૩) ઈશ્વરની આરાધનારૂપ. તે પૈકી (૧) પહેલામાં ભકિતની જરૂર આવશ્યક છે, તે 'સદા અકલ્યાણકારિ' શબ્દોથી કહે છે. (કર્મ) સાધન (કરવા) સમયે અને ફલ (આપવાના) સમયે દુઃખરૂપ હોવાથી ભક્તિ ન હોય તો પુરુષાર્થરૂપ થતું [૫]નથી. (૨) બીજામાં ભગવાનને સમર્પણ કર્યા વિના જ્ઞાનનું અંગપણું જ (થતું)[૬] નથી. સમર્પણ જ ભકિત છે, અથવા ભકિતથી થઈ શકે તેવું છે. તે '(જે) કર્મ (ઈશ્વરને) અર્પણ કરેલું ન હોય' શબ્દોથી કહેલ છે. અને તે (બીજા પ્રકારનું) ભગવાનને અર્પણ કરેલું કર્મ થતું નથી એવો અર્થ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી ઈશ્વર માટે કરેલો કર્મ (નો સમાવેશ કરે છે). વળી (૩) જે કામના વિનાનું (હોય) તે પણ (ભકિત વિના શોભતું નથી.) (આ કર્મ) લૌકિક કર્મની પેઠે સંસારનું કારણ થતું નથી, તેથી પંચરાત્રમાં કહેલું છે. તેથી સર્વ કાર્યોમાં ભકિત (ફલ માટે) સહકાર કરનારી છે. ૧૨.

---

૧ 'જણાવેલ વિષય' એટલે 'કાર્ય ઈશ્વર.' (प्र)

૨ સેશ્વર સાંખ્યમાં ઈશ્વરને સદા સાત્વિક દેહ હોવાનું મનાય છે, તેથી તે 'અચ્યુત' નથી, એટલે ધ્યાનરૂપ તેમની ભકિત પણ અચ્યુતની ભકિત નથી. તેથી તેની પણ શોભા નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૩ ઉપાસનારૂપ ભકિત કહેલી છે તે સ્નેહરૂપ નહીં હોવાથી ભકિત નથી. (प्र)

૪ કૈમુતિક ન્યાયથી કહે છે (જ્યારે જ્ઞાન શોભતું નથી તો પછી કર્મની શોભા તો ક્યાંથી જ હોય). (प्र)

૫ કારણકે ભવિષ્યમાં સંસારને ઉત્પન્ન કરાવે છે. (प्र)

૬ 'જે કાંઇ તું કર (તે મને અર્પણ કર)' એ ભગવદ્ગીતાવાકયમાં એમ કહેલું છે કે ભગવાનને કર્મ અર્પણ કરવાથી જ તેનાં બંધનથી છૂટાય છે તેથી. (प्र)

કારણ કે ભક્તિ વિના જ્ઞાન અથવા કર્મ ફલ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી, તેથી જરૂરી હોવાથી અને સંક્ષેપ થાય તે માટે મુખ્ય પ્રકારે ભક્તિનો જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ અને તે (ભક્તિ) શ્રવણરૂપ છે, અથવા પ્રથમ શ્રવણની જરૂરવાળી છે. તેથી શ્રવણ કરવાના વિષય તરીકે ભગવાનનાં ચરિત્રનું ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેના યોગથી થતા ગુણથી સ્મરણ કરીને, (તે ચરિત્ર) કહો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।
उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

તેથી હે મોટા ભાગ્યવાળા ! સદા સફળ દૃષ્ટિવાળા, પવિત્ર કીર્તિ-વાળા, સત્યમાં આનંદ કરનાર, વ્રત ધારણ કરેલા તમે સર્વનાં બંધનો છૂટે તે માટે મોટાં ડગ ભરનારનું જે ચરિત છે તેનું સમાધિથી અનુ-સ્મરણ કરો. ૧૩

જો કે હું (ચરિત) જાણું છું, છતાં પણ (મને) અધિકાર ન હોવાથી હું કહી શકતો નથી. તમારો તો આવા વિષયમાં અધિકાર છે, તેથી 'હે મહાભાગ્ય-વાળા !' એવું સંબોધન (કરેલું છે). મનથી વિચારેલ વિષય કોઈક વાર ખોટો થાય એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ' તમે સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા ' છો. સદા સફલ છે દૃષ્ટિ જેમની તેવા છો. વળી તમારૂં કહેલું બીજાઓ સ્વીકારશે નહીં એવી પણ શંકા ન કરવી, એવા અભિપ્રાયથી 'પવિત્ર કીર્તિવાળા ' વિશેષણ કહેલું છે. શુચિ પવિત્ર છે શ્રવ કીર્તિ જેમની તેવા છો. લોકમાં આદર કરવા યોગ્ય ગુણ આજ છે. વળી તમને પણ આજ ઘણું પસંદ છે એમ ' સત્યમાં આનંદ કરનારા ' વિશેષણથી કહેલ છે. સત્યમાં આનંદ કરનાર (તમે છો), કારણકે ભગવાનના ધર્મ સિવાય બીજાઓ અસત્ય છે. વળી જેમ વ્રતનું આચરણ ધર્મ કરાવનારૂં છે. તેવી રીતે ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ પણ (ધર્મ કરનારૂં છે) એવા અભિપ્રાયથી ' વ્રત ધારણ કરેલા ' એમ કહેલું છે. વેદનો અભ્યાસ વિગેરે વ્રતો ધારણ કરેલા છે જેમણે તેવા (તમે છો), અથવા (આ વિશેષણથી) ભગવાનના ધર્મો સૂઝવાનું કારણ કહેલું છે. તેવા[1] ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ ન માનવું, કારણકે આ (ભગવાન) મોટાં ડગ ભરનાર છે. उरु અધિક છે क्रमः ચરણનું ચાલન જેમનું (તેવા છે). વામને ક્ષણમાં એક ચરણથી સર્વ લોકનું આક્રમણ કર્યું એમ આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. બધા જીવો સ્વભાવથી કાલના બંધનથી બંધાએલા છે. તેઓનાં બંધનનો નાશ કરવો એ મોટો ઉપકાર છે, અને તે કાલને વશ રાખનાર ભગવાનનાં ચરિતનો આવેશ થવાથી જ થાય છે, એમ ' સર્વનાં બંધનો છૂટે તે માટે ' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાનનું ચરિત) લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, ' સમાધિથી ' શબ્દથી (તે

૧ તેવા એટલે સર્વની મુક્તિ કરાવનારા. (प्र)

જાણવાનો) જુદો ઉપાય કહે છે. સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન પોતેજ (સમાધિમાં) પ્રકટ થશે. અનુ પછી તમારે પણ સ્મરણ કરવું. (ભગવાનનું) ઉત્તમ ચરિત ભકિત કરાવનારૂં છે, પણ મોહ કરાવનારૂં નથી. તે પણ મોહ કરાવનારૂં છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે પણ તે ઉત્તમ[1] ચરિત જ છે. ૧૩

(તેથી) ઉલટું[2] કરવામાં અડચણ (થાય) તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।
न कर्हिचित्क्वापि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् ॥ १४ ॥

તેનાથી જુદા પ્રકારનું (નિરૂપણ) નમાલું છે, જે કહેવા ઇચ્છનાર જુદા (પદાર્થ) જોનારની મતિ તેણે કરેલાં રૂપ અને નામથી દુષ્ટ પ્રકારે રહેલી હોઈ, વાયુથી ઘુમરી ખવરાવેલી નૌકાની પેઠે કોઈપણ સમયે કોઇપણ સ્થળે પ્રતિષ્ઠા પામતી નથી. ૧૪

સર્વ વસ્તુઓમાં ઝાંઝવાના જલ પેઠે [3]સ્થિરતા ન હોવાથી (તેમનાં) નામથી (તેમનો) નિર્ણય થતો નથી. ભગવાનના [4]ગુણો અનંત હોવા છતાં સ્થિરતાવાળા છે. તેથી (ભગવાનનાં ચરિતનાં નિરૂપણનું) કાર્ય પૂરૂં નહીં થાય, એવી શંકાથી પ્રથમથી જ બીજાં (કાર્યનો) આરંભ ન કરવો. વળી (બીજા પદાર્થો) વિચાર (કરવા)ની દશામાં પણ દુઃખરૂપ હોવાથી તેમનો વિચાર કરનારી બુદ્ધિ પણ દુઃખી થાય છે. તે ' (તેનાથી) જુદા [5]પ્રકારનું (નિરૂપણ) ' શબ્દથી કહેલ છે. ' તેનાથી ' એટલે ભગવાનનાં ચરિતથી. જો કે બધુંએ ભગવાનનું ચરિત જ છે, છતાં પણ ભગવાનનાં ચરિત તરીકે વર્ણવેલું ન હોવાથી, તેવું હોવા છતાં પણ તેવું હોતું નથી એમ ' જુદા પ્રકારનું ' શબ્દથી કહેલ છે. ' किञ्चन ' એ અવ્યયનો સમૂહ છે. ' નમાલું ' એવો (તેનો) અર્થ છે. તે આદર કરવા યોગ્ય નથી, એમ વાક્ય પૂરૂં થાય છે. તે

૧ ' સમાધિમાં ભગવાન પ્રકટ થશે ત્યારે તે વ્યામોહ કરાવનારા છે તે પણ જણાશે ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એવા જણાશે ત્યારે પણ તે ભકિત ઉત્પન્ન કરાવશે એવો ભાવ છે. એવી રીતે વ્યાસનો ઉપર જણાવેલ ખેદ દૂર થાય તે માટે ભગવાનના ગુણોનાં સ્મરણરૂપ સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. (प्र)

૨ બીજાં સાધનનો ઉપદેશ કરતાં, ભગવાનનાં ચરિતથી જુદું સાધન કહેવામાં. (प्र)

૩ બુદ્ધિએ કલ્પેલું હોવાથી સ્થિરતા ન હોવાથી. (प्र)

૪ ' ભગવાનના ગુણો પણ અનંત હોવાનું તમે કહેલ હોવાથી તેમાં પણ એ દોષ છે ' શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનના ગુણો અનંત હોવા છતાં બુદ્ધિએ કલ્પેલા નથી, તેથી સ્થિર હોવાથી તેમનું સારી રીતે વર્ણન થઇ શકે છે. (प्र)

૫ ' જુદા પ્રકારનું ' એટલે આનંદરૂપ ભગવાનના ચરિત્રથી જુદા પ્રકારનું. (प्र)

¹કહીને ' જે કહેવા ઈચ્છનાર...' થી તેનો દોષ કહેલ છે, (જુદા પ્રકારનાં નિરૂપણનાં) વચન પછી અથવા (વચનની) મધ્યમાં દુઃખ થશે, એમાં તો કહેવું જ શું ? તે કહેવાની ઈચ્છા કરતાં જ (દુઃખ) થાય છે. તેનું કારણ ' જુદા (પદાર્થ) જોનારની ' શબ્દથી (કહેલ છે). ભગવાન તરીકે સ્તોત્ર કરવામાં આવે ત્યારે (તે) તે (ભગવાનપણાં) માં પરિણમતું ન હોવાથી. (તેનું) જુદા (પદાર્થ) તરીકે નિરૂપણ કરવું જરૂરી છે, અને તેથી ભગવાનના ધર્મો પ્રકટ થતા ન હોવાથી, અને બીજા (પદાર્થ) માં ઉત્તમપણું ન હોવાથી, જે નથી તે કહેવાની ઈચ્છા થતાં બુદ્ધિ દુઃખી થાય છે. વળી ' તેણે કરેલાં ' એટલે જુદા પદાર્થનાં દર્શને કરેલાં ²રૂપો અને નામો ભગવાને કરેલાં નથી, અને તેથી ફલ આપનારાં ન હોવાથી, ³પોતે કરીને પોતે વર્ણવતાં પોતામાં જ પરિણમતાં હોવાથી કહિંચિદપિ કોઈપણ સમયે અને કોઈપણ દેશમાં બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠા પામે નહીં, કારણકે બધું એ બુદ્ધિએ જ કરેલું છે. બીજું બીજાની પ્રતિષ્ઠા થતું નથી, અને બ્રહ્મ ન હોવાથી (તેને) પોતાનો આધાર નથી. ' દુઃસ્થિતા ' એટલે દુઃખથી રહેલી અથવા દુષ્ટપણાંમાંથી રહેલી. તે દોષ સર્વ તારનારી નૌકાને (તારવા ન દેતાં) વાયુની પેઠે બુદ્ધિને ઈચ્છેલા સ્થળે પહોંચાડતો (પહોંચવા દેતો) નથી એમ ' વાયુથી ઘૂમરી ખવરાવેલી ' શબ્દ કહેલ છે. આહૃતા એટલે ઘૂમરી ખવરાવેલી ૧૪

એવી રીતે (જુદા પ્રકારનું નિરૂપણ ફલમાં) પરિણમતું ન હોવાથી અને બુદ્ધિને દુઃખ દેનાર હોવાથી, (ભગવાનનાં ચરિત વિના) બીજું ન કહેવું, એમ કહ્યું. હવે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે બીજું કહેવું તે છેતરનારાં શાસ્ત્રની પેઠે પાપ કરાવનારૂં છે :—

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।
यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५ ॥

ધર્મ માટે નિંદિત (કર્મ) નો ઉપદેશ કરનારથી સ્વભાવથી (તેમાં) આનંદ માનનારનો ઘણો ભ્રંશ થાય છે, (કારણકે) તેના વાક્યથી (આ) ધર્મ છે એમ માની (તેનું) પાલન કરી રહેલો બીજો જન તેના પ્રતિષેધને ગણકારતો નથી. ૧૫

જેમ ન પીવા યોગ્યનું પાન વિગેરે કરવું તે ધર્મ છે એવો બોધ કરનાર નરકમાં પડે છે, તેમ દેહ વિગેરેને આત્મા જાણી તેમનો નિર્વાહ કરવા પ્રયત્ન કરવો

૧ જુદા પ્રકારે કહેલું આદર કરવા યોગ્ય નથી એમ કહીને. (प्र)

૨ શબ્દની શકિતનો પ્રવાહમાં આદર કરી તેને નિત્ય માન્યો, પરંતુ પદાર્થો અનિત્ય છે તેથી તે રૂપો અને નામો ફલ આપનારાં નથી. (प्र)

૩ અહીં બધે ' પોતે ' શબ્દ બુદ્ધિ માટે યોજાએલ જાણવો. (प्र)

જોઇએ એમ કહેનાર નરકમાં પડે છે. ' (તે કાર્ય) દુષ્ટ હોવાથી લોક પોતેજ તેમાં પ્રવૃતિ નહીં કરે, કહેવાથી શું અનિષ્ટ થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સ્વભાવથી (તેમાં) આનંદ માનનાર...' એમ કહેલું છે. 'જેમ અણગમાવાળો દૂષણો કહે તેમ પ્રેમવાળો ગુણો કહે' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રેમ હોય ત્યારે દોષ જણાતો નથી; અને તે (કાર્ય) સ્વભાવથી* વિરુદ્ધ છે એમ જાણે તો કદાચ (તેમાં) પ્રવૃત્તિ ન પણ કરે, (પણ) ધર્મ હોવાનું પણ જાણે તો કોઈ પણ સમયે (તે કરતાં) અટકે નહીં, એમ ભગવાનની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ, અથવા આંધળાને કૂવામાં પાડવાની પેઠે (ઘણો ભ્રંશ થાય). ' બીજો તેને (તે કરતાં) ભલે અટકાવે, અને તેથી ફલ* પ્રાપ્ત થવાથી ભ્રંશ નહીં થાય ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. બીજો (પુરુષ) પોતે વિચાર (કરવા)ની શકિતવિનાનો પ્રભુના ઉપદેશ કરનાર ઉપરના વિશ્વાસને લીધે ' આ ધર્મ છે ' એવો નિશ્ચય કરેલી બુદ્ધિને લીધે હું વિગેરે બીજાથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવે તેને ગણકારતો નથી, કારણ કે તે જન્મ લેવાના ધર્મવાળો, જન્મ થવામાંજ આનંદ માનનારો છે. ઘણા પ્રકારે શ્રવણ કરીને પણ ' (સ્ત્રીસંગનો) નિષેધ સદા બ્રહ્મચારી રહેનારની પ્રશંસા છે ' ' વેદના અધિકાર વિનાના સંબંધમાં કહેલ છે ' એમ સરખાં પ્રમાણ હોય ત્યારે પણ વિકલ્પ (ઈચ્છા પ્રમાણે કરવાનું હોય તેમ) માને છે, પણ પ્રતિબિંબ હોવાનું (માનતો) નથી, અને તેમ આપસ્તંબે ' સદા બ્રહ્મચારી રહેનારની પ્રશંસા છે ' એમ કહેલું છે અને ભટ્ટોએ પણ કહેલું છે કેઃ—' જે આંધળા લંગડા વિગેરે મનુષ્યો ગૃહસ્થાશ્રમ (કરવા) યોગ્ય નથી, તેઓ સંન્યાસ વિગેરેના અધિકારીઓ છે, ' અથવા બંને બ્રાહ્મણમાં કહેલા હોય તેની પેઠે [1]વિકલ્પ છે. ૧૫

' છતાં પણ બે મીમાંસાથી બંને માર્ગો નક્કી થઇ ગયેલા હોવાથી આ ત્રીજા (માર્ગ) નું શું પ્રયોજન ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ।
प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः ॥ १६ ॥

(કોઇકજ) ચતુર (પુરુષ) આ અંતરહિત પારવાળા પ્રભુનું સુખ નિવૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય હોય છે. તેથી જડના ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનારના (સંબંધી) તમો પ્રભુનું ચરિત જણાવો. ૧૬

આત્માનું સુખ [3]નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રકટ થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મનું સુખ

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧ જે આંધળા, લંગડા વિગેરે મનુષ્યો ગૃહસ્થપણું કરી ન શકે તેમને માટે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે તેઓએ સદાનું બ્રહ્મચર્ય અથવા સંન્યાસ અવશ્ય ગ્રહણ કરવા જોઇએ, એવો વિકલ્પ બીજાનો મત ટાંકતાં ભટ્ટોએ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ત્રીજા માર્ગનું પ્રયોજન કહે છે. (પ્ર)

૩ નિષ્કામ કર્મ કરવું એવા માર્ગમાં. (પ્ર)

શુકની પેઠે જેણે સર્વનો ત્યાગ કરેલ હોય તેને મળે છે. અને અત્યારના (પુરુષો) થી વૈરાગ્ય (થવાનું) સંભવતું નથી. તે (વૈરાગ્ય) માટે નવો પ્રયત્ન કરતાં, 'તેનાથી શું ? તેના મૂળ માટે જ (પ્રયત્ન) ભલે થાય' એ ન્યાય પ્રમાણે આ સ્વતંત્ર માર્ગ જ ભલે થાય, એવા અભિપ્રાયથી આ (શ્લોક) કહે છે.

જેના દેહની સર્વ ચેષ્ટા બંધ થઈ ગએલ છે તેવો કોઈક જ ચતુર (પુરુષ) અનંત પારવાળા એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાના આ ભગવાનના સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે. તેટલાથી[1] પણ કાર્ય પતતું નથી એમ 'પ્રભુનું[2]' શબ્દથી કહેલ છે. દેહ વિગેરે જડ (પદાર્થો) ના ગુણો એટલે વિષયોથી પ્રવૃત્તિ કરનારને તે સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ પહેલાંની[3] સાથે સંબંધ છે. 'ન' 'નથી' શબ્દ અધ્યાહાર છે.

અથવા[4] (દેહ વિગેરે જડ ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનાર), તેની નિવૃત્તિથી એટલે તેનો સંગ ન રાખવાથી (સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે), પરંતુ તેઓને પણ કૃતાર્થ કરવા શક્તિમાન થતો નથી.

અથવા (દેહ વિગેરે જડના ગુણોથી), પ્રવૃત્તિ કરનાર માટે, અથવા તેના માટે (તમે) પ્રયત્ન કરતા હોવાથી તેના સંબંધવાળા તમોએ તેના ઉદ્ધાર માટે ભગવાનના ગુણો કહેવા જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'પ્રભુ' શબ્દથી (તે કાર્ય) પૂરું કરાવનાર કહેલા છે. ૧૬

એવી રીતે (૧૩ થી ૧૬ સુધીના) ચાર શ્લોકથી પ્રારંભ અને ઉપસંહારથી (ભગવાનનું) ચરિત કહેવાનો પ્રકાર કહ્યો. તે સંબંધી વિચાર નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :—

त्यक्त्वाऽस्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽथ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न विद्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥

પોતાનો ધર્મ ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને હરિના ચરણકમલને ભજતાં જો પરિપૂર્ણ ન હોય તે પછી જો તેનાથી પડે, તો હરકોઈ

१ 'તેટલાથી' એટલે તેવા સુખના જ્ઞાનથી (प्र) તેટલા સુખથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ પ્રભુ સ્વતંત્ર છે તેથી સુખ જાણવામાં આવે છતાં પણ તેમની ઇચ્છા તે દેવાની ન હોય તો સુખ મળે નહીં, અને તેથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. (प्र)

૩ 'પહેલાંની' એટલે પૂર્વાર્ધમાં કહેલા 'સુખ' શબ્દની. (प्र)

૪ 'ન' અધ્યાહાર રાખવો ન પડે તે માટે બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (प्र)

શુકની પેઠે જેણે સર્વનો ત્યાગ કરેલ હોય તેને મળે છે. અને અત્યારના (પુરુષો) થી વૈરાગ્ય (થવાનું) સંભવતું નથી. તે (વૈરાગ્ય) માટે નવો પ્રયત્ન કરતાં, 'તેનાથી શું ? તેના મૂળ માટે જ (પ્રયત્ન) ભલે થાય' એ ન્યાય પ્રમાણે આ સ્વતંત્ર માર્ગ જ ભલે થાય, એવા અભિપ્રાયથી આ (શ્લોક) કહે છે.

જેના દેહની સર્વ ચેષ્ટા બંધ થઈ ગએલ છે તેવો કોઈક જ ચતુર (પુરુષ) અનંત પારવાળા એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાના આ ભગવાનના સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે. તેટલાથી[1] પણ કાર્ય પતતું નથી એમ 'પ્રભુનું[2]' શબ્દથી કહેલ છે. દેહ વિગેરે જડ (પદાર્થો) ના ગુણો એટલે વિષયોથી પ્રવૃત્તિ કરનારને તે સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ પહેલાંની[3] સાથે સંબંધ છે. 'ન' 'નથી' શબ્દ અધ્યાહાર છે.

અથવા[4] (દેહ વિગેરે જડ ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનાર), તેની નિવૃત્તિથી એટલે તેનો સંગ ન રાખવાથી (સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે), પરંતુ તેઓને પણ કૃતાર્થ કરવા શકિતમાન થતો નથી.

અથવા (દેહ વિગેરે જડના ગુણોથી), પ્રવૃત્તિ કરનાર માટે, અથવા તેના માટે (તમે) પ્રયત્ન કરતા હોવાથી તેના સંબંધવાળા તમોએ તેના ઉદ્ધાર માટે ભગવાનના ગુણો કહેવા જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'પ્રભુ' શબ્દથી (તે કાર્ય) પૂરૂં કરાવનાર કહેલા છે. ૧૬

એવી રીતે (૧૩ થી ૧૬ સુધીના) ચાર શ્લોકથી પ્રારંભ અને ઉપસંહારથી (ભગવાનનું) ચરિત કહેવાનો પ્રકાર કહ્યો. તે સંબંધી વિચાર નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :—

त्यक्त्वाऽस्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽथ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न विद्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥

પોતાનો ધર્મ ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને હરિના ચરણકમલને ભજતાં જો પરિપૂર્ણ ન હોય તે પછી જો તેનાથી પડે, તો હરકોઈ

---

૧ 'તેટલાથી' એટલે તેવા સુખના જ્ઞાનથી (પ્ર) તેટલા સુખથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ પ્રભુ સ્વતંત્ર છે તેથી સુખ જાણવામાં આવે છતાં પણ તેમની ઇચ્છા તે દેવાની ન હોય તો સુખ મળે નહીં, અને તેથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. (પ્ર)

૩ 'પહેલાંની' એટલે પૂર્વાર્ધમાં કહેલા 'સુખ' શબ્દની. (પ્ર)

૪ 'ન' અધ્યાહાર રાખવો ન પડે તે માટે બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

(સાધન) થી આનું શું ભલું થાત ? અને ભજન ન કરનારાઓએ પોતાના ધર્મથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો ? જે ઉપર અને નીચે ભમતાં પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનેજ માટે ચતુર (પુરુષે) પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સર્વત્ર ન જાણી શકાય તેવા વેગવાળા કાલથી દુઃખની પેઠે તે સુખ બીજાઓ-દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭. ૧૮.

"ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કોણે કરવું ? ધર્મ કરનારાઓએ, લૌકિક (પુરુષોએ) અથવા અધર્મ કરનારાઓએ ? તે પૈકી પહેલાને (શ્રવણ કરવા માટે) નવરાશ નથી. બીજો લૌકિક કાર્યમાં પડેલો હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ત્રીજાએ (શ્રવણ કરવાનું હોય તો તેનો) અધિકાર દુષ્ટ હોવાથી તે દોષવાળું શાસ્ત્ર ગણાય. સર્વ (શ્રવણ કરવાના) અધિકારીઓ હોય, તો તે (ભગવાનની કથા) નિવૃત્તિ માર્ગમાં રહેલી ન ગણાય,[1] અને તેમ હોય તો તે કહેવી ન જોઇએ" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમા કહીએ છીએ કે "હજારો જન્મોમાં..." એર ભગવાનના વાકય પ્રમાણે ધર્મ કરનારઓએ જ (કથાનું) શ્રવણ કરવું, પણ ધર્મનો ત્યાગ કરીને (કરવું). જેમ નિવૃત્તિમાર્ગમાં ધર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે તેમ આ[3] માં પણ 'ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં...' (૧૧. ૨૦. ૯) એ ભગવાનના વાકય પ્રમાણે (ભક્તિમાં) વિઘ્ન [4]કરનારાં અને લાંબા સમયે થઇ શકે તેવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને તેથી '(કર્મો) તજીને' એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. 'ત્યાગ કરવાની આજ્ઞાઓમાં ધર્મનો ત્યાગ કરવાનાં વચનથી' એ સ્થળે જે અર્થો કહેલા છે તેનું અનુસંધાન કરવું. તેનું કારણ કે તે 'પોતાનો ધર્મ નથી.' (પરંતુ) દેહ વિગેરેનો ધર્મ છે અથવા તે (દેહ વિગેરેના) અધિકારથી પ્રવૃત્ત થએલ છે. જીવ તો પોતે ભગવાનનો દાસ હોવાથી (તેનો) ધર્મ તો ભગવાનની સેવાજ છે. કેટલાક 'માછીમારો બ્રહ્મ છે. ઠગારા બ્રહ્મ છે' એમ માછીમારો અને ઠગારા પણ (બ્રહ્મ હોવાનું) જણાવે છે. આ અમે '(જીવ બ્રહ્મનો) અંશ છે, જુદી જુદી સંજ્ઞાને લીધે' એ (બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૩. ૪૩) સ્થળે વિસ્તારથી કહેલ છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે હરિ પરબ્રહ્મ ભગવાનના ચરણની સેવા જીવોનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. (જીવ) અંશ હોવાથી પણ (તેને) અંશીની સેવા મુખ્ય છે. જેઓને આ (અંશપણું) વાસ્તવિક નથી, તેઓને પણ દેહના ધર્મ કરતાં ઘણી પ્રિય છે.

આ વિષયમાં 'જો પરિપૂર્ણ ન હોય....' થી 'પછી જો પડે...' થી જૂદો મત

---

૧ તેમ હોવાથી હલકી ગણાય તેથી કહેવી ન જોઇએ. (પ્ર)

૨ આ વાકયમાં ભકિત પાપનો નાશ થાય ત્યારે થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, અને લૌકિક અધર્મીઓના પાપનો નાશ થએલ ન હોવાથી, આ વાકયના અર્થ પ્રમાણે સત્કર્મ કરનારને જ ભકિત કરવાનો અધિકાર થાય છે. (પ્ર)

૩ 'આ' એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલ ભકિતમાર્ગ. (પ્ર)

૪ વિઘ્ન કરનારાં કામ્ય કર્મો અને સત્ર તીર્થ વિગેરે લાંબા સમયે થઇ શકે તેવાં. (પ્ર)

કહી તેના દોષ કહે છે. જીવ દાસ હોવાથી (ભગવાનની સેવા) (તેનો) પોતાનો ધર્મ હોવાથી અને ભગવાનના સાયુજ્યનું સાધન હોવાથી તેને પડવાની શંકાજ નથી. [1]આજ તેનું પરિપૂર્ણપણું છે, કારણકે તે ફલમાં પરિણમે છે, પરંતુ જો જીવપણું ઉપાધિવાળું હોય, તો અસ્વાભાવિક અધિકારથી કરેલ હોવાથી પરિપૂર્ણપણું ન થાય; છતાં પણ પડવાની શંકા રહેતી નથી, કારણકે ઉપાધિ परम) [2]ઉત્તમ છે. ' अथ ' ' પછી ' શબ્દથી જુદા આરંભથી વિચાર કરવામાં આવે છે કે જેને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તેનો આ (ભગવાનની સેવા) ધર્મ નથી. તેમ હોય (સેવા ધર્મ ન હોય) તો પડે, ફરી જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, અને તે પણ ભજન કરવાથી, બીજાથી નહિ, એમ ' ततः ' ' તેનાથી ' શબ્દથી કહેલ છે. એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ ન હોવાથી પડવાનો અને બ્રહ્મભાવથી પડવાનો મત કહીને, સત્તરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તેના દોષ કહે છે.

સાક્ષાત્ ભગવાનનું સાયુજ્ય કરાવનાર ભગવાનની સેવા કરવામાં આવે ત્યારે પણ જો પતન થાય, તો કયા બીજા સાધનથી તેનું ભલું થશે? કારણ કે સાધન (બ્રહ્મભાવ થયા) પહેલાંની સ્થિતિમાં જ થઇ શકે, 'वा' શબ્દ અનાદર જણાવે છે. કોઇપણ સાધનથી તેનું ભલું નહીં થાય. એવો અર્થ છે. જ્યારે સ્વાભાવિક ભજન જ્ઞાન વિગેરે પુરુષાર્થમાં પરિણમતા નથી, તો પછી બીજા ધર્મોથી તો તેમ થવાનો સંભવજ નથી એમ ' ભજન ન કરનારાઓએ પોતાના ધર્મથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો ? ' શબ્દોથી કહેલ છે. ભજન ન કરનારા, (ભગવાનના) સેવક ન હોય, માત્ર દેહ વિગેરેને આત્મા માનીને પ્રવૃત્તિ કરનારા લૌકિક (પુરુષોના) અને બ્રાહ્મણપણું વિગેરેના અધિકારથી પ્રવૃત્ત થએલા વૈદિક (પુરુષો) ના જે ધર્મો છે, તે વાસ્તવિક રીતે સત્પુરુષોના પરધર્મો છે, તેથી બીજાના ધર્મોથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેમણે પણ શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો એમ 'स्व'[3] પોતાના શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે ભજન ન કરનારને બ્રહ્માંડની અંદર સ્થાન પ્રાપ્ત થવાનું ફલ (મળે છે'. તે (બ્રહ્માંડ) નો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્મમાં ભળે છે. સ્પર્ધા અદેખાઇ વિગેરે સદા રહે છે. ' વિધર્મ, પરધર્મ અને આભાસ, ઉપમા છલ, આ પાંચ અધર્મની શાખાઓનો ધર્મ જાણનારાએ અધર્મની પેઠે ત્યાગ કરવો જોઇએ' (૭-૧૫-૧૨) એ વાકય પ્રમાણે ભગવાનથી વિમુખ હોય તેઓનો ધર્મ પરધર્મ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્યજ[4]

૧ ' આજ ' એટલે ભજન કરવાનો ધર્મ, અથવા સાયુજ્ય કરાવનારો ધર્મ. (प्र)

૨ ' परः ' સગુણબ્રહ્મ मीयते જણાય છે જેનાથી તે ' परम ' એટલે ઉત્તમ (प्र)

૩ ભજન ન કરનારાને તેમના ધર્મોથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ જણાવવા ' स्व ' ' પોતાના ' શબ્દથી લૌકિક અને વૈદિક ધર્મ કહેલા છે. (प्र)

૪ દેહ વિગેરેના અધિકારથી કહેલો ધર્મ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલ હોય. તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ થવાનું સંભવે એવી શંકા થાય, તેથી (અધિકારી તેના જુદા છે અને) અધિકારી જુદા હોવાથી તેના ત્યાગથી દોષ થતો નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. આ ધર્મો તથા તેમનાં લક્ષણ સાતમા સ્કંધમાં કહેલાં છે. (प्र)

છે 'પછી પડે' એમ (જે કહ્યું), તેમાં પણ કોઇ સાધન કરવાથી પડતું નથી, કારણ કે ખોદી ખોદીને થાંભલો કરવાના ધોરણથી દઢતા થાય છે. તેથી ભગવાનનું ભજન કરવામાં કોઇનો[1] વિરોધ થતો નથી.

વળી પ્રમાણબલના વિચારથી સાધનની મુખ્યતાથી આ કહ્યું. હવે પ્રમેય બલના વિચારથી ફલની મુખ્યતાથી કહેવામાં આવે છે. તેમાં[2] પદાર્થો આ પ્રમાણે છે. સર્વથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે. તેમની પછી તેમનું જ જુદુ રૂપ અક્ષર સર્વ કાર્ય કરનારૂં છે. તે (અક્ષર) નું પણ જુદું રૂપ સર્વના અધિકારવાળો કાલ છે. કર્મ અને સ્વભાવ કાલના અંશ થએલા છે. વળી અક્ષરનું બીજું રૂપ યજ્ઞો છે. વળી અક્ષરમાંથી રૂપનો ભેદ થતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ (થયા). તેમાંથી તત્ત્વો (થયાં). તેમાંથી બ્રહ્માંડ (થયું). તેમાં આપણે વિગેરે પુરુષના અંશો (છીએ). તેઓ પ્રયત્ન ન કરે તો પણ પ્રલય થાય ત્યારે 'પુરુષ' (થવાના) વચલા સમયમાં કાલને અધીન રહી ફીણ અને પરપોટા પેઠે જુદી જુદી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સંબંધમાં દેવોના પ્રિય (મૂર્ખ) તમે વિચાર કરો કે ફલ શું છે? તેથી અક્ષર સુધી (ના પદાર્થો) અનિત્ય હોવાથી તુચ્છ હોઇ, કાલથી (સમય જતાં) પણ પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી તેમને માટે પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. ભગવાનનું ભજન તો કાલથી (સમય જતાં) પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી, અને પુરુષોત્તમ સુધી પહોંચાડનારૂં છે; કારણકે પુરુષોત્તમને ઘણા પ્રિય (સેવકો) જે સેવા કરે છે તે બહારના અધિકારીઓથી પ્રેરાએલી હોતી નથી, કારણકે કાલથી (ત્યાં) પહોંચાતુ નથી, અને ભગવન્માર્ગમાં સર્વ સ્થળે ભગવાનને જ સાધન તરીકે કહેલા છે. વળી લોકમાં મહારાજાના અતિ પ્રિય સેવકો અધિકારીને અધીન નથી એમ જોવામાં આવે છે.

'કાળના પ્રવાહમાં રહેલા દેહ ઇંદ્રિયો (પુરુષોત્તમના વહાલા સેવકોએ) ધારણ કરેલાં હોવાથી તેઓ કાલને અધીન કેમ નહી ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તો કહીએ છીએ કે પુરુષોત્તમે પોતાના કરેલ હોવાથી. તેથી 'तस्यैव हेतोः' તેનેજ માટે, ભગવાન પોતાના કરે તે માટે જ ચતુર (પુરુષે) પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મૂર્ખોને જોઈને હરકોઈ (ફલ) માટે પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. 'આ વિષયમાં વિધિ[3] (આજ્ઞા) કેમ કહો છો ? કારણકે લોક અને વેદમાં ઈશ્વરનું ભજન કરવાનું કહેલ હોવાથી, ન પ્રાપ્ત થએલ હોય તેવો કોઈ ભાગ (આમાં) નથી', એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જે ઉપર અને નીચે ભમતાં પ્રાપ્ત થતું નથી' એમ કહેલું છે. ઉપર બ્રહ્મા સુધી, નીચે સ્થાવર (પદાર્થ) સુધી ભમતા જીવોના જુદાં જુદાં શરીરથી અથવા જુદા જુદા શરીરના ગુણથી જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણકે તે

૧ અધિકાર જૂદા જૂદા હોવાથી કોઇનો વિરોધ નથી. (प्र)

૨ 'તેમાં' એટલે પ્રમેયબલના વિચારમાં. (प्र)

૩ 'प्रयतेत' 'પ્રયત્ન કરવો જોઇએ' શબ્દથી કહેલ વિધિ. (प्र)

શાસ્ત્રમાં કહેલ (વિધિ[1]) છે. પ્રયત્ન[2] તો ઉપર કહેલી (ભગવાનની) સેવા-ધર્મરૂપ[3] સેવા લોક અને વેદમાં કહેલી હોવા છતાં પણ ભક્તિસેવા[4] ત્યાં કહેલી નથી. જો કે જ્ઞાન માટે પણ આવો પ્રયત્ન થાય છે, છતાંપણ તે અક્ષર સુધી પહોંચતું હોવાથી, (તેનાથી) પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી. 'અવ્યક્તમાં આસક્ત થએલાં ચિત્તવાળા' (ભ. ગી. ૧૨. ૫) એ વાકય પ્રમાણે અવ્યક્ત સ્વરૂપ ભગવદ્રૂપ અક્ષરની પ્રાપ્તિ જ (તેનું) ફલ છે.

'અદૃષ્ટથી ભકિત પ્રાપ્ત કેમ ન થાય? કારણકે ઉત્પત્તિવાળા સર્વ (પદાર્થ) નું તે નિમિત્ત કારણ છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં કહીએ છીએ કે કાલથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવામાંજ કર્મ અને અભાવની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કાળથી પ્રાપ્ત ન થઇ શકે તેવામાં થતી થતી નથી. વળી અદૃષ્ટ એટલે પહેલાના જન્મમાં કરેલ કર્મની થયેલી ક્રિયારૂપ ધર્મ અથવા અધર્મનું ચિહ્ન. તે કયા કર્મનું? ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરેલાનું અથવા નહીં કરેલાનું? પહેલું તો અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરતું નથી; કારણ કે જણાય તેવ (સાધન) થીજ ભગવાનની પ્રીતિ થાય છે. (કોઈવાર) ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તે વિરુદ્ધ[5] નથી. (ભગવાનની) પ્રીતિ માટે ન કરેલા (કર્મ) નું (અદૃષ્ટ થતું નથી), તે ફલરહિત[6] હોવાથી તેને માટે ક્રિયા (અદૃષ્ટ) ઉત્પન્ન કરવાનું સંભવતું નથી. વળી કર્મોનો સ્વભાવ માત્ર વધ્યા કરવાનો જ હોવાથી, (તેનાથી) છેવટનો[7] જન્મ પ્રાપ્ત કરાવવાનું થઇ શકે નહીં, અને છેવટના જન્મમાં ભગવાનની

---

૧ ફલ અપૂર્વ છે અને તેનાં સાધન પ્રાપ્ત થએલ નથી, તેથી તેનાં સાધન કરવાં એ વિધિ. (પ્ર)

અહીં ધાતુનો અર્થ સંકોચીને વિધિનું સ્વરૂપ કહ્યું. (પ્ર)

૩ 'તેમનું ભજન કરવું' વિગેરે શ્રુતિનો આ માત્ર અનુવાદ નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૪ 'ભક્તિસેવા' એટલે ભકિત માટે (કરેલી) સેવા, અથવા ઉપાધિવિનાના પ્રેમથી કરેલ સેવા. (પ્ર)

૫ ઇચ્છેલ ન હોય તેવા અદૃષ્ટનો અંગીકાર તો બીજા જન્મમાં ફલ આપવા કરાય છે. ચાલુ પ્રસંગમાં તો ભગવાનને અર્પણ કરેલું ફલ ભગવાનની પ્રીતિ કરનારું છે. તેમ કરવાથી ભગવાન જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણકે ભગવાને તેમ કર્મ અર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. તે આજ્ઞા ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી નિત્ય છે. આમ હોવાથી બીજા જન્મમાં તેનાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું. તેથી અદૃષ્ટ થવાનું. આ બધું પ્રામાણિક નથી અને ગૌરવવાળું છે. તેથી (આ જન્મમાં) ફલ પ્રાપ્ત ન થવાથી વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

૬ ભકિત તેનું ફલ નથી. તેથી ભકિત માટે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. (પ્ર)

૭ 'તે' એટલે કર્મથી થએલ અદૃષ્ટ. આ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

ભક્તિ થાય છે, કારણકે "હે સત્પુરુષ! આ તે છેલ્લો જન્મ છે", (૩, ૪, ૧૨) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની પ્રસન્નતાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવી છે. જાતકમાં પણ શુભ ગ્રહોથી ધર્મરૂપ સેવાનું જ ફલ જાણવામાં આવે છે. તેથી [1]બીજા કોઈ (સાધન) થી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી ન હોવાથી ભગવાનની ભક્તિ માટેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને લૌકિક સુખ માટે અથવા દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, કારણ કે દુઃખની પેઠે તે કાલથી જ સિદ્ધ થવાનું. તેથી દેહની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ તેનો ભોગ સિદ્ધ થએલ હોવાથી (સુખ માટે અથવા દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયાસ) દળેલાંને દળવારૂપ છે, એમ અઢારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'બીજાઓ દ્વારા' એટલે પિતા પુત્ર પત્ની વિગેરે દ્વારા. તેઓને પણ પ્રેરણા કરનાર કાલ છે, અને તે કાલ (આપણી) કૃતિથી વશ થાય તેવો નથી. વળી દેશ સ્વતંત્ર પ્રકારે સાધન થતો નથી, કારણ કે તે પણ કાલને અધીન છે. (બંને) સમાન હોય તો પણ સદા સાથે રહેનારા છે. તે 'સર્વત્ર' શબ્દથી કહેલ છે. સાચો ઉપાય ન કરવા માટે 'ન જાણી શકાય તેવા વેગવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. તેથી ભગવાનનાં ભજન માટે પ્રયત્ન કરવો. ૧૮

નીચેના શ્લોકમાં તે વિષયનો [2]તર્ક કહે છે :—

न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् ।
स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १९ ॥

અહો! મુકુંદની સેવા કરનાર મનુષ્ય બીજાની પેઠે કોઇ પણ પ્રકારે નિશ્ચય સંસારમાં આવતો નથી. મુકુંદના ચરણનાં આલિંગનનું સ્મરણ કરતાં, ફરી તે (તેને) તજવાની ઈચ્છા કરતો નથી, કારણ કે રસથી વશ થએલો છે. ૧૯

'વૈકુંઠમાં ગએલા જય અને વિજય પણ ફરી આવેલા એવું શ્રવણ (થતું) હોવાથી, ભક્તિ સદા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી નથી. વળી ભગવાન પણ અવતાર લે છે, અને તેમની સાથે અવતાર થવાનો સંભવ છે, અને પરાધીન[3] થવાથી અપરાધ થવાનો સંભવ છે. તેથી ધર્મની પેઠે ભક્તિ પણ ઉત્તમ ફલ આપનારી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહેલ છે. (અપરાધ થવાનું) સ્વીકારીને [4]પણ (તેનું) નિવારણ (કરે છે). વાસ્તવિક રીતે તો જય અને વિજયને ધર્મમાર્ગ પ્રમાણે કૃત્રિમ

---

૧ 'તેથી' એટલે કાલ અદૃષ્ટ વિગેરેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવી શકાય તેમ ન હોવાથી. (પ્ર)

૨ વિઘ્ન દૂર કરનારો તર્ક. (પ્ર)

૩ કાલ વિગેરેને અધીન થવાથી. (પ્ર)

૪ દુર્જન ભલે પ્રસન્ન થાય એ ધોરણે સ્વીકારીને (પ્ર)

વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થએલી. તેથીજ તેજ સ્થળે વર્ણન કરતાં 'જેઓ નિષ્કામ ધર્મથી હરિનું આરાધન કરે છે.' (૩. ૧૫. ૧૪) 'જેમણે વૈકુંઠ કલ્પેલો છે' (૮. ૫. ૫) એમ કહેલું છે. ભગવાનની સાથે આવવાનું તો પરમાનંદરૂપ હોઈ ફલ જ છે. ભગવાનના સેવકો સાધારણ ભકત હોય જેવા કે ભરત[1] વિગેરે તેમનાં પણ દૂષણનો સ્વીકાર કરીને પણ (તેનું) નિવારણ કહે છે, કારણકે તે મુકુંદની સેવા કરનાર, સર્વને મોક્ષ આપનારના સેવક છે. 'બીજાની પેઠે' સેવક ન હોય-; જેવા કે સત્ય બોલનાર બ્રાહ્મણ[2] – તેની પેઠે (સંસારમાં આવતો નથી), તેનું કારણ '(મુકુંદના ચરણનાં આલિંગનનું) સ્મરણ કરતાં' શબ્દથી કહેલ છે. વાણી અને શરીરથી થઈ શકે' તેવી ભક્તિ (કરેલી) ન હોવા છતાં-જેમ કામી (પુરુષ) કામિનીનું સ્મરણ કરે તેની પેઠે-પહેલાના જન્મમાં પરમાનંદરૂપ (ભગવાનનાં) ચરણનું આલિંગન થએલ, તેનું હમણાં સ્મરણ કરતાં, તે ચરણનો ત્યાગ થાય તેવું સાધન, જેમ હરણ થએલા ભરતે પોતાની માતા વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો પણ ભગવાનના માર્ગનો (ત્યાગ) ન કર્યો, (અને તેનો ત્યાગ કરવાની) ઇચ્છા પણ ન કરી-ન કરે; કારણકે તે રસથી વશ થએલ છે. રસે વશ કરેલો છે જેને તેવો તેને કહેલો છે. ભગવાનની કૃપા થઈ ન હોય તોપણ માર્ગનું જ સર્વથી બલવાનપણું છે, તે 'यतः' 'કારણકે' શબ્દથી *કહેલું છે. ૧૯

---

૧ 'ભરતના જન્મ જેમ થયા, તેમ પતન થાય' એવી શંકા થાય તેનું નિવારણ કરે છે. (प्र)

૨ ઉદ્યોગપર્વમાં તેની કથા છે. કૌશિક સત્યવાદી બ્રાહ્મણને ચોરોએ પૂછયું કે વેપારીઓનો સંઘ કયાં છૂપાયો છે. તેણે તે દેખાડયું ત્યારે ચોરોએ તેમને લૂંટયા અને મારી નાખ્યા. તેથી એ પ્રમાણે સત્ય બોલવાથી તે નરકમાં પડયો એમ ભગવાને અર્જુનને કહેલ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનો સેવક પણ ભગવાનનો અપરાધ થવાથી ભરતની પેઠે જન્મ લે. ભકિત સદા ફલ આપનારી હોત તો ભરતને જન્મ લેવો ન પડત. આ શંકાનું નિવારણ કરનારો તર્ક એવો છે કે ભગવાનનો સેવક જો સંસારમાં આવે તો બીજાઓની પેઠે સંસાર તજવાની ઇચ્છા ન કરે, પણ તે સંસાર તજવાની ઇચ્છા કરે છે તેથી બીજાઓ પેઠે તે સંસારમાં આવતો નથી, અને તેથી ભકિત સદા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. (प्र) શંકાનું નિવારણ સુબોધિનીમાં કરેલું છે કે પૂર્વ જન્મમાં ભગવાનનાં ચરણનું આલિંગન કરેલ તેનું સ્મરણ થવાથી અને તે રસને વશ થએલ હોવાથી તે સંસારમાં આવતો નથી.

* ભગવાનનો માર્ગ એવો છે કે તેના રસથી જીવ વશ થાય છે, અને તેથી તેને તજવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. તેવી રીતે માર્ગ સર્વથી બલવાન હોવાનું જણાવેલ છે.

એવી રીતે તર્ક સાથે ભગવાનના માર્ગનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરીને, ભગવાન દુર્લભ હોય,[1] ત્યારે તેમનું ચરિત્ર ઘણું હોવાનું અને તે કહેવાનું અશક્ય હોવાથી, 'ભગવાન કોણ?' એ જાણવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, અને 'આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે' એ શાસ્ત્રાર્થ[2] (સિદ્ધ થાય તે) નીચેના શ્લોકથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે:—

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।
तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

આ વિશ્વ નિશ્ચય ભગવાન (છે), ભગવાન જેવું (છે), ભગવાન (વિશ્વથી) જુદા છે, તેમનામાંથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તમો પોતે નિશ્ચય જાણો છો, છતાં પણ તમને માત્ર ઉત્તમ ઉપદેશ જણાવેલ છે. ૨૦

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ચરિત જણાવવાનાં છે. તે બે જુદા હોય તેમ ન જણાવવા. તેમ (જુદા જણાવ્યાં) હોય તો ચરિત જડ હોવાથી તેનું ચિંતન કરતાં સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય. તેથી બંનેનું ભેદ વિના નિરૂપણ કરે છે. આ વિશ્વ ભગવાન છે. વિશ્વ કહીને (તે) ભગવાન હોવાનું કહે છે, તેમ હોવાથી સર્વમાં જો ભગવાન હોવાની દૃષ્ટિ થાય, તો કૃતાર્થ થાય, તેથી [3]કાર્ય (વિશ્વ) ને ભગવાન તરીકે જણાવેલું છે. 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી 'આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે, કારણ કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ, તેમાં સ્થિતિ કરનાર અને લય પામનાર છે' એ શ્રુતિ સૂચવેલી છે. ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ અધિકારીઓના ભેદથી આ (વિષય) માં ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તે પૈકી ઉત્તમ (અધિકારવાળા) સંબંધનું નિરૂપણ કર્યું. મધ્યમ (અધિકારવાળા) માં તો 'આ વિશ્વ ભગવાન જેવું છે, ભગવાન નથી' એવું (નિરૂપણ કરેલું છે). તેથી આ વિશ્વનું સન્માન વિગેરે કરવું, આસક્તિ ન (રાખવી) એમ (કહ્યું). અધમ (અધિકાર) માં તો 'આ વિશ્વ (છે). ભગવાન બીજા, આથી જુદા છે' અને તેથી પ્રપંચમાં દૃષ્ટિ રાખનાર બહિર્મુખ ભ્રષ્ટ થાય છે, એમ (કહ્યું). એવી રીતે સર્વ સ્થળે ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરવાનું છે.

'એક જગતનાં ત્રણ રૂપ કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી, 'તેમનામાંથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે,' એમ કહેલું છે. તેથી જગતની સ્થિતિ

૧ કાલ વિગેરેને લીધે ભ્રમણ કરતા (પુરુષો) ને પ્રાપ્ત ન થતા હોય ત્યારે. (પ્ર)

૨ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન શાસ્ત્રાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે. (પ્ર)

૩ ભગવાનના સમવાય સંબંધવાળું કાર્ય. (પ્ર)

ભગવાનમાં જ હોવાથી, ભગવાન જ જગતમાં છે તેથી, ભગવાન પોતાના આધારવાળા હોવાથી, ભગવાનજ જગત છે. મધ્યમ (અધિકાર)માં તો ભગવાનમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી કાર્ય અને કારણ એકજ હોવાથી, કાર્યના રૂપથી ભેદ અને કારણના રૂપથી અભેદ એમ, 'ભેદને સહન કરે તેવો અભેદ એકપણું છે' એ વચન પ્રમાણે જગત્ ભગવાનના જેવું છે. મૂઢ (અધમ અધિકારવાળા) ને તો ભગવાન પ્રલય કરનારા હોવાથી જગત નાશવાળું છે, અને ભગવાન નિત્ય હોવાથી (તેથી) જુદા છે.

વળી 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः' શબ્દોથી પહેલાં ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું. હવે 'તેમનામાંથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે' શબ્દોથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે. 'આના જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી છે' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૧. ૨.) એ લક્ષણ કહેવાયું. એ પ્રમાણે જુદા અર્થ અને જુદા અધિકારીનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરીને, આ છૂપી (કથા) નું વિવરણ ન કરવું એમ 'તે તમો પોતે નિશ્ચય જાણો છો' શબ્દોથી કહેલા છે. 'તે' ઉપર કહેલું તમે પોતે જ જાણો છો, ગુરુની (તમારે) જરૂર નથી. અથવા તે જગત્ 'स्वयम्' તમે છો, એવો અર્થ છે. તેથીજ તમે જાણો છો.

'ત્યારે[1] બ્રહ્મનો ઉપદેશ (કરવો) નકામો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'છતાં પણ માત્ર ઉત્તમ ઉપદેશ જણાવેલ છે' એમ કહેલ છે. છતાં પણ (તમે) બ્રહ્મ હોવા છતાં પણ પ્રમાણનાં બલને લીધે 'वै' નિશ્ચય ગુરુના ઉપદેશની જરૂર રહે છે. તે (વિષય) માં જેમ લૌકિક માપમાં વેંત દેખાડવામાં આવે ત્યારે તેથી બમણાં વિગેરે માપનાં હાથ વિગેરે જાણે છે, તેવી રીતે જ્યારે (ભગવાન) જગતના કર્તા છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે સર્વના ઈશ્વરપણું વિગેરે (તેમના ગુણો) જાણવામાં આવે છે. અથવા प्रकर्षेण ઉત્તમ પ્રકારે आदेशः ઉપદેશ, તેટલો જ શાસ્ત્રાર્થ ગૂઢ રીતે કહેલ, તમારા માટે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવેલ છે. આથી એવો ઉપદેશ થયો કે (આ) ગૂઢ (ઉપદેશને) જ સ્પષ્ટ હોય તેવો (કરી) જણાવવો. ૨૦

વળી (તમારા) પોતાના અવતારનું પ્રયોજન જાણો. તમે શા માટે અવતાર લીધો છે ? ભગવાને પોતે અવતાર લઇને સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાના સ્વરૂપને જણાવવા, પોતાના જ્ઞાનકલારૂપ અંશ તમારો અવતાર કરાવ્યો. તેથી (ભગવાનનું) ચરિત્ર ન કહો તો તમારો અવતાર નકામો થાય, તેથી ભગવાનની ઈચ્છાથી તમારા અંતઃકરણમાં શોક (થએલ છે). તેથી ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરો; અને પોતાના જન્મને સફલ (કરો) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥

---

૧ 'ત્યારે' એટલે (વ્યાસ) પોતે અને સર્વ ભગવાન છે ત્યારે. (प्र)

સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા તમે પોતાથી પોતાને પર પુરુષ પરમાત્મની કલા, (અને) જન્મરહિત, જગતૃનાં શાંત સુખ માટે જન્મેલા જાણો. તેથી મોટા પ્રભાવવાળાનું ચરિત્ર માત્ર સંક્ષેપથી કહો. ૨૧

તમે પોતાને પર પુરુષની કલા જાણો. આ ઉપદેશ જીવ બ્રહ્મ હોવાના ઉપદેશ જેવો નથી, એમ જણાવવા 'કલા' કહેલ છે, અને (તે જ્ઞાનનું) સાધન તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ છે. સ્વરૂપ (તમને) તેમ[1] જણાવશે, એવો અર્થ છે. તે (વું જ્ઞાન થવા) થી શકિત 'સદા સફળ દૃષ્ટિવાળા' વિશેષણથી [2]કહેલી છે. 'બધા જીવો ભગવાનના અંશ અને કલા છે. મારામાં આ શું ઉત્તમપણું છે?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે '(તમે) પરપુરુષ પુરુષોત્તમની (કલા છો). બીજાઓ તો અક્ષરની અથવા પુરુષની (કલા છે). 'અક્ષર અને પુરુષ પણ ભગવાન હોવાથી, (મારામાં) શું ઉત્તમપણું છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પરમાત્માની' એમ કહેલું છે. परमः ઉત્તમ અને તે आत्मा (તે પરમાત્મા). ગંગાનું જલ અને ગંગાદેવતાના જેવો આત્માના અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ છે, એવો ભાવ છે. 'ત્યારે મારી ઉત્પત્તિ કેમ થઇ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે :-'(તમે) જન્મરહિત જન્મેલા' છો. ઉત્પન્ન થયા વિના જ માત્ર આનંદના જ કર] ચરણ મુખ ઉદર વિગેરેવાળા તમે વ્યાસરૂપથી અવતરેલા[3] છો, તેથી[4] બધાએ જગતને શાંત સુખ[5] થાય તે માટે મોટા પ્રભાવવાળા ભગવાનનું 'अभ्युदयः' ચરિત્ર અધિક ગણો એટલે માત્ર સંક્ષેપથી કહો. આ ભગવાનનું ચરિત્ર ભકતોના સંબંધવાળાઓમાં પણ ઘણો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી (ભગવાન) ઘણા પ્રભાવવાળા છે. તેમનો અભ્યુદય (ચરિત્ર) મોટાં ઉત્સવરૂપ છે. તે જ્ઞાન વિગેરેથી અધિક થાય છે. (તે) વાણી અને મનથી જણાય તેવું ન હોવાથી 'આ આવું છે' એમ (તેનું) વર્ણન થઇ શકે તેવું નથી. તેથી માત્ર સંક્ષેપથી કહેવું, એવો અર્થ છે. ૨૧

'ધર્મ સાથે (ભગવાનનાં) ચરિત્રનો ઉપદેશ કરવો કે એકલાંનો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

इदं हि पुंसस्तमसः श्रुतस्य स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥२२॥

---

૧ 'તેમ' એટલે કલારૂપ. (प्र)

૨ તેવું જ્ઞાન થશે ત્યારે જેમ ધર્મ વિગેરે પોતાની મેળે જણાયા, તેમ આ પણ જણાશે. (प्र)

૩ અહીં વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી જગતમાં આવવારૂપ અવતાર જાણવો. (प्र)

૪ આ શ્લોકમાંના 'तत्' શબ્દનો અર્થ છે

૫ આ શ્લોકમાંના 'શિવ' પદનો અર્થ છે. (प्र)

આ જે ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનું વર્ણન છે તે પુરુષના તપનું શ્રવણનું સારા યજ્ઞનું અધ્યયનનું અને બુદ્ધિ તથા દાનનું ચલિત ન થાય તેવું ફલ કવિઓએ કહેલું છે. ૨૨

આ ચરિત્ર તપ વિગેરેની સમાન છે, કારણકે ફલથી સ્વરૂપથી અને સાધનથી (તે) ભગવદ્રૂપ છે કેમકે સર્વનાં પણ તે ભગવાન છે. તેમાં ઉત્તમ ધર્મ વર્ણોના આશ્રમોમાં રહેલો છે. તે પૈકી તપ વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓમાં (રહેલું છે). 'श्रुतम्' એટલે વેદાંતોનું શ્રવણ. તે સંન્યાસીઓમાં (રહેલું છે). સારા યજ્ઞો ગૃહસ્થમાં, 'सूक्तम्' અધ્યયન બ્રહ્મચારીઓમાં અને બુદ્ધિ અને દાન ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાં (રહેલાં છે). એ પ્રમાણે (એ) બધા ધર્મોથી જે (પ્રાપ્ત) થાય અને તેઓ[1] ચલિત ન થાય તેવું ફલ છે. 'न' નથી विच्युतः ચલિત થએલું અર્થઃ ફલ-જેનાથી તેવા છે. 'શાસ્ત્રમાં તેમ સિદ્ધ થએલ હોય, તો પણ લોકમાં સિદ્ધ થએલું નહીં હોય' એવી શંકા થાય તેથી 'કવિઓએ (કહેલું છે)' એમ કહેલ છે. ('' निरूपितम् ' માંના 'नि' શબ્દથી) 'नितराम्' એટલે યુકિત સાથે (કહેલું છે). ઉત્તમ શ્લોકના ગુણોનું વર્ણન કહીને તે ચલિત ન થાય તેવું ફલ હોવાનું સાબિત કરેલું છે. તેથી એક (ચરિત્રનાં શ્રવણ) થી જ સર્વ (ફલ) પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, તે જુદાં જુદાં (કર્મો) કરવાનાં નથી, તેમ ન કરવાનાં પણ નથી એવો સિદ્ધાંત છે. શાસ્ત્રમાં કરવાની મના કરેલ (કર્મ) તો ન કરવું. ૨૨

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ઉપદેશ કહીને (કરીને), પ્રથમ સાધનથી આરંભી ફલ (પ્રાપ્ત થતાં) સુધી પદાર્થોનો અનુક્રમ કહેવા, દૃષ્ટાંતથી પોતાનું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્તર શ્લોકોથી કહે છે :—

अहं पुराऽतीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम्।
निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥२३॥

હે મુનિ ! પહેલાં ગયા ભવમાં હું વેદવાદીઓની કોઇ એક દાસીથી જન્મેલો બાલક (હતો ત્યારે) જ ચોમાસામાં રહેવા ઇચ્છનારા યોગીઓની સેવામાં યોજાએલો. ૨૩

ઘણા હલકાને ઘણા ઉંચા સ્થાનની પ્રાપ્તિ આ માર્ગમાં જ (થાય છે), બીજા માર્ગમાં (થતી) નથી. એમ (જણાવવા), શાપથી શૂદ્ર થએલો દેવર્ષિ થયાનું કહેવામાં આવે છે. 'अतीतभवे' એટલે ગયા ભવમાં. (એમ) નિકટની (વાત) હોવાનો ભ્રમ દૂર કરવા કહેલું છે. આ જન્મ જરા અને મૃત્યુ રહિત અમર છે એમ જણાવવા 'પહેલાં' એમ (કહેલું છે). સંમતિથી[2] કહેલામાં વિશ્વાસ રહે તે માટે

૧ 'તેઓ' એટલે સ્વરૂપ સાધન અને ફલ. (प्र)

૨ મનનથી જાણેલ મારો જન્મ વાકય સાથે મળતો આવે એટલે કહેલા (વાકય) માં

'મુનિ ?' એવું સંબોધન (કરેલું છે). પિતાનું નામ તે સમયે[1] જાણેલું ન હતું, અને પિતાની હલકાઈ જણાય તે માટે કહેલું નથી. વાસ્તવિક રીતે તો (પિતા) બ્રાહ્મણ (હતો). તેમ ન હોય તો (યોગીઓએ) અનુમોદન* વિગેરે કર્યાં તે સંભવે નહીં[2]. 'કોઈએક' એટલે અપ્રસિદ્ધ (દાસીથી જન્મેલો). તેમ ન હોત તો આદર થવાનું સંભવત, (અને) તેનાથી બંધન થાત–આથી એમ (જણાવ્યું) છે કે આ માર્ગમાં જેમ જેમ આદર રહિત (રહીએ), તેમ તેમ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. 'વેદવાદીઓ' એટલે વેદમાં પ્રવીણ–આથી (તેમને) ભગવન્માર્ગનું જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. આશ્રમવાળા સંન્યાસીઓનો આ ધર્મ છે કે આઠ માસ કીડાની પેઠે પર્યટન કરીને આષાઢી (એકાદશી) માં જ્યાં જાય ત્યાં બ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ થએલાં એકાંત સ્થાનમાં રહે. તેવી રીતે દૈવ યોગથી નારદ રહેલ તે ઘરમાં બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનાથી અને પરવાનગીથી ભવિષ્યમાં સનક વિગેરે થનારા ચાર પરમહંસો રહ્યા. (તેઓના) ધર્મ અને સ્વભાવ જુદા ન હોવાથી ચારે સાથે રહ્યા; અને (તેઓ) યોગ આચરનારા હતા, તેથી (તેમને) સેવા (કરનાર) ની જરૂર હતી. તેઓની સેવા કરવા બ્રાહ્મણોએજ મને યોજ્યો. તું આમની જ સેવા કર, બીજું કાંઇ કરીશ નહીં' એવી યોજના કરી. મારૂં સ્વરૂપ જાણ્યા વિના પણ (મને) બાલકને જ યોગીઓની સેવા કરવા યોજ્યો. 'અમે ચાર મહિના રહીશું' એ વાકય પ્રમાણે ચાર માસ સુધી એકજ સ્થળે સંપૂર્ણ પ્રકારે રહેવા તેઓ ઇચ્છતા હતા. એ પ્રમાણે એક (શ્લોક) થી સત્પુરુષનો સંબંધ કહ્યો. સેવા માટે 'સત્સંગ' એ પહેલું સાધન (થયું). ૨૩.

પછી (તેઓની મારા ઉપર) કૃપા (થઈ) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥

તે મુનિઓ જોકે સમદૃષ્ટિવાળા હતા, તો પણ તેઓએ સર્વ ચપળતારહિત, ઈંદ્રિયો વશ કરેલા, રમકડાં ન રાખેલા, આજ્ઞાંકિત, સેવા કરનારા અને થોડું બોલા બાળક મારા ઉપર કૃપા કરી. ૨૪

સત્પુરુષો અને સેવકના ગુણો અને દોષના અભાવ અહીં કહેવામાં આવે છે. કૃપાળુપણું, વિદ્યા અને મનન એવા ત્રણ સત્પુરુષોના ગુણો છે. (એ ગુણોથી) ધર્મ,

---

૧ 'તે સમયે' એટલે તે જન્મમાં, અથવા યોગીઓની સેવા કરવા માંડયા પહેલાં. (પ્ર)

* જુઓ શ્લો. ૨૫.

૨ બ્રાહ્મણ કે શુદ્રને ઉચ્છિષ્ટ આપવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. (પ્ર)

જ્ઞાન અને સાધન (અનુક્રમે) કહેલાં છે. જ્ઞાન ચાલુ રહેલ હોવાનું જણાવવા [1]આગળ સાધન કહેલ છે. સેવકમાં ચાર દોષના અભાવ (અને) ત્રણ ગુણો (કહેલા છે). ચપળતા દોષ છે. તેના (બાળકના) દેહ ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણના પ્રયત્ન દૃઢ ન હોવાથી ચપળતા દોષ કુદરતી છે. આરંભમાં દૃઢ પ્રયત્નથી તે કાઢી નાખવો જોઈએ. જતી રહેલી છે સર્વ ચપળતાઓ જેનામાંથી, એમ [2]તે કહે છે. બાળકપણું દીનપણું જણાવનારો ગુણ છે. ' ઈંદ્રિયો વશ કરેલા, રમકડાં ન રાખેલા ' વિશેષણોથી ત્યાર-પછી બે દોષના અભાવ કહેલા છે. ઈંદ્રિયોને વિષયોની આકાંક્ષા રહિત કરવી તે વશ કરવી. નથી રાખેલાં રમકડાં જેણે (તેવો હું હતો). વિષયોનો સંબંધ અને રમતનાં સાધનોનો સ્વીકાર એ બે ઈંદ્રિયો અને કાલે કરેલા સદાના દોષો (બાળકનાં) હોય છે. તે દૂર થતાં સર્વ દોષો દૂર થાય છે. પછી ' આજ્ઞાંકિત ' વિશેષણથી આવ-શ્યક ગુણ કહેલ છે. એ રીતે પાંચ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતાં, તે (યોગી)ઓને બીજાના (મારાં) દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા થઈ, કારણકે પારકાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થએલા દયાળુ (પુરુષ) ને તે (દુઃખ) નાં કારણનો નાશ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે.

' બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનું આ (બીજાઓના દુઃખનો નાશ કરવાનું કૃત્ય) અયોગ્ય છે ' એમ જણાય તે (સંબંધ) માં ' જો કે સમદૃષ્ટિવાળા (હતા) ' એમ કહેલું છે, કારણકે દોષરહિત સમ બ્રહ્મનું ' તુલ્ય ' શબ્દથી નિરૂપણ થાય છે. અથવા બ્રહ્મજ્ઞાને કરેલું પોતાનાં અને બીજાનાં સુખ અને દુઃખ સમાન હોવાનું જ્ઞાન ' તુલ્ય ' છે, તેનું દર્શન થએલ હતું જેમને તેવા (તેઓ હતા). બીજાનું દુઃખ જોઈને તેનો નાશ કરવાની જ ઈચ્છા થઈ. *જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયો નહીં, એવો અર્થ છે, કારણકે ઇચ્છાનું મૂળ બનેલ †જ્ઞાન દુર્બલ હતું. ' કૃપા કાર્ય કરવા શકિતવાળી થઈ નહીં હોય, કારણકે (કૃપા કરવામાં) વિરોધ કરનારું [3]જ્ઞાન હતું ' એવી શંકા થાય, તેથી ' સેવા કરનારા ' એમ કહેલું છે. પોતાની ઈચ્છા હોય તેવી સેવાથી જેની સેવા કરાય તે વશ થાય એ પ્રસિદ્ધ છે. ' ન જરૂર હોય તેવી (સેવા) વશ કરનારી કેમ થાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' મુનિઓ ' એમ કહેલું છે. મનન કરવામાં (થતાં) વિઘ્નોનો નાશ કરનારી સેવાની જરૂર હતી જ. બહુ બોલવુ અથવા ન બોલવું એ સેવાની સાથે રહેલો દોષ છે. તે બંને (દોષ) ને દૂર કરનારો ગુણ થોડું બોલવા-રૂપ છે; આથી એમ (જણાવ્યું) કે દોષરહિત સેવા બીજું [4]સાધન છે. ૨૪

૧ (ભગવાનના) ગુણોનું ગાનરૂપ સાધન (પ્ર) શ્લોક ૨૬માં કહેલ છે.

૨ ' તે ' એટલે તેની મેળે ચપળતા જતી રહેવાનું કહે છે. (પ્ર)

* તુલ્ય દર્શનમાં, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં

† નારદના દુઃખનું જ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાનથી દુર્બળ હતું.

૩ તુલ્યદર્શનજ્ઞાન (પ્ર)

૪ દોષરહિત આજ્ઞાંકિત રહેવું એ પહેલું સાધન, અને આ બીજું સાધન (પ્ર). ગયા શ્લોકમાં કહેલ સત્સંગ પહેલું સાધન, અને આ બીજું સાધન

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે. :—

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिर्व्यजायत ॥ २५ ॥

દ્વિજોની સંમતિ પામેલાએ મેં ઉચ્છિષ્ટ અને લેપ એકવાર ખાધાં. તેનાથી (મારાં) પાપનો નાશ થયો. એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાનાં (મારા) મનની રુચિ તેઓના ધર્મમાં જ થઇ. ૨૫

પાપનો નાશ અને તે (યોગી) ઓના ધર્મમાં રુચિ તેનાથી પણ અંતરંગ સાધન છે. 'ઉચ્છિષ્ટ' એટલે ભોજન કરતાં વધેલું. 'લેપ' એટલે પતરાળામાં ચોંટી રહેલું. ચાર (યોગીઓ) ના તે (એઠું અને લેપ) ભેગાં કરીને એકવાર ખાધું (તે) પાપના નાશનું સાધન (થયું). "શૂદ્રને મતિ ન આપવી, ઉચ્છિષ્ટ ન (આપવું), હોમ કરેલું ન (આપવું)' (મનુસ્મૃતિ. ૪. ૮૦) વિગેરે મનુનાં વાક્યો હોવાથી (યોગીઓએ) ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે કેમ આપ્યાં?" એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'સંમતિ પામેલાએ' એમ કહેલું છે. તે (નારદ) નેજ એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે ઘણાં પવિત્ર મહાપુરુષના ઉચ્છિષ્ટરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વવાળાં અન્નથી હું મને પાવન કરીશ. પછી ઉચ્છિષ્ટ આપી (દ્વિજોને) આનંદ થયો. તે (સંબંધ) માં (મેં) પ્રાર્થના કરતાં (તેમણે) માત્ર સંમતિ આપી, પરંતુ પોતે ઉદ્યમ કરીને (મને ઉચ્છિષ્ટ) ન આપ્યું. વળી આ (નારદ) બ્રાહ્મણનું બીજ હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે શૂદ્ર ન હતો. આ[1] ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે, (અને) તે પણ સાધારણ[2] (શૂદ્રો) પ્રતિ. વળી પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા સ્નેહ સાથે (કરાય છે), અને આ* કૃપાનું ફલ[3] હતું. જેમ ઔષધથી અજીર્ણ મટે છે, તેમ ઉચ્છિષ્ટ અન્નથી પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી અન્નમય દેહના દોષના સંતાનનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. 'તેનાથી (મારાં) પાપનો નાશ થયો' શબ્દથી તે કહેલ છે. ઉચ્છિષ્ટ ભોજન (ખાવાના) એકલા નિયમથી પણ દોષનો નાશ થવાનું લોકમાં સિદ્ધ થએલું છે એમ 'स्म' શબ્દથી કહેલું છે.

રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્યથી અરુચિનો નાશ થાય છે, તેમ સત્પુરુષોના ધર્મમાંની રુચિને અટકાવનાર દોષ દૂર થતાં, રુચિ પોતાની મેળે જ થઈ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'પ્રવૃત્તિ કરનાર' વિશેષણથી સદા (ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે ખાવાનું) કહેલ છે. (તે)

---

૧ 'આ' એટલે શૂદ્રોને મતિ ન આપવી તે. (प्र)

૨ 'સાધારણ' એટલે સેવક ન હોય તેવા. (प्र)

*. ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે લેવાની સંમતિ આપી તે.

૩ માર્ગના ભેદથી પણ આમાં [illegible]

નિયમથી ચિત્ત શુદ્ધ થયું એમ 'વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. મિલ્કત ન રાખવી, સંગ ન કરવો (અને) ભગવાનનું ચિંતન વિગેરે કરવાં, (એવો) તે (યોગી) ઓનો ધર્મ હતો. તેમાં (તેઓની) પ્રેરણા વિનાજ (મારાં) મનની જ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તે વધી એવો અર્થ છે. આ નિયમ પ્રમાણે થએલું છે એમ કહેવા ('व्यजायत' શબ્દમાં) હ્યસ્તન ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરેલો છે. ૨૫

એવી રીતે અંદરના દોષ ન હોવાનું અને ગુણ હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકથી બહારનો ગુણ (હોવાનું) કહે છે :—

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोरमाः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ममाऽभवद्रुचिः ॥ २६ ॥

ત્યાં દરરોજ મનને આનંદ આપનારી શ્રીકૃષ્ણની કથાનું ઉત્તમ ગાન કરનારાઓની કૃપાથી હું (તે) સાંભળતો. હે વહાલા! તે કથાઓનાં પદેપદનું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરતાં પ્રિયકીર્તિવાળામાં મારી રુચિ થઇ. ૨૬

'દરરોજ' શબ્દનો 'હું સાંભળતો' શબ્દ સાથે સંબંધ છે, અથવા પરમહંસોનો આ સદાનો ધર્મ હતો એમ જણાવવા[1] ('દરરોજ' એમ કહેલું છે) 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ પરમહંસો પણ ભક્તો હતા. (તેઓ) ઘણાં પ્રેમને લીધે ગાન કરતા. ઉત્તમ ગાન તે (ભગવાન ઉપરના) પ્રેમથી (કરતા). 'કૃપાથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે હું તેઓની) આજ્ઞાથી શ્રવણ કરતો, પરંતુ પ્રસંગને લીધે જ કરતો ન હતો. 'કથા' અને 'મનોરમ' એ બે શબ્દોથી એમ જણાય છે કે તેઓ અર્થ અને અભિપ્રાય મને સમજાવતા (તેઓના) આગ્રહથી શ્રવણ કરતો ન હતો (એમ જણાવવા) 'મનને આનંદ આપનારી' કહેલું છે. મનનો આનંદ હતો જેઓમાં, (તેવી કથાઓ હતી). એવી રીતે એક શ્રવણ ભક્તિ (મને) પ્રાપ્ત થઇ. તેવું ફલ નારદ થવા સુધીનું (થયું). ત્યાર પછી 'કીર્તન' ભક્તિ (છે), તેથી હાલ તો કીર્તન (કરૂં છું). એવી રીતે ભવિષ્યમાં સ્મરણ વિગેરે વધતાં તેટલા (નવ) કલ્પોથી નવ પ્રકારની સાધન ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, પ્રેમ (ભક્તિ) થી ભગવાનનું સાયુજ્ય થશે, એવો શાસ્ત્રાર્થ છે. તે પૈકી શ્રવણનું [2]ફલ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. શ્રવણ વિગેરે અદૃષ્ટ દ્વારા ફલ પ્રાપ્ત કરાવતા નથી, પરંતુ (પોતાનાં) સ્વરૂપથી જ (પ્રાપ્ત કરાવે છે), અને ભગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન (તેનું) ફલ છે. (તેવું જ્ઞાન થાય) ત્યારે જ કીર્તન (કરવા) નો અધિકાર

---

૧ 'દરરોજ' નો સંબંધ 'ઉત્તમ ગાન કરનારા' સાથે લેવાનો, એવો આનો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ શ્રવણનું પ્રાથમિક ફલ. (પ્ર)

થાય છે, કારણકે પાછળનીના આરંભથી પહેલાની પૂરી થાય છે. તેથી શ્રવણ સદા કરવું જોઈએ. તે કહે છે (કે) તે કથાઓનું ઘણા આદરથી 'अनुपदम्' એટલે શબ્દોના અર્થ અને અક્ષરોના અર્થ સાથેના વાક્યથી (હું) શ્રવણ (કરતો). તેનાથી ભગવાનમાં રુચિ થઈ, પણ શ્રવણ દ્વારા થઈ. તે 'प्रियश्रवसि' શબ્દથી કહેલ છે. પ્રિય છે શ્રવઃ શ્રવણ અથવા કીર્તિ જેમને (તેવા ભગવાન છે). (હું) છેતરતો નથી એમ જણાવવા 'હે વહાલા !' એવું કોમળ સંબોધન કરેલું છે. પ્રમાણના બળનો ત્યાગ કરીને ઇંદ્રિયોના સ્વાભાવિક વિષયનો સ્વીકાર (તે) રુચિ ૨૬

તેથી શું (થયું ?) એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥

હે મોટા મુનિ ! તેમનામાં જેને તે સમયે રુચિ પ્રાપ્ત થએલી એવાની મારી પ્રિય કીર્તિવાળામાં અચલ મતિ થઈ, જેનાથી હું આ સત્ અને અસત્ પોતાની માયાથી પરબ્રહ્મ મારી અંદર કલ્પેલું જોઉં છું. ૨૭

રુચિથી ભગવાનના અનુભવ માટે પ્રયત્ન કરવાનું લોકમાં સાબિત થએલું છે, અને તે પ્રયત્ન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે કહે છે. રુચિનું ફલ અમુક સમય પછી થયું ન હતું એમ 'તે સમયે'શબ્દથી કહેલ છે. રુચિ દૃઢ હતી એમ જણાવવા 'પ્રાપ્ત થએલી' કહેલી છે. રુચિ અને મતિનો નિયમ[1] જણાવવા 'હે મોટા મુનિ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. જેનો પતિ પરદેશ ગએલ હોય તેવી સ્ત્રી (તેનું ધ્યાન ધરે તે) ના જેવાં તેમનાં (ભગવાનનાં) ધ્યાનને અહીં મતિ કહેલી છે. અથવા શાસ્ત્રથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય (તે મતિ). બીજા વિષયનું ભાન થાય, અથવા (તેમાં) સંદેહ (રહે) તે તેમાંથી ચળવું. તે *બંને ન હતાં, તેથી (મતિ) અચલ (હતી). તેમાં પણ શ્રવણનાં મુખ્યપણાથી (તે) થએલી, એમ 'પ્રિય કીર્તિવાળામાં' શબ્દથી કહેલ છે 'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તેજ છે' (ભ. ગી. ૧૭. ૩) એ વાક્ય પ્રમાણે સફળ રુચિરૂપ ઘણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય [2]તેવા થવાનું આવશ્યક છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પ્રથમ અધિકાર હોવાનું જણાવવા કહે છે (કે), જે મતિથી હુંજ બ્રહ્મ (છું), મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થએલું છે, પરંતુ માયાથી કલ્પાએલું છે. 'આ' એટલે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર, અથવા જગત્. પહેલાં કહેલી[3] માયાથી (કલ્પાએલું છે).

---

૧ 'નિયમ' એટલે સદાની કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ (પ્ર). કારણ અને કાર્યની સ્થિતિ અનુક્રમે થાય. રુચિ કારણ છે, મતિ તેનું કાર્ય છે.

* બીજા વિષયનું ભાન અને સંદેહ

૨ 'તેવા થવાનું' (જેમાં શ્રદ્ધા હોય) તદ્રૂપ થવાનું. (પ્ર)

૩ પાછળ ૧. ૨. ૩૦ માં કહેલી. (પ્ર)

આ[1] જગત્ દેખાય છે તે બધાનું સ્થાન હું બ્રહ્મ છું, અને માયા (તેને બનાવવાનું) સાધન છે, એમ મેં જાણ્યું એવો અર્થ છે. પ્રપંચથી જુદા તરીકે બ્રહ્મ અને આત્માનો અનુભવ થયો, એવો અર્થ થાય. ૨૭

એવી રીતે ભગવદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરેલાનાં (મારાં) સદા ચાલુ શ્રવણથી જ્ઞાન અને ભક્તિથી (મારો) ભગવાનમાં ઘણો પ્રેમ થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

આવી રીતે શરદ્ અને વર્ષા ઋતુઓમાં મહાત્મા મુનિઓથી ગવાતા હરિના શુદ્ધ યશનું હું દરેક સમયે ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરતો હતો ત્યારે અંતઃકરણના રજો અને તમોગુણનો નાશ કરનારી ભક્તિ શરૂ થઈ. ૨૮

શ્રવણના બીજા પ્રકારો છે તેમનો નિષેધ કરવા ‘ આવી રીતે ’ એમ (કહેલું છે). શરદ અને વર્ષા ઋતુ એટલે ચાર અથવા પાંચ માસ. દેહ વિગેરેને પીડાનું ભાન થયું ન હતું, એમ જણાવવા ‘ હરિના ’ કહેલ છે. ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ (કરતો હતો) એટલે શ્રવણને અનુસરીને (રહેતો હતો), ગમે તેની પાસેથી શ્રવણ કરતો ન હતો, કારણ કે તેમ થાય, તો (શ્રવણ) અંગરહિત થવાથી ફલ પ્રાપ્ત ન કરાવે, તેથી ‘ મહાત્મા મુનિઓથી ગવાતા ’ એમ કહેલું છે. ‘ મુનિઓથી ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે) કે પોતાને ફલ પ્રાપ્ત થવામાં શ્રવણની પેઠે મનન પણ જ્ઞાનનું સાધન[2] થએલ (કીર્તનનું) ગાન ચાલુ રહે તે માટે ‘ મહાત્માઓથી ગવાતા ’ એમ (કહેલું છે). ‘ હે અર્જુન ! મહાત્માઓ તો મને (ભજે છે)’ (ભ. ગી ૯. ૧૩, ૧૪) એ બે શ્લોકોના અર્થનું અહીં અનુસંધાન કરવું. ‘ અંતઃકરણના રજો અને તમોગુણનો નાશ કરનારા ’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે ભક્તિ સ્પર્શમણિરૂપ થઈ, (મારૂં) અંતઃકરણ વસુદેવરૂપ થયું, એવો અર્થ છે. ૨૮.

આ વિષયમાં ભગવાનના આવેશ વિના (ભગવાન) પ્રકટ થશે નહીં એમ (જાણી) તેઓની કૃપાથી તે (આવેશ) થયો, એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :—

---

૧ આ ભાગથી પાછળ ૧. ૫. ૨૦ માં કહેલ ત્રણ અધિકારમાંનો પહેલો અધિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે. (પ્ર)

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥ २९ ॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ।
अन्ववोचन्गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥

એવી રીતે પ્રેમ રાખનાર, વિનયવાળા, પાપરહિત, શ્રદ્ધાવાળા અને જીતેંદ્રિય તે બાલ સેવક મને, જે સર્વથી છૂપું રાખવા યોગ્ય જ્ઞાન સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલું તે દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારાઓએ જતી વખતે કૃપાથી મને કહ્યું. ૨૯. ૩૦

પહેલાં થએલાં સાધનો વાસુદેવ (ની પ્રાપ્તિ) સુધી ચાલુ રાખવાં જોઈએ, તેથી તે 'પ્રેમ રાખનારા' શબ્દથી (આરંભી) ફરી કહે છે. (સેવક શબ્દથી) સેવા સુધીનાં (સાધનો) નો સંગ્રહ કરેલો છે. સેવાના ચિહ્નવાળો વિનય જુદા ક્રમવાળો હોવાથી જુદો [1]કહેલ છે. તેવી રીતે પાપનો નાશ (પણ જુદો કહેલ છે). દીનતા *ઘણો ઉપકાર કરનારી હોવાથી જુદી કહેલ છે. ન કહેલાં બધાં (સાધનો) નો સરવાળો જણાવવા 'च' 'અને' શબ્દ (કહેલ છે). ફરી કહેવામાં અનુક્રમની જરૂર ન હોવાથી, (અનુક્રમથી) વિરુદ્ધપણાંથી કહેવામાં દોષ નથી. સર્વ વેદાંતો અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલું 'આનંદ બ્રહ્મ (છે), આકાશ બ્રહ્મ (છે)' એ ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે તેવું-કાંઈક જ્ઞાન છે, ગુરુના ઉપદેશથી પ્રકટ થાય છે. તે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય ત્યારે પુરુષ બ્રહ્મ જાણનાર, સર્વજ્ઞ અને તેજસ્વી થાય છે. મહોપનિષદમાં જણાવેલું (જ્ઞાન) દેવોથી છૂપું રાખવા યોગ્ય હોઇ તેથી પણ વધારે છૂપું રાખવા યોગ્ય છે. પુરુષોત્તમે જણાવેલું 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એવા પ્રકારનું તેથી પણ વધારે (છૂપું રાખવા યોગ્ય છે). જેનું અનુસંધાન થાય ત્યારે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાયજ, તે સર્વથી છૂપું રાખવા યોગ્ય છે. (તેવું જ્ઞાન) સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું. 'જે તે' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) પ્રકટ રીતે કહેવા યોગ્ય નથી. તે (યોગી) ઓનાં હૃદયમાં પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી (નારદને) ઉપદેશ કરવા આવેલું. अनु પછી તેઓએ (તે) કહ્યું. આ (જ્ઞાન) છેવટની હદવાળું હતું એમ જણાવવા 'જતી વખતે (કહ્યું)' એમ કહેલું છે, આ કહેવામાં બીજો કોઈ પ્રશ્ન કે બીજું કાંઈ સાધન ન હતાં, એમ 'કૃપાથી' શબ્દથી (જણાવેલ છે). તે (કૃપા થવા) નું કારણ પણ 'દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારા' શબ્દથી (કહેલું છે).

---

૧ 'બાળક' શબ્દથી જુદો કહેલ છે. (પ્ર) 'વિનયવાળો' શબ્દથી જુદો કહેલ છે, એમ જણાય છે.

* 'દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારા' શબ્દમાંનો 'દીન' શબ્દ નારદ માટે યોજાએલ છે.

वत्सं वत्सनो लाति સ્વીકાર કરે તે 'वत्सला', એવો સ્વીકાર કરનાર પ્રેમ, અથવા પ્રેમવાળા. જેમ પિતા પુત્ર ઉપર (પ્રેમ રાખે) તેમ તેઓ દીન ઉપર (પ્રેમ રાખનારા હતા), એવો અર્થ છે. ૨૯. ૩૦

'તેનાથી તમને શું (ફલ પ્રાપ્ત) થયું ? તે કહો.' એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ३१ ॥

અહો ? જે (જ્ઞાન) થી જ જગત્ રચનાર ભગવાન વાસુદેવની માયાનો પ્રભાવ મેં જાણ્યો, જેનાથી લોકો તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧

'ભગવાન વાસુદેવને' એટલે હૃદયમાં (રહેલા) છે તેમની જ (માયાનો પ્રભાવ મેં જાણ્યો). 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (હૃદયમાં) રહેલા પ્રકાશતા હોવા છતાં જણાતા નથી, એવો માયાનો પ્રભાવ છે. લખવાની[1] અવસ્થાનું અનુસંધાન કરવું. 'જેનાથી તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.' માત્ર [2]ક્રમના સાધનથી જ (જાણે છે), પરંતુ તે વિષયમાં કાંઈ પણ ક્રિયા માટે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, એવો અર્થ છે. ૩૧

એવી રીતે ભગવાનનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ સુધીના પદાર્થો કહ્યા. તેમાં એવો સંદેહ રહે છે કે 'તેઓએ સર્વ ચપળતા રહિત બાળક મારા (ઉપર કૃપા કરી)' વિગેરે સાધન કેમ થઈ શકે ? કારણકે કર્મ કાળ વિગેરે વિઘ્ન કરનારા હોય છે. તે પૈકી કાળ વિઘ્ન કરનાર ન થાય તેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ જે બ્રહ્મ ઈશ્વર ભગવાનને કર્મનું સમર્પણ કરવું તે ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનું ઔષધ સારી રીતે સૂચવેલું છે. ૩૨

કથામાં પ્રેમ ન હોય ત્યારે ભોજન વિગેરે વિઘ્ન કરનારા જણાય છે, અને કર્મ અદૃષ્ટદ્વારા (વિઘ્ન કરે છે). તે (અદૃષ્ટ) દ્વારા (વિઘ્ન કરવાનું) કારણ કાળ છે. તેમાં પ્રથમ, જણાય તેવી રીતે (વિઘ્ન કરનાર) ને દૂર કરવો જોઈએ, અને તે 'આનાથી ઉપદ્રવ પામેલો....' (૪. ૨૯. ૪૧) વચન પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના દુઃખરૂપ છે. તેમાં

૧ જેમ હૃદયમાં રહી વાક્યો પ્રકાશતાં હોય છતાં પણ ચિત્તવિક્ષેપને લીધે તે જણાતાં નથી તેવું અહીં પણ છે એમ જાણવું. (प्र)

૨ માયાનું જ્ઞાન જે ક્રમથી થાય છે તે ક્રમથી જ જાણે છે. (प्र)

પણ જોકે સત્સંગ સાથે કથા સાધન તરીકે કહેલી છે, છતાં પણ, (કથામાં) ઘણાં સાધનોની જરૂર હોવાથી તેજ થાય તેવી નહીં હોવાથી, એક સ્વતંત્ર સાધન આ શ્લોકથી કહે છે. આ (શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે તે, સારી રીતે સૂચવેલું (સાધન છે), સ્પષ્ટતાથી કહેલું નથી, (અને) સંદેહવાળું પણ નથી. તેનું જ્ઞાન તમને (વ્યાસને) થશે એવા અભિપ્રાયથી 'બ્રહ્મન્ !' એમ કહેલ છે. (આ) ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ કરવા માટેનું ઔષધ છે. જેમ ઝેર સર્વનો નાશ કરનારૂં હોવા છતાં બીજા દ્રવ્યોની ભાવના (આપવા) થી સર્વ રોગનો નાશ કરનારૂં ઔષધ થાય છે, તેમ સર્વ દોષ દૂર કરવા માટે સર્વનો નાશ કરનાર કર્મ પણ ભગવત્-સ્વરૂપથી દુઃખ મટાડનારૂં થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. છ ગુણોનાં ઐશ્વર્યવાળા, ઉત્તમ પદાર્થોથી સુંદર, પાંખડરહિત વેદાંતોથી જણાય તેવા બ્રહ્મમાં भावितं યોજેલું અથવા ભગવાનને અર્પણ કરેલું કર્મ (દુઃખ મટાડનારૂં થાય છે), એવો અર્થ છે. ૩૨

તે (સંબંધ) માંજ[૧] ખાસ ગુણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

आमयो यश्च भूतानां जयते येन सुव्रत ।
तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

હે સુંદર વ્રતવાળા ! જેનાથી પ્રાણીઓનો જે રોગ થાય છે, ભાવના આપેલું તેજ રોગ (કરનારૂં) દ્રવ્ય રહેતું નથી, (પણ) તે પુરુષને પવિત્ર કરે છે. ૩૩

જે કર્મથી જ નાશનો ભય થતો હોય તેજ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવું એમ (કહે છે). કફ પિત્ત વિગેરે રોગ અડદ વિગેરે જેનાથી થતો હોય (તેને ભાવના આપવી). 'હે સુંદર વ્રતવાળા !' સંબોધનથી એવી પ્રશંસા કરી છે કે તમારે તો (તેવું કાંઇ) નથી, એવું તમારૂં મોટું ભાગ્ય છે. ભાવના આપેલું તેજ રોગ કરનારૂં દ્રવ્ય (રહેતું) નથી, પરંતુ બીજું પહેલાં ભક્ષણ કરેલ જુદાં દ્રવ્યને પણ પવિત્ર કરે છે. તેથી જે કર્મથી બંધ થાય છે, ભગવાનને અર્પણ કરેલું તેજ કર્મ પુરુષને પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૩

વિઘ્ન કરનારાં કર્મો પહેલાં કરેલાં હોવાથી, (અને) તેમનાથી ત્રણ (પ્રકારનાં) દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, ભવિષ્યનું કર્મ અર્પણ કરવાથી શું (વળે) ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥

૧ ભગવાનને અર્પણ કરેલાં કર્મના સંબંધમાં જ. (પ્ર)

એવી રીતે મનુષ્યોના બધા ક્રિયાયોગો સંસાર કરાવનારા છે. પર (ભગવાન) ને સમર્પણ કરેલા તેજ પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે. ૩૪

જેમ ભગવાનના સંબંધમાં આવેલા કર્મથી ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ થાય છે, તેમજ પહેલાંના કર્મો પણ ભગવાનને સમર્પણ કરવાથી તેમનાં સ્વરૂપનો નાશ થતાં (તે) દુઃખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરતા નથી. 'મનુષ્યોનાં' શબ્દથી કર્મ (કરવા) નો અધિકાર જણાવેલો છે. બધાં (કર્મો) પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં પણ સંસાર કરાવનારાં છે. તેજ બધા (કર્મ) યોગો ભગવાનને 'कल्पिताः' સમર્પણ કરેલા, બળતા અગ્નિમાં (પડેલા) ઘાસ વિગેરે પેઠે, પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે, પછી તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર કેમ થાય એવો અર્થ છે. એવી રીતે સંસાર કરાવનારાં સ્વાભાવિક લૌકિક કર્મો કરેલાં અને કરાતાં હોય તેમની વ્યવસ્થા કહી. ૩૪.

હવે શાસ્ત્રમાં કરવાના કહેલાં ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરાતાં (કર્મો) નું ફલ શું ? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् । ३५ ॥

ભક્તિ યોગ સાથેનું જે જ્ઞાન છે તે અહીં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તેને નિશ્ચય અધીન છે. ૩૫.

"જે અમોએ સારૂં અધ્યન કર્યું (અને) ગુરુઓને પ્રસન્ન કર્યા .." (૪. ૩૦. ૩૯, ૪૦) એ શ્લોકમાં તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનાર થાઓ એવી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી અને (કર્મ) તેનાં મુકરર કરેલ ફળ આપનારૂં હોવાથી, 'એક દ્રવ્ય બે રૂપવાળું હોય ત્યારે સંયોગથી જુદાપણું (હોય છે) ' એ નિયમ* પ્રમાણે દહીં વિગેરે પેઠે (તે કર્મ) બંને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થાય. તેમ થાય ત્યારે (તે કર્મથી) સંસાર થાય, કારણ કે ઉપર કહેલ બંને રૂપવાળું (કાંઇ ફળ) નથી " (એવી શંકા થાય), તે (વિષય) માં (આ શ્લોક થી) કહે છે કે આ (વિષય) ના નિર્ણયમાં જે નિર્ણયમાં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્મથી ભકિત અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી 'જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને (બાળી નાખે છે) (ભ. ગી. ૪. ૩૭) એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે (કે) 'જે' પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન છે, તે ભકિતયોગ સાથેનું, તેને આધીન (એટલે) તે

* આ નિયમ પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર ૪. ૩. ૫ માં જણાવેલો છે. દહીં નિત્ય કર્મમાં વપરાય છે, અને કામ્ય કર્મમાં પણ વપરાય છે. બન્ને કર્મનાં વાકયો જુદાં છે. તેથી આ બે વાકયોને લીધે એક જ દહીં નિત્ય અને કામ્ય થઇ શકે છે. એમાં વિરોધ નથી.

એવી રીતે મનુષ્યોના બધા ક્રિયાયોગો સંસાર કરાવનારા છે. પર (ભગવાન) ને સમર્પણ કરેલા તેજ પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે. ૩૪

જેમ ભગવાનના સંબંધમાં આવેલા કર્મથી ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ થાય છે, તેમજ પહેલાંના કર્મો પણ ભગવાનને સમર્પણ કરવાથી તેમનાં સ્વરૂપનો નાશ થતાં (તે) દુઃખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરતા નથી. ' મનુષ્યોનાં ' શબ્દથી કર્મ (કરવા) નો અધિકાર જણાવેલો છે. બધાં (કર્મો) પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં પણ સંસાર કરાવનારાં છે. તેજ બધા (કર્મ) યોગો ભગવાનને ' कल्पिताः ' સમર્પણ કરેલા, બળતા અગ્નિમાં (પડેલા) ઘાસ વિગેરે પેકે, પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે, પછી તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર કેમ થાય એવો અર્થ છે. એવી રીતે સંસાર કરાવનારાં સ્વાભાવિક લૌકિક કર્મો કરેલાં અને કરાતાં હોય તેમની વ્યવસ્થા કહી. ૩૪.

હવે શાસ્ત્રમાં કરવાના કહેલાં ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરાતાં (કર્મો) નું ફલ શું ? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् । ३५ ॥

ભક્તિ યોગ સાથેનું જે જ્ઞાન છે તે અહીં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તેને નિશ્ચય અધીન છે. ૩૫.

" જે અમોએ સારૂં અધ્યન કર્યું (અને) ગુરુઓને પ્રસન્ન કર્યા .." (૪. ૩૦. ૩૯, ૪૦) એ શ્લોકમાં તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનાર થાઓ એવી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી અને (કર્મ) તેનાં મુકરર કરેલ ફળ આપનારૂં હોવાથી, ' એક દ્રવ્ય બે રૂપવાળું હોય ત્યારે સંયોગથી જુદાપણું (હોય છે) ' એ નિયમ* પ્રમાણે દહીં વિગેરે પેઠે (તે કર્મ) બંને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થાય. તેમ થાય ત્યારે (તે કર્મથી) સંસાર થાય, કારણ કે ઉપર કહેલ બંને રૂપવાળું (કાંઇ ફળ) નથી " (એવી શંકા થાય), તે (વિષય) માં (આ શ્લોક થી) કહે છે કે આ (વિષય) ના નિર્ણયમાં જે નિર્ણયમાં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્મથી ભકિત અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ' જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને (બાળી નાખે છે) (ભ. ગી. ૪. ૩૭) એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે (કે) 'જે' પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન છે, તે ભકિતયોગ સાથેનું, તેને આધીન (એટલે) તે

---

* આ નિયમ પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર ૪. ૩. ૫ માં જણાવેલો છે. દહીં નિત્ય કર્મમાં વપરાય છે, અને કામ્ય કર્મમાં પણ વપરાય છે. બન્ને કર્મનાં વાકયો જુદાં છે. તેથી આ બે વાકયોને લીધે એક જ દહીં નિત્ય અને કામ્ય થઇ શકે છે. એમાં વિરોધ નથી.

કર્મને અધીન છે. 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી 'યજ્ઞ વિગેરેની શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વની જરૂર છે, અશ્વની પેઠે' (બ્રહ્મસૂત્ર. ૩. ૪. ૨૫) એ ન્યાય[1] સૂચવેલો[2] છે. ૩૫

'પંચરાત્રમાં કહેલાં કર્મો અને ભગવાનની આજ્ઞાથી અર્જુન વિગેરેએ કરેલાં યુદ્ધ વિગેરે કર્મોનું શું ફલ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् ।
गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥ ३६ ॥

જેમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી કર્મો કરતાં, વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ગુણો અને નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે અને પછી (શ્રીકૃષ્ણનું) સ્મરણ કરે છે. ૩૬

'જેમાં' જે કર્મના નિર્ણયમાં અથવા (કર્મના) વિષયમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી કર્મ કરતા હોય છે, તે કર્મ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારૂં થાય છે એમ (આ શ્લોકથી) કહે છે. ત્યારે (આજ્ઞાથી કર્મ કરતા સમયે) તે પુરુષો 'असकृत्' વારંવાર, શ્રીકૃષ્ણના પાંડવરક્ષક, દ્રૌપદીલજ્જાનિવારક, ગોવર્ધનોદ્ધારણ વિગેરે – ગુણો અને નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે, અને 'अनु' પછી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરે છે. તેથી તે કર્મ તેઓને કીર્તન અને સ્મરણ ભક્તિ કરાવનારૂં હોવાથી સર્વથી ઉત્તમ જ છે તેનાથી સંસાર થવાની શંકાપણ (રહેતી) નથી એવો અર્થ છે. ૩૬

વળી જે પંચરાત્રમાં મંત્રથી આરાધન કરવાના પ્રકારથી આરંભની ક્રિયા વિગેરેરૂપ કર્મો (કહેલાં છે), તેઓનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો) થી કહે છે :—

---

૧ પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થવામાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ બધાંની જરૂર છે, વેદ બધોએ પુરુષાર્થમાં પરિણમનારો છે અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ એજ પુરુષાર્થ છે. તે જો જ્ઞાનથી જ થતી હોય તો વેદમાં યજ્ઞ વિગેરે કરવાનું કહેલ છે તે નિરર્થક થાય. તેવું ન થાય તે માટે કર્મ પણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાનું માનવું જોઇએ. તેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારૂં હોવાનું માનવું જોઇએ. તે પણ કર્તા નિષ્કામ હોય ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે, કારણ કે સકામ કર્મ કરનારને સંસારમાં ફરી આવવું પડે છે. તેનું દષ્ટાંત 'અશ્વપેઠે' શબ્દથી કહેલ છે. પોતાને જ્યાં જવું હોય તે જેટલે દૂર હોય તે પ્રદેશ અશ્વ ઉપર બેસી જવાય છે. તેટલા પૂરતો અશ્વ સાધન છે, પણ ત્યાં જઇ જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવામાં અશ્વ સાધન નથી તે પ્રમાણે અધિકારવાળાનાં વિઘ્નો દૂર કરવામાં જ કર્મ સાધન થાય છે, પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સાધન થતું નથી. (પ્ર)

૨ વ્યાસે પોતે એ ન્યાય કહેલ તેનું સ્મરણ કરાવવા સૂચવેલો છે. (પ્ર)

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ ३७ ॥

આપ ભગવાન વાસુદેવને નમસ્કાર. (આપનું) ધ્યાન ધરીએ છીએ. પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણને નમસ્કાર. ૩૭

'આ નારદે ઉપાસના કરવાની ભગવાનની ગાયત્રી છે. આમાં ચાર મૂર્તિઓનાં નામ છે. '' धीमहि ' એટલે ચાર મૂર્તિવાળાનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. તે (ધ્યાન) નું ફલ ચાર મૂર્તિવાળા (ની પ્રાપ્તિ) છે; તે પણ ભોગ માટે નહીં, પરંતુ નમન કરવા માટે (પ્રાપ્તિ થાય છે), તે પણ પરોક્ષ પ્રકારે નહીં, પરંતુ પ્રત્યક્ષતાથી. ચારે રૂપવાળાનાં ચારેરૂપ પણ ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. ' च '' અને ' શબ્દથી હયગ્રીવ વિગેરે બીજાં સ્વરુપોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. ૩૭

નીચેના શ્લોકમાં આ ગાયત્રીનો ઉપયોગ કહે છે :—

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तकम् ।
यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥

એવા મૂર્તિના મંત્રથી મંત્રરૂપ મૂર્તિવાળા (બીજા પ્રકારની) મૂર્તિ વિનાના યજ્ઞના પતિનું જે પૂજન કરે છે તે પુરુષ સારી રીતે દર્શન કરનારો છે. ૩૮

એવા પ્રકારના 'मूर्त्यभिधानेन' મૂર્તિ જણાવનાર મંત્રરૂપ સાધનથી, 'मन्त्रमूर्तिः' મંત્ર જ છે 'मूर्तिः' શરીર જેમનું તેવા મંત્રના અર્થરૂપ, 'अमूर्तकं' મંત્રમાં કહેલાથી જૂદી પ્રાકૃત મૂર્તિવિનાના 'यज्ञपुरुषं' યજ્ઞના પુરુષ એટલે પતિ, અથવા યજ્ઞરૂપ પુરુષનું જે જપ, પૂજા, હોમ વિગેરેથી પૂજન કરે છે, તે સારી રીતે દર્શન કરનારો થાય છે, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૮

(વ્યાસને) સંદેહ ન રહે તે માટે, આનાં ફલનો મેં જ અનુભવ કર્યો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ॥ ३९ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ પોતાની આજ્ઞા મેં પાળેલી જોઇને કેશવે મને જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને પોતા વિષે પ્રેમ આપ્યાં. ૩૯

પોતાનો 'निगमः' વેદ, એટલે આજ્ઞા એવો અર્થ છે. તે આજ્ઞા મેં (નારદે) પાળી. પંચરાત્રમાં કહેલા માર્ગનું પહેલાના કલ્પમાંજ* આચરણ કર્યું. ત્યારે (ભગવાને)

* ગયા ભવમાં, શૂદ્ર હતો ત્યારે.

મને જ્ઞાન આપ્યું, અને બ્રહ્માને અને શંકરને આપેલ તેમ ઐશ્વર્ય અને ભક્તિ આપ્યાં. તે 'કેશવ' શબ્દથી કહેલ છે. क બ્રહ્મા અને ईश શંકરનુ 'वम्' સુખ થએલ જેમનાથી તે (કેશવ). ૩૯

એવી રીતે સર્વ કર્મોનો નિર્ણય કર્યો. એમ સર્વસિદ્ધ કરીને નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરતાં નિર્ણય કરેલો ઉપદેશ કહે છે :-

त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदाम्बुभुत्सितम् ।
आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ॥ ४० ॥

હે ઘણું શ્રવણ કરેલા! સમર્થનું ચરિત્ર જેનાથી જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનની ઇચ્છા સમાપ્ત થાય છે તે તમે પણ કહો. (તે) દુઃખથી વારંવાર પીડાએલ જીવોના દુઃખનું નિવારણ (હોવાનું) કહે છે. બીજા પ્રકારે (તેનું નિવારણ) થતું નથી. ૪૦

જેમ મેં તેમની (ભગવાનની) આજ્ઞા પાળી, તેમ તમે પણ પાળો. 'હે ઘણું શ્રવણ કરેલા' એ સંબોધનથી એમ કહેલ છે કે આજ્ઞાનું પાલન કરવાની શક્તિ (તમને) પ્રાપ્ત થએલીજ છે. (अदभ्र) ઘણું વેદ વિગેરેનું શ્રવણ છે જેમનું (તેવા તમે છો), સમર્થ (ભગવાન) નું विश्रुतं કીર્તિ એટલે ચરિત્ર (કહો). વચમાં* ચરિત્રનું માહાત્મ્ય કહે છે (કે) જે ચરિત્રથી 'विद्वान्' જ્ઞાનીઓની 'बुभुत्सितम्' ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનની ઈચ્છા, અથવા 'હું જે જેવો અને જેટલો છું' (ભ. ગી. ૧૮. ૫૫) એવું જાણવાની ઈચ્છા સમાપ્ત થાય છે, કારણ કે (ચરિત્ર) ઉત્તમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને તે (ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તમે તે (ચરિત્ર) કહો. વળી સર્વેએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે દુઃખથી પીડાએલાઓથી થઈ શકે તેવો નથી, તેથી (તેઓનુ) દુઃખ દૂર થાય તે માટે (ચરિત્ર) કહો. સર્વ પ્રમાણ જાણનારાઓ કહે છે (કે ભગવાનનુ ચરિત્ર) કહેવાથી જ દુઃખથી વારંવાર પીડાએલાના દુઃખનું નિવારણ (થાય છે) અને આ (વિષય) માં દુઃખીઓનાં દુઃખનો નાશ કરનારો બીજો ઉપાય નથી, એમ 'બીજા પ્રકારે થતું નથી' શબ્દથી કહેલ છે. ૪૦

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ ભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

---

* विश्रुतं ચરિત્ર અને 'आख्याहि' કહો એ બે શબ્દોની વચમાં.

આવતું હોવાથી, ભગવાનની કૃપાથી આટલું (ફલ પ્રાપ્ત) થયું એમ કહેલ હોવા છતાં ફરી પ્રશ્ન (કર્યો). બહુ પ્રયોજન ન હોય તેવું (વ્યાસ) પૂછતા હોવાથી 'સત્યવતીના પુત્ર' એમ કહેલ છે. ૧.

નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે :-

॥ व्यास उवाच ॥ વ્યાસ કહે છે :—

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव ।
वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥

स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः ।
कथञ्चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३ ॥

प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ।
न ह्येव व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સંન્યાસીઓ ગયા પછી પ્રાથમિક વયમાં રહેલા તમે શું કર્યું ? હે બ્રહ્માના પુત્ર ! તમારૂં પાછળનું વય કઈ વૃત્તિથી નભ્યું ? અને સમય થતાં આ શરીરનો તમે કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો ? હું ઉત્તમોત્તમ દેવ ! પહેલાના કલ્પના સંબંધવાળાં આ તમારાં સ્મરણને કાલે નિશ્ચય નથી જ લોપ્યું. આ સર્વને લોપનારો છે. ૨-૩-૪

(૧) કૃતિ (૨) શરીરનો ત્યાગ અને (૩) જ્ઞાનનો નાશ ન થવો તે, પૂછેલા છે, કારણકે (૧) બ્રહ્મ જાણનારને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી (૨) યોગથીજ શરીરનો ત્યાગ (કરવો તે) મોક્ષ છે અને (૩) કાલ ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવો નથી. 'હે બ્રહ્માના પુત્ર !' એ હાલ (ના જન્મ) નું સંબોધન છે. 'વૃત્તિ' એટલે શરીરનો નિર્વાહ કરનારી આજીવિકા. 'કેવી રીતે ?' શબ્દથી યોગ વિગેરે પ્રકારો (પૂછેલા છે). 'च' 'અને' શબ્દ (શરીર ત્યાગના) પ્રકારનો ભેદ જણાવવા (યોજેલ છે). તેનો અર્થ 'તેમ છતાં'* એવો છે. સમય થયો ત્યારે કે થયા પહેલાં (શરીરનો ત્યાગ કર્યો) ? એવો પ્રશ્ન છે. 'આ' શબ્દથી શરીર બુદ્ધિથી પાસે રહેલું† (જણાવેલું છે). 'वा' 'અથવા'

* પાછળની વયમાં જીવન માટે આજીવિકા પ્રાપ્ત થવા છતાં શરીર કેમ તજ્યું ? એવો અર્થ જણાય છે.

† ગયા કલ્પનું શરીર અત્યારે વિદ્યમાન ન હોવા છતાં વ્યાસની બુદ્ધિથી પાસે રહેલું જોઈ, તે 'આ' શબ્દથી દેખાડે છે એવો અર્થ જણાય છે.

પાઠ હોય ત્યારે તે અનાદર× (દર્શાવવા યોજેલ જાણવો); અથવા કાલથી ઉત્પન્ન થએલું (શરીર) કાલ ગ્રહણ કરે છે એમ ' સમય થતાં ' શબ્દોથી કહેલ છે. આ (તમારાં) સ્મરણને પહેલાના કલ્પના સંબંધવાળાથી સંસ્કારનો નાશ કરીને (કાલે) જૂદું કેમ પાડયું નથી ? ત્યારે[1] આ સ્મરણનો શબ્દથી ઉદ્ભવ થાત, અત્યારે તો પ્રત્યક્ષથી ઉદ્ભવ થાય છે (એવો) અર્થ છે. ઉત્તમ દેવો અને ભક્તોનાં સ્મરણનો પણ કાલ નાશ કરે છે, તમારાં (સ્મરણ) નો તો નાશ નથી કર્યો, એવા વિચારથી (હે ઉત્તમોત્તમ દેવ ! એવું) સંબોધન આશ્ચર્યથી કરેલ છે, જરા પણ (સ્મરણનો નાશ) નથી કર્યો એમ જણાવવા ' एव ' ' જ ' શબ્દ યોજેલ છે. (સ્મરણનું) કાર્યનું દર્શન થતું હોવાથી તે યોગ્ય છે એવો ' हि ' ' નિશ્ચય ' શબ્દનો અર્થ છે. અને કાલનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષથી સાબિત થએલું છે. કાલ ભગવાન હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને, અથવા શાસ્ત્રાર્થ દૃઢ કરવા ' આ ' એમ કહેલું છે. ૨-૩-૪.

પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આરંભી ૨૭ મા સુધીના શ્લોકોથી કહે છે :—

॥ नारद उवाच ॥ નારદ કહે છે :—

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम ।
वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥ ५ ॥

મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સંન્યાસીઓ ગયા ત્યારે પ્રાથમિક વયમાં રહેલાએ મેં આ કર્યું. ૫

[2]બ્રહ્મ જાણનારાએ પણ ભગવાન (ની પ્રાપ્તિ) માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એવો (અર્થ છે). (જ્ઞાન આપનાર સંન્યાસીઓ ગયા ત્યારે પ્રાથમિક વયમાં રહેલા, એ શબ્દોનો) અનુવાદ (વ્યાસે) સર્વનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી તેમના ઉપરની પ્રીતિ જણાવવા (કરેલો છે). ' આ ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે. ૫

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (૬ થી ૮) શ્લોકથી વિઘ્ન હોવાપણું અને એક (૯ મા) શ્લોકથી (તેનો) નાશ કહે છે, કારણકે ભગવાન જો અનુકુળ હોય તો આગળની અવસ્થા[3] પ્રાપ્ત કરવી, તેમ ન હોય, તો ન કરવી.

× ' कथं वेदमुदसाक्षीः ' એવો પાઠ હોય ત્યારે

૧ ' ત્યારે ' એટલે સંસ્કારનો નાશ થયો ત્યારે ? (પ્ર). ' ત્યારે ' એટલે ગયા કલ્પમાં એવો અર્થ જણાય છે. સંસ્કારનો નાશ થયાનું કહેલ નથી, અને તેનો નાશ થાય તો સ્મરણજ ન થાય.

૨ આ ભાગથી ૫ થી ૨૭ સુધીના ૨૩ શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૩ ' આગળની અવસ્થા ' એટલે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે કરવાના પ્રયત્નની અવસ્થા (પ્ર).

अन्यासक्तिस्तु यत्रैव तत्स्वार्थे नैव प्रयोजयेत् ।
भगवान्वा प्रतीक्ष्योऽत्र यत्नं वा तादृशं भजेत् ॥ ३ ॥

જેનામાં બીજાની આસકિત હોય જ, તેનો પોતાનાં કાર્ય માટે ઉપયોગ ન જ કરવો. આ વિષયમાં ભગવાનની (સાહાય્યની) રાહ જોવી, અથવા તેવો[2] યત્ન કરવો. કા. ૩

નારદ તો ભગવાનની રાહ જોઇને રહ્યા એમ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે :–

एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी ।
मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥ ६ ॥

એક પુત્રવાળી મારી મા સ્ત્રીઓમાં મૂઢ અને નોકરડી હતી. બીજા આશ્રય વિનાના પુત્ર મારા ઉપરના સ્નેહથી બંધાએલી રહેતી. ૬.

એકજ હતો પુત્ર જેનો તેવી (મારી મા હતી). 'મારી મા' શબ્દથી (તેની) મારામાં ઘણી આસકિત હોવાનું કારણ (કહેલું છે). પહેલાંની સ્થિતિનું સ્મરણ કરીને 'જન્મ આપનારી' (કહેલી છે). સ્ત્રીઓમાં પણ તે મૂઢ હતી. ઉપદેશ (મને) કરે તેવી ન હતી એમ જણાવવા (તે કહેલ છે). 'નોકરડી' શબ્દથી તેને ઉપદેશ કરવાનો સમય ન હોવાનુ સૂચવેલું છે. 'પુત્ર' અને 'બીજા આશ્રય વિનાના' શબ્દોથી' સ્નેહ (હોવા) નાં સ્વાભાવિક અને ઉપાધિવાળાં કારણો કહેલાં છે. સ્નેહથી 'अनु' પછી 'आत्मनः[3]' પોતાનું બંધન તે स्नेहानुबन्धनम्. (સ્નેહથી બંધાએલા રહેવું). ૬

તે (વિષય)માં (માતાને) સ્નેહનું બંધનજ થયું, પરંતુ તેનું કાર્ય ન થયું. તેમ (કાર્ય) થયું હોત તો વિષયોથી મારો પણ બંધ થાત, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।
ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥

તે સ્વતંત્ર ન હતી, મારો યોગ અને ક્ષેમને ઇચ્છતી (તે કરવા) શકિતવાળી ન હતી, કારણ કે કાષ્ઠની બનાવેલી સ્ત્રીની પેઠે લોક ઇશ્વરને વશ છે. ૭.

---

૧ ભગવાન અનુકૂલ હોવામાં સંદેહ હોય તો શું કરવું તે આ કારિકાથી કહે છે. (प्र)

૨ 'તેવો' એટલે ભગવાન અનુકૂલ થાય તેવો (प्र).

૩ 'પોતાનું' એટલે મારું (નારદનું) (प्र) માતાનું પોતાનું એવો અર્થ જણાય છે.

તે (મારી) મા તેના શેઠને અધીન હતી, સ્વતંત્ર નહતી. તેથીજ न कल्प મારાં યોગ ક્ષેમ વિગેરે કરવા શક્તિવાળી નહતી. (પાણીનું) પાત્ર આપવું વિગેરે યોગ,[1] અને જે મળેલ હોય તેને સાચવવું તે ક્ષેમ. ' બ્રહ્મ જાણનાર સર્વ દેવોની સન્નિધિમાં (રહેતા) હોવાથી તેને યોગ અને ક્ષેમ પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ' કારણ કે લોક ઈશ્વરને વશ છે ' એમ કહે છે. ' મારામાંથીજ જૂદા જૂદા (પદાર્થો) થાય છે ' એ પ્રમાણ ' हि ' ' કારણ કે ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. ' ઈશ્વર ' એટલે ભગવાન અથવા કાલ.જેમ સ્ત્રીની પ્રતિમા મદારીની ઈચ્છાથી નૃત્ય કરે છે, તેમ સર્વ લોક (ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે) ક્રિયા કરે છે, એવી ભગવાનનાં જ્ઞાનવાળાની બુદ્ધિ હોય છે. કાલ (ઈશ્વર છે તે) મત પ્રમાણે પણ તેમ (છે), કર્મથી થએલા દુષ્ટ પ્રાણીઓ (રાક્ષસો) નો મત તો જૂદોજ છે, તે આગળ કહીશું. જેમ સ્ત્રી પુતળીને મદારી પણ સ્વતંત્રતા વિગેરે ગુણવાળી કરતો નથી, તેમ ભગવાન પણ જીવોને (તેવા ગુણવાળા કરતા નથી). તે (અર્થ) કાષ્ઠની બનાવેલી 'સ્ત્રી' શબ્દથી કહેલો છે. ૭.

अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया ।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥ ८ ॥

અને દિશા, દેશ અને કાલને ન જાણનારો પાંચવર્ષનો બાલક હું તેની રાહ જોઈને તે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં રહેતો હતો. ૮.

' च ' ' અને ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જેમ માતા ઈશ્વરને અધીન હતી, તેમ હું પણ (ઈશ્વરને અધીન હતો). (હું) વિશેષ પ્રકારે તેમને (ઈશ્વરને) અધીન હોવાથી (આ) જૂદું કહેલ છે. ' તે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં ' એટલે (માના) શેઠ બ્રાહ્મણોના ઘરમાં. આથી (મારામાં) અન્ન વિગેરેનો દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. ' તેની રાહ જોઈને ' એટલે માતાથી થએલ વિઘ્ન ન રહે તેની રાહ જોઈને. પૂર્વ વિગેરે દિશાઓ, પોતાનો દેશ વિગેરે દેશો, દિવસ રાત્રિ વિગેરે કાલને (હું જાણતો નહતો). તેથી ક્યાં રહેવું, ક્યારે નીકળી જવું એવા જ્ઞાન વિનાનો (હું હતો). આથી લૌકિક (વિષય) નું જ્ઞાન ન હોવાનું (કહ્યું). તેથી તે (લૌકિકના જ્ઞાન) થી પણ બંધ અને ભગવાનનું વિસ્મરણ (થયાં નહી). ' બાલક ' હતો, તેથી વિષયોના સંબંધ વિનાનો હતો, અને પાંચ વર્ષનો હોવાથી બીજા (બ્રાહ્મણ શેઠ) નું પરાધીનપણું નહતું. ૮

ભગવાને પણ (મને) કાંઈક જ્ઞાન થાય તે માટે તેટલા સમય સુધી વિઘ્ન રાખ્યું. જ્ઞાન થયું, ત્યારે તો તેને દૂર કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

एकदा निर्गतां गेहाद्दुहन्तीं निशि गां पथि ।
सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥

---

૧ ' યોગ ' એટલે ન પ્રાપ્ત થએલાની પ્રાપ્તિ. (પ્ર) આ યોગની વ્યાખ્યા બરાબર છે. સુબોધિનીમાં ' कुण्डलादौ ' શબ્દ છે. ' કુંડ ' એટલે પાત્ર વાસણ, ' લા ' એટલે આપવું. નારદની મા તેમને પાણીનું પાત્ર આપવાની પણ શક્તિવાળી નહતી, એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

એક સમયે ઘરમાંથી બહાર ગએલી, રાત્રે માર્ગમાં ગાયને દોહતી (તે) બાપડીને કાલે પ્રેરણા કરેલો, પગથી સ્પર્શ કરેલો સર્પ ડસ્યો. ૯

'એક સમયે' જ્યારે બધાએ ગૃહસ્થો પોતપોતાના કામમાં રોકાએલા હતા ત્યારે ઘરમાંથી બહાર ગએલી (મારી મા) ને (સર્પ ડસ્યો). 'ઘરમાંથી બહાર ગએલી' હોવાથી ઘરમાંથી શ્મશાન લઈ જવાનો કલેશ પણ રહેલ નહીં, અને ગાયનો સ્પર્શ થતાં (તેની) શુદ્ધિ થએલી. '(ગાયને) દોહતી' શબ્દથી તે ઉત્તમ કાર્યમાં રોકાએલી હોવાનું (કહ્યું). માર્ગમાં રહેલો સર્પ ભગવાનની પ્રેરણાથી (તેની પાસે) આવ્યો. ભગવાને (આ) કરેલું તેમ જણાવવા 'પગથી સ્પર્શ કરેલો' શબ્દોથી તેનો અપરાધ કહ્યો. વાસ્તવિક રીતે તો તેનો પણ દોષ ન હતો અને તે (સર્પ) નો પણ દોષ ન હતો, એમ 'કાલે પ્રેરણા કરેલો' શબ્દથી કહેલ છે. કાલ વિગેરે ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરનારા છે. ૯

મેં પણ તે ભગવાનનો ઉપકાર છે એમ જાણીને તેમજ કર્યું,* એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

ત્યારે ભક્તોનું કલ્યાણ ઇચ્છતા ઈશ્વરની તે કૃપા હોવાનું જાણતો હું ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો. ૧૦.

કારણકે ભગવાન સદા ભક્તોનું કલ્યાણજ ઇચ્છે છે, છતાં પણ વિઘ્નો પણ પોતારૂપ (ભગવદ્રૂપ) હોવાથી કોઈ વાર (તેમને) દૂર કરતા નથી. જો તે (વિઘ્નો દૂર કરવાનું) પણ કરે, ત્યારે આ ઘણી કૃપા છે એમ જાણીને, કરવા ઈચ્છેલા (કાર્ય) માં વિલંબ ન કરવો, એવા અભિપ્રાયથી 'કૃપા હોવાનું જાણતો' એમ કહેલ છે. 'આ નિશ્ચય દેવો અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે 'ઉત્તર (દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો).' ૧૦

ભગવાને કરેલ હોય તેમાં વિઘ્ન થતાં નથી એમ જણાવવા ભૂમિ, જલ અને વૃક્ષો (હું) ઓળંગી ગયો એમ નીચેના અઢી શ્લોકથી કહે છે:-

स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ।
जलाशयान् शिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः ।
चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ १२ ॥

* 'તેમજ કર્યું' એટલે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

ત્યાં સમૃદ્ધ દેશો, શહેરો, ગામો, નેસડાઓ, ખાણો, ખેટો, ખર્વટો અને વાડીઓ, વનો અને બગીચાઓ, હાથીઓએ ભાંગી નાખેલ ડાળીઓવાળાં વૃક્ષોવાળાં જુદી જુદી ધાતુઓથી વિચિત્ર (દેખાતા) પર્વતો, શિવ જલવાળાં જલાશયો, જુદા જુદા સ્વરવાળાં પક્ષીઓ સાથે ઘણું ભમતા ભમરાઓથી શોભતાં અને દેવોના નિવાસવાળી તલાવડીઓ (હું ઓળંગી ગયો. શ્લો. ૧૩). ૧૧-૧૨.

તે પૈકી એક શ્લોકથી ભૂમિના પ્રકારો કહે છે. ' સમૃદ્ધ ' એટલે ધાન્ય વિગેરે વાળાં માલવા વિગેરે દેશો, નગરથી મોટાં શહેરો, નાના ઘરવાળાં ગામો, ગાયનાં સ્થાન નેસડાઓ, મીઠાં વિગેરેની ખાણો, ' ખેટો ' એટલે ખેડુતોનાં ગામો, ' ખર્વટો ' એટલે અગ્નિહોત્ર કરનારના જેની એક તરફ નદી અને બીજી તરફ પર્વતો હોય તેવાં (ગામો). ' વાડીઓ ' એટલે પુષ્પ વિગેરે વાળી વાડીઓ, વચલા સ્થાનમાં કુદરતી વનો, વાવેલાં વૃક્ષોના બગીચાઓ, ' च ' ' અને ' શબ્દથી (જણાવેલ) ખલવાડો વિગેરે. ૧૧

હવે વૃક્ષો સાથેના પર્વતોનું ઉલ્લંઘન (કર્યાનું) કહે છે. જૂદી જૂદી ધાતુઓથી વિચિત્ર (દેખાતા) પર્વતો, ' હાથીઓએ ભાંગેલી છે ડાળીઓ જેઓની, તેવાં વૃક્ષો હતાં જેમના (ઉપર) ' એ તે (પર્વતો) નુંજ વિશેષણ છે. રાગ અને ભયનાં* કારણ કહ્યાં. (હવે) વિશ્રામનાં પ્રયોજનવાળાં જલ કહે છે. ' જલાશયો ' એટલે મોટા કમલવાળા (જલ ભરેલા) ખાડાઓ. ' શિવ જલવાળાં ' તેમનુંજ વિશેષણ છે. ' શિવ (જલ) ' એટલે શીતલ રોગ વિગેરે ઉત્પન્ન ન કરે તેવું જલ. કમલ-વિગેરેવાળી દેવોએ ખોદેલી તલાવડીઓ. ' દેવોના નિવાસવાળી ' એટલે દેવાલય વિગેરેવાળી. આશ્ચર્ય રસ ઉપજાવવા કહે છે (કે), જૂદા જૂદા સ્વરો છે જેમના તેવા પક્ષીઓ સાથે ઘણું ભમતા ભમરાઓની શોભા હતી જેઓમાં તેવી (તલાવડીઓ હતી). ૧૨

એ પ્રમાણે કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે ઓળંગ્યાનું કહે છે :—

नलवेणुशरस्तंम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।
घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १३ ॥

ઓળંગેલા એકલાએ મેં બરૂ, વાંસ અને શ્વેતબરૂના જથ્થા અને કુશ તથા કીચકથી ગહન, ઘોર, ભયને ભય ઉપજાવે તેવા દેખાવવાળું સર્પ, ઘૂડ અને શિયાળોના આંગણારૂપ મોટું વન જોયું. ૧૩.

* ધાતુઓથી વિચિત્ર દેખાતા પર્વતો રાગ (આનંદ) ઉપજાવે તેવા, અને હાથીઓએ ભાંગેલી ડાળો વાળાં વૃક્ષો ભય ઉપજાવે તેવાં હતાં, તેથી અનુક્રમે રાગ અને ભયનાં કારણ હતાં.

બરૂ, વાંસ અને શ્વેત બરૂના જથ્થા, કુશ અને 'कीचकाः' પોલાણવાળા જાડા વાંસો, તેઓથી ગહન મોટું વન હું એકલો ઓળંગી ગયો. (અહીં વનના) કેટલાક પ્રદેશ ઓળંગ્યાનું કહેવા ઇચ્છેલું છે, અથવા ઉપર કહેલા (સ્થળો) ને હું ઓળંગી ગયો. પહેલાં જૂદા જૂદા સ્થળે બીજા મુસાફરો પણ હતા; પરંતુ ઘોર મોટું વન તો મેં એકલાએજ જોયું. તે ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવા છતાં પણ મને ભય થયો નહીં એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે, વાઘે ફાડી ખાધેલા (જનાવરો) ના માંસ વિગેરેને લીધે (તે) ઘોર (હતું). ભયને પણ સામો ભય કરે તેવો દેખાવ હતો જેનો તેવું (હતું). વાઘ વિગેરે પણ તેનાથી ભય પામતા, એવો અર્થ છે. 'સર્પ, ઘૂડ અને શિયાળોના આંગણારુપ' શબ્દથી એમ કહે છે કે, વચમાં વૃક્ષ વિનાનો પ્રદેશ પણ ભયાનક હતો. 'व्यालाः' સર્પો; 'उलूकाः' ઘૂવડો, 'शिवाः' શિયાળો, તેઓનું આંગણું હોવાથી તેઓએ ખાધેલ માંસ વિગેરે વાળું (હતું). ૧૩.

परिश्रान्तेन्द्रियात्माऽहं तृट्परीतो बुभुक्षितः ।
स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतव्यथः ॥ १४ ॥

ઘણું થાકેલ ઇંદ્રિયો અને દેહવાળો, તરસથી અભિભવ પામેલો, ભૂખ્યો થએલ હું નદીના ધરામાં સ્નાન કરી (જલ) પાન કરી આચમન કરી દુઃખરહિત (થયો). ૧૪

પહેલાં ભગવાનનું ચિંતન કરીને ગએલ હોવા છતાં પણ ઘણું ભયાનક (વન) જોઇને બહિર્મુખ થતાં 'परिश्रान्तेन्द्रियात्मा' સર્વ તરફથી (ઘણું) થાકેલ ઇંદ્રિયો અને આત્મા દેહ હતો જેનો (તેવો થયો), તેમજ તરસથી અભિભવ પામેલો અને ભૂખ્યો થયો. કોઇ એક નદી પાર્વતીનો કુંડ થએલ ધરો (હતો). તે વૃક્ષ વિગેરેથી શીતલ હતો. ત્યાં સ્નાન કરી અને (જલ) પાન કરીને ફરીથી આત્માનું ચિંતન કરવા 'उपस्पृष्टः' આચમન કર્યું. માત્ર ચિંતન કરવાથીજ અંતઃકરણનું દુઃખ દૂર (થાય), અને દેહ તથા ઇંદ્રિયોનું (દુઃખ) સ્નાન અને (જલ) પાન વિગેરેથી દૂર થયું. ૧૪

तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः ।
आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ १५ ॥

તે મનુષ્ય રહિત વનમાં પીપળાની છાયાનો આશ્રય કરેલાએ મેં જેવું શ્રવણ કરેલું તે પ્રમાણે આત્માથી આત્મામાં રહેલા આત્માનું ચિંતન કર્યું. ૧૫

એવી રીતે સાવધાન થઇને મનુષ્યનો સંબંધ જરા પણ ન હોવાથી કોલાહલ પાપ વિગેરેના સંબંધ વિનાના ઉત્તમ પ્રદેશ વનમાં, અને તેમાં પણ પીપળાની

* કારણ કે આ વનમાંજ તેણે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યાનું કહેલ છે. જૂઓ શ્લો. ૧૫. ૧૬.

છાંયાનો (મેં) આશ્રય કર્યો, એટલે પાછલા ભાગથી વૃક્ષનો સ્પર્શ કરી રહેલાએ (મેં) આત્માનું ચિંતન કર્યું કે, ' હું કોણ (છું) ' ? અને તેવી રીતે તે (હું) ને આત્મા તરીકે જાણવામા આવતાં, ' હું કોનાથી આવો પ્રકાશું છું ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, પોતાથીજ એટલે પોતાના પ્રકાશવાળા આત્માથીજ (હું આવો પ્રકાશું છું એમ જાણ્યું). એવી રીતે પોતાના પ્રકાશવાળા આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી, ફરીથી ગૂઢ ઉપદેશના સ્મરણથી, ' જેનું હું આત્મા આસન થયેલો છું તે આ કોણ ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, આત્મામાંજ પ્રકાશતા (ભગવાનનાં) મને દર્શન થયાં, તે તો ' જેવું શ્રવણ કરેલું તે પ્રમાણે ' શબ્દોથી ચિંતન (કરવા) થી (જણાએલી ભગવાનની) માનસી મૂર્તિ હતી. ૧૫

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥ १६ ॥

ભકિતએ વશ કરેલા ચિત્તથી ચરણકમલનું ધ્યાન ધરતાં ચિંતાથી થોડાં આંસુ આવેલ આંખવાળાના મારા હૃદયમાં ધીરે ધીરે ભગવાન પ્રકટ થયા. ૧૬

તે પ્રાપ્ત કરીને* વિચારનો આરંભ કર્યો ત્યારે ભકિત ઉત્પન્ન થઈ. તે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે (ભગવાનના) ચરણકમલના ધ્યાનનો આરંભ કર્યો. પછી ભકિતએ વશ કરેલા ચિત્તથી ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં ભકિતનો આનંદ પૂર્ણ થયો. તેથી પ્રેમને લીધે (ભગવાનનાં ' દર્શન ' માટેની) ચિંતાથી આનંદનાં આંસુ વિગેરે થયાં. પછી ચિંતાથી થોડાં આંસુ આવેલ આંખવાળાના (મારા) હૃદયમાં બહાર (ભગવાનનાં) દર્શન ન થતાં હોય ત્યારે ચિંતન ચાલુ રહે તે માટે ભગવાન ધીરે ધીરે પ્રકટ થયા.

મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિના અંદરના ભાગમાંથી ભગવાન પ્રકટ થયા, ત્યારે માનસી (મૂર્તિ) અને પ્રકટ થએલ (ભગવાન) મળી જતાં જે થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ।
आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥ १७ ॥

પ્રેમના ઘણા પૂરથી રોમાંચ બહાર નીકળેલ અંગવાળા, ઘણા સુખી થએલ આનંદના પૂરમાં ડુબેલાએ મેં, હે મુનિ ! બંને જોયા નહીં. ૧૭

આ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (થયો). એજ પ્રમાણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ (થયો). જેમ ગંગાના જલમાં દેવતારૂપ ગંગાનું ધ્યાન કરવામાં આવે, ત્યારે જો

---

* ' तल्लब्ध्वा चिंतायामारब्धायाम् ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

સાક્ષાત ભગવત્પદી (ગંગાદેવી) પ્રકટ થાય, તેવી રીતે સર્વ આત્માઓનાં આત્મા થએલા (અને) આત્મામાં રહેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે જો સાક્ષાત ભગવાન પોતાની મેળે પ્રકટ થાય, ત્યારે તે સ્થિર થએલ (ભગવાન) માં પ્રવેશ (થાય તે) સાયુજ્ય. જેમ જલ દેવતામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે નદી સૂકાઈ જાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રકટ થએલા ભગવાનની સન્નિધિથી ઘણોજ આનંદ થયો. તે આનંદનું 'अतिभरः' ઘણું પૂર થયું. સન્નિધિના ચિહ્નો એક પછી એક ઘણાં ઉત્તમ થવાથી તે પૂરથી બહાર નીકળેલ છે पुलकाः રોમાંચો જેના (તેવો હું થયો). (આનંદ) રૂંવાડાંના છિદ્રોદ્વારા બહાર નીકળ્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે બધા અંગો આનંદથી ભરપૂર થયાં ત્યારે (હું) ઘણો સુખી થયો. શાંત આનંદથી ભરપૂર થયો, એવો અર્થ છે. અને તે* ફરી આનંદના પૂરમાં-ગંગામાં-થીજ બહાર કાઢેલ (એક) લોટો જલ પાછું ગંગામાં નાખવામાં આવેલું ગંગાજ થાય છે તેમ-આનંદના પૂરમાં ડૂબ્યો. ત્યારે મેં (મને) પોતાને અને ભગવાનને બંનેને જોયા નહીં. 'હે મુનિ !' એવું સંબોધન (વ્યાસની) સંમતિ મેળવવા (કરેલું છે), કારણકે કોઇક સમયે મુનિઓને એ પ્રમાણે થાય છે. આનંદમાં પ્રવેશ કરેલ ચૈતન્ય પદાર્થ ચૈતન્ય તરીકે જણાતો નથી, એવો અર્થ છે. ૧૭

रूप भगवतो यत्तन्मनःकान्तं शुचापहम् ।
अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव ॥ १८ ॥

ભગવાનનું જે રૂપ મનનું સ્વામી અને શોકનો નાશ કરનારૂં હતું, તેને ન જોતાં પીડાએલ મનવાળાની પેઠે વિકલતાથી હું એકાએક ઉભો થયો. ૧૮

પછી ભગવાનની ઇચ્છાથી ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે (મારો) પોતાનો આનંદ પણ તિરોહિત થતાં, (ભગવાનની) માનસી મૂર્તિ પણ તિરોહિત થઇ, કારણકે બલવાનથી (તેમનો) પરાભવ થયો. ત્યારે મનના સ્વામી તરીકે પ્રકાશતું, સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારૂં ભગવાનનું રૂપ ન જોતાં 'અહીંથી (ભગવાન) ક્યાં પધારી ગયા ?' એવી બુદ્ધિથી હું એકાએક उत्तस्थे ઉભો થયો. 'અંદર રહેલો પદાર્થ બહાર જવાનું કેમ સંભવે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વિકલતાથી' એમ કહેલું છે. વિકલતાને લીધે (મને તે) સૂઝ્યું નહીં, એવો અર્થ છે, કારણકે વિકલતા સર્વનું વિસ્મરણ કરાવનારી છે. વળી હું પીડાએલ મનવાળા જેવો થયો. दुर्गतं પીડાએલ છે मनः મન જેનું તેવો (થયો). જેમ (પોતાના) સર્વસ્વનો નાશ થાય, ત્યારે સર્વમાં ચોંટી રહેલું ચિત્ત નાશ પામેલ હોય તેવું થાય છે, તેમ ભગવાનની મૂર્તિ (તિરોહિત થતાં) તેનું (નારદનું) ચિત્ત થયું. એમ (તે) દુષ્ટ થયું. ૧૮

* 'તે' શબ્દ નારદ માટે જ યોજાએલ છે. 'હું' એવો અર્થ છે, અથવા નારદનો 'આત્મા' એ શબ્દથી જાણવો.

ફરી કેટલાક સમય સુધી સમાધિ કરવાથી (મેં) જાણ્યું કે, ભગવાન પ્રકટ થએલા હોવાથી તેમનાથી આ સર્વ (આનંદ) થએલ–તેથી સાવધાન થઇને ફરીથી ભગવાનનાં દર્શન (કરવા) માટે ધ્યાન (કરવા) નો આરંભ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ।
वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः ॥ १९ ॥

તેનાં ફરીથી દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ મેં મનને હૃદયમાં લગાડીને જોવા છતાં–રોગી તૃપ્તિ વિનાનો રહે તેમ–દર્શન થયાં નહીં. ૧૯

'તેના પ્રકટ થએલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ મેં તે (કાર્ય) માં ભગવાનનું ધ્યાન જ સાધન છે એમ જાણીને, ફરીથી મનને ભગવાનની મૂર્તિ જેમાં રહેલી તે હૃદયમાં સ્થિર કર્યું. તેનાથી માનસી મૂર્તિને જોવા છતાં મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં નહીં. તે ' જોવા છતાં દર્શન થયાં નહીં ' શબ્દોથી કહેલ છે. ત્યારે મને દુઃખ થયું એમ ' રોગી તૃપ્તિ વિનાનો રહે તેમ ' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ તાવ વિગેરે રોગવાળો માંદો, કોઈવાર દ્રાક્ષ વિગેરે આપવામાં આવે તેથી તૃપ્ત ન થતાં ફરી (તે) માગે ત્યારે (તેને) તે મળે નહીં, અને તેથી (તેના) રસમાં આસક્ત થએલો ઘણું દુઃખ પામે છે, કારણ કે તાવવાળાને ઘણી દ્રાક્ષ સુખકારક નથી, પરંતુ (થોડી) રુચિ કરાવનારી છે. (મારા અનુભવને) માર્ગ મળતો આવેલ હોવાથી તે સાચો હોવાના જ્ઞાનથી અને ભગવાન પ્રકટ થએલ હોવાથી ખાધેલું ઓકેલાની પેઠે કાંઇક તૃપ્તિ તો થઇ જ, છતાં પણ સારી રીતે તૃપ્તિ ન થઇ. ૧૯

છતાં પણ મેં પ્રયત્ન તજ્યો નહીં, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

एवं यतन्तं विजने मामाहाऽगोचरो गिराम् ।
गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २० ॥

એ પ્રમાણે નિર્જન (વન) માં પ્રયત્ન કરતા મને વાણીથી વર્ણન ન થઇ શકે તેવાએ શોકનું શમન કરતા હોય તેમ ગંભીર અને કોમલ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૦

' નિર્જન ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે તે) બીજા મનુષ્યની વાણી હોવાનો સંભવ ન હતો. ' આ તે (કહેનાર) કોણ હતા ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી ' વાણીથી વર્ણન ન થઇ શકે તેવા એ ' એમ કહેલું છે. ' જ્યાંથી વાણી (મનની સાથે પહોંચ્યા વિના) પાછી ફરે છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે (કહેનાર) ભગવાનના શાસ્ત્રથી જણાય તેવું સાકાર બ્રહ્મ હતું એવો (અર્થ છે). ' ગંભીર અને કોમલ વાણીથી ' શબ્દોથી, તેમનું વાક્ય કહેલ. (વાણી) ગંભીર હોવાથી

પડઘો પડતો ન હતો, (અને) કોમલ હોવાથી (તે) આકાશ પુરુષની વાણી ન હતી. તે (નારદ) નો શોક આ (આવો) હતો કે, શું મેં ભ્રમથી અથવા સ્વપ્નમાં કાંઈક અનુભવેલું ? તેમ હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણ ન (ગણાય), તેથી અને (ભગવાનનાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ઘણું દુઃખ થએલું. એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારનો શોક (થએલ). તેનું શમન કરતા હોય તેમ (કહ્યું). (શોક) હતો તેથી શમન (કર્યું) અને ભવિષ્યમાં તે ઉત્પન્ન થશે, અને અત્યારે (રહ્યો) નથી. તેથી 'શમન કરતા હોય તેમ' એમ કહેલું છે. ૨૦

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) ભગવાનનું વચન કહે છે :—

हन्ताऽस्मिञ्जन्मनि भवान् मा मां द्रष्टुमिहार्हति ।
अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् ॥ २१ ॥

અરે ! આ જન્મમાં તું અહીં મારાં દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. જેમની ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકેલી ન હોય તેવા કાચા યોગીઓને મારાં દર્શન દુર્લભ છે. ૨૧

'અરે ! એ દુઃખી થએલાનું સ્નેહથી કરેલું સંબોધન છે. આ જન્મમાં તું મારાં દર્શન કરવા યોગ્ય, અને આ સ્થળે (દર્શન કરવા યોગ્ય નથી). તેમ[1] (કહ્યું) ન હોત તો (નારદ) મરણ સુધી આ સ્થળે જ રહેત. તેથી વૈકુંઠમાં અથવા બીજા સ્થલે બીજા જન્મમાં દર્શન થશે. ઉત્તરાર્ધથી આ સ્થલે દર્શન ન થવાનું કારણ કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારે રાગ વિગેરે (ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ) પાકેલ નથી જેના તેવો (તું છે). અત્યારે ભકિત, જ્ઞાન વગેરે ઉત્પન્ન થએલાં હોવાથી (રાગ વિગેરે) પરાભવ પામી તિરોહિત થઈ રહેલા છે, પરંતુ સમય જતાં બીજું નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને જાગ્રત થશે, તેથી તેઓને પકવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ (કહ્યું). 'કર્મો ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવનારાં છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમને) પકાવનારાં કર્મો કરવાં જોઈએ. એવો અર્થ છે. ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકેલી ન હોય ત્યારે પણ જો સાધનોમાં ઘણો આગ્રહ હોય તો કોઈક સમયે દુઃખથી મારાં દર્શન થઈ પણ શકે. તે '(મારાં) દર્શન દુર્લભ છે' શબ્દથી કહેલ છે. 'કાચા યોગીઓ' એટલે વિઘ્નોથી (યોગ કરતાં) અટકી ગયેલા તેથી (નારદની) ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પહેલાં પાકેલી ન હતી. ૨૧

એક વાર તો પ્રમેયના બલથી દર્શન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २२ ॥

---

૧ 'અહીં' દર્શન કરવા યોગ્ય નથી, એમ દેશ દર્શાવેલ ન હોત તો. (પ્ર)

હે પાપરહિત ! એક વાર જે (મારાં) સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું તે આની કામના થાય તે માટે (કરાવ્યું). મારી કામના કરનાર સત્પુરુષ ધીરે ધીરે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. ૨૨

આ સ્વરૂપનાં જે એક વાર દર્શન કરાવ્યાં, તે તારામાં (તેની) કામના ઉત્પન્ન થાય તે માટે, તે (સ્વરૂપ) ના સંબંધી* ખાસ ઇચ્છા થાય તે માટે (કરાવ્યાં), જે કામનાથી અહીં (સંસારમાં) રહી ન શકે (શકાય). '(તેની) કામના થવાથી શું થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. મારામાં કામ (મારી કામના થાય). 'ધીરે ધીરે' શબ્દથી એમ (કહેલું છે) કે (મારા વિષેના) કામદ્વારા જેમ જેમ હૃદયમાં મારો પ્રવેશ થાય, તેમ તેમ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. વળી આરંભમાં સત્પુરુષ થાય છે. કારણ કે સત્પુરુષથી જ (હું) પ્રાપ્ત થાઉં તેવો છું, અને (સંસારમાં) રાગ વિગેરેથી સત્પુરુષપણું નષ્ટ થતું હોવાથી (સત્પુરુષ થયા) પછી બધી રાગ વિગેરે કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. ૨૨

'ત્યારે શું સાધન કરવું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

सत्सेवयाऽदीर्घयाऽपि जाता मयि दृढा रतिः ।
हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २३ ॥

ટૂંકા સમયની પણ સત્પુરુષોની સેવાથી મારામાં દૃઢ પ્રેમ (તને) થયો છે. દોષવાળા આ લોકને તજીને તું મારા સેવકપણું પ્રાપ્ત કરીશ. ૨૩

સાધન તો તારૂં થએલ છે, કારણ કે ટૂંકા સમયની પણ સત્પુરુષોની સેવાથી મારામાં દૃઢ પ્રેમ થયો છે. 'ત્યારે શું ન્યૂનતા છે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'દોષવાળા (આ લોકને) તજીને' એમ કહેલ છે. દેહ‡ તો દુષ્ટ છે, તે પડશે ત્યારે (મારા સેવકપણું) થશે. 'આ વધતો હોવાથી† ભવિષ્યનો દેહ પણ તેવો થશે' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં કહે છે કે, 'मज्जनः' મારો સેવક, तत्ता તે પણું એટલે મારા સેવકપણું (પ્રાપ્ત કરીશ). સેવક ન હોવા છતાં પણ સેવકપણું પ્રાપ્ત કરીશ. ૨૩

'જ્ઞાન વિગેરે સાધન બીજા દેહમાં ન હોવાથી ત્યારે આપનાં દર્શન કેમ થશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ।
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २४ ॥

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

‡ શૂદ્ર હોવાથી.

† દેહ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને કર્મનો સ્વભાવ વધ્યા કરવાનો છે તેથી, એવો અર્થ જણાય છે.

મારા સંબંધવાળી આ મતિ અને સ્મરણ મારા અનુગ્રહને લીધે કોઇ પણ સમયે પ્રજાની સૃષ્ટિ અને પ્રલય સમયે પણ નાશ નહીં પામે. ૨૪

આજ જ્ઞાન ત્યારે (બીજા દેહમાં) પણ ચાલુ રહેશે. (તેનો) નાશ થવાનો ભય નથીજ, કારણ કે તેને મારો ઘણો સંબંધ થએલો છે. જેમ મારું સાયુજ્ય થાય ત્યારે જીવોનો અવિદ્યાથી તિરોભાવ થતો નથી, તેમ જ્ઞાન વિગેરેનો પણ (તિરોભાવ થતો નથી). મારાં* જ્ઞાનની પેઠે તે પણ થશે (રહેશે) એવો (મારો) અનુગ્રહ છે. તે ' કોઇપણ સમયે ' શબ્દથી કહેલ છે. ' પ્રજાની સૃષ્ટિ અને પ્રલય સમયે પણ ' શબ્દોથી (જ્ઞાનનો) નાશ કરનાર બે સમયો કહીને, (તે જ્ઞાનનો નાશ) ન થવાનું કહેલ છે. ' અને સ્મરણ ' શબ્દોથી બીજું વરદાન કહે છે. વળી પહેલાં અનુભવ કરેલા સર્વ પદાર્થોના સ્મરણનો પણ નાશ નહીં થાય, એવો અર્થ છે આથી[1] સદા સાવધાન રહે એમ (કહેલું હોવાનું) અહીં સિદ્ધ થાય છે. ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવી જોઇએ, અને વિઘ્નોથી અટકવું નહીં જોઈએ+. બીજું તો મેં (ભગવાને) જ કરેલું છે. મારામાં કામના (કરવી), વિષયોમાં કામના ન (રાખવી). આ દેહ પડશે તેજ સમયે મારા સેવકના શરીરની પ્રાપ્તિ થશે. જ્ઞાનનો નાશ નહીં થાય, અને સર્વ પદાર્થોનું સ્મરણ (રહેશે).* તેમાં[2] એમ સિદ્ધ થયું કે નિર્વિઘ્નપણે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનો ઉપાય તારે તરતજ કરવો જોઈએ. ૨૪

एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।
अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २५ ॥

આટલું (કહીને) તે મહત્ થયેલું, આકાશહેતુવાળું હેતુરહિત ઈશ્વર શાંત રહ્યું, અને દયાકરાએલાએ મેં તે મોટાઓના મોટાને-મસ્તકથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ૨૫

' આટલું (કહીને)' ભવિષ્યમાં (કરવાનો) ઉપાય દયાથીજ પોતાની મેળે જણાશે તેથી (તે) કહ્યા વિનાજ, ઉપર કહ્યું તેટલુંજ કહીને શાંત રહ્યું. (કહેલ) પ્રમાણ છે એમ જણાવવાં કહેનારનું વર્ણન કરે છે. સારી રીતે જણાએલ ન હોવાથી નપુંસક શબ્દોનો

* ' મારાં ' એટલે ભગવાનનાં. જેમ ભગવાનના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી, તેમ તારા (નારદના) જ્ઞાનનો પણ નાશ નહીં થાય એવો ભાવ છે.

૧ ' આથી ' એટલે ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉત્પન્નથએલ પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી. (પ્ર.)

\+ આ ભાગથી નારદનું કર્તવ્ય જણાવેલ છે.

* આ ભાગથી ભગવાને તેને માટે જે અનુગ્રહથી કરેલ છે તે કહેલ છે.

૨ ' તેમાં ' એટલે ભગવાનના વાક્યમાં. (પ્ર)

પ્રયોગ કરેલો છે. 'તે' શબ્દથી સામાન્ય રીતે કહેલ છે. ' મહત્ થએલુ' ' શબ્દથી એમ (કહેલ છે) કે:- ' આ મોટા થએલાનો નિઃશ્વાસ (વેદ) છે '. વાકય પ્રમાણે વેદની ઉત્પત્તિનું મૂલ થયેલું, (વેદ) પ્રમાણ થાય તે માટેજ મહત્ થએલું. ' આકાશ હેતુ-વાળું' શબ્દથી આકાશ પુરુષ ન હોવાનું જણાવેલ છે. આકાશ તો ભગવાનનું અનુ-માન કરાવનારૂં છે, કારણ કે (તે) ભગવાનનું પહેલું કાર્ય છે, અથવા. તેવા પ્રકારે[1] કહેવાનું કારણ છે, કારણ કે તે કાર્ય પણ તેવા પ્રકારે કહે છે. ' હેતુ વિનાનું ' છે, કારણ કે ભગવાનનું અનુમાનથી જ્ઞાન થતું નથી, કેમ કે (તે) આત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ છે. જુદા[2] રૂપનું હોય તોપણ વ્યાપ્તિ વિગેરે ભગવાનનું લક્ષણ જણાવી શકતા નથી. તે ' ઈશ્વર ' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાનમાં) કરેલું ફેરવી નાખવાની શકિત હોવાથી (ધૂમ વિગેરે) હેતુથી જેમ અગ્નિ વિગેરે સાબિત થાય છે, તેમ ભગવાન સાબિત થતા નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વ પ્રમાણથી પર અને સર્વમાં પ્રમાણ છે એમ કહ્યું. મેં પણ તેમણે કહેલ તે કર્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, તે પૈકી વિઘ્ન ન થાય તે માટે તે ભગવાનનેજ નમસ્કાર કરે છે. પહેલાંનો પરિચય હોવાથી ' તે ' એમ કહેલું છે. ઈશ્વર ફલનું દાન કરે છે એ મત પ્રમાણે પણ જે (પ્રમાણે) (જે કરવાથી) ફલ આપે તે માટે (નમન) કર્યાનું કહેલ છે. ' માત્ર નમ-સ્કાર કરવાથી તે (ફલ દાન) કેમ કરે ? એવી શંકા થાય, તેથી ' મોટાઓના મોટાને ' એમ કહેલું છે. બહુ મોટા હોય તેમના પ્રતિ તેટલું (નમન) જ કરવું જોઇએ. (ભગવાનના) શબ્દો બહાર સાંભળેલા, તેથી ભગવાન બહાર રહેલા છે એવા (વિચારથી) બહાર મસ્તકથી અવનામાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને આ યોગ્યજ હતું, કારણકે ભગવાને ઘણી દયા કરેલી તે ' દયા કરાએલાએ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન હું કરૂ છું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः ॥ २६ ॥

નષ્ટલજ્જાવાળો (થઇ) અનંતના નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં અને (તેમનાં) છૂપાં રાખવા યોગ્ય કલ્યાણકારક કર્મોનું સ્મરણ કરતાં પૃથ્વી ઉપર ફરતાં સંતુષ્ટ મનવાળો, ઇચ્છા વિનાનો, અહંકાર રહિત (અને) ઈર્ષ્યારહિત (થઇ હું) કાલની રાહ જોતો રહયો. ૨૬.

ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે: રાગ વિગેરે વસ્તુતઃ તામસ છે. તેઓના પણ વાસનાના પ્રકારો રાજસ છે. અવિદ્યાના પ્રકારો તેઓનાં પણ મૂલ થએલાં છે

---

1 ' તેવા પ્રકારે ' એટલે અદ્રશ્ય સ્વરૂપથી. (प्र)

2 (ભગવાનનું) આત્માથી જુદું રૂપ અનુમાનથી જણાય તેવું નથી. (प्र)

પ્રયોગ કરેલો છે. 'તે' શબ્દથી સામાન્ય રીતે કહેલ છે. ' મહત્ થએલુ' શબ્દથી એમ (કહેલ છે) કે:- ' આ મોટા થએલાનો નિઃશ્વાસ (વેદ) છે '. વાક્ય પ્રમાણે વેદની ઉત્પત્તિનું મૂલ થયેલું, (વેદ) પ્રમાણ થાય તે માટેજ મહત્ થએલું. ' આકાશ હેતુવાળું શબ્દથી આકાશ પુરુષ ન હોવાનું જણાવેલ છે. આકાશ તો ભગવાનનું અનુમાન કરાવનારૂં છે, કારણ કે (તે) ભગવાનનું પહેલું કાર્ય છે, અથવા તેવા પ્રકારે[1] કહેવાનું કારણ છે, કારણ કે તે કાર્ય પણ તેવા પ્રકારે કહે છે. ' હેતુ વિનાનું ' છે, કારણ કે ભગવાનનું અનુમાનથી જ્ઞાન થતું નથી, કેમ કે (તે) આત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ છે. જુદા[2] રૂપનું હોય તોપણ વ્યાપ્તિ વિગેરે ભગવાનનું લક્ષણ જણાવી શકતા નથી. તે ' ઈશ્વર ' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાનમાં) કરેલું ફેરવી નાખવાની શકિત હોવાથી (ધૂમ વિગેરે) હેતુથી જેમ અગ્નિ વિગેરે સાબિત થાય છે, તેમ ભગવાન સાબિત થતા નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વ પ્રમાણથી પર અને સર્વમાં પ્રમાણ છે એમ કહ્યું. મેં પણ તેમણે કહેલ તે કર્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, તે પૈકી વિઘ્ન ન થાય તે માટે તે ભગવાનનેજ નમસ્કાર કરે છે. પહેલાંનો પરિચય હોવાથી ' તે ' એમ કહેલું છે. ઈશ્વર ફલનું દાન કરે છે એ મત પ્રમાણે પણ જે (પ્રમાણે) (જે કરવાથી) ફલ આપે તે માટે (નમન) કર્યાનું કહેલ છે. ' માત્ર નમસ્કાર કરવાથી તે (ફલ દાન) કેમ કરે ? એવી શંકા થાય, તેથી ' મોટાઓના મોટાને ' એમ કહેલું છે. બહુ મોટા હોય તેમના પ્રતિ તેટલું (નમન) જ કરવું જોઈએ. (ભગવાનના) શબ્દો બહાર સાંભળેલા, તેથી ભગવાન બહાર રહેલા છે એવા (વિચારથી) બહાર મસ્તકથી અવનામાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને આ યોગ્યજ હતું, કારણકે ભગવાને ઘણી દયા કરેલી તે ' દયા કરાએલાએ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન હું કરૂં છું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः ॥ २६ ॥

નષ્ટલજ્જાવાળો (થઈ) અનંતના નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં અને (તેમનાં) છૂપાં રાખવા યોગ્ય કલ્યાણકારક કર્મોનું સ્મરણ કરતાં પૃથ્વી ઉપર ફરતાં સંતુષ્ટ મનવાળો, ઈચ્છા વિનાનો, અહંકાર રહિત (અને) ઈર્ષ્યારહિત (થઈ હું) કાલની રાહ જોતો રહયો. ૨૬.

ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે: રાગ વિગેરે વસ્તુતઃ તામસ છે. તેઓના પણ વાસનાના પ્રકારો રાજસ છે. અવિદ્યાના પ્રકારો તેઓનાં પણ મૂલ થએલાં છે

---

૧ ' તેવા પ્રકારે ' એટલે અદ્રશ્ય સ્વરૂપથી. (પ્ર)

૨ (ભગવાનનું) આત્માથી જુદું રૂપ અનુમાનની જણાય તેવું નથી. (પ્ર)

અને તેઓનો અનુક્રમે કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, અને તેઓમાં[૧] પણ અધિકારો જુદા જુદા છે, તેથી એક (પુરૂષ) થી એક સમયે (તે) થઈ શકતા નથી. તેથી આ ત્રણેનો એક પ્રતિનિધિ કરવો જોઈએ. ભગવાનની કૃપાથી તે આ (નારદ) ને જે સૂઝ્યો તે તેણે કર્યો. ' ચક્રના ચિન્હવાળાનાં નામોનું સદા સર્વ સ્થળે કીર્તન કરવું ' એ વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાનના) નામ (લેવા) માં (અમુક) દેશ અથવા કાલની જરૂર નથી, છતાં એક નામ વારંવાર ન લીધા કરવું, કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારે બધાંએ સ્વરૂપોથી ભગવાનની સેવા કરવાનું શ્રુતિમાં સિદ્ધ થએલું છે. એક નામ વારંવાર લેવામાં આવે ત્યારે તે અમુક સ્વરૂપનું હોવાથી, બધાં સ્વરૂપો[૨] સર્વ સ્થલે રક્ષણ ન કરે; અને (નામ) લેનારની અને શ્રવણ કરનારની[૩] (ભગવાન) હદવાળા હોવાની બુદ્ધિ થાય અને પાખંડપણું હોવાની શંકા પણ થાય. તેનું[૪] પ્રયોજન ' અનંતના ' શબ્દથી કહેલું છે. (' અનંતના ' એટલે) અનંત સ્વરૂપવાળાના તેમ થાય. (અનંતના નામો લેવાય) ત્યારે નામોનાં ભગવાનના અનંતગુણોનું સ્મરણ થાય. લોકમાં અલૌકિક કરનાર (તે) છૂપું કરે છે. લોકો મશ્કરી કરે એવા ભયથી, અને દેહ કુલ અને અંતઃકરણના ગુણોને લીધે લજ્જા થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલ કર્મ (કરવા) માં પણ લોક મશ્કરી કરે છે. તેમ હોવાથી લોકથી રક્ષણ કરવાની* બુદ્ધિથી, ભગવાનમાં શુદ્ધ ભાવ થતો નથી. તેથી (ભગવાન) તેઓનો[૫] ત્યાગ કરાવે છે. ' નષ્ટ લજ્જાવાળો ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે લજ્જાનો) નાશ થએલ હોવાથી તે ફરી થવાની નથી. ક્રિયા અને કર્મની વચ્ચે અધિકારી નો શબ્દ આવેલ હોવાથી† નામનો ઉચ્ચાર કરવાના સંબંધમાંજ નષ્ટ લજ્જાવાળો હતો[૬]. ઉચ્ચાર કરવો એટલે પોતે અભ્યાસ કરેલ હોય તે (નામો) ના અર્થનાં ભાન સાથે મોટેથી બોલવાં તે. વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યયથી તે સદા (કરતો હોવા) નું કહેલ છે. ચિત્ત ચંચલ હોવાથી તેનો જુદા પ્રકારનો× આશ્રય ' છૂપો રાખવા યોગ્ય ' શબ્દથી

---

૧ ' તેઓમાં ' એટલે કર્મ વિગેરેમાં. (પ્ર)

૨ ' તે થઈને આમનું રક્ષણ કરે છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપાસ્ય સ્વરૂપજ રક્ષણ કરે છે. (પ્ર)

૩ ' આ સર્વત્ર બ્રહ્મ જાણતો નથી ' એવી શ્રવણ કરનારની બુદ્ધિ થાય છે, અને સર્વત્ર બ્રહ્મ જાણતો ન હોવાથી તે પાખંડી હોવાની શંકા થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ ' તેનું ' એટલે નામો અનંત હોવાનું. (પ્ર)

* લોક મશ્કરી ન કરે તેમ કરવું એ તેમનાથી રક્ષણ કરવું.

૫ ' તેઓનો ' એટલે લોકોનો. (પ્ર)

† ઉચ્ચાર કરવો તે ક્રિયા (पठन्) અને નામો (नामानि) કર્મ તેમની વચ્ચે અધિકારી નષ્ટ લજ્જાવાળો (हतत्रपः) શબ્દ છે તેથી.

૬ પરંતુ વસ્ત્રનો ત્યાગ વિગેરેમાં લજ્જા નષ્ટ થએલ નહતી. (પ્ર)

× મોટેથી ઉચ્ચાર કરવાનું નહીં; પરંતુ મનથી સ્મરણજ કરવાનું.

કહેલ છે. જે ચરિત્રો છૂપાં રાખવા યોગ્ય એટલે લોકમાં સ્પષ્ટ પ્રકારે કહેવા યોગ્ય ન હોય તેવાં દ્રૌપદી અર્જુન વિગેરે પ્રતિશયન અને સ્થાન વિગેરેમાં પુષ્ટિથી કૃપાથી કરેલા શયન સ્થાન વિગેરે 'કલ્યાણ કારક' મનને હરે તેવાં અને પોતાને નડે નહિ તેવાં[1] 'कृतानि' સ્પષ્ટ રીતે કરેલાં કર્મો અથવા કરેલાં અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં કર્મો (નું સ્મરણ કરતાં કાલની રાહ જોતો રહ્યો). ભગવાનની કૃપાથી તે (ભવિષ્યમાં કરવાનાં કર્મો) જણાયાં. 'પૃથ્વી ઉપર ફરતાં' શબ્દથી શરીરનું કાર્ય કહેલું છે. ગાઢ સંયોગ (પૃથ્વી સાથેનો હોવાથી તેની) બીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'गां' શબ્દ યોજેલ હોવાથી ગાયની સેવાની પેઠે (આ કાર્ય) ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારૂં (જણાવેલ છે). 'पर्यटन्' એટલે સર્વ તરફથી ફરવું તે. આથી (એમ કહેલ છે કે) સીધી રીતે એક માર્ગથી દેશ ઉપર ફરતો નહતો. સાધનના સાધન તરીકે[2] એક અંગ કહીને 'સંતુષ્ટ મનવાળો' વિગેરે પાંચ અંગો ફલના સાધન તરીકે કહે છે. (૧) જો ભૂમિ ઉપર ફરવાનું બીજા પ્રયોજનથી થાય, તો માત્ર તેટલાથી મનનો સંતોષ ન થાય, તેથી સંતુષ્ટ મનવાળા થવું જોઈએ, ફરવાનેજ ફળ તરીકે જાણવું જોઈએ. (૨) જો કે તે પ્રમાણે ફરવાથી લૌકિક અને અલૌકિક ફલો[3] પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તેઓની ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ તે 'ઈચ્છા વિનાનો' શબ્દથી કહેલ છે. (૩) 'હદ વિનાના કર્મો કરી શકાય તેવાં નથી. તેથીજ[4] બીજા અધ્યાયમાં કર્મના પ્રકાર કહેલ છે. તેમને જુદાં પાડનાર દેશ અને કાલ છે, અને (કર્મને) જુદા પાડનાર દેશ અને કાલનો સંબંધ હોય[5] ત્યારે કયું (કર્મ) કરે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કાલની રાહ જોતો' એમ કહેલ છે. વર્તમાન કૃદંતનો પ્રત્યય યોજેલ હોવાથી શરુઆતથી આરંભી કાલની રાહ જોવી જોઈએ. તે (મ કરવા) થી શરીરનાં રક્ષણનાં સાધનો ન હોય ત્યારે અને સંતાપકારક (કાર્ય) હોય ત્યારે અંતઃકરણમાં દુઃખ થતું નથી. (૪) દૈવની ગતિથી સન્માન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ અહંકાર ન કરવો જોઈએ, કારણ પૂજન થવાથી તેની ઉત્તમતા થતી નથી, ઉલટું તે 'મનુષ્ય ને માનિતા થએલા યોગીને યોગની સિદ્ધ પ્રાપ્ત થતી નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે વિઘ્નકારક છે. (૫) વળી વિષયો પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે ઈર્ષ્યા કરવી નહીં. ઉલટું (તે) કાલ (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તેઓનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. વળી વિઘ્ન ન કરે તેવા

૧ ચિત્તમાં વિક્ષેપ ન કરે તેવાં (प्र)

૨ ચરિત્રમાં સ્મરણરૂપ અંગ નામનો ઉચ્ચાર કરવાનાં સાધન તરીકે કહીને (प्र) ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવી એ ભગવાનનાં દર્શનનું સાધન છે. તે સાધનનાં સાધન તરીકે ભગવાનનાં નામોનો ઉચ્ચાર અને છૂપાં રાખવા યોગ્ય નામોનું સ્મરણ કરીને, એવો અર્થ જણાય છે.

૩ સન્માન, આશ્ચર્યકારક પદાર્થોનું અવલોકન, પવિત્ર દેશોનો અનુભવ વિગેરે. (प्र)

૪ 'તેથીજ' એટલે જીંદગી સુધી અધિકાર પ્રમાણે કર્મ ન થઇ શકવાથીજ. (प्र)

૫ 'પ્રયાગમાં મૂંડાવવું' 'તુલા મકર અને મેષમાં પ્રાતઃ કાલે સ્નાન કરવું' વિગેરે વાક્યોમાં જણાવેલ દેશ અને કાલના સંબંધ હોય ત્યારે.

વિષયો પ્રાપ્ત કરાવનારા‡ ભગવાનની આજ્ઞા પળાવનાર હોવાથી તેઓ વિષે ઇર્ષાથી ઉલટું (પ્રેમ) ન કરવું. શાસ્ત્રમાં મના કરેલ વિષયો પ્રાપ્ત કરાવનારા વિષે તો વિઘ્ન કરનારાઓ પેઠે સહન કરવું ૨૬

એવી રીતે છ અંગો સહિત (ભગવાનના) નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં ભૂમિ ઉપર ફરવાનું ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન (હતું). તે કેમ જાણી શકાય તેવી અથવા ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓનું પકાવવાનું સાધન હતું, તે જાણવાની ઇચ્છાથાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે.

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २७ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! શ્રી કૃષ્ણમાં મતિવાળા, આસક્તિ વિનાના, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાનો મારો કાલ–જેમ સોદામની વિજળી વર્ષાકાલમાં થાય તેમ–સમય થતાં દેખાયો. ૨૭

એ પ્રમાણે ફરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં મતિ થાય છે. તેજ સમયે વિષયોમાંથી આસક્તિ જતી રહે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ રુચે કે તરત જ વિષયો ગમતા નથી. ' હે બ્રહ્મન્ ! ' એવું સંબોધન પણ (વ્યાસની) સંમતિ માટે (કરેલું છે). શ્રીકૃષ્ણમાંની મતિથી વિષયોમાંથી આસક્તિ જતી રહી કે તરત જ અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું. તેજ સમયે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકી ગઈ એવો અર્થ છે. (તેમને) પકવવાજ શરીરનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી અને (તે) ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ પાકી ત્યારે શરીરનું બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી, તેનું ગ્રહણ કરવા કાલ જણાયો. ' સમય થતાં ' એટલે શરીરનો આરંભ કરાવનાર અદૃષ્ટ સમાપ્ત થયું ત્યારે, અથવા (મારો) શાપ[1] સમાપ્ત થયો ત્યારે. અથવા (' काले ' શબ્દનો) પાછળના સાથે સંબંધ (લેવો). ' સમય થતાં ' એટલે વર્ષાકાળમાં, કેટલાક[2] ' तडित् ' એટલે ' તરત ' કહે છે, અને સૌદામની એટલે સુદામ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી. અથવા ' तडित्सौदामनी ' એ એક શબ્દ લેવો. ' વિજળીના જેવા પીળા ' * વિગેરેમાં એકસ્થલ માટે પ્રયોગ કરેલ છે. જેમ ગર્જનાવાળી વૃષ્ટિ

‡ અન્ન વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવી જીવન ચાલુ રહેવાથી પર્યટન કરવામાં સાહ્ય કરનારા ઉપર પ્રેમ કરવાથી તેમનામાં મન ચોંટે તે પણ યોગ્ય નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં બ્રહ્માએ નારદને કહેલ છે કે તું ગૃહસ્થાશ્રમ કર; છતાં નારદે તેમ ન કર્યું બ્રહ્માએ તેને શાપ આપ્યો કે ' તું સ્ત્રીની કામના કરનારો અને દાસીનો પુત્ર થઇશ '. તેથી નારદ પહેલાં ઉપબર્હણ ગંધર્વ (સ્ત્રીની કામના કરનારો થયો), અને પછી દાસીનો પુત્ર થયો, તે શાપની સમાપ્તિ થતાં, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ વિજયધ્વજ વિગેરે. (प्र)

* ' વિજળી જેવા પીળા ' એ ગીતગોવિંદમાં " तडिदिव पीते " ભગવાનના ઉરઃસ્થલના સંબંધમાં કહેલ છે.

પહેલાંથીજ વિજળી થાય છે, તેમ શરીરનો નાશ કરનાર રોગ વિગેરે કરતાં જીવને લઈ જનારો કાળ પહેલાંજ દેખાયો, એવો અર્થ છે. ૨૭

પછી શું થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ॥ २८ ॥

તે શુદ્ધ ભાગવત દેહનો મને સંબંધ થતો હતો ત્યારે આરબ્ધ કર્મ જેનાં સમાપ્ત થએલ તે પંચમહાભૂતોનો બનેલ (દેહ) પડયો. ૨૮

દેહના વિયોગથી થતું દુઃખ જણાયુંજ નહીં. પહેલાંજ ભગવાનના સંબંધવાળો શુદ્ધ સત્ત્વનાં કાર્યરૂપ દેહ સમીપ આવ્યો, અને કાલ મને તરતજ ત્યાં લઈ ગયો. તે (દેહ) માં મને લઈ જવામાં આવતો હતો ત્યારે કેટલાક અંતર સુધી વિમાન તરફ સુખ રાખી શરીર પણ આવ્યું, પરંતુ મહાભૂતોનું બનેલું હોઈ ભારે હોવાથી પાંચ મહાભૂતોનાં (ભારે હોવામા) ક્રમથી અને વૈકુંઠ જવાનું હોવાથી પડયું.* ' યોગમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે પણ શરીર રહે છે, આ કેમ પડયું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' આરબ્ધ કર્મ જેનાં સમાપ્ત થએલ તે ' એમ કહેલું છે. જે કર્મને લીધે આ શરીરનો આરંભ થએલો તેની ' निर्वाणः ' સમાપ્તિ થઇ. જે (કર્મ) ની ' સમાપ્તિ ' શબ્દ કહ્યો, તેથી કર્મ પણ મુકત (છૂટું) થયું; કારણ કે (તે હવે) પરંપરા ઉત્પન્ન કરનારૂં ન રહ્યું. વર[1] વિગેરેનો આરંભ કરનાર કર્મરૂપ છે, અને તેની સમાપ્તિ તો માત્ર (ભાગવત) દેહ ગ્રહણ કરવાથીજ થઇ. (તે) દેહ તો બ્રહ્માંડરૂપ[2] હતો. તે પડયો નહતો એમ જણાવવા ' મહાભૂતોનો બનેલ ' એમ કહ્યું છે. ૨૮

' ત્યારે બ્રહ્મામાંથી (તમારી) ઉત્પત્તિ કેમ થઈ ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં નીચેના બે શ્લોકો કહે છે :–

कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः ।
शिशयिषोरनुप्राणं विविशेऽन्तरहं विभोः ॥ २९ ॥
सहस्रयुगपर्यन्तमुत्थायेदं सिसृक्षतः ।
मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ॥ ३० ॥

---

* ભારે મહાભૂત પહેલાં પડયું, પછી તેનાથી હલકું એમ પાંચે પડયાં, કારણકે તે ભારે છે, અને વૈકુંઠ સુધી જઇ શકે નહીં, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ આરબ્ધ કર્મ પૂરાં થતાં, ' મારૂં સેવકપણું પ્રાપ્ત કરીશ ' એવું ભગવાને વરદાન આપેલું, છતાં આ ભાગવત શરીર કેમ આવ્યું ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૨ ' ब्रह्मांडपर्यवसायी ' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ. (प्र)

કલ્પના અંતે આ (જગત) ને લઇને સમુદ્રના જલમાં શયન કરનારમાં એક હજાર યુગ સુધી શયન કરવા ઇચ્છતા શકિતવાળાની અંદર પ્રાણની સાથે મેં પ્રવેશ કર્યો. (પછી) ઉઠીને આ (જગત) રચવા ઇચ્છનારના પ્રાણોમાંથી માનનીય મરીચિ (વિગેરે) ઋષિઓ અને હું ઉત્પન્ન થયા. ૨૯–૩૦

જ્યારે કલ્પ (બ્રહ્માના દિવસ) નો અંત થાય છે, ત્યારે પોતે રચેલ બધું ઉદરમાં રાખી નારાયણ શયન કરે છે, બ્રહ્મા પણ (તેમની) નાભિદ્વારા (તેમનાં) ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી નારાયણ સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરીને એક હજાર યુગ સુધી શયન કરે છે. મારૂં શરીર નિત્ય હોવાથી તે સમયે હું પણ શયન કરવા બ્રહ્માના નાકના નસ્કોરાંમાં જતા વાયુની સાથે (તેમના દેહની) અંદર ગયો. વાયુજ (અંદર) જાય અને (બહાર) આવે. હું તો ત્યાંજ રહ્યો. 'શકિતવાળા' શબ્દથી (બ્રહ્માની તેમની અંદર) પ્રવેશ કરેલાઓને (અંદર) રાખવાની શકિત કહેલી છે. અંદર રહ્યાનો સમય એક હજાર યુગ સુધીનો હતો. તે સમયે રાજકલ્પમાં ભગવાન તિરોહિત થયા. બ્રહ્મા તો બહાર નીકળ્યા. (બહાર) નીકળીને શયનમાંથી ઉઠી આ જગતને પહેલાંની પેઠે રચવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. ત્યારે રચવાની ઇચ્છા કરનાર તેમના અવયવોમાંથી મરીચિ જેઓમાં મુખ્ય હતા તેવા ઋષિઓ અને હું ઉત્પન્ન થયા. તે પૈકી 'ખોળામાંથી નારદ ઉત્પન્ન થયા' એ વચન પ્રમાણે હું ભગવાનનો ભકત હોવાથી (મને બ્રહ્માએ) ખોળામાં રાખેલ–પછી પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) ની અંદર પ્રવેશ કરેલા હોવાથી, બ્રહ્માના પ્રાણરૂપ જુદા જુદા સ્થાને રહેલા ભગવાનના અંશોમાંથી (મરીચિ વિગેરે) ઉત્પન્ન થયા, એવો અર્થ છે. ૨૯–૩૦

તે કૃપા થઈ તે (મારો) જન્મ થએલ હોવા છતાં પણ તેવીજ ચાલુ છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कन्दितव्रतः ।
अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३१ ॥

મહાવિષ્ણુની કૃપાથી કોઇ સ્થલે રોકાયા વિનાની ગતિવાળો (અને) વ્રતનો ભંગ થયા વિનાનો હું ત્રણ લોકની અંદર અને બહાર ફેરૂં છું. ૩૧

જેમ બાલક પુત્ર ઘરની અંદર અને બહાર પણ ફર્યા કરે, તેમ હું બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર અથવા ત્રણ લોકની અંદર અને બહાર (ફરૂં છું) અથવા સાધારણ નિયમ પ્રમાણે બહાર ફરવાનું સંભવે, (તેથી) 'અંદર' એમ કહેલ છે. (त्रिलोकीम्) શબ્દ તો ઘણાજ સંયોગ ને લીધે બીજી વિભકિતમાં (યોજેલ છે) ' આટલાથી શું (લાભ) ?, કારણ કે વાયુ વિગેરે પણ તેવા (ફરનારા) છે ' એવો પ્રશ્ન થાય; તેથી

'વ્રતનો ભંગ થયા વિનાનો' એમ કહેલું છે. 'નથી ભંગ થયો એવો ભગવાનનાં દર્શન (કરવા) રૂપ વ્રતનો જેમાં' તેવો (હું છું). ભગવાન સર્વ સ્થલે હોવાથી અમુક દેશની ઇચ્છા રાખ્યા વિના ભક્તોએ સર્વ સ્થલે (તેમના) દર્શન કરવાં જોઈએ; અને તેથી જે કોઈ સ્થલેજ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય, ત્યાંજ વ્રતની હાનિ થાય, એવો અર્થ છે. ' મચ્છર વિગેરેના હૃદયમાં પણ ભગવાન રહેતા હોવાથી, તેવા (સ્થલ) માં તમારી ગતિ કેમ થાય (થઈ શકે) ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' મહાવિષ્ણુની કૃપાથી ' એમ કહેલું છે. સર્વ સ્થલે રહેનાર તો દેશ અને કાલની હદ વિનાના હોય છે, મહાવિષ્ણુ તો વસ્તુની પણ હદ વિનાના છે. તેમની કૃપા પણ તેવીજ છે. તેથી નથી નથી.થતું રોકાણ જેનું, તેવી ગતિ છે જેની (તેવો હું કહું) ' કોઈ સ્થલે ' શબ્દ ' કોઇપણ સ્થલે 'ના અર્થવાળો છે. ૩૧

એવી રીતે સત્સંગથી આરંભીને સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં દર્શન થવા સુધીની એક શ્રવણ ભકિત કહી બીજી (ભકિત) નો તો ભગવાનની કૃપાથી આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३२ ॥

દેવોએ આપેલી, સ્વર બ્રહ્મથી શોભાવેલી આ વીણાને સ્વરમાધુર્ય-વાળી કરી, હરિની કથાનું ગાન કરતો હું ફર્યા કરૂં છું. ૩૨

' ભકિતમાર્ગમાં કોઈક સમયે દેવોએ કરેલ વિઘ્ન થવાનું સંભવે એવી શંકા દૂર કરવા કીર્તનનાં અંગભૂત વિણા (દેવોએ) આપી, તેથી (તે ' દેવોએ આપેલી ' છે; તે નિશ્ચય નાદને પૂર્ણ કરનારી છે. ' સ્વર બ્રહ્મથી (શોભાવેલી) ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેના ઉપર આંગળીઓ ફેરવવાનો શ્રમ પણ કરવો પડતો નથી. ષડ્જ* વિગેરે સ્વરો છે. નાદ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેજ બ્રહ્મ છે, તેનાથી ઉત્તમ પ્રકારે શોભાવેલી (વીણા) છે. તેવીને ' मूर्च्छयित्वा ' (એટલે) સ્વરોની માધુરી સંગીત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રાપ્ત કરાવીને તેમ કરવાથી રસ પ્રકટ થતો હોવાથી અટકયા વિના કીર્તન થતું હોવાથી તેમ કરીને હરિની કથાનું ગાન કરતો ફરૂં છું. સર્વ તરફ ફરવાનું કીર્તનનું પણ અંગ છે. ૩૨

' પહેલાંનાં કરતાં શું ઉત્તમતા થઇ ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३३ ॥

* સારીગમ વિગેરે સાત સ્વરો નાક, કંઠ, ઉર, તાલુ જીભ અને દાંત એ છનાં સ્પર્શથી તે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી ' ષડ્જ ' કહેવાય છે.

સંતો જેમના ચરણમાં છે (અને) કીર્તિ જેમને પ્રિય છે તે પોતાનાં (તેમનાં) વીર્યોનું ગાન કરનારના મારા ચિત્તમાં બોલાવ્યા હોય તેમ તરત દર્શન આપે છે. ૩૩

પહેલાં જેમનાં દર્શન માટે ઘણો પ્રયત્ન કરેલો, તે હવે પોતાની મેળેજ (પ્રકટ) થાય છે. તેનું કારણ ' (પોતાનાં વીર્યોનું) ગાન કરનારના ' શબ્દથી (કહેલું છે). જે પોતાનાં વીર્યોનું ઉત્તમ પ્રકારે ગાન કરે છે, તેને ભવિષ્યમાં વીર્ય ન જણાય તેવું ન થાય. તે માટે (અને) તે (વીર્ય) જણાય, અને બીજા વિષય (ચિત્તમાં) ન આવે તે માટે (ભગવાન) પોતેજ તરત (તેનાં) ચિત્તમાં આવે છે. ' શ્રવણ કરનાર ન હોવાથી (તે) અંગ વિનાનાં કીર્તનથી ફલ કેમ થાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ' સંતો જેમના ચરણમાં છે ' એમ કહેલું છે. ' तीर्थानि ' એટલે સંતો પાદે ચરણમાં છે જેમના તેવા (ભગવાન છે). કારણ કે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલા સર્વ સંતો ભગવાનના ચરણમાં રહે છે, અને ભક્તિને લીધે બીજાઓ પણ (રહે છે), કારણ કે ભક્તિનો ગુણ તેવો છે; અને (નારદ ભગવાનનાં) ચરણને હૃદયમાં પધરાવીને ગાન કરે છે, તેથી શ્રવણ કરનાર સંતો હોવાથી કીર્તન અંગરહિત હોતું નથી. ' ભગવાન એવી રીતે બધી સામગ્રી કેમ પ્રાપ્ત કરાવે છે ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' કીર્તિ જેમને પ્રિય છે ' એમ કહેલું છે. प्रियं પ્રિય છે श्रवः કીર્તિ જેમને તેવા (ભગવાન છે). તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે બધું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો ભાવ છે. ભવિષ્યમાં વીર્ય ન સ્ફુરે ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ (તમને) બોલાવ્યા હોય તેવું થાય છે, અને (હું ભગવાનને) પ્રિય હોવાથી બોલાવતાં (તે) પધારે છે. ૩૩

એ પ્રમાણે સામગ્રીસહિત કીર્તનનું નિરૂપણ કરીને, ' લોકમાં સર્વત્ર તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તે માટે તમારે (વ્યાસે) તે વિષયનું વર્ણન કરવું જોઈએ ' એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં ફરી કહી કીર્તનને દૃઢ કરે છે :—

एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।
भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३४ ॥

વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છાથી પીડાતા ચિત્તવાળાઓનું આ વારંવાર હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન નિશ્ચય ભવસાગર (તરવા) નું નાવ હોવાનું અનુભવેલું છે. ૩૪

વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છાથી પીડાતા ચિત્તવાળાઓનું હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણનજ ભવસાગર (તરવા) નું નાવ (હોવાનું) અનુભવેલું છે. ' આ ' એટલે (નારદ) પોતે કરે છે તેના સરખું. ' हि ' નિશ્ચય શબ્દથી ઉપર કહેલાં હેતુઓ કહેલા છે. मां માયાનું त्रायन्ते રક્ષણ કરે તે मात्राः વિષયો તેઓનો પણ માત્ર સ્પર્શજ

(ચિત્તને પીડનારો છે). (' સ્પર્શ ') શબ્દના સૂચવેલા અર્થથી* તે મોટું પાપ હોવાનું સૂચવેલ છે. હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તેમનું (વિષયોનું) શ્રવણ થવાનું નહીં. તેમ (ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનું) ન થાય તો મોટો રોગ થયેલ હોવાથી પરલોકનું સાધન કરવાની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, (અને) પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે (વિષયોનો સ્પર્શ) રોગ ઉત્પન્ન કરનાર (થશે). (ચરિત્રનું) શ્રવણ તો તાવમાં હિતકારક ખોરાકની પેઠે વિષયો પ્રાપ્ત કરાવતું નથી; અને ' વારંવાર ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે, વિષય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ (તેમના માટેની) ઇચ્છા રહેલી નહીં હોવાથી (તે રોગ કરતા નથી). આ (ચરિત્રનું વર્ણન) તો સુખપૂર્વકજ સંસારને તરાવનાર હોવાનો મેં જ અનુભવ કરેલો છે. (તે) સાધન હોવાનું કહીને ' હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન ' શબ્દથી (તેનું) સ્વરૂપ કહેલું છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકમાં તે (હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન) જણાય તેવી રીતે ઉપાય હોવાનું કહેતાં, બીજાં સાધનો તેવાં (ઉપાય) નથી એમ કહે છે :-

यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।
मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माऽद्धा न शाम्यति ॥ ३५ ॥

વારંવાર કામ અને લોભથી હણાએલું અંતઃકરણ મુકુંદની સેવાથી જેવી રીતે સાક્ષાત્ શાંત થાય છે, તેવી રીતે યમ વિગેરે યોગના માર્ગોથી (શાંત થતું) નથી. ૩૫

' ચિત્તની વૃત્તિઓને વશ રાખવી તે યોગ ' એ સૂત્ર પ્રમાણે ચિત્તને સુધારવા માટેજ યોગની પ્રવૃત્તિ (થએલી) છે, છતાં પણ ચિત્ત સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે (યોગ) થાય છે. પ્રાણીઓનું અંતઃકરણ તો મરેલું હોય છે, (કારણ કે પ્રાણી) કામથી બળેલો અને લોભથી ડૂબેલો (હોય છે). તેનું જીવન તો મરેલાંને સજીવન કરવાની વિદ્યાથી થાય; વળી યમ વિગેરે યોગના માર્ગો છે. તે (માર્ગો) માં જે ચાલી શકે તેને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય, (અને) આ (પ્રાણી) વારંવાર હણાએલ હોવાથી કામ અને લોભને પરવશ (થએલો) છે. (કામ અને લોભ) બંનેનું મૂલ અંદર છે, ક્રોધ વિગેરેનું (મૂલ) બહાર છે. તેથી તે બે કહેલા છે. મુકુંદ સંસારમાં ડૂબેલાઓને મોક્ષ આપનારા હોવાથી મરેલાને સજીવન કરનારા છે. સેવા તો રોગ મટાડનારી છે, અને શ્રવણ (કરવા) થી ભગવાન (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં ચિત્ત સેવા ગમાડે છે. તેથી શ્રવણના પ્રકરણમાં પણ સેવા કહેલી છે. જો કે ભગવાનના આશ્રયવાળો યોગ પણ ધીરે ધીરે તેમ કરે છે, પરંતુ સેવા તો અદ્ધા સાક્ષાત (આશોબર તેમ કરે છે), કારણ કે યોગની સેવા કરતાં પણ યોગેશની સેવા

* ' સ્પર્શ ' નો સૂચવેલ અર્થ સ્ત્રીસંભોગ હોવાથી.

ઉત્તમ છે. પોતાની જાતના હોય તે તરત શાંતિ કરાવનારૂં હોવાથી અંતઃકરણ માટે 'આત્મા '* શબ્દ યોજેલ છે. ૩૫

આથી પણ કાંઈક રહસ્ય હશે, એવો સંશય રહે, તેથી નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।
जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३६ ॥

હે નિષ્પાપ ! મારા જન્મ અને કર્મોનું રહસ્ય (અને) તમારા આત્માને સંતોષ કરનારૂં તમે મને જે પૂછ્યું તે સર્વ આ (મેં તમને) કહ્યું. ૩૬

નારદ પોતાથી જ ઉત્તમ છે એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે, પરંતુ મેં આટલાં દુઃખનો અનુભવ કરેલો છે એવું રહસ્ય છે. તમારા ચિત્તમાં પણ ઉદ્વેગ થયાનું કારણ, 'સર્વનું કારણ ભગવાન છે ' એમ (મેં) કહ્યું. કહેવાનું પ્રયોજન ' आत्मतोषणम् ' ભગવાનની પ્રીતિ કરાવવાનું અથવા (તમને) અંદરનું સુખ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. ૩૬

નારદ હજી સુધી પણ સાધન કરવામાં રોકાએલ છે એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।
आमन्त्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥ ३७ ॥

એ પ્રમાણે વાસવીના પુત્રને કહીને સ્વતંત્ર મુનિ ભગવાન નારદ (તેમની) રજા લઈને વીણાને વગાડતા ગયા. ૩૭

(નારદને વ્યાસ) સામો ઉપકાર કરે તેની જરૂર ન હતી એમ (જણાવવા તેમને) ' ભગવાન ' (કહેલ છે). (વ્યાસે) વળાવવા જવાનું વિગેરે ન કર્યું તેથી (તેમને) ' વાસવીના પુત્ર ' કહેલ છે. ઉપર કહેલું સંભાષણના અંત તરીકે કહીને, ' आमन्त्र्य ' ' હું જાઉં છું ' એમ કહીને, ભક્તિમાર્ગ જ (ઉત્તમ) માર્ગ છે એમ

* આત્મા (ભગવાન) આત્મા (અંતઃકરણ) ની તરત શાંતિ કરાવે એમ જણાવવા અંતઃકરણ માટે ' આત્મા ' શબ્દ શ્લોકમાં મૂકેલ છે.

જણાવવા વીણાને વગાડતા ગયા. ' સ્વતંત્ર ' શબ્દથી તે ફરી આવવાનો સંભવ ન હોવાનું (કહેલ છે). (તે) ' મુનિ ' હોવાથી સર્વ કાર્ય કરીને ગયા. ૩૭

તે (નારદ) ગયા ત્યારે આપના (વ્યાસના) હૃદયમાં પણ ભક્તિમાર્ગ આવ્યો, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી નારદનું વર્ણન કહે છે (કરે છે) :—

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।
गायन्माद्यन् गिरा तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत् ॥ ३८ ॥

અહો ! આ દેવર્ષિ ધન્ય છે, કારણ કે શાર્ઙ્ગ ધનુષ્યવાળાની કીર્તિનું વાણીથી ગાન કરતાં વીણાથી આનંદ પામતાં દુઃખી જગતને આનંદ કરાવે છે. ૩૮

(નારદને) જણાય તેવા પ્રકારે ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી ' દેવર્ષિ ' શબ્દથી કહેલ છે. ' ગાન કરતાં, આનંદ પામતાં ' શબ્દથી સ્વતંત્ર ભક્તિ (જણાવેલી છે). આજ પરોપકાર છે એમ તેમણે જાણ્યું, તે (અર્થ) ' આનંદ કરાવે છે ' શબ્દથી કહેલ છે. ૩૮

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય સાતમો

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात् ।
नारदव्याससंवादं निरूप्याथोत्तमाऽभिधा ॥ १ ॥
त्रयोदशभिरध्यायैः

એવી રીતે ત્રણ (અધ્યાયો) થી સ્વતંત્રતાથી મધ્યમ (અધિકારનું) નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી નારદ અને વ્યાસનો સંવાદ કહીને, હવે ઉત્તમ (અધિકાર) તેર અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

साधकोऽयं प्रजापतिः ।
स्वतन्त्र उत्तमस्यैव साधकोऽयं निरूप्यते ॥ २ ॥

આ પ્રજાપતિ (ભગવાન અધિકાર) પ્રાપ્ત કરાવનારા[1] છે. આ સ્વતંત્ર હોઈ ઉત્તમ અધિકાર જ પ્રાપ્ત કરાવનારા જણાવાશે.[2] કા. ૨

द्वादशाङ्गैश्च सहितो ह्यधिकारो निरूप्यते ।
हेतुः षड्भिर्विरक्तिश्च तथा स्वातन्त्र्यमन्तिमे ॥ ३ ॥

બાર અંગો સાથેનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. છ (અધ્યાયો) થી (અધિકારનું) પ્રયોજન અને તે પ્રમાણે (છ અધ્યાયોથી) વૈરાગ્ય અને છેલ્લા (અધ્યાય) માં સ્વતંત્રપણું (કહેવાશે).[3] કા. ૩

हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सामान्यः स त्रिधा मतः ।
विशेषः पञ्चधा प्रोक्तः सप्तमे त्रितयं जगौ ॥ ४ ॥

---

૧ અહીં વર્ણન કરવામાં આવશે તે ભગવાન દીનતાને લીધે સાધારણ બનેલી પ્રજાનું પાલન કરનાર હોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. (प्र)

૨ સાતમા અધ્યાયમાં, અથવા સાતમાથી આરંભી ૭ (૭ થી ૧૨ સુધીના) અધ્યાયોમાં. (प्र)

૩ ત્યારે અહીં તેર અધ્યાયો કેમ છે, તે આ કારિકાથી જણાવે છે, અને પેટા-પ્રકરણો જૂદાં પાડે છે. (प्र)

પ્રયોજન તો બે પ્રકારનું કહેલ છે. સામાન્ય તે ત્રણ પ્રકારનું વિચારાએલું છે, ઉત્તમ પાંચ પ્રકારનું કહેલ છે.[1] સાતમા (અધ્યાય) માં ત્રણ (પ્રકાર) કહેલા[2] છે. કા. ૪

અહીં સ્વતંત્ર રીતે કથાનાં શ્રવણ અને કીર્તનરૂપ ઉત્તમ અધિકાર કહેવાનો છે, અને તે પ્રયોજન અને વૈરાગ્ય સાથેનો (હોય ત્યારે) ઉત્તમ થાય છે. ભગવાને ઘણા કલેશથી ભાગવતનાં શ્રવણ કરનારનું પાલન કર્યું (તે) પ્રયોજન છે. જે (૧) સર્વથી ઉત્તમ (૨) સર્વે શોધવા (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય (૩) સર્વને મુક્તિ આપનાર (૪) સર્વને જ્ઞાન આપનાર (૫) સર્વને સર્વ દુઃખોનો નાશ કરીને ભક્તિ આપનાર (૬) અને ભક્તોના મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર છે, તે પોતે ઉદ્યમ કરીને જેનું પાલન કરે તે આરંભથી જ ભાગવતનું શ્રવણ કરવાનો મુખ્ય અધિકારી છે, એવું છ (૭ થી ૧૨) અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. જેનો[3] અધિકારી કહેવાનો છે, તે પહેલાં કહેવું જોઈએ અને તેનો વકતા (કહેવો જોઈએ). તેથી સાતમા અધ્યાયમાં ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ અને ભકતોનાં મનોરથો પૂર્ણ કરવાનું[4] કહેવામાં આવશે. તે પૈકી શૌનક પ્રથમ ભાગવતની ઉત્પત્તિ સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

॥ शौनक उवाच ॥ શૌનક કહે છે :—

निर्गते नारदे सूत भगवान् बादरायणः ।
श्रुत्वा तु तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥

હે સૂત ! નારદ ગયા ત્યારે શકિતવાળા ભગવાન બાદરાયણે તો તેમનું ઇચ્છેલું શ્રવણ કરીને પછી શું કર્યું ? ૧.

' ભગવાન ' શબ્દથી કુદરતી શકિત, (અને) ' બાદરાયણ ' શબ્દથી પ્રાપ્ત થએલ શકિત (કરેલી છે). બદરફલ (બોર) થી જીવન નભાવે તે ' બાદરાયણ '. તેમનો (નારદનો) અભિપ્રાય ભગવાનના ગુણો યથાર્થ જણાવે તેવો ગ્રંથ રચવાનો (હતો). ૧

---

૧ પ્રયોજન દર્શાવનાર ૭ અધ્યાયોનો વિભાગ કરે છે, અને સાતમા અધ્યાયનો અર્થ આ કારિકાથી કહે છે. (प्र)

૨ આઠ પ્રકારના આઠ અધ્યાયો હોવા જોઈએ, ૭ જ કેમ છે ? તેનું કારણ આથી જણાવે છે. સાતમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે. (प्र)

૩ વ્યાસ અને ભાગવત ભગવદ્રૂપ હોવાથી આમાં વિરોધ નથી. (प्र)

૪ અશ્વત્થામાને છોડાવવાથી ભીમ, દ્રૌપદી વિગેરેનાં મનોરથોને પૂર્ણ કરવાનું. (प्र)

નારદના વચન પછી ભગવાનની ઇચ્છા (શું છે તે) નો નિર્ણય કરવા (વ્યાસે) સમાધિ કરી. તે (સંબંધ) માં શુદ્ધ દેશમાં ભગવાન પ્રકટ થાય, અને શુદ્ધિ દેવનું પૂજન થતું હોય ત્યાં હોય તેથી વ્યાસને રહેવાનું સ્થાન દેવનાં પૂજનનું સ્થાન હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ २ ॥

બ્રહ્મનદી સરસ્વતીના પશ્ચિમ કિનારે ઋષિઓના યજ્ઞોની વૃદ્ધિ કરનારો ' શમ્યાપ્રાસ ' નામનો આશ્રમ હતો. ૨

' ब्रह्मनद्याम् ' માં સમીપ હોવાના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ (નો પ્રયોગ કરેલ છે). બ્રહ્મ દેવતાવાળી સરસ્વતી, એવો (અર્થ છે). ત્યાંજ વેદ વિગેરેનું જ્ઞાન કુદરતી થાય છે. ' પશ્ચિમ કિનારે ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) દેવના પૂજનના સ્થાનમાં સામી નદી હોય છે અને પાસે હવિઃ (હોમવાના પદાર્થ) હોય છે. તે દેવપૂજનનું સ્થાન છે. વળી ' શમ્યાપ્રાસ ' નામનો હતો. શમીથી[1] નાખવામાં આવે છે આમાં (જેમાં) તે શમ્યાપ્રાસ. તે અગ્નિનું પ્રિયધામ હોય છે. તરતજ અગ્નિ પોતાના સ્થાનમાંથી શમ્યાપ્રાસ સુધી અંગારરૂપે આવે છે, અને જો તે સ્થાનથી દૂર અંગારરૂપે જાય, તો જે (સ્થાન) માંથી શમીથી નાખવામાં આવે છે (તે ' શમ્યાપ્રાસ ' કહેવાય છે). ' ઋષિઓના યજ્ઞની વૃદ્ધિ કરનારો ' શબ્દથી તે સ્થાનનું બલ કહેલ છે. ૨

એ પ્રમાણે દેવપૂજનનું સ્થાન કહીને, ત્યાં વ્યાસે સમાધિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते ।
आसीनोऽप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् ॥ ३ ॥

બોરડીઓના સમૂહથી શોભતા પોતાના તે આશ્રમમાં બેઠેલા વ્યાસે જલનું આચમન કરીને મનને સમાધિમાં યોજ્યું. ૩

પરાધીન ન હોવાથી નિર્ભયતાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા રહે તેવા પ્રયોજનથી ' પોતાના આશ્રમમાં ' (સમાધિ કરી). ' વ્યાસ ' નામથી અધિકારી (જણાવેલ છે). બોરડી અમૃતની ગુફા (રહેવાનું સ્થાન) ઘણો આનંદ આપનારી છે, તેનો षण्डः અથવા खण्डः સમૂહ. તેનાથી શોભતા (આશ્રમમાં સમાધિ કરી), આથી એમ સૂચવેલું છે કે તે તપ અને મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) નું સ્થાન હતું. તેમાં બેઠેલાએ

૧ ગદાના આકારનું લાકડાનું બનાવેલ યજ્ઞનું આયુધ ' શમી ' કહેવાય છે. (પ્ર)

(સમાધિ કરી), અને ' ત્રણવાર જે આચમન કરે છે, તેથી ઋચાઓ પ્રસન્ન થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વ દેવતા પ્રસન્ન થાય, તે માટે આચમન કર્યું. યોગમાં નિપુણ થયેલ મનમાં તે (યોગ) માં કહેલા માર્ગ વિના સ્વતંત્ર રીતે જે આ વિષયમાં ભગવાને ઈચ્છેલું હશે તે જણાશે, એવી બુદ્ધિથી (વ્યાસે) પોતે મનને (સમાધિમાં) સ્થિર કર્યું. ૩

પછી સમાધિભાષાના સંબંધવાળા પદાર્થો જણાયા, તેથી તેઓનું વર્ણન કરવા પ્રથમ તેમના આધાર (મન) નું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

ભકિતયોગથી સારી રીતે સમાધ કરેલા શુદ્ધ મનમાં તેમણે પૂર્ણ પુરુષ અને તેમના આશ્રયવાળી માયાને જોયાં. ૪

મન જો વાયુને લીધે સ્થિર થયું હોય તો યોગમાર્ગ, અને જો ભકિતમાર્ગથી સ્થિર થયું હોય તો નારદની પેઠે ભગવાન જણાય, તેથી આ શ્લોકથી તે (ભગવાન જણાયાનું) કહે છે. (મન) કામના રહિત હોવાથી ' શુદ્ધ ' હતું. તેમાં જે જોયું તે ઉતરાર્ધથી આરંભી બે શ્લોકો (શ્લોકના ૬ ના પૂર્વાર્ધ સુધી) થી કહે છે કે :—

साकारं ब्रह्म शुद्धं हि माया च तच्छक्तिरुत्तमा ।
तया सर्वत्र सम्मोहः साक्षाद्भक्तिश्च मोचिका ॥ ५ ॥

સાકાર બ્રહ્મ નિશ્ચય શુદ્ધ છે અને માયા તેમની ઉત્તમ શક્તિ છે, તેનાથી સર્વત્ર મોહ થાય છે અને ભક્તિ સાક્ષાત્ મોક્ષ કરાવનારી છે. કા. ૫

' પૂર્ણ પુરુષ ' એટલે જીવોના સમૂહોથી, અથવા કરોડો બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર પુરુષોત્તમને અને માત્ર ભગવાનનાં જ શરણવાળી માયાને જોયાં. ૪

અને તે (માયા) નાં કાર્યને જોયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।
परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ ५ ॥

જેનાથી મોહ પામેલો જીવ પર હોવા છતાં પણ પોતાને ત્રણ ગુણનો બનેલો માને છે, અને તેમણે કરેલું દુઃખ પામે છે. ૫

જો કે પ્રપંચ પણ તે (માયા) નું કાર્ય છે, પરંતુ તેના વિષે સાધન તરીકે તેનો સંબંધ છે. મોહ કરવામાં તો તે સ્વતંત્ર હોવાથી કર્તા તરીકે સંબંધ છે, તેજ

આ શ્લોકથી કહે છે. વાસ્તવિક રીતે જીવ પણ બ્રહ્મજ હોવાથી પર (ઉત્તમ) છતાં પણ (એટલે) પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવા છતાં પણ (પોતાને) 'ગુણનો બનેલો' ત્રણ ગુણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો જડરૂપ* માને છે, અને (ગુણોએ) કરેલું દુઃખ જન્મ મરણ વિગેરે પ્રાપ્ત કરે છે. ૫

અને તે (સમાધિ) માં મોક્ષ (પ્રાપ્તિ) નો ઉપાય પણ જોયો, નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
लोकस्याजानतो विद्वाँश्चक्रे सात्त्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥

ઇંદ્રિયાતીતમાં સાક્ષાત્ ભક્તિયોગને દુઃખનો નાશ કરનાર (જો શ્લોક ૪), અજ્ઞાની લોક માટે વિદ્વાને સાત્ત્વતસંહિતા રચી. ૬

જ્ઞાનના દેખાવવાળી માયાથી મોહ થાય છે, તેથી[1] જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ (રાખી) શકતો નથી. 'સાધનોથી ઉત્પન્ન થએલ હોય (તે) જ્ઞાન, અકસ્માત ઉત્પન્ન થાય (તે) માયા એમ (જાણવાથી જ્ઞાનમાં) સંદેહ નહીં થાય,' એમ[2] કહેવામાં આવે, તો તે ખોટું છે, કારણ કે સાધનો પણ બે પ્રકારનાં છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રકટ ન થવું વિગેરે (ચિહ્નો) થી તે (જ્ઞાન) નો નિર્ણય થાય, તોપણ સાક્ષાત દુઃખનો[3] નાશ કરનારૂં નથી.[4] જેમ દર્પણમાં મુખ નથી એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ દર્પણરૂપ દોષ હોવાથી, કોઈ પણ સમયે મુખ દેખાતું બંધ નથી, અને દર્પણનો અભાવ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરાય તેવો નથી, તેવી રીતે (દુઃખના) મૂલ બનેલી માયાની હયાતી હોવાથી કોઇપણ સમયે દુઃખ દૂર થતું નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સાધનો સાથે જ્ઞાન જાણવામાં આવે ત્યારે પણ 'જ્ઞાનીનાં ચિત્તોને પણ (માયા બલાત્કારથી મોહ પમાડે છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે માયાથી મોહ થાય

* દેહ વિગેરે રૂપ.

૧ 'તેથી' એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંદેહવાળું હોવાથી (પ્ર)

૨ 'માયા જાણવાનો ઉપાય વ્યાસે સંખ્યાધિકરણમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે માયા જણાય તેથી તેનાથી જૂદું હોય તે જ્ઞાન પણ જણાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે (પ્ર) જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૩.

૩ 'દુઃખનો' એટલે જન્મમરણ વિગેરેનો (પ્ર).

૪ 'અર્થ કરાવનાર મોહ ન થાય તો પછી માયા રહે તો પણ કાંઇ કરી નહીં શકે. તે માનીએ તો જ્ઞાનથી અનર્થ દૂર થવાનું જણાવનારાં શાસ્ત્રો અપ્રમાણ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. માયા દૂર કરવી જરૂરી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર

શાસ્ત્ર[1] તો ભકિત દ્વારા (જ્ઞાન મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાનું, અથવા સાક્ષાત્ ભકિતથી અનર્થ (દુઃખ) દૂર થાય ત્યારે જ્ઞાન (થતું) હોવાનું કહે છે.

' मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ' ।
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ॥ ६ ॥

' મનેજ જેઓ શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરે છે. ' (ભ. ગી. ૭ ૧૪) (આ વાકયમાં) ' एव ' ' જ ' શબ્દથી (શરણ જવા સિવાયના) બધા (માયા તરવાના) ઉપાય ન હોવાનું કહેલ છે. કા. ૬

તેથી સાક્ષાત્ અનર્થનો નાશ કરનાર ભકિતજ છે. જોઈ શકાતા પદાર્થની ભકિત અથવા કર્મ તેવાં નથી એમ જણાવવા ' ઇંદ્રિયાતીતમાં ' શબ્દ યોજેલ છે. ઇંદ્રિયાતીતમાં ભકિત શાસ્ત્રીય[2] જ થઈ શકે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે વાસ્તવિક રીતે પદાર્થો આવા (વ્યાસે જોયા તેવા) જ પ્રકારના છે. બીજા પ્રકારે પદાર્થોનું કથન તો ઋષિઓની બુદ્ધિના દોષથી (થએલું છે). યોગ પણ રાજસ[3] વિગેરે થી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવતો નથી. તેમ ન હોત (વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવતો હોત); તો વિવાદ ન થાત. તેથી ભગવાનનાં વાકય સાથે અથવા વેદ સાથે મળતો આવતા યોગથી થએલ ધર્મજ પદાર્થોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવે છે, બીજા (પ્રકારનો યોગ) કરાવતો નથી. તેથી નારદના વાકય સાથે (અને) ફલ સંબંધમાં મળતાં આવતાં ભગવાનનાં વાકય સાથે મળતા આવતા યોગથી* (નારદે કરેલ ઉપદેશ) પ્રમાણ છે એમ જાણીને, અજ્ઞાની લોકોને માટે (વ્યાસે) પોતે યુકિત સાથે જાણીને ' सात्वतसंहिताम् ' ભગવાને કહેલા પદાર્થો જણાવનારી, વેદરૂપ હોવાથી ' સંહિતા ' રચી. ૬

' આ સંહિતાથી શું (ફલ થાય ?) અને પદાર્થોના જ્ઞાનથી પણ શું ? (સંહિતામાં) સાધન કહેલ હોય તો પણ પ્રાણીઓનો તેવો અધિકાર ન હોવાથી સંહિતા નકામી છે ' એવી શંકા થાય, તેથી તેનું ફલ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥

---

૧ ' ત્યારે શાસ્ત્રોની શી ગતિ ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૨ શાસ્ત્રીય ધર્મમાં જેમ શ્રદ્ધા રહે તેની રીતે (प्र) ' शास्त्रीयैव ' અથવા શાસ્ત્રીયે इव ' પાઠ પ્રકાશે લીધેલ છે. તેવો પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ છે.

૩ રાજસ કર્તા, સાધનો વિગેરેથી (प्र

* નારદનું વચન ભગવાનના ગીતામાં ઉપર જણાવેલ વાક્ય સાથે તેમજ વ્યાસે સમાધિમાં જે જોયું તેની સાથે મળતું આવેલ હોવાથી વ્યાસે તે પ્રમાણ જાણીને સાત્વત સંહિતા (ભાગવત) રચી.

આનું શ્રવણ થાય ત્યારે પુરુષને પરમપૂરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં શોક, મોહ અને ભયનો નાશ કરનારી ભક્તિ નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

ભકિત ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી આનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, અને આ જણાઈ આવે તેવા પ્રકારે ભકિત ઉત્પન્ન કરનારી છે. જાણવામાં આવે તેવો (ઉપાય) સંભવતો હોય, ત્યારે ન જણાય તેવાની કલ્પના કરવી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ હોવાથી (આનું શ્રવણ કરવું), અને જે પ્રકારે આવો જણાઈ આવે તેવા પ્રકારનો ઉપયોગ છે, તે પ્રથમ શ્લોકમાં[1] કહેલું છે. 'શ્રીકૃષ્ણમાં' એટલે પ્રકટ થએલ ભગવાનમાં, પરમપૂરુષમાં એટલે સર્વ પ્રમાણોનું તાત્પર્ય જેમનામાં છે તેવામાં, અથવા કાલ વિગેરેને વશ રાખનારમાં સ્વતંત્ર[2] (પુરુષ) ને ભકિત ઉત્પન્ન થાય છે. શોક, મોહ અને ભય (અનુક્રમે) રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણનાં કાર્યો છે, તેમનો (ભકિત) નાશ કરે છે, તેથી તેવી (તેમનો નાશ કરનારી ભકિત ઉત્પન્ન થાય છે). અનર્થ મટવામાં તો કહેવું જ શું? ગુણોના બધાંએ કાર્યોનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૭

એ પ્રમાણે ભાગવતની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી તેનો પ્રચાર (પ્રવૃત્તિ) કહે છે :—

स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥

તે મુનિએ ભાગવતી સંહિતા રચીને, અનુક્રમ કરીને નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર પુત્ર શુકને ભણાવી. ૮

'સંહિતા ભાગવતી' એવો અનુવાદ ઘણી સંહિતાઓ રચેલી હોવાથી બીજી (ભણાવી) નથી એમ જણાવવા કરેલો છે. અનુક્રમે શુદ્ધ કરીને, અથવા અનુક્રમથી[3] (ભણાવી) આવો પ્રચાર બીજાથી થશે નહીં એમ (જાણીને) પોતાના જેવા પુત્રને ભણાવી.[4] આનો પ્રચાર દોષવાળાથી થશે નહીં એમ મનનથી જાણીને મુક્ત (જીવ)

---

૧ જન્માદ્યસ્ય ૧, ૧, ૧. માં અથવા ગયા શ્લોક ૧, ૭, ૬ માં. (પ્ર)

૨ આ 'પુંસઃ' 'પુરુષને' શબ્દનો અર્થ છે. અહીં સ્વતંત્રતાનો અર્થ બીજા દેવમાં અથવા બીજા સાધનમાં શ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ, તેવો છે. (પ્ર)

૩ સમાધિમાં બધી લીલાઓ એક સાથે જણાએલી, તેથી પહેલાં જણાઇ તે પ્રમાણે કહીને પછી યોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને ભણાવી એવો અર્થ છે. (પ્ર). રચ્યા પછી ભણાવ્યાનું કહેલ હોવાથી આ વિચિત્ર જણાય છે. રચતી વખતેજ અનુક્રમે લીલાઓ ગોઠવેલી હોવી જોઈએ.

૪ બારે સ્કંધો ભણાવેલ હોવાનું જણાય છે; કારણકે ૧. ૧. ૩. માંજ શુકના મુખમાંથી નીકળેલ હોવાનું કહેલ છે. (પ્ર)

શુકને ભણાવી. મુક્ત હોવા છતાં તે ઈશ્વરની પેઠે લોકને અનુસરતા હોય તો[1] તેથી પણ આનો પ્રચાર થશે નહીં એમ જાણીને તે (પ્રચાર) થાય તે માટે ' નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર ' એમ કહેલું છે. કોઈ પણ સમયે પ્રવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ હોય તો તે દોષના સંબંધથી (આ) ભકિત ઉત્પન્ન કરનારી ન થાય, કારણકે વિષયોનો આવેશ અને વિષ્ણુનો આવેશ (એક બીજાથી) વિરુદ્ધ છે; અને આ ઘણો વિચાર કરીને મનન કરવાથી (વ્યાસે) જાણ્યું, ઉપર ઉપરથી જણાયું ન હતું. તે (અર્થ) ' મુનિ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૮

' વિષયમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હોય તેને ભાગવતનો અધિકાર નથી. તેથી નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનારને (પ્રવૃત્તિ કરવા) યોજ્યો, અને તે ભાગવત માટે તેવો (નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર) ન હતો, પરંતુ જ્ઞાન માટે તેવો હતો, તેથી તેમ હોવાથી જ્ઞાનમાં બધીએ પ્રવૃત્તિઓ વિઘ્ન કરનારી હોવાથી, જેમ લૌકિક પ્રવૃત્તિ તેણે તજવા યોગ્ય હતી, તેવીજ ભકિતમાર્ગને અનુસરનારી ભાગવતની પ્રવૃત્તિ પણ (તજવા યોગ્ય હતી); અને તેથી જોકે વ્યાસ પોતાના કાર્યના વિચારથી શુકને (તેમાં) યોજે, તો પણ તે પોતાના કાર્યના વિરોધને લીધે (તેમાં) પ્રવૃત્તિ કેમ કરે ? ' એવો પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

॥ शौनक उवाच ॥ શૌનક કહે છે :—

स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ।
कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

ખરેખર નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર, સર્વમાં (કોઈની) અપેક્ષા વિનાના, આત્મામાં રમણ કરનાર તે મુનિએ કયા (પ્રયોજન) માટે આ મોટી (સંહિતા) નો અભ્યાસ કર્યો ? ૯

ભાગવતનો પાઠ પ્રવૃત્તિરૂપ છે. નિવૃત્તિમાંજ નિશ્ચિત થએલ હોવાથી જેમણે નિત્ય (ધર્મ) જનોઈ, વેદના અધ્યયનનો પણ ત્યાગ કરેલ (તે ભાગવતનો અભ્યાસ કેમ કરે ?). વળી ' પિતાના અથવા ભગવાનના વિચારથી તે પાઠ કરે ' એમ પણ કહેવાય નહીં, કારણ કે ફલથી અથવા સ્વરૂપથી તેમના ઉપકારની (તેમને) જરૂર ન હતી. જો કે ઈશ્વર અને ગુરુના ઉપકારરૂપ જ્ઞાનની (તેમને) જરૂર હતી. છતાં પણ જ્ઞાનમાં વિઘ્ન કરનારી પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપકારની જરૂર ન હતી. તે (અર્થ) ' સર્વમાં અપેક્ષા વિનાના ' શબ્દથી કહેલ છે. ' ભ્રમને લીધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ભાગવત ભણ્યા ' એમ પણ ન કહેવાય, તે (અર્થ) ' મુનિ ' શબ્દથી કહેલ છે.

૧ ' चेत् ' અધ્યાહાર છે. (प्र)

કારણ કે મનનજ (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર કરવામાં એક નિયમ તરીકે[1] કહેલું છે. તેથી સંભવે તેવું પ્રયોજન ન હોવાથી, કયા પ્રયોજનથી, સ્વરૂપથી અને અર્થથી મોટી (આ સંહિતાનો) ભાવ સાથે અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક પોતાને અધીન ઉચ્ચાર થાય ત્યાંસુધી તેમણે કેવી રીતે અભ્યાસ કર્યો ? ચિત્ત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલું હોવાથી પણ (અભ્યાસ) કર્યો નથી, કારણ કે તે આત્મામાં રમણ કરનાર હતા. ૯

આનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अपि उरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

અને આત્મામાં રમણ કરનાર, બંધન વિનાના મુનિઓ પણ મોટા ડગ ભરનારની પ્રયોજન વિનાની ભક્તિ કરે છે. હરિ એવા પ્રકારના ગુણવાળા છે. ૧૦

આશ્ચર્ય, સાધન અને અવિદ્યા ન હોવાપણાથી ગ્રંથ ન ભણવાનું સિદ્ધ થતું નથી, એમ જણાવવા ત્રણ* વિશેષણો (યોજેલાં છે.) ' च ' ' અને ' શબ્દથી એવું (ગ્રંથનું) અલૌકિકપણું (દર્શાવેલું) છે કે બીજાઓ નથી કરતા (ભણતા) એમ નથી, પરંતુ તેઓ પણ કરે છે જ. ' પણ ' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગમાં રહેલાઓ (ભણે છે એમ સૂચવેલ છે). બીજા માર્ગમાં રહેલ‡ (શુક) માં તો વિકલ્પપણું ન હોવાથી, તે પ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા હોવાથી (પ્રચાર કરવા તેમને) યોજેલ છે, પરંતુ (ભક્તિ) માર્ગમાં રહેલ ન હોવાથી અને નિવૃત્તિનું તાત્પર્ય હોવાથી (તેમને) યોજેલ ન હતા. ' મોટા ડગ ભરનાર ' શબ્દથી અલૌકિક શક્તિ (જણાવેલી છે). ભક્તિ અલૌકિક† કરે છે, એવો અનુવાદ છે. ' હરિ એવા પ્રકારના ગુણવાળા છે ' શબ્દોથી તે (વિષય) ની યોગ્યતા કહેલી છે. ભગવાનના ગુણો પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિના સ્વભાવવાળા, પરમાનંદરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી જે કોઈ હરકોઈ (ગુણ) માં આસક્તિવાળો હોય, તે ભગવાનના ગુણોમાં આનંદ કરે છે જ, કારણ કે ગુણો સર્વના પ્રતિબિંબરૂપ અને જ્ઞાનને વશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. ૧૦

---

૧ ' (આત્માનું) મનન કરવું ' એ શ્રુતિમાં હેતુ તરીકે કહેલ છે. (પ્ર)

* આત્મામાં રમણ કરનાર, મુનિઓ અને બંધન વિનાના એ ત્રણ વિશેષણો તેમને આશ્ચર્ય, સાધન અને અવિદ્યાના નાશની જરૂર નથી એમ દેખાડનારાં છે.

‡ શુક જ્ઞાનમાર્ગીય હતા. એકાદશ સ્કંધના સુબોધિનીમાં કહેલ છે કે બીજા માર્ગવાળા હોય તેજ ગુરુ થાય. અહીં પણ તેવોજ ભાવાર્થ છે.

† ' મોટા ડગ ભરનાર ' અલૌકિક શક્તિવાળા જણાવેલ હોવાથી, તેમની ભક્તિ અલૌકિક કહી એમ અનુવાદ કરેલ હોવાનું કહેલ જણાય છે.

'ભગવાનના ગુણો ભલે તેવા હોય. (તેથી) ગ્રંથમાં શું લાભ થયો?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ।
अध्यगान्महदाख्यानं नित्यविष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥

હરિના ગુણોથી વશ થએલ મતિવાળા, જેમને સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે તેવા ભગવાન બાદરાયણિએ મોટા આખ્યાનનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૧

ગોઠવેલા ન હોય તેવા ગુણોનું પોતાની બુદ્ધિથી સ્મરણ કરતાં કલ્પના (કરવા) થી ક્લેશ થાય છે, ગોઠવેલા હોય ત્યારે તો તૈયાર થએલ હોવાથી સ્મરણ સ્હેલાઈથી થાય છે, તેથી ભગવાનના ગુણોથી (શુક) વશ થએલ મતિવાળા થયા. (તેમનાથી મતિ) વશ થએલી હોવાથી બીજા કોઈમાં પ્રવૃત્તિ થતી ન હતી. 'મતિ' શબ્દનું એવું તાત્પર્ય છે કે (તેમણે) ફલ[1] પ્રાપ્ત કરેલું, તેથી બીજા સ્થલે વિષય અને ઇંદ્રિયોનો સંબંધ થવા છતાંપણ તેમાં મતિ થતી ન હતી. આ (શુક) જીવ છે એવા વિચારથી કહ્યું. વાસ્તવિક રીતે તો શુક મહાદેવ હતા. તે 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે (ભાગવત) રચવા અને (તેનો) પ્રચાર કરવા વિષ્ણુ અને મહાદેવે અવતાર લીધેલા, તે 'બાદરાયણિ' શબ્દથી કહેલ છે તેથી આ ખ્યાન મોટું હોવા છતાં પણ (શુકે તેનો) અભ્યાસ કર્યો.

'બોલાવ્યા વિના (શુકે) પોતેજ જઈને (તેનો) કેમ પ્રચાર કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેમને સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે તેવા' એમ કહેલું છે. સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે જેમને તેવા (શુક હતા). કામ કામિની (પ્રાપ્ત કરાવે), તેમ ભગવાનના ગુણો પોતાની પ્રતિષ્ઠા[2] (થાય તે) માટે ભક્ત પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી સદા જે ભગવાનના ભક્તો, બનાવટ ન કરેલા સદાના વૈષ્ણવો હોય, તે પ્રિય છે જેમને તેવા (શુક હતા), કારણ કે સ્નેહને અંગ (કરવા) માં બીજા પ્રયોજનની જરૂર હોતી નથી. ૧૧

એ પ્રમાણે ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર કહીને, (તેનું) શ્રવણ કરનાર જો સંપૂર્ણ પ્રકારે ભગવદીય ન હોય તો તે (ભાગવત) ની પ્રતિષ્ઠા ન થાય, તેથી (પરીક્ષિતને) ગર્ભથી થએલ સંસ્કારથી આરંભી ભગવાનેજ પોતાના તેજથી

૧ વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંબંધરૂપ ફલ જ્ઞાન તે ગુણોથી પ્રાપ્ત થએલું', એવો અર્થ છે. (પ્ર) ભગવાનના ગુણોથી મતિ વશ થઈ, એજ ફલ હોવાનું જણાય છે.

૨ 'પ્રતિષ્ઠા' એટલે ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ. (પ્ર)

એ કલ્પવૃક્ષ વેદ જ કલ્પવૃક્ષ છે. ઘણું[1] પાકેલું ફલ હોય, તે ગળે એટલે પોતાની મેળે જ પડે. (વ્યાસના વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી) આવવાના સમયે પડેલું ફલ શુકનની પેઠે (તે) લાવ્યા એવો અર્થ છે. વ્યાસના પુત્ર શુક સુપુત્ર[2] (છત્ર) હોવાથી આ (ફલ) ના અધિકારી છે પિતા ઉત્તમ (પદાર્થ) અને ખાસ કરીને (ઉત્તમ) ફલ; પુત્રના મુખમાં આપે છે. તે[3] પણ[4] રસરૂપ છે. ઝરણાંઓથી જલ (જેમ સર્વ સાથે સંબંધમાં આવે છે તે) ની પેઠે સર્વ ઈંદ્રિયોની સાથે સંબંધમાં આવી (તે રસરૂપ ફલ) પ્રેમરૂપ ઉત્પન્ન કરે છે. તે (પ્રેમરસ) એકઠો થઈ હૃદયમાં ધરાની પેઠે રહે છે. ત્યાં (હૃદયરૂપ ધરામાં) સારી રીતે ભળેલું ભાગવત ભક્તિરસ સાથે ડોળાઈ મુખમાંથી નીકળે છે, તેથી શુકના મુખમાં આવી अमृतं મોક્ષનો પણ द्रावयति તુચ્છ કરે તેવો ભક્તિરસ ' अमृतद्रवः ' છે, તેની સાથે સારી રીતે ભળે છે. આથી બીજા રસથી પણ આ રસને અધિક કહેલો છે. જો કે તેવું ફલ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે વૃક્ષની જ સરસાઈ થઈ, છતાં પણ સરસાઈનું કારણ ફલ ઉત્પન્ન કરવાનું હોઈ, ચાલુ વિષય (ફલ ભાગવત) ની જ સરસાઈ થઈ.

અથવા શબ્દરૂપ વૃક્ષનું શબ્દરૂપ જ ફલ (થાય). સર્વ વેદના અર્થનો વિચાર કરતાં ભગવાનના હૃદયમાં જ (આ) ફલ થયું. (એટલે) ભગવાને નક્કી કરેલો અર્થ જણાવનાર શબ્દોનો (આ) સમૂહ[5] છે. શુદ્ધ અને વળી સુખી બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ (પુરુષો) ભગવાનની સેવા કરવા યોગ્ય છે, બીજા નથી, એવા અર્થથી (તે) ફલરૂપ છે. આ અર્થ છૂપો રાખવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ભક્તનો વિચાર (કરતાં) પરવશ (થએલા) ભગવાનનાં હૃદયમાંથી નીકળ્યો એ તેનું ' ગળવું ' (થયું). બીજા ભગવદ્રૂપ અવતારો અથવા અધિકારીઓ હતા, તેથી ઘણા જ વૈરાગ્યવાળા શુકને (આ) ગ્રંથનો અર્થ સિદ્ધ થયો. તેથી તેમના હૃદયમાં ભક્તિરસ રહ્યો અને ભાગવત રહ્યું. (તેમના) મુખમાંથી નીકળવાના સમયે (ભાગવત) તેની સાથે રહેલ ભક્તિ સાથે નીકળ્યું તેથી તેવું (ભક્તિ કરાવનારું) છે, એવો અર્થ છે. હરકોઈ પ્રકારે શ્રવણ થતાં પણ અધિકારીના હૃદયમાં (તે) ભક્તિ કરાવે છે. એ (તેનું અમૃતદ્રવરસ સાથે) સારી રીતે ભળવું છે. ' વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ ' એની પેઠે ' પાન કરી '

૧ ફલ પાકેલું ન હોય તેમાં ઉત્તમ રસ હોતો નથી, તેથી અહીં ' ગળેલું ' શબ્દનો અર્થ કરે છે. (प्र)

૨ અધિકારી ન હોય તેવા વૃકાસુરને, અને દેવનાં કાર્ય માટે બલિને કહેલાં ભગવાનનાં વાક્યમાં પણ છલ હોવાનું સંભવે, તેવું અહીં નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

૩ ' તે ' એટલે ભાગવત. (प्र)

૪ ' च ' શબ્દ ' अपि ' ' પણ ' અર્થવાળો છે, અને પ્રેમનો સમાવેશ કરાવે છે. (प्र)

૫ શબ્દના સમૂહથી જણાવેલ અર્થ અહીં કહ્યો છે. આ પ્રમાણે અર્થ જાણવામાં ઓછી બુદ્ધિવાળાઓની પણ (શ્રવણાદિમાં) પ્રવૃત્તિ થાય છે. (प्र)

શબ્દથી ઉપદેશ કરેલો છે. બહાર રહેલાં (દ્રવ્ય) ને ઇંદ્રિયદ્વારા (શરીરની) અંદર પ્રવેશ કરાવવો તે પાન. (તેવું પાન) તે પ્રવાહી દ્રવ્યનું થાય, તેથી (તેને) 'રસ' કહેલ છે. 'ભાગવત' એ ગ્રંથનું નામ છે, અથવા ભગવાન સાથેના સંબંધવાળો (તે રસ છે એમ 'ભાગવત' શબ્દથી જણાવ્યું છે) શબ્દના શ્રવણથી અર્થનું જ્ઞાન થાય, તેથી રસનો સ્વાદ જૂદા જેવો છે, કારણકે તેનું પાન સબડકાથી થાય છે. તેવી રીતે ભાગવતનું પાન કરવું. પણ (તેનું) માત્ર શ્રવણ ન કરવું, એવો અર્થ છે. (આ ફલને) છાલ રેસા વિગેરે તો નથી. ઠળીઆ વિનાના દાડમના બીની પેઠે કેટલાંક[1] ફળો રસરૂપ હોય છે. જેમ પૃથ્વી વિગેરે ઉદ્ગીથ (સામનું ગાન) સુધીના રસો છે, તેમ ભાગવત રસરૂપ ભગવાનનો રસ છે. તે માત્ર સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પાન કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 'आलयम्' વિશેષણથી આ રસ બ્રહ્મરૂપ હોવાનું કહે છે (તે) સર્વનો આધાર (થએલ) છે, અથવા આ સર્વ તરફથી लयः જેમાંથી થાય તેવો એટલે સર્વ પ્રપંચના લયનાં કારણરૂપ છે, અથવા आ અલ્પ છે लयः મોક્ષ જેનાથી તેવો છે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી તેનું પાન કરવું 'मुहुः' 'વારંવાર' શબ્દ વ્યાસનું પરવશપણું જણાવે છે. તેમ ન હોય તો રસિકો પોતાની મેળે જ (તેનું) પાન કરવાના હોવાથી (આ) વચન નકામું થાય. અથવા પ્રાકૃત કાનોથી તરતજ તેના રસનો સ્વાદ લેવાય નહીં, તેથી રસ જાણવામાં આવે તે માટે વારંવાર પાન કરવાનું કહેલું છે, અને વળી 'આપના ગુણો કહેવા રૂપ અમૃતથી જેમણે દેહના ધર્મોને દૂર કરેલા છે' એમ કહેશે.

'હે રસિક (લોકો)' એવું આશ્ચર્યથી સંબોધન એમ (જણાવવા કરેલું) છે કે આપના માટે જ આ રસ (વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભૂમિ ઉપર) આણેલો છે. ભૂતલ ઉપરના ભાવુકાઃ ભવિષ્યમાં થનારા, અથવા ભાવના કરવામાં ચતુર (લોકો) રસ ભૂલાય ત્યારે પણ ભાવનાથી રસમાં ચિત્ત પરોવે છે તેથી વારંવાર પાન થવાનું સંભવે, અને ભૂતલ ઉપર ભાગ્યવાનો (રસિક લોકો) માટે બહુવચન યોજેલ છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે એક (એકલા) નું રસમાં ચિત્ત ચોટતું નથી. ૩

એવી રીતે બીજ, મધ્યભાવ (વૃક્ષરૂપ) અને ફલરૂપ હોવાનું કહીને શ્રવણ કરનારાઓને સાવધાન કરીને નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે:—

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥

વિષ્ણુના ક્ષેત્ર નૈમિશમાં શૌનક વિગેરે ઋષિઓ સ્વર્ગલોક આસ કરવા એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર કરતા હતા. ૪

1 ફલ રસરૂપ હોવામાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી એમ જણાવવા દાડમનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. અમુક પ્રકારની દ્રાક્ષ વિગેરે આવાં બીજાં ફલ પણ છે. (પ્ર).

(તેનું) રક્ષણ કરેલું એમ કહેવા (તેનો) પહેલાનો દેહ બ્રહ્માસ્ત્રથી બળેલ હોવાનું કહેવા, તેવા પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન[1] પણ તે વૈષ્ણવ હોવાનું જ હતું એમ (જણાવવા), તે પાંડવોની બીજી સંતતિનો દાહ થએલ હોવાનું કહેતો, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી તેની વાત ચાલે છે. તે (પરીક્ષિત) નો દાહ થવાનું કારણ કહે છે. અશ્વત્થામાનું ભારે અપમાન (તેવો) દાહ થવાનું કારણ (હતું). (પાંડવોના) બીજા પુત્રોનો દાહ તો (પરીક્ષિતનું) રક્ષણ કરવામાં અને અશ્વત્થામાનું અપમાન થવામાં બંનેમાં (કારણ હતો). પૂછ્યા વિનાનું કહેવાય નહીં, તેથી પૂછેલ ફરી કહી નીચેના શ્લોકથી (તે કહેવાની) પ્રતિજ્ઞા કરે છે :—

परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलायनम् ।
संस्थाञ्च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણની કથા જેમાંથી પરિણમે છે તે રાજર્ષિ પરીક્ષિતનાં જન્મ કર્મ (અને) મૃત્યુ, અને પાંડુના પુત્રોની સંસ્થા હું કહીશ. ૧૨

'પછી', ભાગવતનું નિરૂપણ કર્યા પછી તેનું શ્રવણ કરનાર પરીક્ષિતનો બીજનો સંસ્કાર જણાવવા (તેનો) જન્મ, ધર્મનું રક્ષણ (કરવાનું) ભગવાનનું કાર્ય (તેણે) કરેલ હોવાથી તેનું કર્મ, અને ભાગવતનું શ્રવણ જણાવવા (તેનું) મૃત્યુ કહીશ; અને (તેની મુક્તિમાં) પ્રતિબંધ ન થાય તે માટે ત્રણ પુરુષ[2] (વડવાઓ) ની શુદ્ધિ જણાવવા પ્રથમથી જ પાંડુના પુત્રોની, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રની પણ સંસ્થા[3] (કહીશ). (ધૃતરાષ્ટ્રનો યુધિષ્ઠિરે) ત્યાગ કરેલ ન હોવાથી* (પાંડુના પુત્રોની) સાથે (તેની સંસ્થા) કહેલી નથી. 'એકથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓ...' મનુસ્મૃતિ. ૯. ૧. ૨. માં જણાવેલ અભિપ્રાય પ્રમાણે

---

૧ તેટલા પ્રયોજનનો ભાવ તે તાદર્થ્ય, એવા પ્રકારનું રક્ષણ. (પ્ર)

૨ 'પાંડવોની સંસ્થા પૂછેલ ન હોવાથી તે કહેવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ 'સંસ્થા' એટલે (૧) સારી સ્થિતિ અને (૨) મૃત્યુ. (પ્ર)

* યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કરેલ ન હતો, પરંતુ વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતેજ ચાલ્યો ગયો હતો. આ તેરમા અધ્યાયમાં કહેવાશે. તે અધ્યાયમાં અને ચૌદમા અધ્યાયની પહેલી કારિકામાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થયાનું જણાવેલ હોવાથી તેની મુક્તિ થઈ ન હતી એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

(ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થઈ ન હોય તો તેથી પરીક્ષિતની મુક્તિ થવામાં) વિઘ્ન[1] થાય. અને મુક્તિ પણ તેની કહેવાની હોવાથી 'च' 'અને' શબ્દથી (તે) કહેલ[2] છે. તેથી[3] જ 'પાંડુના પુત્રોની' એમ કહેલ છે, 'પાંડવોની' (કહેલ) નથી. શ્રીકૃષ્ણની કથા જણાવનારા હોવાથી આ કહેલા છે, તેમ ન હોય તો (તેમની વાત કહેવી અયોગ્ય થાય. તે ' જેમાંથી શ્રીકૃષ્ણની કથા પરિણમે છે તે ' શબ્દથી કહેલ છે. શ્રીકૃષ્ણની કથાનું પરિણામ થાય છે જેમાંથી તેની (આ કથા) છે, કારણ કે આ ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપ (કથા) નથી, પરંતુ પ્રાસંગિક છે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ) પ્રયોજનનું કારણ (હોઇ), (શ્રીકૃષ્ણની કથામાં) સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારી મૂલ (કથા) છે; તેથી તે કહેવામાં આવે છે એવો ભાવ છે. ૧૨

(પાંડવોના) બીજા પુત્રોને હણ્યા, એમ કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી તેનું કારણ કહે છે :—

यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथ वीरगतिं गतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥

જ્યારે કૌરવો અને સૃંજયોના યુદ્ધમાં પછી વીરો વીરની ગતિને પામ્યા, (અને) જ્યારે ભીમે ફેંકેલી ગદાના પ્રહારથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રના સાથળરૂપી દંડો ભાગ્યા. ૧૩

સૃંજય વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનો સેનાપતિ હોવાથી, પાંડવો પોતે કૌરવ હોવા છતાં પણ વિરોધનું કારણ દ્રૌપદી હતી તેથી, અને પાંડવો (ના પક્ષ) માં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આવેલ હોવાથી અયોગ્યતા ન થાય તે માટે ' સૃંજયોના '*

---

૧ (આ મનુસ્મૃતિના વાકય પ્રમાણે એકથી ઉત્પન્ન થએલ ભાઈઓ એક ગણાય, તેથી બધાની મુક્તિ થાય ત્યારે તે વડવાની મુક્તિ ગણાય. તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ બંનેની મુક્તિ કહેવી જોઇએ). જો કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એક (સ્ત્રી) થી જન્મેલા ન હતા, છતાંપણ એક પતિની સ્ત્રીઓથી જન્મેલા હોવાથી એકથી જન્મેલા ગણાય. (प्र)

૨ મુક્તિ કહેલ છે (प्र). ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ શ્લોકમાં નથી, તેથી ' च ' શબ્દથી ધૃતરાષ્ટ્ર જણાવેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. તે પાંડુનો ભાઇ હોવાથી, ' પાંડુના પુત્રો ' કહેલ છે, પણ પાંડવો કહેલ નથી.

૩ ' તેથીજ ' એટલે પાંડુની મુક્તિ થયેલ હોવાથી જ. (प्र). પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એકથી જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી જ, એવો અર્થ જણાય છે. ' एकेन जाताः ' એક (વ્યાસ) થી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી પણ તેઓ ભાઇઓ ગણાય, અને તેમની મુક્તિ થવાની જરૂર ગણાય.

* કૌરવો અને પાંડવોનું યુદ્ધ ન કહેતાં કૌરવો અને સૃંજયોનું યુદ્ધ કહેવાનાં કારણો અહીં કહેલાં છે

એમ કહેલું છે, અને ' અહીં બે પ્રકારના મૃત્યુ સારા ગણાએલા છે'. ૬, ૧૦, ૩૩ એ વાકય પ્રમાણે તેમના સંબંધીઓની મુક્તિ થયાનું ' વીરગતિને (પામ્યા) ' શબ્દથી કહેલું છે. આથી (દ્રૌપદીના) પુત્રો જ અન્યાયથી મરણ પામ્યા, એવું શોક (કરવા) નું કારણ સૂચવેલું છે, અને ' अथो ' ' પછી ' શબ્દથી મધ્યમાં જૂદા આરંભ કરનારૂં વચન કહેલું છે, તેથી ' પાર્થના શસ્ત્રથી પવિત્ર થએલાઓએ આપના ચરણની પ્રાપ્તિ કરી ' (૩. ૨. ૨૦.) એમ જણાવેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી દુર્યોધનનું અયોગ્ય મરણ (થવાનું) કહેલું છે.

वृको दशविधो प्राण उदरे यस्य तिष्ठति ।
स वृकोदर इत्युक्तो भगवत्कार्यसाधकः ॥ ७ ॥

વૃક (એટલે) દશ પ્રકારનો પ્રાણ જેના ઉદરમાં રહેલ હોય તે ' વૃકોદર ' કહેવાય છે, (અને) ભગવાનનાં કાર્યને સિદ્ધ કરનારો છે. કા. ૭.

એ વાકય પ્રમાણે ભીમે ફેંકેલી ગદાના પ્રહારથી ભાંગેલા છે બે સાથળરૂપ જ દંડો જેના (તેવો દુર્યોધન થયો). ' દંડ ' શબ્દથી પ્રહાર કરવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે (તે) દેખાડીને દ્રૌપદીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરેલું. ' ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ' શબ્દથી આંધળાનો પુત્ર હોવાથી (તેનું) અવિવેકીપણું કહેલ છે. ૧૩

તેથીજ તેનો સેવક પણ અવિવેકી થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन्कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ।
उपाहरद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥

સ્વામીને (આ) પ્રિય છે એમ જાણીને કૃષ્ણાના સૂતેલા સુતોનાં માથાંઓ (દ્રૌણિ) લઈ ગયો. તેના (તે) દુઃખકારક નિંદ્ય કર્મની જ (લોકો) નિંદા કરે છે. ૧૪

'દ્રૌણિ' (દ્રોણના પુત્ર) શબ્દથી વેર ચાલુ રહેવાનું મૂલ* કારણ કહેલું છે. (કૃષ્ણા) માતાના પુત્રો હોવાથી તે સૂતેલા હતા. ઘણા (પતિઓ) ના પુત્રો હોવાથી માતા (નું નામ) કહેલ છે. તેથીજ ભગવાને વંશ ચાલુ રાખવા (તેઓનું) રક્ષણ ન કર્યું. 'કૃષ્ણા' (એટલે) દ્રૌપદી; તેનાથી માત્ર પ્રસવ થયેલો, પરંતુ તેઓએ તેનો ઉદ્ધાર કરેલ નથી એમ 'સુતોનાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'કૃષ્ણા' શબ્દથી 'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તે જ છે' (ભ. ગી. ૧૭-૩) વાકય પ્રમાણે તે (કૃષ્ણ) ના ભાવને પ્રાપ્ત કરેલી સૂચવેલી છે. (દુર્યોધનને) દેખાડવા માટે માથાંઓ લઈ ગએલ. તેથી અડધાં (ધડ) ને (જ)

* દ્રોણ અને દ્રુપદનું વેર મૂલ કારણ હતું.

બાળવામાં આવ્યું તેથી બહુ દુઃખ થયું. દુર્યોધનને પણ તેઓને મારવાનું ઇષ્ટ ન હતું. લોકમાં નિંદા દુર્યોધનની ન થઈ. આ (કર્મ) ની તો લોકો નિંદા કરે છે, તેથી તે 'વિપ્રિયં' દુઃખદાયક હોવાનું કહેલું છે. ૧૪

माता सुतानां निधनं शिशूनां निशम्य घोरं परितप्यमाना ।
तदाऽरुदद्बाष्पकलाऽऽकुलाक्षी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥

બાલક સુતોનાં ઘોર મૃત્યુનું શ્રવણ કરીને ઘણું દુઃખી થયેલી માતા જ્યારે આંસુઓની કલાઓથી ભરાઈ ગએલી આંખોવાળી થઈ રડી, ત્યારે તેનું સાંત્વન કરતાં કિરીટમાલીએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૫

માતા દ્રૌપદીને રડવાનું કારણ માતાપણું જ (હતું.) (સુતો, બાલક હોવાથી (તેમના ઉપર) ઘણો સ્નેહ હતો (તેથી મૃત્યુનાં) શ્રવણથી ઘણું દુઃખ થયું 'ઘોર શબ્દથી રાતની સૌપ્તિક પર્વતની કથા સૂચવેલી છે. જ્યારે તે રડી, ત્યારે તેનું સાંત્વન' કરતાં (કહ્યું), એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'કિરીટમાલી' (એટલે) અર્જુન. (તે) ઘણા પુરુષોની પેઠે યુદ્ધ કરતો હતો તેથી, અથવા (તેના) વેગને લીધે (તેને) એક મુકુટ હોવા છતાં ઘણા મુકુટો જણાતા હતા*-સ્ત્રીવશ હોય તેવા ભક્તોનું પણ ભગવાન પાલન કરે છે એમ (જણાવવા) અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા કહે છે, અથવા 'તેનું સાંત્વન કરતાં' એવું વચન હોવાથી સાચી પ્રતિજ્ઞા તેણે કરી નથી. ૧૫

સ્ત્રીનો શોક પતિએ દૂર કરવો જોઈએ. તેમાં શાંતપણાથી આંસુ લૂછવાનું અશકતોના સંબંધવાળું, અને વેર વાળી શકાય નહીં તેવા (કાર્ય)માં થાય છે. તે (સંબંધ) માં મરેલાઓને જીવતા કરવાનું થઈ શકે તેવું નથી, પરંતુ હણનારનો વધ થઈ શકે તેવો છે, તેથી તે કરીને તે (વિષય) માં આંસુ લૂછવાનું કરવું જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६ ।

હે કલ્યાણી ! જ્યારે આતતાયી બ્રહ્મબંધુના માથાને ગાંડીવથી છોડેલાં બાણોથી હું લાવીશ, કે જેના ઉપર પગ મૂકીને બાળેલા પુત્રોવાળી તું સ્નાન કરીશ ત્યારે તારા શોકને હું દૂર કરીશ. ૧૬

કૂરનાં આંસુ ક્રૂર પ્રકારથી લૂંછાય, 'શોકને' એટલે શોકના આંસુઓને ફરી આંસુ આમ) ન આવે તે માટે (તે તેમનાં) કારણથી જણાવેલ છે. ' ઉલટુ

* તેથી તેનું નામ 'કિરીટમાલી' એટલે મુકુટોની માલાવાળો હતું.

થાય તો શું પરિણામ (થાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' હે કલ્યાણી ! ' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે તારામાં વૈધવ્યનાં ચિહ્ન ન હોવાથી તેવું નહીં થાય. ' બ્રહ્મબંધુના ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) બ્રહ્મ (એટલે) બ્રાહ્મણજાતિ (તેનો) બંધુજ છે, કોઈ સમયે (તેનામાં) આવે છે, કોઈ સમયે નથી આવતી, તેથી ' નિશ્ચય દેવના સંબંધવાળો બ્રાહ્મણ વર્ણ છે, અસુરના સંબંધવાળો શૂદ્ર વર્ણ) છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેનામાં સદા બ્રાહ્મણપણું રહેતું નથી, કારણ કે તે દેવોનો વિરોધી અને અસુરોના આવેશવાળો છે. વળી તે આતતાયી છે. ' અગ્નિ મૂકનાર. ઝેર આપનાર...' એવું વાક્ય હોવાથી, અને ' આવતા હણવા ઇચ્છતા આતતાયીને, તે વેદાંતનો પાર પામેલ હોય તો પણ હણવો. તે (મ કરવા) થી બ્રાહ્મણને હણનાર થતો નથી ' એવી સ્મૃતિ હોવાથી, તેનો વધ (કરવા) માં દોષ નથી, બાણોથી જ (તેનું માથું) કાપીને લાવવાનું છે, (તે) દુષ્ટ હોવાથી (તેનો) સ્પર્શ કરવાનો નથી. તેમ કરવાની (માથું કાપી લાવવાની) શકિત ' ગાંડીવથી છોડેલાં બાણોથી) ' શબ્દથી કહેલી છે. માથાં ઉપર પગ મૂકીને સ્નાન (કરવું) (એ) ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવાથી વેર વાળવાના સંબંધમાં કહેલું છે. ' બાળેલા પુત્રોવાળી ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) સૌષુપ્તિકમાં (સૂતેલા હતા ત્યારેજ) બાળેલા, અથવા સંસ્કાર કરવા બાળેલા; પહેલું ઘણો શોક થવાનું કારણ છે, બીજું સ્નાન (કરવા) નું કારણ છે. જ્યારે તું સ્નાન કરશે ત્યારે (તારા) શોકને હું દૂર કરીશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (દ્રૌપદી) ક્ષત્રિય હોવાથી બીજાની પેઠે સ્વભાવથી તેને શોક થયો ન હતો. કામમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારાઓને જ તે (સ્વભાવથી શોક) થાય છે, ક્રોધ કર નારાને થતો નથી. ૧૬

इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥

અચ્યુત જેના મિત્ર અને સારથિ હતા તેણે એવી રીતે મનોહર વિચિત્ર પ્રલાપોથી પ્રિયાનું સાંત્વન કરીને, કવચ પહેરી, ઉગ્ર ધનુષ્ય લઈ, જેની ધજા ઉપર કપિ હતો તેવો તે રથથી ગુરુના પુત્રની પાછળ દોડયો. ૧૭

એમ કહેવાનું કારણ ' પ્રિયા ' શબ્દથી જણાવેલું છે. ' વલ્ગુ ' (એટલે તેના માથાં ઉપર) પગ મૂકીને સ્નાન કરીશ, એવાં મનોહર ' બાણોથી લાવીશ ' એવાં વિચિત્ર (પ્રલાપોથી સાંત્વન કર્યું) તે (વચન) થી તે (દ્રૌપદી) પણ ક્ષત્રિય હોવાથી, તેનું સારી રીતે સાંત્વન થયું. આ કાર્ય થઈ શકવાનું કારણ ' અચ્યુત જેના મિત્ર અને સારથિ હતા ' શબ્દથી કહેલું છે. અચ્યુતનો મિત્ર પણ અચ્યુત જ (હોય). તેમનાથી પોતાનું (અર્જુનનું) રક્ષણ થયું. તે સારથિ હોવાથી કાર્ય થઈ શક્યું. (અશ્વત્થામા) ભાગી જશે એવી શંકાથી અનુ પાછળ દોડ્યો. (પાછળ દોડ્યા)

પછી જ કવચ પહેર્યું અને ધનુષ્ય લીધું, ધનુષ્ય વધ (કરવા) માં પરિશ્રમંતું હોવાથી 'ઉગ્ર' હતું. 'જેની ધ્વજા ઉપર કપિ હતો' શબ્દથી ઘણું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. અથવા કવચ પહેરેલું હોવાથી, ધનુષ્ય ઉગ્ર હોવાથી (અને) રથની ધજા ઉપર કપિ હોવાથી પોતાનું રક્ષણ (થયાનું કહેલ છે). 'ગુરુના પુત્રની (પાછળ દોડચો)' શબ્દથી અનર્થ થાય તેવું (કહેલું છે). 'રથથી (પાછળ દોડચો)' શબ્દથી પોતાની શકિત ન હોવાનું (જણાવેલું છે). ૧૭

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विग्नमना रथेन ।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथार्कः ॥ १८ ॥

તેને દોડી આવતો દૂરથી જોઈને, કુમારોને હણનાર વ્યથિત મનવાળો તે પ્રાણોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી-જેમ રુદ્રના ભયથી સૂર્ય નાઠો હતો તેમ-પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઈ શકાયું ત્યાંસુધી રથ વડે નાઠો. ૧૮

(અશ્વત્થામાને) જોયો તોપણ (અર્જુનની) ગતિ ધીરી ન પડી, તેથી (અશ્વત્થામાએ) જાણ્યું કે વધ કરશે, તે 'દોડી આવતો' શબ્દથી કહેલ છે. (અશ્વત્થામા) અપરાધી હોવાથી (તેણે અર્જુનને) દૂરથી જ જોયો. ક્ષત્રિયના ધર્મનો જેણે આશ્રય કરેલ હોય તેને યુદ્ધ (કરવાનું) આવે ત્યારે ઘણો ઉત્સાહ થાય. (અશ્વત્થામાએ) બાલકોનો વધ કરેલ હોવાથી તેના પાપથી (તેના) મનમાં પીડા થઇ. 'રથ વડે' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે યુદ્ધનું સાધન રથ નાસવાનું સાધન થયો. 'પ્રાણોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી નાસવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. જેમના (પ્રાણોના) રક્ષણ માટે નીચની સેવા, પિતાનો વધ અને અન્યાયી કર્મો કરવાનું સ્વીકાર્યું, તેમનું રક્ષણ કરવા નાસવામાં શું આશ્ચર્ય ?, એવો (તેનો અર્થ છે). પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઇ શકાય, જ્યાંસુધી નદી વિગેરે આડાં ન આવ્યાં ત્યાંસુધી (નાઠો). યોગ, મંત્ર વિગેરેથી બીજા લોકમાં જવાથી પણ છૂટવાનું થઈ શકે તેમ નથી (એમ જણાવવા) – 'જેમ રુદ્રના ભયથી સૂર્ય (નાઠો હતો તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે: જેમ સૂર્યે વિદ્યુન્માલી (રાક્ષસ) ને હણ્યો ત્યારે (તે રાક્ષસ) પોતાનો ભક્ત હોવાથી રુદ્રને ક્રોધ થયો. પછી શૂલ ઉગામીને (રુદ્રે) સૂર્યનો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી સૂર્ય નાસતાં (નાસતાં) ભૂમિ ઉપર પડયો, (અને) કાશીમાં 'લોલાર્ક' નામથી (પ્રસિદ્ધ) થયો. તેવી રીતે આ (અશ્વત્થામા) પણ બીજા લોકમાં ભમતાં પણ પડે, તેથી ભૂમિ ઉપર જ જ્યાંસુધી જઈ શકાયું ત્યાંસુધી નાઠો, એવો અર્થ છે. ૧૮

यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥

જ્યારે થાકી ગયેલ ઘોડાવાળાને પોતાને શરણરહિત જાણ્યો ત્યારે (તે) બ્રાહ્મણના પુત્રે બ્રહ્માસ્ત્રને પોતાનું રક્ષણ કરનારૂં માન્યું. ૧૯

પછી ભયને લીધે શરણ શોધતાં, (તે) ભગવાનથી વિમુખ થઈને જતો હોવાથી મહાદેવ વિગેરે કોઈ પણ શરણ થયું નહીં; અને ઘોડાઓ થાકી ગએલા હોવાથી ભાગવાની શકિત રહી ન હતી. ત્યારે બ્રહ્મશિરઃ બ્રહ્માસ્ત્ર મારૂં શરણ થશે એમ તેણે જાણ્યું. નથી રહ્યું શરણ જેનું તે શરણરહિત, (અને) થાકેલા હતા ઘોડાઓ જેના તેવો (તે થયો).

आध्यात्मिकं चाधिदैवं ब्रह्मास्त्रं द्विविधं मतम् ।
निवर्त्यमनिवर्त्यं च मन्त्रयोः सुप्रतिष्ठतम् ॥ ८ ॥

આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એવા બે પ્રકારનું બ્રહ્માસ્ત્ર મનાએલ છે, મંત્રોના સંસ્કાર પામેલું તે (અનુક્રમે) પાછું વાળી શકાય અને પાછું ન વાળી શકાય તેવું છે. કા. ૮

દ્રોણાચાર્યે આ (અશ્વત્થામા) ને બે બ્રહ્માસ્ત્ર આપેલ, પણ પાછા વાળવાનું શીખવેલ ન હતું; કારણ કે શરીર હોય ત્યારે જ તે મૃત્યુથી રક્ષણ કરી શકે. આ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હોઈ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો ન હોવાથી પાછું વાળવાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ, આ સમયે (તેને બ્રહ્માસ્ત્રનો) પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ. ૧૯

अथोपस्पृश्य सलिलं सन्दधे तत्समाहितः ।
अजानन्नुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपागते ॥ २० ॥

પછી પ્રાણનું સંકટ આવ્યું ત્યારે પાછું વાળવાનું ન જાણનારે (તેણે) જલનું આચમન કરી, સાવધાન થઈ તે સાંધ્યું. ૨૦

પછી ભાગવાનું તજી, જૂદા આરંભથી આચમન કરી, દેવતાની સન્નિધિ થાય તે માટે સાવધાન થઈ, ઉપસંહારનાં જ્ઞાન વિના સાંધવાથી લોકોનો નાશ થવાથી પોતાને ઘણું પાપ થશે એમ જાણવા છતાં પણ, પ્રાણનું સંકટ આવ્યું ત્યારે, અયોગ્ય (કાર્ય) પણ વિપત્તિમાં કરવું જોઈએ એવી બુદ્ધિથી તેણે તે સાંધ્યું. ૨૦

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

ततः प्रादुरभूत्तेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥

પછી તેજ પ્રકટ થયું. સર્વ દિશાઓમાં પ્રચંડ પ્રાણને હરનારૂં (તે) જોઈને, અહો! જિષ્ણુએ વિષ્ણુને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૧

'પ્રચંડ' એટલે સામો ઉપાય ન થઈ શકે તેવું. પ્રચંડ વિગેરે જૂદું વાકય છે. સર્વ દિશાઓમાં અર્જુનની (આસપાસ થયું), તેથી જ (તે) પ્રાણ હરનારૂં હતું. અશ્વત્થામાનું આ અસ્ત્ર છે એમ જાણ્યા વિના, દૈવયોગથી કાંઈક બીજું જ નાશ કરનારૂં આવેલ છે એમ (જાણી), તેનો નાશ કરવા અને તેનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાનને પૂછવા પ્રથમ તેમની સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ છે, અને જ્ઞાન થાય ત્યારે તેનો સાચો ઉપાય કરનાર 'જિષ્ણુ' અર્જુન છે. 'ह' 'અહો' શબ્દ એવું આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે) કે તે (તેજ) જોવામાં આવે ત્યારે મૂર્છા થવી જોઈએ તેના, પ્રસંગે ગભરાયા વિના ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

ચાર પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી (અર્જુન ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે :—

॥ अर्जुन उवाच ॥ અર્જુન કહે છે :—

कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयङ्कर ।
त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥

હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મોટા બાહુવાળા ! હે ભકતોનું અભય કરનાર ! સંસારથી બળતાઓને આપ એકલા મુકિત (કરાવનાર) છો. ૨૨

'હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ' એમ બે વાર આદરને લીધે અથવા ભયને લીધે (કહેલ છે). મોટા છે બાહુઓ જેમના, અથવા ઇન્દ્ર વિગેરે બાહુઓ છે જેમના (તેવા આપ છો). આથી ક્રિયાશકિત ઘણી હોવાનું અથવા પાલન કરનાર હોવાનું કહેલ છે. સામાન્ય રીતે બધાનું પાલન કરનાર હોવાનું કહ્યું. ભકતો પ્રતિ તો ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરનાર હોવાનું 'ભકતોનું અભય કરનાર' સંબોધનથી કહેલ છે. ભય આવે ત્યારે બીજાનું (ભગવાન) પાલન કરે છે. પરંતુ ભકતોને તો અભય જ રાખે છે, ભય (થવા દેતા) નથી. વળી આપનાથી દૂર રહેલા હોય તે બળે છે. દાહમાં પણ જન્મ અને મરણરૂપ સંસારનો દાહ મોટો છે, તેનો આપ અંત (કરનાર) છો. સંસારના કારણથી બળનારાઓને આપ એકલા મુકિત (કરાવનાર) છો; કારણ કે 'હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધીના લોકો ફરી ફરી જન્મ લેનારા છે. હે કુંતિના પુત્ર ! મને પ્રાપ્ત કરીને પછી ફરી જન્મ થતો નથી.' (ભ. ગી. ૮. ૧૬) એમ (આપે જ કહેલ છે). ૨૨

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥

આપ (૧) આદ્ય પુરુષ, (૨) સાક્ષાત ઈશ્વર, (૩) પ્રકૃતિ પર છો, (૪) ચિત્ શક્તિથી માયાનો પરિભવ કરીને (૫) કેવલ આત્મામાં જ રહેલા છો. ૨૩

આ વિષયની યોગ્યતા (૨૩ અને ૨૪) બે શ્લોકોથી કહે છે. ' (જેને કોઈ તરફથી ભય ન હોય) તે પતિ થાય ' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ (આ શ્લોકથી) પોતામાં (ભગવાનમાં કોઈ દોષ ન હોવાનું', (અને) તે પછી (શ્લો. ૨૪ માં) બીજાના દોષ દૂર કરવાનું કહે છે. તે સંબંધમાં દોષો (૧) કર્મથી થએલા, (૨) કાલથી થએલા, (૩) સ્વભાવથી થએલા, (૪) માયાથી ઉત્પન્ન થએલા અને (૫) દેશથી ઉત્પન્ન થએલા; એવા પાંચ પ્રકારના છે. તે (ભગવાનમાં) ન હોવાનું અનુક્રમે કહે છે. (૧) કર્મથી પણ ભગવાન ' આદ્ય ' (પહેલાંના) હોવાથી સ્વતંત્ર છે અને તેને આશ્રીત નથી, તેથી તેમનામાં કર્મથી થતા (દોષો) નથી. વળી (૨) આ સર્વ વશ રાખનાર અને કાલ છે. કાલ તો પોતાથી (કાલથી) ઉત્પન્ન થએલ શરીર વિગેરે દ્વારા, તે (શરીર વિગેરે) નો અભ્યાસ થાય ત્યારે વશ કરે છે. ભગવાન તો સાક્ષાત્ વશ કરે છે, આત્માઓને પણ વશ કરે છે. તેથી કાલને પણ વશ રાખનાર છે એમ કહેવાયું. તેથી (તેમનામાં) કાલથી થએલ (દોષો) નથી. (૩) અને પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવાથી પ્રાકૃત[1] (દોષો) પણ નથી. (૪) ભગવાનની તો જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરવા માટે નિર્માણ કરેલી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઘણી શક્તિઓ છે. તે પૈકી જે (શક્તિ) માં જ આસક્તિને લીધે ક્રીડા કરવામાં આવતાં તેના દોષ થવાનો સંભવ થાય, તેજ સમયે તેનાથી વિરુદ્ધ શક્તિ પ્રકટ કરીને, પહેલાં[2] કહેલાને દૂર કરે છે. તેવી રીતે (ભગવાન) ચિત્ શક્તિથી માયાનો પરાભવ કરીને રહેતા હોવાથી (તેમને) માયાથી ઉત્પન્ન થતા દોષોનો સંબંધ નથી. (૫) (ભગવાન) સર્વ (કોઇપણ) ધર્મના સંબંધ વિનાના કેવલજ આત્મામાં રહેતા હોવાથી દેશથી ઉત્પન્ન થતો દોષ તો (તેમનામાં હોવાનું) સંભવતું જ નથી. તેથી (તે) પોતે પાંચ પ્રકારના દોષ વિનાના છે. ૨૩

' (બીજાના દોષ દૂર કરે) તેમાં કહેવું જ શું ? ' એ ધોરણે બીજાના દોષ દૂર કરવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।
विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥

---

૧ ' પ્રાકૃત ' એટલે સ્વભાવથી થતા. અહીં પ્રકૃતિ અને માયાને જૂદાં કહેલ હોવાથી, ' પ્રકૃતિ ' શબ્દથી સ્વભાવ જાણવો. (પ્ર)

૨ ' પહેલાં કહેલા ' એટલે દોષ તરીકે સંભવતા ગુણો. (પ્ર)

તેજ (આપ) માયાથી મોહ પામેલા ચિત્તવાળા જીવલોકનું ધર્મ વિગેરે રૂપ કલ્યાણ પોતાનાં વીર્યથી કરો છો. ૨૪

' તેજ ' એટલે ઉપર કહેલ ગુણવાળા જ. માયાથી મોહ પામેલા ચિત્તવાળા જીવનું એટલે આડા રસ્તે ગએલા જીવનું (કલ્યાણ કરો છો '. ભ્રાંતિથી જે કાંઈની પ્રાર્થના કરે છે તેજ આપો છો (ત્યારે) ભ્રાંતિના દોષનો નાશ કરો તેમાં કહેવું જ શું ? આથી એમ કહેલું છે કે જે વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ કે ઉત્તમ ન હોય તેવું જે કાંઈ માગે છે, તેને તેજ આપ આપો છો. તેથી સર્વ ઈચ્છિતું આપનારા છો. તેવા (ભગવાન) ન હોય તો સર્વે ભજન કરવા યોગ્ય ન થાય. ૨૪

વળી આ આપનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે કહ્યું. આપનાં સ્વરૂપનો મુખ્ય પ્રકારે વિચાર કરતાં અમો વિગેરેને કાંઈ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तथाऽयञ्चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ।
स्वानाञ्चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥ २५ ॥

ભૂમિનો ભાર હરવાની ઇચ્છાથી અને પોતાના અનન્ય ભાવવાળા (સેવકો) વારંવાર ધ્યાન કરે તે માટે (લીધેલો) આપનો આ અવતાર નક્કી તેવો છે. ૨૫

આ આપનો અવતાર નક્કી તેવો છે. જેમ આપ સર્વ દોષ વિનાના અને સર્વ ઇચ્છિતું આપનારા છો, તેવો જ આ અવતાર છે. જેઓના મત પ્રમાણે ભગવાન જ આકારવાળા માત્ર આનંદના કર ચરણ મુખ ઉદર વિગેરે વાળા માયાનો પડદો દૂર કરીને પ્રકટ થએલા છે, તેઓને કાંઈ કહેવાપણું નથી; પરંતુ જેઓના મત પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાવાળા અમુક શરીરમાં અનંત સૂર્યોના પ્રકાશવાળા ભગવાન-જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ (પ્રવેશ કરે) તેમ – પધારે તે અવતાર છે. તેઓના મતથી આ પ્રમાણે કહેલ છે. તે અવતારનાં બે પ્રયોજનો પ્રસિદ્ધ છે. (૧) ભૂમિનો ભાર હરવો (અને) વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતાના અનન્ય ભાવવાળા (સેવકો) સદા (પોતાનું) ધ્યાન ધરે તે. બંને અર્જુનનાં ઇચ્છિતાં છે, કારણ કે ભૂમિનો ભાર હરવામાં સાહાય્ય કરનારા હોવાથી અને (અર્જુન) ભક્ત હોવાથી (આપ) બંને પ્રકારે મારૂં હિત કરનારા છો. ૨૫

किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहम् ।
सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

હે દેવોના દેવ ! આ શું છે ! અને ક્યાંથી (આવે છે) ? હું જાણતો નથી. ઘણું ભયંકર તેજ સર્વ તરફથી આવે છે. ૨૬

આમ હોવાથી* અકસ્માત્ પ્રકટ થએલું હોવાથી આ શું છે તે કહો, એમ (અર્જુન) કહે છે. સર્વ દિશાઓમાં હોવાથી 'અને ક્યાંથી (આવે છે)? (તે કહો), કારણકે તેનું મૂલ ક્યાં છે તે જણાતું નથી. (આપ) અવતાર હોવા છતાં આપથી કાંઈ અજાણ્યું નથી, કારણકે (આપ) દેવોનું કાર્ય સાધનાર છો. તે 'દેવોનાદેવ' શબ્દથી કહેલ છે. 'તેવો તું પણ છે' એવું માને તેથી (કહે છે કે) હું બ્રહ્મ ન હોવાથી હું જાણતો નથી. લૌકિક યુક્તિ તો આ (જાણવા) માં સંભવતી નથી, કારણ કે સર્વ તરફથી આવે છે. સૂર્ય વિગેરેનું (આ) તેજ નથી એમ જણાવવા 'ઘણું ભયંકર' વિશેષણ યોજેલ છે. ૨૬

તે (સંબંધ) માં આ વિષયનું અજ્ઞાન સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને ગુણનું અજ્ઞાન એવા બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી સ્વરૂપથી તો તું તે જાણે છે એમ ભગવાન્ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

वेत्थ त्वं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् ।
नैवासौ वेद संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २७ ॥

તું જાણે છે (કે) દ્રોણના પુત્રને બ્રાહ્મ અસ્ત્ર શીખવાડેલું તે પાછું વાળવાનું જાણતો નથી જ. પ્રાણોનું સંકટ આવતાં (તેણે સાંધેલ છે). ૨૭

(અશ્વત્થામા) ગુરુનો પુત્ર હોવાથી ગુરુએ આને બ્રહ્માસ્ત્ર તારી સમક્ષ શીખડાવેલું. તેથી (તે) તું જાણે છે. આ તેજ (બ્રહ્માસ્ત્ર) છે એમ તું જાણ. 'બ્રહ્માસ્ત્રો પણ મેં ઘણાં જોયાં અને સાંધેલાં છે, પણ કોઈપણ સમયે આવું જોએલ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે પાછું વાળવાનું જાણતો નથી જ' એમ કહેલું છે, તેથી ન જાણનારે સાંધેલ હોવાથી (તે) સર્વ તરફથી આવે છે. 'ત્યારે તેણે કેમ સાંધ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રાણોનું સંકટ આવતાં એમ કહેલું છે.' (ઉત્તરાર્ધના) બંને પાદો જૂદું જૂદું વાક્ય છે. ૨૭

'ત્યારે (મારે) શું કરવું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

न ह्यस्याऽन्यतमं किञ्चिदस्त्रं प्रत्यवकर्षणम् ।
जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञोऽस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

નિશ્ચય બીજું કોઈ પણ અસ્ત્ર આનો સાચો ઉપાય નથી. વધી ગએલા અસ્ત્રના તેજને અસ્ત્ર જાણનાર તું અસ્ત્રના તેજથી હરી લે. ૨૮

* 'આમ હોવાથી' એટલે આપ ભૂમિનો ભાર હણનાર અને ભક્તોનું હિત કરનાર હોવાથી.

બ્રહ્માસ્ત્ર સામું બ્રહ્માસ્ત્ર જ સાધવું જોઈએ, બીજું (કોઈ અસ્ત્ર) તેનો સામનો કરવા યોગ્ય નથી. તેથી અસ્ત્રને જાણનાર તું વધી ગયેલાં બ્રહ્માસ્ત્રનાં તેજને બ્રહ્માસ્ત્રનાં તેજથી જ હરી લે. તે સાંધેલું (બ્રહ્માસ્ત્ર) પણ આવું જ તેજ થશે, અને તેનાથી આનો સાચો ઉપાય થશે, એવો (અર્થ છે). ૨૮

ભગવાને એમ કહ્યું ત્યારે જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मयाय संदधे ॥ २९ ॥

ભગવાને કહેલું સાંભળીને શત્રુઓના વીરોને હરણનાર અર્જુને જલનું આચમન કરી, તેમની (ભગવાનની) પરિક્રમા કરીને બ્રહ્માસ્ત્ર સામે બ્રહ્માસ્ત્ર સાંધ્યું. ૨૯

'શત્રુઓના વીરોને હણનાર' શબ્દથી (અર્જુનનું) સામર્થ્ય (જણાવેલ છે). 'તેમની પરિક્રમા કરીને' શબ્દોથી કાર્યની સફલતા (જણાવી છે). આ બ્રહ્માસ્ત્ર પહેલાંના બ્રહ્માસ્ત્રને હઠાવનારૂં જ છે, પણ તેના સાધનારને[1] હણનારૂં નથી એમ 'બ્રહ્માસ્ત્ર સામે બ્રહ્માસ્ત્ર' શબ્દોથી કહેલું છે. ૨૯

તેથી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥

બાણોને વીંટી રહેલાં બંનેના તેજો પરસ્પર અથડાઈને, પૃથ્વી સ્વર્ગ અંતરિક્ષને ભરી દઈને (પ્રલયના) સૂર્ય અને અગ્નિ પેઠે વધ્યાં. ૩૦

બંનેનાં તેજો પરસ્પર અથડાઈને મૂલ (બાણો) દૃઢ થાય તે માટે બાણોને વીંટી લઈને સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષને ભરી દઈને સર્વનો નાશ કરવા સંવર્તક સૂર્ય અને સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળતા અગ્નિની પેઠે વધ્યાં. ૩૦

આ બંને (તેજો) બંધ થયાં, તેનું કારણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान् प्रदहन्महत् ।
दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥

---

૧ 'તેના સાધનારને' એટલે પહેલું બ્રહ્માસ્ત્ર સાધનાર અશ્વત્થામાને. (પ્ર)

प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् ।
मतं च वासुदेवस्य सञ्जहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥

ત્રણુ લોકોને બાળતું તે બે અસ્ત્રોનું ઘણું તેજ જોઈને, બળતી બધી પ્રજાઓએ સાંવર્તક (અગ્નિ) માન્યો. પ્રજાની આપત્તિ અને લોકોનો તે નાશ, અને વાસુદેવનો મત જાણીને અર્જુને બંને વાળી લીધાં. ૩૧, ૩૨.

(બંને અસ્ત્રોનાં તેજો) ભળી ગએલાં ' તેજ ' શબ્દ એક વચનમાં (યોજેલ છે). ' પ્રજાઓએ ' (એટલે) દક્ષ વિગેરેએ અને બીજી પણુ પ્રજાઓએ. ' હવે પછી જો પાછાં વાળવામાં નહીં આવે તો પ્રલય થશે, ' એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી જાણીને, અને ભૂમિ વિગેરે લોકોનો નાશ (જાણીને), સર્વ લોકો ઉપર ઉપકાર કરવા (બંનેના) ગુરુ એક હોવાથી, પોતાની અંદર જ બંને (અસ્ત્રો) વાળી લીધાં એમ ' (બંને) વાળી લીધાં ' શબ્દથી કહેલ છે. ' તે ' એટલે ઉપર કહેલ દાહરૂપ (નાશ), ' च ' ' અને ' શબ્દ હોવાથી પોતાના પણુ (દાહરૂપ નાશ વાળી લીધો). (અર્જુનને) તેજનો લાભ થતો હોવાથી (અને) ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી પણુ આ (તેણે) વિચારેલું એમ ' વાસુદેવનો (મત જાણીને) ' શબ્દથી કહેલ છે. ૩૧, ૩૨.

तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥

પછી ગૌતમીના ક્રૂર પુત્ર પાસે ઝડપથી જઈને જેમ પશુને રાંઢવાથી બાંધે તેમ ક્રોધથી લાલ થએલ ચક્ષુવાળાએ તેને રાંઢવાથી બાંધ્યો. ૩૩

' પછી ' (એટલે) પોતાની અંદર બંને તેજો આવ્યા પછી, आसाद्य પાસે જઈને (બાંધ્યો), કારણ કે દૂરથી વરુણના બંધન વિગેરેથી બાંધવાથી ઘણો ક્લેશ થાય. સામો ઉપાય (કરવા) ની (તેને) તક ન મળે તે માટે ' तरसा ' ઝડપથી (પાસે જઈ બાંધ્યો), ' ક્રૂર ' શબ્દથી બાંધવાનું કારણ (કહેલું છે) કારણ કે (તે અર્જુનને) મરણ થાય તેવો શાપ આપે અથવા મારે અથવા ઈશ્વરનું ભજન વિગેરે કરે ' ગુરુના પુત્રને કેમ બાંધ્યો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' ગૌતમીનો પુત્ર ' કહેલ છે. આ ગુરુનો બહુ માનીતો પુત્ર ન હતો. તેની મા ગૌતમના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી ગૌતમી હતી. આથી (એમ) સૂચવેલું છે (કે) પુત્રના સ્નેહના સંબંધવાળી પત્નીની પ્રાર્થનાથી (ગુરુએ) રાજા (દ્રુપદ) સાથે સંબંધ (કરેલો) અને (તેથી તેમનું) મરણ (થએલું). ' ક્રોધથી લાલ થએલ ચક્ષુવાળાએ ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે અર્જુનને) આ (કારણુ) થી બ્રાહ્મણ્ય વિગેરે જણાયાં નહીં. અવશ્ય

બાંધવા યોગ્ય હતો, તેથી 'પશુને (બાંધે તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત (કહેલ છે), કારણ કે પરાજય પામેલા શત્રુને બાંધ્યા વિના છોડી દેવાતો નથી. તેથી ધજાના સ્તંભ સાથે મજબૂત બાંધેલ; અને લઈ જઈને છૂપી રીતે મારવાનું તેણે ઇચ્છેલું. ૩૩

તેને છાવણીમાં લઈ જવાનું યોગ્ય ન હોવાથી, ભગવાન તેમ ન કરવા નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

शिविराय निनीषन्तं रज्ज्वा बद्धं रिपुं बलात् ।
प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षणः ॥ ३४ ॥

રાંઢવાથી બાંધેલા શત્રુને જબરજસ્તીથી છાવણીએ લઈ જવા ઇચ્છતા અર્જુનને કોપેલા કમલના જેવા નેત્રવાળા ભગવાને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪.

'સર્પની પેઠે આ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી. જો સ્પર્શ કર્યો તો તેને મારીજ નાખવો જોઈએ. (તેનો) અપકાર કરેલ હોય તો તો હરેક પ્રકારે મારી નાખવો જોઈએ. ત્યાં ગયા પછી મારવાનું નહીં બને, તેથી અહીં જ મારી નાખવો', એવા અભિપ્રાયથી (ભગવાન આ) કહે છે. નીતિનાં કાર્યનો વિચાર કરવામાં આવે તો મારી નાખવો. ધર્મનો વિચાર કરવામાં આવે તો બાંધવો પણ ન જોઈએ. શત્રુને ઘેર લઈ જવો ન જોઈએ, અને જબરજસ્તીથી ન લઈ જવો જોઈએ, કારણ કે ત્યાં (આપણે) સાવધાન ન હોઈએ ત્યારે કાંઈક દુઃખ કરે. 'છાવણી' એટલે લશ્કરના પડાવનું સ્થાન. 'ભગવાન' શબ્દથી સર્વના મારનાર સૂચવેલા છે. 'કમલના જેવા નેત્રવાળા' શબ્દથી ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા સૂચવેલા છે. તેથી આનો વધ કરવામાં આવે ત્યારે બધું સુખકારક થશે. જો તેમ નહીં (કરવામાં આવે), તો ઘણું કરવું પડશે, એવો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકથી તેજ કહે છે :—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

नैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि ।
योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥

હે પાર્થ ! આનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય નથી. આ બ્રહ્મબંધુને મારી નાખ. આ જેણે નિરપરાધી સૂતેલા બાલકોનો રાત્રે વધ કરેલો છે. ૩૫

પૃથા ભગવાનની સગી અને ભક્ત હતી, તેથી 'હે પાર્થ' એવું (સંબોધનનું) વચન કહેલ. (અશ્વત્થામાને) મારવામાં પણ દોષ નથી એનાં બે કારણો 'બ્રહ્મબંધુ'

'અને' '(બાલકોનો) વધ કરેલ' શબ્દોથી કહેલ છે. પિતા વિગેરે અપરાધ કરે તો નિરપરાધી પુત્રને બાંધીને લઈ જવો યોગ્ય છે, મારી નાખવો યોગ્ય નથી. સૂતેલા કોઈને પણ મારવો યોગ્ય નથી. રાત્રે ચોર જ મારે, સારો પુરુષ ન મારે. બાલકો તો સર્વેએ (કોઈએ) જ મારવા યોગ્ય નથી. ૩૫

વિચાર કરવાથી આ વધ કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં વધ કરવા યોગ્ય અને વધ કરવા અયોગ્ય સંબંધી નિર્ણય કહે છે :—

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं जडं स्त्रियम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥

મત્ત, પ્રમત્ત, ગાંડા, સૂતેલા, બાલક, જડ, સ્ત્રી, શરણે આવેલા, રથ વિનાના થએલા (અને) ભય પામેલા શત્રુને ધર્મ જાણનાર હણતો નથી. ૩૬.

શત્રુઓ પણ દશ પ્રકારના હણવા યોગ્ય નથી. 'मत्तः' એટલે મદિરા વિગેરેથી મદવાળો, 'प्रमत्तः' એટલે અસાવધાન. 'उन्मत्तः' એટલે પિશાચ વિગેરેથી ગાંડો થએલો. 'जडः' એટલે સ્વભાવથી જડ. આ (અશ્વત્થામા) તો દશમાં (ના એકે પ્રકાર) નો નથી. તેથી વધ કરવા યોગ્ય છે. વળી સૂતેલાનો અને બાલકોનો વધ (તેણે) કરેલ હોવાથી, (તે) અધર્મથી યુદ્ધ કરનારો છે. ૩૬

'આનો અધર્મ ભલે હોય, આ કેમ વધ કરવા યોગ્ય ગણાય ? કારણ કે બ્રાહ્મણનું શરીર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તેથી આના સર્વ પુરુષાર્થોનો નાશ થતાં, (મારો) પોતાનો અધર્મ થાય એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥

જે નિર્દય ખલ બીજાના પ્રાણોથી પોતાના પ્રાણોને ઘણા પુષ્ટ કરે છે, તેનો વધ નિશ્ચય તેનું કલ્યાણ કરનારો છે, કારણકે દોષથી પુરુષ નીચે જાય છે (પડે છે). ૩૭.

આનો વધ નથી કરતો તેનું શું કારણ છે ? 'હણવા ઈચ્છનારને હણવો' એવું પ્રમાણ તો ના પાડતું નથી. 'બ્રાહ્મણમાં ધર્મ રહેલો છે' તેથી જો (આ) વધ કરવા યોગ્ય નથી, (એમ માનતો હો), તો આનામાં ધર્મ નથી. દયાથી વધ કરવા યોગ્ય નથી, એમ જો (માનતો હો), તો આનો વધ થશે ત્યારે ઘણા પ્રાણીઓ જીવતા રહેશે. વધ નહીં થાય, તો આજ (જીવતો રહેશે), 'દેહ વિગેરેથી કોઈક ઉપકાર (તેનો) થશે' એમ (માનતો હો), તો તે પણ નથી. તે 'તેનો વધ નિશ્ચય

તેનું કલ્યાણ કરનારો છે ' શબ્દોથી કહેલ છે. પ્રાણ અને અપાનથી*[1] જેનું જીવન છે તે તેમાં પ્રાણોથી પ્રાણનું જીવન કરે તે અયોગ્ય છે. ધર્મમાં[2] તો તે બંનેને તારનાર હોવાથી યોગ્ય છે. એકના પ્રાણનો નાશ અવશ્ય થવાનો હોય, તો પોતાનાજ પ્રાણનો નાશ યોગ્ય છે, કારણ કે તે સારૂં કાર્ય છે. તેમાં પણ (બીજાના પ્રાણથી પોતાના પ્રાણને) ઘણા પુષ્ટ કરવા તે અયોગ્ય છે. બાલકોને પણ જે હણે છે, તે નિર્દય છે. ઘૃણા એટલે દયા, તેનાથી રહિત છે. खलः એટલે દુરાત્મા, દુર્જન એવો અર્થ છે. તેથી દુષ્ટનો વધ કરવો એ પોતાનો ધર્મ છે, કારણ કે તેનો પણ દુષ્ટ શરીરનો નાશ થતાં, બીજા શરીરથી ધર્મ થશે; કેમકે પહેલાંનું જીવન માત્ર અધર્મ જ કરનારૂં હતું. ૩૭

વળી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મોટા પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ છે, અને તેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

प्रतिश्रुतं च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ।
आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

અને મારા સાંભળતાં તેં પાંચાલીને વચન આપેલ છે કે, હે માનીન ! જે તારા પુત્રને હણનાર છે તેનું માથું હું લાવી આપીશ. ૩૮.

ઉત્તરાર્ધ અર્થથી (આ અધ્યાયના ૧૬ મા શ્લોકનો) અનુવાદ છે. ૩૮

તેથી સર્વ પ્રકારે આ વધ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપસંહાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तदसौ वध्यतां पाप आतताय्यात्मबन्धुहा ।
भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

તેથી પોતાના બંધુઓને હણનાર આ પાપી આતતાયીનો વધ કર. હે વીર ! વળી કુલના કલંકરૂપ (તેણે) પોતાનાં સ્વામીને પણ દુઃખદાયક (કર્મ) કરેલું છે. ૩૯

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો આ પાઠ પ્રકાશે લીધેલ છે.

1 જે પુરુષનું પ્રાણ અને અપાનથી જીવન છે, તે ' तत्र ' ' તેમાં ' એટલે જીવનમાં કારણરૂપ પ્રાણ અને અપાન મધ્યે પ્રાણોથી જીવન કરે તે અયોગ્ય છે. (प्र)

૨ યજ્ઞમાં ઉપરના નિયમનો ભંગ થતો હોવાથી તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. યજ્ઞમાં થતી હિંસા તો યજ્ઞ કરનારને તેમજ હણાતા પશુને બંનેને તારનારી છે. (प्र)

(તેને હણ) કારણ કે (તારા) પોતાના[1] પુત્રો અને સગાંઓને હણનારો છે. (તેના) સ્વામીનું પણ હિત (તેનાથી) થયું નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. વંશ રહ્યો હોત, તો તે (દુર્યોધન) નું પણ હિત થાત; અને (આ) બંન્નેર[2] કુલને કલંક ઉત્પન્ન કરનારો છે તેથી આનો વધ થતાં કોઈનું પણ બૂરું થવાનું નથી. ૩૯

તે પ્રસંગે આ વચનો ધર્મની પરીક્ષા કરનારા છે, એવું સૂતને જ્ઞાન હોવાથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।
नैच्छद्गुरुसुतं हन्तुं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥

એ પ્રમાણે ધર્મની પરીક્ષા કરતાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરેલા ઉમદા પાર્થે ગુરુના પુત્રને–જો કે તે પુત્રને હણનારો હતો છતાં પણ–હણવાની ઇચ્છા ન કરી. ૪૦

વાસ્તવિક રીતે તો બંધન (કરવાનું) પણ યોગ્ય ન હતું. ધર્મને સર્વ તરફથી જોનારે (પ્રેરણા કરી), અથવા ઈશ્વરના વચનનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે અર્જુને એવું જાણ્યું, તેથી તે ' (ધર્મની પરીક્ષા કરતાં) કહેલું ' છે. ધર્મ તો ' કામનાથી બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી ' એવો છે. અહીં ભગવાન અર્જુન અને અશ્વત્થામા એ ત્રણ હતા. ત્રણેમાં (અશ્વત્થામાનો) વધ ન કરવાનું એક એક નીચે જણાવેલ કારણ હતું. ભગવાન પરીક્ષા કરતા હતા, અર્જુન ઉમદા હતો, બાકીનો (અશ્વત્થામા) ગુરુનો પુત્ર હતો. ૪૦

જૂદા પ્રકાર (આરંભ) થી ધીરે ધીરે ઘેર આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः ।
न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥

પછી ગોવિંદ જેના પ્રિય સારથિ હતા તેણે પોતાની છાવણીએ આવી મરેલા પુત્રોનો શોક કરતી પ્રિયાને તે નિવેદન કર્યો. ૪૧.

---

૧ ' આત્મા ' શબ્દનો અર્થ ' પુત્રો ' કરેલ છે. (પ્ર)

૨ દુર્યોધનનું અને દ્રોણનું (પ્ર)

કાર્ય સિદ્ધ થવાના કારણનો શબ્દ 'ગોવિંદ' એમ ઉપસંહારમાં પણ કહેલ છે. શત્રુના હાથમાં પડેલ આ તો મરેલો જ છે.[1] (તેનો) દેહ તો બાણના ઠેકાણે છે. પ્રતિજ્ઞા કરેલ માથું તો લાવ્યો, એમ નિવેદન કર્યું. શોકની વચ્ચેજ તે (દ્રૌપદી) ને ધર્મનું જ્ઞાન થયું, એમ 'શોક કરતી' વિશેષણથી કહેલું છે. (તેને) હણવાને તો પત્નીનું હિત કરવા હતો. તે તેણે કહેલ ન હોવાથી સંદેહને લીધે (અર્જુન તેને) અહીંજ લઇ આવ્યો. (પત્નીની) આજ્ઞા થાય તો તેને મારવો, એવો નિવેદન કરવાનો અભિપ્રાય હતો. ૪૧

તે (દ્રૌપદી) ને તો તેવી રીતે લાવવાનું પણ ઇષ્ટ ન હતું, તો પછી મારવાની તો વાતજ કયાં રહી ? એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तथाऽऽहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ।
निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम ह ॥ ४२ ॥

નિંદ્ય કર્મને લીધે નીચું મુખ રાખેલા, પશુની પેઠે રાંઢવાથી બાંધેલા, અપરાધ કરાએલા ગુરુના પુત્રને તેવી રીતે લાવેલો જોઇને, મનોહર સ્વભાવવાળી દ્રૌપદીએ, અહો ! કૃપાથી નમન કર્યું. ૪૨

*યુદ્ધમાં બાલકોને માર્યા તે (અશ્વત્થામાનું) નિંદ્ય કર્મ હતું. તેથી મુખ ન દેખાડવાને લીધે નીચું રાખેલું. 'कृष्णा' એટલે દ્રૌપદી. (તે) સર્વનું હિત વિચારનારી હોવાથી वामः મનોહર હતો स्वभावः સ્વભાવ જેનો, તેવી હતી. (અશ્વત્થામા) મહાન છે એવી બુદ્ધિથી નમન ન કરવા છતાં પણ 'અહો ! દુ:ખની વાત છે કે બ્રાહ્મણપણું આવા સ્થાન (અશ્વત્થામા) માં પડયું, એવી કૃપાથી નમન કર્યું. તેનું પણ દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કૃપા, નમન આશ્વાસનનાં કારણરૂપ હોવાથી તેવું (કૃપાથી કરેલું) હતું. ૪૨

उवाच चासहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ।
मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

અને આનું બંધન અને લાવવાનું ન સહન કરતી સતીએ કહ્યું (કે) આ બ્રાહ્મણ સદાના ગુરુને છોડી દો, છોડી દો. ૪૩

---

૧ શત્રુના હાથમાં પડેલ મરેલો ગણાય. બાણોથી (બાણો સાથે) માથું લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી. દેહ બાણના સ્થાને છે અને તે સાથે માથું આણેલ છે તેથી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. (પ્ર)

* રાત્રિયુદ્ધમાં સૌપ્તિકમાં માર્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

અને (તેનું,) બહારનું દુઃખ દૂર કરવા બોલી. 'ન સહન કરતી', શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે,) બીજાનું દુઃખ જોઈને પોતે પણ દુઃખી થએલી. દેહના ધર્મ કરતા ધર્મ ઉત્તમ છે એમ તેની ઘણી કૃપા કહેલી છે. 'સતી' શબ્દથી (તેને) ધર્મના સ્વભાવવાળી (જણાવી છે), કારણ કે ધર્મમાં ગફલત કરે તો પતિને પણ બોધ કરે તેવી (હતી). છ અંગો[1] સાથેનું (તેનું) ધર્મનું વચન (ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ૪૮ મા શ્લોક સુધીથી) કહે છે. સંદેહ ન રહે અને વિલંબ ન થાય, તે માટે ('છોડી દો, છોડી દો' એમ) બે વાર કહેલું છે. તેનું કારણ કે 'આ બ્રાહ્મણ' છે. એક ગુણીમાં ઘણા ગુણો રહેલા હોય, તો પણ જે ઉત્તમ ગુણ હોય તેનો આદર કરવો જોઈએ; અને દેહ ધર્મનું ગૌણ અંગ છે, અને ધર્મ મુખ્ય છે. વળી દેહના વિચાર પ્રમાણે (તે) શત્રુ છે, અને બ્રાહ્મણ (છે એ) ધર્મનું મૂલ છે, તેથી (બ્રાહ્મણપણું) સર્વથી બલવાન છે. વળી ધર્મનું મૂલ ગુરુ છે, અને તે (ગુરુ) ભગવાન છે, બ્રાહ્મણ તેમનું મુખ હોવાથી ગુરુ છે. લૌકિક ઉપદેશ કરનાર ગુરુ કરતાં ભગવાનનું મુખ (બ્રાહ્મણ) ઘણા વધારે ગુરુ હોવાથી, સદાના ગુરુ છે. ૪૩

ન્યાયના વિરોધવાળો ધર્મ દુર્બલ હોવાથી, ન્યાયનો વિરોધ ન હોવાનું કહેતાં લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે પણ (અશ્વત્થામા) ગુરુ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ।
अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥

અને (બાણો) છોડવા અને વાળવાની સાથે મંત્રો સહિત અસ્ત્રોના સમૂહ તમે જેની કૃપાથી શીખ્યા (તે દ્રોણ આજ છે. શ્લો. ૪૫) ૪૪.

रहसि એકાંતમાં भवः ઉત્પત્તિવાળો रहस्यः એટલે મંત્ર. विसर्गः અસ્ત્રોને છોડવાનો પ્રકાર. उपसंयमः (અસ્ત્રોને) વાળવાનો પ્રકાર; (દ્રોણે) પુત્ર વિગેરેને પણ તે જણાવેલ નહીં. अस्त्रग्रामः બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરેનો સમૂહ. આનું માત્ર ભણવાથી જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ (ગુરુની) કૃપાથી થાય છે. તે 'જેની કૃપાથી' શબ્દથી કહેલું છે. ૪૪

'તે દ્રોણ આ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

स एप भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।
तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥

[1] આ ૭ અંગો શ્લો. ૪૯ માં કહેલા છે. (४) આ શ્લોકથી ૪૮ મા શ્લોક સુધીના ૭ શ્લોકોથી અનુક્રમે તે દરેક અંગ જણાવેલું છે.

આ તેજ ભગવાન દ્રોણુ પ્રજાના રૂપથી રહેલા છે. તેનો અર્ધ દેહ પત્ની છે. વીરને જન્મ આપનારી કૃપી સતી થઈ નથી. ૪૫

તે આ (અશ્વત્થામા) ના રૂપથી રહેલ હોવાનું બીજું કારણ ' ભગવાન ' શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારાઓ પોતાની ઈચ્છાથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. તેથી દેહનો ત્યાગ કરવાની દશામાં પુત્રને મરાએલો સાંભળીને, તેવું ન થાય એવા વિચારથી તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તે (પુત્ર) ના દેહથી જ હું જીવીશ એવા વિચારથી પોતાનો દેહ તેમણે તજ્યો. તેથી ' પોતે ખરેખર પુત્ર નામવાળો છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ દ્રોણુ આ (અશ્વત્થામા) છે, અને પ્રજાના દેહથી રહેલા છે. નિવૃત્ત ધર્મના વિરોધવાળો ધર્મ (આચરવા) યોગ્ય નથી, તેથી ' તેનો અર્ધ દેહ (પત્ની) છે ' એમ કહેલ છે. (દ્રોણુના) મૂલ દેહમાં પણ (તેનો) અર્ધ દેહ પત્ની છે. પુત્રના આકારમાં પતિ જીવે છે એવા વિચારથી પુત્રવાળી (સ્ત્રી) એ સતી થતી નથી. તેથી પોતાના પુત્રનો વધ થાય ત્યારે તે વિધવા થતી હોવાથી અને વંશ ન રહેવાથી (તેને) ઘણું દુઃખ થવાથી તેને જોવાથી દયા આવે. તે ' સતી થઈ નથી ' શબ્દથી કહેલ છે. તે કૃપાનું રક્ષણ કરનારી દેવતા છે, તેથી તેનું ' કૃપી ' એવું નામ છે. ૪૫

વ્યલીકં કપટ-તે પણ ધર્મમાં અડચણ કરનારૂં છે, તેથી આને કપટ વિના છોડી દેવો એવું તે (વચન) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

> तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।
> वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

તેથી હે ધર્મ જાણનાર ! હે મોટા ભાગ્યવાળા ! પૂજા કરવા યોગ્ય અને વારંવાર વંદન કરવા યોગ્ય ગુરુનું કુલ તમારાથી દુઃખ પામે તે યોગ્ય નથી. ૪૬.

જો કોઈ પણ પ્રકારે ગુરુના કુલને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તો ગુરુની સેવારૂપ ધર્મ કરેલો ધર્મ કપટવાળો થાય (ગણાય). તેથી ધર્મ (કરવા) માં કપટ છે એમ જાણતો હોવા છતાં જે તેમ કરે તે ધર્મ જાણનાર નથી. તમે તો તેથી ઉલટા (પ્રકારના) હોવાથી ધર્મ જાણનારા છો. તેથી ' હે ધર્મ જાણનારા ! ' (એવું સંબોધન કરેલું છે). વળી મોટા ભાગ્યથી ગુરુઓની સેવા કરવાની શક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી શક્તિ (પ્રાપ્ત) થઈ હોવા છતાં પણ જો સેવા ન કરે તો (તે તેનું) મોટું અભાગ્ય છે તમે તો તેથી ઉલટા (પ્રકારના) છો, (તેથી) ' હે મોટા ભાગ્યવાળા ! ' (એવું સંબોધન કરેલ છે). વળી બીજાઓથી ગુરુના કુલને દુઃખ થાય, ત્યારે તમારે તે દૂર કરવું જોઈએ. તો (સંબંધ) માં તેથી ઉલટું જોવામાં આવે છે, તમારાથી જ ગુરુના કુલને દુઃખ થાય છે, તે યોગ્ય નથી તે (કુલ) ને તેમ થવું યોગ્ય નથી, તેનું કારણ ' પૂજા કરવા યોગ્ય, વંદન કરવા યોગ્ય ' (વિશેષણોથી કહેલું છે). ગુરુનું કુલ

ઉત્તમ પુરુષોએ સર્વ પ્રકારે પૂજા કરવા યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેની પ્રસન્નતાથી જ ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત થએલું હોય છે. વળી પૂજા પણ નમ્રતા વિના કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સદા નમન કરવા યોગ્ય પણ છે, એવો અર્થ છે. ૪૬

વળી ધર્મમાં જ્ઞાન ન હોય તે પણ ' જે વિદ્યાથી જ કરે છે (તેજ વધારે બળવાન થાય છે) ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિઘ્નકારક છે. તેથી જે પોતાના (સુખદુઃખ) નાં જેવાં બીજાનાં પણ સુખ દુઃખ સરખાં જાણે છે, તેણે કરેલ (કાર્ય) ધર્મ છે. બીજો તો ' જે વિષય બુદ્ધિથી રચાએલ હોય...' (૬-૧૬-૪૧) વાક્ય પ્રમાણે અધર્મ જેવો છે, તેથી જેમ એક પુત્રના મરણથી રડતાં પ્રાણીઓનો બીજો પુત્ર મરે તેવું આ (અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ) છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।
यथाऽहं मृतवत्साऽऽर्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥

જેમ મરેલા પુત્રવાળી મુખ ઉપર આંસુવાળી દુઃખી થઈ વારંવાર હું રડું છું તેમ પતિને દેવ જાણનારી આની માતા ગૌતમી ન રડો. ૪૭

*તે દુઃખથી હું ઘણી દુઃખી થએલી છું. તેથી જ ' (ગૌતમી) ન રડો ' એવી પ્રાર્થના (કરું છું). ગૌતમી શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) ઋષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી તે રડે ત્યારે ઘણોજ અનર્થ થાય. સ્વરૂપથી પણ તે ઉત્તમ છે એમ ' પતિને દેવ જાણનારી ' વિશેષણથી કહેલું છે. પતિવ્રતાના નયનનું જલ જો ભૂમિ ઉપર પડે તો ભૂમિ વીર્ય વિનાની થાય, એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ' પતિવ્રતા સર્વ તત્ત્વોને જાણનારી છે તેથી રડશે નહીં ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમ હું (રડું છું) ' એમ કહેલું છે. વિષય જ એવો છે. જેમ અગ્નિ બાળનારો છે એમ જાણવા છતાં પણ બળીએ ત્યારે દુઃખ થાય છેજ, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી (તે દુઃખ) અટકતું નથી, એવો ભાવ છે. ૪૭

यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ।
तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचाऽर्पितम् ॥ ४८ ॥

જે ઇંદ્રિયો વશ ન કરેલા ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણનાં કુલને કોપાવેલ હોય છે, (તે બ્રાહ્મણનું કુલ) તેમનાં કુલને શોક કરાવી સંતતિ સાથે તરતજ બાળે છે. ૪૮

ધર્મ તો ઈશ્વરના વિરોધ વિનાનો હોય. તે (વિષય) માં બ્રાહ્મણો ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોવાથી ઈશ્વરરૂપ જ છે તે (નું કુલ) જો બીજા ક્ષત્રિયો વિગેરેથ

* ' તે દુઃખ ' એટલે પુત્રના મરણથી થએલ દુઃખ, એવો અર્થ જણાય છે.

કોપાવેલું કરવામાં આવે, ત્યારે તે બીજાઓનાં કુલનો સંતતિ સાથે નાશ કરે છે, એ વા ઉત્તમ (પુરુષો) ના ઉપદેશથી આ વાક્ય ઉત્તમ છે, અને ઉત્તમ વાક્યોનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે ધર્મ કરવો જોઈએ. તેથી (આને) તરત છોડી દેવો, એ સિદ્ધ થએલ છે. ૪૮.

સૂત તો દ્રૌપદીનાં વાક્યનું અનુસંધાન કરીને સર્વની સંમતિથી તે સાચું છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી સિદ્ધ કરે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् ।
राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनन्दद्वचो द्विजाः ॥ ४९ ॥
नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनञ्जयः ।
भगवान् देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥

હે દ્વિજો ! ધર્મના પુત્ર રાજાએ, નકુલે અને સહદેવે, યુયુધાને, ધનંજયે, દેવકીના પુત્ર ભગવાને અને જે બીજા (પુરુષો) અને જે સ્ત્રીઓ હતાં તેમણે રાણીના ધર્મપ્રમાણેના, ન્યાય પ્રમાણેના, કરુણાવાળા, કપટરહિત, સમાનતાવાળા અને ઉત્તમ વચનને આવકાર્યું. ૪૯, ૫૦.

' ધર્મ પ્રમાણેનું ' ધર્મથી ડગે નહીં તેવું. એવી રીતે ' ન્યાય પ્રમાણેનું ' (ન્યાયથી ડગે નહીં તેવું) ' निर्व्यलीकम् ' કપટરહિત, ' સમાનતાવાળું ' (સર્વ) સમાન હોવાની બુદ્ધિથી કહેલું. ' ઉત્તમ ' રાજાની પેઠે કહેલું. એ રીતે વાક્યના છ ગુણો જૂદા જૂદા (વાક્ય) માંજ કહેલા છે. આરંભમાં રાજાએ આવકારવાનું કારણ ' ધર્મના પુત્ર ' શબ્દથી કહેલું છે. આ (દ્રૌપદી) પણ તેની પત્ની હોવાથી તેવું (વચન) બોલેલી. આમાં સંમતિ (આપે તે) માટે ' હે દ્વિજો ! ' એવું (શૌનક વિગેરેનું) સંબોધન કરેલું છે. નકુલ અને સહદેવે, ' च ' ' અને ' શબ્દ હોવાથી તેમ (આવકારવાનું કર્યું.). ' યુયુધાન ' અર્જુનનો શિષ્ય સાત્યકિ અને અર્જુને (આવકાર્યું). ધર્મનો નિર્ણય તેવોજ છે એમ જણાવવા ગુરુ અને શિષ્યની સંમતિ એક સાથે કહેલ છે. ભક્ત ઉપરની કૃપાથી ભગવાને આને આવકાર્યું; તે ' દેવકીના પુત્ર ' શબ્દથી કહેલું છે. સર્વ સ્થળે ' દેવકીના પુત્ર ' શબ્દ (ભગવાન) ભક્તને વશ હોવાનું જણાવવા (યોજાય છે). ' અને જે બીજા (પુરુષો અને જે સ્ત્રીઓ હતાં) ' શબ્દોથી આ ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે એમ જણાવવા સર્વ સ્ત્રી અને પુરુષોની સંમતિ કહેલી છે. ' સ્ત્રી ' શબ્દ ઘણું મૂઢપણું જણાવવા યોજેલ છે, તેથી ફરી કહેવા-રૂપ (દોષ) નથી. ૪૯, ૫૦.

(૧) યથાર્થ સ્વરૂપવાળો અને (૨) પ્રમાણ સાથેનો એવા ધર્મના બે પ્રકારો છે. તે પૈકી પ્રમાણને માનનારાઓ વ્યવહારમાં યથાર્થ સ્વરૂપવાળા ધર્મને ગણકારતા નથી. તે (સંબંધ) માં પ્રમાણનું મૂલ પ્રાણ છે, કારણ કે તે નિયમરૂપ છે. તેથી

નિયમરૂપ બનેલ વાયુથી જેનો અવતાર થએલ તે ભીમે દ્રૌપદીએ કહેલ યથાર્થ સ્વરૂપવાળા ધર્મનો સ્વીકાર ન કરતાં પોતે સ્વતંત્ર ધર્મનું નિરૂપણ કરીને તેનો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तत्राहाऽमर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
न भर्तुर्नाऽऽत्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा ॥ ५१ ॥

તે (વિષય) માં ક્રોધી ભીમે કહ્યું (કે) જેણે સૂતેલા નાનાં બાળકોને સ્વામીનાં (કાર્ય) માટે નહીં અને પોતાનાં (કાર્ય) માટે નહીં (પરંતુ) નકામાજ હણ્યા, તેનો વધ ઉત્તમ મનાએલો છે. ૫૧.

(ભીમ) અધર્મના *સામા પક્ષવાળો હોવાથી (તેને) ક્રોધ (થયો). (પોતાને) જોવાથી જ દૈત્યોને ભય ઉત્પન્ન કરે તે ભીમ. તે (અશ્વત્થામા) નાં રક્ષણ કરતાં (તેનો) વધજ વધારે સારો છે, કારણકે આણે રાત્રે કારણ વિનાજ સૂતેલા નાનાં બાલકોને હણેલા છે. એવી રીતે બીજું પણ વિચાર વિનાનું (કાર્ય) કરશે, તેથી વધજ વધારે સારો છે, એવો અર્થ છે. ૫૧

ભગવાને તો બંને પ્રકારનો [1]ધર્મ કહેલો હોવાથી, દ્રૌપદી અને ભીમ (નાં વાક્યો) નો પરસ્પર વિરોધ થતાં બંનેનું સમાધાન કરવા બે ક્રિયાશકિતઓ પ્રકટ કરવા તેમણે ચાર ભુજાઓ પ્રકટ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ।
आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥

ભીમે કહેલાં અને દ્રૌપદીનાં (વચન) નું શ્રવણ કરીને, (ભગવાન) ચાર ભુજાવાળા થયા. (તેમણે) મિત્રનું મુખ જોઈને હસતાં હોય તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫૨

'ચાર ભુજાવાળા થયા' એ જૂદું [2]વાક્ય છે. પરસ્પરનો વિરોધ હોય ત્યારે જૂદા પ્રકારના (વાક્ય) માં સ્થિતિ ન કરાય. વિરુદ્ધ વાક્યોથી એકતા પણ ન થાય.

* 'अधर्मप्रतिपक्षत्वात्' સ્થાને 'अधर्मप्रतिपक्षित्वात्' જોઈએ, એમ જણાય છે.

૧ ભગવાને પહેલાં (તેને મારી નાખવા) કહેલાં વાક્ય, અને દ્રૌપદીનાં વાક્યને આવકારવાથી સૂચવેલ તેને છોડી મૂકવાના વાક્યથી બંને પ્રકારનો ધર્મ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ભગવાને ચતુર્ભુજ થયાનું વાક્યોનું શ્રવણ કર્યા પછી કહેલ હોવાથી તે જૂદું વાક્ય છે એમ જાણવું. (પ્ર)

(અહીં તો) માત્ર કહેવામાં જ વિરોધ* હોવાથી, પરસ્પર [1]કાર્ય થાય તે માટે પોતે તે (વાક્યો) નેજ ટેકો આપ્યો. અર્જુન તો સખ્ય સુધી પહોંચેલો હોવાથી તેને જણાવવા તેનું મુખ જોઈને પોતાનો અભિપ્રાય (ભગવાને) કહ્યો. અર્જુન પણ મોહ પામેલો હોય તેવો થયો, તેથી ' હસતા હોય તેમ ' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો દ્રૌપદીના વાક્યને આવકારેલ હોવાથી, (અશ્વત્થામાનું) સન્માન કરીને જ તેને છોડી મૂકત, અને તેથી ભવિષ્યમાં થનાર આપત્તિ ન થાત; અથવા ભીમના વાક્યનું શ્રવણ કરીને તેને મારી નાખત, તો પણ આપત્તિ ન થાત. તેથી (અર્જુને) બંને ન કરેલ હોવાથી ભગવાને મોહ કરતા હોય તેમ તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું : ૫૨

ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्यो ह्याततायी वधार्हणः ।
मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥

બ્રહ્મબંધુને હણવો નહીં. આતતાયી વધ કરવા યોગ્ય છે. મેં જ બંને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. (મારી) આજ્ઞાનું પાલન કર. ૫૩

(દ્રૌપદી તથા ભીમ બેએ કહેલામાંથી) તું એક ન કર, તો બંનેરૂપ (કાર્ય) કર. ' વિરુદ્ધ બંને કેમ કરી શકાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તે (સંબંધ) માં ' મેં જ બંને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે ' એમ કહેલું છે, કારણ કે ભગવાને બંનેરૂપ વસ્તુ જાણીને બંને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, તેમ ન હોય તો (ભગવાન) અસત્ય કહેનાર હોવાનું અનુમાન થાય. તે જાણીને મેં શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તું મારો મિત્ર હોવાથી તે જાણીને તારે પણ કરવું જોઈએ. તેમ ન કરે તો મિત્રપણું ન રહે. એવા અભિપ્રાયથી ' परिपाह्यनुशासनम् ' મારી આજ્ઞાનું પાલન કર, એમ કહેલું છે. ૫૩

એટલાથી સર્વનું ઇચ્છેલું થશે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।
प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

તેં જે પ્રિયાનું સાંત્વન કરતાં વચન આપેલું તે સત્ય કર, અને ભીમસેનનું અને પાંચાલીનું અને મારું પ્રિય કર. ૫૪

(તારી) પોતાની પ્રતિજ્ઞા માથું લાવવાની હતી, તેમાંનો મણિ લઇ લેવાથી પળાશે. ભીમસેનનું પ્રિય વધ (કરવા) થી થાય. તે મુંડવા વિગેરેથી પળાશે. અને

* ' विरोधः ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧ તે વાક્યો ભેગાં કરીને એક કાર્ય કરાવવા માટે તે બંને વાક્યોના અર્થને ટેકો આપ્યો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

દ્રૌપદીનું પ્રિય (તેને) છોડી મૂકવાથી થશે. તે પણ *તેનાથી જ પળાશે, અને મારું પ્રિય તે બંને રૂપ કરવાથી થશે. ૫૪

ભગવાનની કૃપાથી અર્જુને એકને સર્વરૂપ જાણીને તેમ કર્યું, એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथाऽसिना ।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजैः ॥ ५५ ॥

विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम् ।
तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥

અર્જુને એકાએક હરિનો અભિપ્રાય જાણીને પછી દ્વિજના માથામાં રહેલો મણિ કેશો સાથે તલવારથી હરી લીધો. દોરડાથી બાંધેલાને છોડીને, બાલકની હત્યાથી કાંતિ વગરના થએલા (અને) મણિ (તથા) તેજ ગૂમાવેલાને છાવણીમાંથી કાઢી મૂકયો. ૫૫–૫૬

(જાણવામાં) કૃપા કારણ હોવાથી ' એકાએક ' જાણ્યું. ' अथ ' ' પછી ' તે (જાણ્યા) પછી તરતજ (તેને) છૂટો કર્યો. પહેલાં असिना તલવારથી દ્વિજના માથામાંથી ચૂડામણિ તેની શિખા (કેશો) સાથે હરી લીધો. કારણકે આ (કાર્ય) †બંનેરૂપ છે. તે ‡આગળ કહેવાશે. બંનેરૂપ (કાર્ય) નાં ત્રણ §અંગો હોવાથી બીજા (છપ્પનમા) શ્લોકથી ત્રીજું (અંગ) કહે છે. પહેલાં (તેને) રાંઢવાથી બાંધેલો. તે શાંત રહ્યો તેનું કારણ ' બાલકની હત્યાથી કાંતિ વગરના થએલા ' અને ' મણિ તથા તેજ ગૂમાવેલા ' શબ્દોથી કહેલું છે. ત્રીજા અંગની સમીપ (આ) બે ફરી કહેલાં છે. ' शिबिरात् ' પોતાની છાવણીમાંથી (કાઢી મૂકયો). ' કાઢી મૂકયો ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે સત્પુરુષોના સ્થાનમાંથી કાઢી મૂકેલ હોવાથી સત્પુરુષોમાં સર્વ (કોઈ પણ) સ્થલે તેનો પ્રવેશ થશે નહીં. ૫૫-૫૬

---

* ' તેનાથી જ ' એટલે છોડી મૂકવાથી જ.

† (૧) આમાંથી મણિ લઇ લીધો, એટલે માથું લાવી આપ્યાનું વચન પળાયું, અને (૨) કેશો લીધા એટલે મૂડ્યો તે મારી નાખવા બરાબર છે. આ બંને રૂપ કાર્ય થયું.

‡ આગળ એટલે ૫૭ મા શ્લોકમાં.

§ ત્રીજુ અંગ દ્રૌપદીની ઇચ્છા પ્રમાણે છોડી મૂકવાનું રહ્યું તે છપ્પનમા શ્લોકથી કહેલ છે.

કહેલું (ભગવાની આજ્ઞામાં કહેલ) સર્વરૂપ (હોવાથી તેનું) તેવું વિવરણ નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥

મુંડન, દ્રવ્ય લઈ લેવું અને સ્થાનમાંથી કાઢી મૂકવો, આ નિશ્ચય બ્રહ્મબંધુઓનો વધ છે. બીજો દેહનો વધ (તેનો વધ) નથી. ૫૭

' हि ' ' નિશ્ચય ' શબ્દથી ઉપર કહેલાં પ્રમાણો વિગેરેનું અનુસંધાન કરવાનું (જણાવેલ છે) ' બ્રહ્મબંધુઓનો ' એટલે દૈત્યના અંશવાળા બ્રાહ્મણોનો. ' દેહનો ' એટલે દેહનો છેદ કરવારૂપ. ૫૭.

પ્રસંગથી (નીકળેલી કથા) પૂરી થતાં, ચાલુ (વૃત્તાન્ત) ના નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :-

पुत्रशोकार्दिताः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।
स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

પુત્રોના શોકથી દુઃખી થયેલા બધા પાંડવોએ દ્રૌપદી સાથે (પોતાનાં) મરણ પામેલા સગાઓનું સ્મશાન લઈ જવા વિગેરેનું જે કાર્ય (હતું) તે કર્યું. ૫૮

ઈતિ શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

છતાં પણ (તે) નદી હોવાથી બીજા જલનો (તેને) સ્પર્શ થવાના સંભવને લીધે, પહેલાં જેમાં સ્નાન કરેલું તે જલ તેવું (પવિત્ર) હતું કે નહીં તેવો સંદેહ કરીને, ઉપરવાસમાં ભગવાનને રાખીને તેમનાં ચરણ (નો સ્પર્શ થએલ) જલથી સ્નાન કર્યું, એવો અર્થ છે. આથી તેઓ તેમના (ભગવાનના સેવક) હતા એમ સંપૂર્ણ પ્રકારે જણાવ્યું. ૨.

એવી રીતે સર્વનું કર્તવ્ય કરાયું, ત્યારે તેઓ પ્રતિ ભગવાનનું જે કર્તવ્ય હતું તે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :—

तत्राऽऽसीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥
सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धून् शुचार्पितान् ।
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

મુનિઓ સાથે માધવે ત્યાં નાના ભાઈ સાથે બેઠેલા કુરુપતિનું ધૃતરાષ્ટ્રનું, પુત્રના શોકથી દુઃખી થએલાં ગાંધારી, કુંતિ અને દ્રૌપદીનું, જેઓના બંધુઓ હણાએલા હતા અને જેઓ શોકમાં પડેલા તેઓનું—પ્રાણીઓ પ્રતિ કાલની ન અટકાવી શકાય તેવી ગતિ દર્શાવતાં—સાંત્વન કર્યું. ૩–૪.

' બેઠેલા ' શબ્દ શાંતપણું (દર્શાવે છે). કુરુપતિ યુધિષ્ઠિર ' નાના ભાઇ સાથે ' એટલે વિદુર સાથે (ધૃતરાષ્ટ્ર), અથવા ભીમ વિગેરે સાથે (યુધિષ્ઠિર). (વિદુર) તીર્થોમાં ફરવા ગએલો એ કથા જૂદા કલ્પની છે. સ્ત્રીઓ બધી પુત્રના શોકથી દુઃખી થએલી હતી. તેથી ' પુત્રના શોકથી દુઃખી થએલાં ' વિશેષણ બધે (બધી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં) લેવાનું છે. ' કૃષ્ણા ' એટલે દ્રૌપદી ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી સુભદ્રા વિગેરે (કહેલાં છે). સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કરવાનું કારણ ' માધવ ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે (તે) માયાઃ લક્ષ્મીના ધવઃ પતિ છે, (અને) બધીએ (સ્ત્રીઓ) માં લક્ષ્મીનો અંશ છે. વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જણાવીને સાંત્વન કર્યું. (મુનિઓની) સંમતિ માટે ' મુનિઓ સાથે ' (સાંત્વન કર્યું) હણાએલા હતા બાંધવો જેઓના (તેઓનું સાંત્વન કર્યું). શોક તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ' ઈશ્વર સર્વ કરનારા હોવાથી તે સાંત્વન કરે તે યોગ્ય નથી ' એવી શંકા થાય, તેથી ચોથા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી એવો સિદ્ધાંત કહે છે કે, નીમેલો કાલરૂપ અધિકારી તેના ઘરમાં ઉત્પન્ન થએલાઓને શિક્ષા કરે તે ઈશ્વરે પણ અટકાવવા યોગ્ય નથી, કારણકે સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેને મારવામાં આવે ત્યારે રાજા સજા કરતો નથી. કાલ પણ (ભગવાનનો) ભક્ત હોવાથી, કોઈ સમયે ભગવાન (કાલ શિક્ષા કરે ત્યારે બીજા) ભક્તોની ઉપેક્ષા કરે છે. કાલમાં જન્મેલાઓમાં, કલયતિ લઈ જાય છે તે કાલની ગતિં પ્રવૃત્તિ ન વિદ્યતે નથી પ્રતિક્રિયા સામો ઉપાય જેનો તેવી છે. ૩–૪.

એવી રીતે પણ તે સમયે ન કરવામાં આવતું પણ (ભગવાન) ભક્તોનું હિત જ કરે છે એમ જણાવવા, લોકની દૃષ્ટિથી પણ જે (ભક્તોનું) હિત હોય તે ભવિષ્યમાં કરવાનું હોવા છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા થતાં થએલું જ હોય છે, (માત્ર) લોકમાં પ્રકટ થએલું હોતું નથી, એવો સિદ્ધાંત જણાવવા, નીચેના બે શ્લોકોથી તે કહે છે:—

साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ।
घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥ ५ ॥
याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥

અજાતશત્રુને ઠગોએ હરેલું પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવીને, ચોટલાના સ્પર્શથી જેઓનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો તેવા દુષ્ટ રાજાઓને હણાવીને, તે (યુધિષ્ઠિર) ને ઉત્તમ સાધનવાળાં ત્રણ અશ્વમેધોથી યજ્ઞ કરાવીને તેના પવિત્ર યશને – ઇંદ્રનાં (યશની) પેઠે દિશાઓમાં વિસ્તાર્યો. ૫–૬.

('અજાતશત્રુ' શબ્દથી) નથી થએલા શત્રુઓ જેના, એવો ભક્તિનો ઉત્તમ અધિકાર જણાવેલો છે. (રાજ્ય) આપવાનું કારણ '(તેનું) પોતાનું ' શબ્દથી (જણાવેલ છે). તેનું પણ કારણ ' ઠગોએ હરેલું ' શબ્દોથી (કહેલ છે). કપટ જુગારમાં દુર્યોધન વિગેરેએ (તે) હરેલું. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય પણ તેવીજ રીતે (હરેલું), કારણકે પાંડુ જ રાજા હતો. તેથીજ ' ઠગોએ ' એમ બહુવચન (યોજેલું છે).

' કાલ સામો ઉપાય થઇ ન શકે તેવો હોવાથી, તેઓનું આયુષ્ય હોય ત્યારે તેઓને હણાવવાનું કેમ બને ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી પાંચમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે; કારણકે સર્વ રાજાઓ દુષ્ટ હતા, કેમકે દુઃશાસન સાથે તેઓ ભળેલા હતા. (તેણે) દ્રૌપદીના ચોટલાનો સ્પર્શ (કરેલો) તેથી જ બધાનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો. નિરપરાધી ભક્ત (દ્રૌપદી) ના પ્રાણ[1] ઉત્તમ હોવાથી (અને) આયુષ્ય માથામાં રહેલું હોવાથી, સર્વથી બલવાન પ્રાણ નિર્બલ પ્રાણનો ક્ષય કરે તે યોગ્ય જ છે. ' મૃત્યુને તરે છે પાપને તરે છે, બ્રહ્મહત્યાને તરે છે ' એ શ્રુતિપ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રયોગથી[2] (જૂદું જૂદું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે) એ

૧ પ્રાણને રહેવાનું સ્થલ માથું હોવાથી પ્રાણનું ઉત્તમ સ્થાન માથું છે. તે પ્રાપ્ત કરી આયુષ્ય પ્રાણને અધીન રહે છે. (प्र)

૨ ' આહાર ' એટલે આહારણ, પ્રયોગ. જૂદા જૂદા ફલ માટે જૂદા જૂદા પ્રયોગ કરવાનું પૂર્વમીમાંસામાં છે. (प्र) તેથી અશ્વમેધના ઉપર જણાવેલ શ્રુતિમાં કહેલાં ત્રણ ફલ પ્રાપ્ત કરવા ત્રણ અશ્વમેધ કર્યા.

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય આઠમો

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता ।
सर्वहेतुकथायैव सप्तमे विनिरूपिता ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભક્તોની ભગવાનના વાક્યમાં શ્રદ્ધા સર્વના (મનોરથ પૂર્ણ કરવાનાં) પ્રયોજનની કથા[1] (કહેવા) માટેજ સાતમા (અધ્યાય) માં કહી. કા. ૧

अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्यद्वि जायते ।
दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणश्चेदाह पोषणम् ॥ २ ॥

આઠમા (અધ્યાય) માં જે વાક્ય[2] કરવાથી જે થાય, (તે) જો દોષ હોય તો તેનું સમાધાન અને ગુણ હોય તો તેનું પોષણ કહેલ છે. કા. ૨.

ગયા અધ્યાયના અંતે અશ્વત્થામાનું અપમાન (થયાનું), વાળી ન શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર નાખવાના કારણ તરીકે કહ્યું. આઠમા (અધ્યાય) માં તો ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા ચાર પદાર્થો કહેલા છે. (૧) બ્રહ્માસ્ત્રથી થતો દાહ (૨) તેનું* (તેનાથી) રક્ષણ. (૩) પછી અદ્‌ભુત કર્મનો નિર્ણય કરાવનારી સ્તુતિ (૪) પછી અદ્‌ભુત કર્મ. તે પૈકી પ્રથમ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રસંગ કહે છે :—

---

૧ સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરવાનું જે ભક્તિરૂપ પ્રયોજન તે કહેવા, અને વળી ભાગવતની પ્રતિષ્ઠાનું કારણ બનેલ પરીક્ષિતનું ભગવદીયપણું, અને તેનું પણ કારણ તેના પૂર્વજોનું વૈષ્ણવપણું તે કહેવા. (પ્ર)

૨ વૈષ્ણવપણું દૃઢ થાય તે માટે વાક્ય પ્રમાણે કરવાથી થતું ફલ કહેલ છે. અહીં એમ જાણવાનું છે કે ચોથા અધ્યાયમાં શૌનકે ચાર પ્રશ્નો (૧) ભાગવત સંબંધી (૨) તે રચનાર સંબંધી (૩) તેના વકતા સંબંધી અને (૪) તેનું શ્રવણ કરનાર સંબંધી પૂછેલા. તે પૈકી પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આગલા (૩ થી ૧૨) સ્કંધોથી કહેશે. બીજાનો ઉત્તર ૧-૪-૧૪ ૧-૭-૮ સુધી આપેલ છે. ત્રીજાનો ઉત્તર શુકે ભણવા સંબંધીનો જ સાતમા અધ્યાયમાં આપેલ છે, અને 'શુકને સદા વિષ્ણુના જન પ્રિય હતા, ૧-૭-૧૧ વાકયથી તે કહેવા સંબંધીનો સૂચવેલ છે. હવે ચોથો પ્રશ્ન રહ્યો. તે પરીક્ષિતનો (જન્મ, કર્મ, મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ અને પ્રાણત્યાગ સંબંધી ચાર પ્રકારનો છે). જન્મ ઘણો આશ્ચર્યકારક હોવાનું કારણ હવે કહેવાનું છે. (પ્ર)

* તેનું એટલે પરીક્ષિતનું રક્ષણ. પાંડવોનું પણ આ પ્રસંગથી જ રક્ષણ કરેલું છે. તેથી 'તેનાથી' એટલે બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષણ કરેલું છે એવો અર્થ થાય. પણ અહીં 'तस्य' શબ્દ છે, 'तस्मात्' શબ્દ નથી.

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

अथ ते सम्परेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ।
दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥

પછી જલ ઇચ્છતા મરેલા પોતાનાં સગાંઓને (જલ) આપવા સ્ત્રીઓને આગળ કરીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે તેઓ ગંગા ગયા. ૧

નિશ્ચય શુદ્ધિ (થયા) પછી સંસ્કાર કરવો જોઇએ, અને તે શુદ્ધિ બહારની અને અંદરની એવા ભેદથી બે પ્રકારની હોવાથી પહેલા બે (શ્લોકો) થી બહારની શુદ્ધિ કહે છે. મરેલાં પ્રેતપણાથી છૂટે ત્યારે જીવતાંઓની શુદ્ધિ (કરાય). તેથી પ્રથમ તેઓને તેમાંથી છોડાવવાની ક્રિયા કહે છે. (તેઓને) કુરુક્ષેત્રમાં જ અગ્નિસંસ્કાર કરીને, જલ આપવા સર્વ હસ્તિનાપુર ગયા. જેનાં જલનાં માત્ર સ્પર્શથી બ્રાહ્મણોના શાપથી હણાએલા પણ મુકત થાય છે, તો પછી તેથી ધર્મયુદ્ધમાં હણાએલા મુકત થાય તેમાં કહેવું જ શું ? ' પુત્રે આપેલું ત્રણ અંજલિ જલ પ્રેતના તાપને શાંત કરે છે ' એ વાકય પ્રમાણે તાપ મટાડવા જલની જરૂર છે, અને તેથી (સંસારના) મૂલ બનેલ ત્રણ પ્રકારના તાપનો નાશ કરવા પણ એક સાથે જલ દેવું, એવો નિશ્ચય કરીને ગંગા ગયા એમ કહે છે ' પછી ' વૈરભાવ વિના ' सम्परेतानाम् ' સામાન્યરીતે બધા મરેલાઓને (જલ આપવા ગયા). તેમાં પણ ઘણા પુરુષોના સંબંધવાળા (અને) તે પણ જલ આપનારના સાતમા (વડવા) પુરુષ સુધીના સંબંધવાળા સગાંઓને, તેઓને મુક્તિ આપવા માટે ભગવાન સાથે ગયા, એમ ' શ્રીકૃષ્ણ સાથે ' શબ્દથી કહેલું છે. ' સ્ત્રીઓને આગળ કરીને ' શબ્દથી લોકાચાર (જણાવેલ છે). ૧

ते निनीयोदकं सर्वे विलाप्य च भृशं पुनः ।
आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥

તેઓ બધાએ જલ રેડીને અને ઘણું રડીને હરિના ચરણકમલની રજથી પવિત્ર થએલી નદીના જલમાં ફરી સ્નાન કર્યું. ૨.

જલ રેડીને પ્રેતોને જલ આપીને, પિતૃઓને રડવું પ્રિય હોવાથી રડીને (તેઓએ સ્નાન કર્યું). જેઓને ખેદ થયો નહતો તેઓ પણ (રડવાનું) શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી બધાએ રડયા. ફરી રડવાનું ન રહે તે માટે ' ઘણું રડયા. ' च ' ' અને ' શબ્દ હોવાથી બીજું પણ કર્તવ્ય કરીને પહેલાં જલ આપવા માટે સ્નાન કરેલું હોવા છતાં પણ સર્વ શુદ્ધિ થાય તે માટે, ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે અને જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) નો અધિકાર થાય તે માટે ફરીથી (તેઓએ) ગંગામાં સ્નાન કર્યું, એમ ' आप्लुताः ' ' સ્નાન કર્યું ' શબ્દથી કહેલું છે જો કે ' તેમના (ભગવાનના) ચરણકમલને ધોવાથી લાલ કળીઓથી રંગાયેલી ' એ વચન પ્રમાણે અને ' બ્રહ્માના કમંડલનું જલ ' એ વચન પ્રમાણે પહેલાં જ બધુંએ ગંગાજલ તેવું (પવિત્ર) હતું.

મત પ્રમાણે ત્રણ અશ્વમેધ (યજ્ઞો) કર્યા. 'उत्तमकल्पकैः' ઉત્તમ સાધનોથી, અથવા उत्तमं ઉત્તમ कल्पयन्ति રચે છે, એમ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કર્યા. (ભગવાનની) પોતાની સન્નિધિ હોવાથી ત્રણ (અશ્વમેધો) થી જ એકસો *અશ્વમેધની સમાન યશ ઉત્પન્ન થયો. ત્રણ લોકમાં પણ તેનો યશ (પ્રસર્યો). આથી એમ જાણવાનું છે કે એક આરંભથી ત્રણ અશ્વમેધો કરેલા. ૫ ૬.

એવી રીતે ભગવાનનાં આ સ્થલનાં લૌકિક સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ સૂચવવા નીચેના દોઢ શ્લોકથી (દ્વારકા જવાની) પરવાનગી કહે છે :—

आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ।
गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः ॥ ७ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! શૈનેય અને ઉદ્ધવને સાથે લઈને અને પાંડુના પુત્રોની રજા લઈને પૂજેલા દ્વૈપાયન વિગેરે વિપ્રોએ સામા પૂજાએલા (ભગવાન) દ્વારકા જવાનો વિચાર કરી રથમાં વિરાજ્યા. ૭.

રજા આપનાર સગાંઓ અને ઋષિઓ જૂદા કહેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજા બધાએ (રજા આપેલી). શૈનેય એટલે સાત્યકિ. દ્વૈપાયન વિગેરે (વિપ્રો) સ્વસ્થ હોવાથી રજા આપવાનું સમાન હોવા છતાં વધારાનું પૂજન (કહેલું છે). 'હે બ્રહ્મન્' સંબોધનથી બ્રાહ્મણને ઘણો ક્રોધ હોય છે એમ સૂચવેલું છે. (ભગવાન) રથમાં વિરાજ્યા ત્યાંસુધીની (તેમની) પોતાની ક્રિયા (હતી). ત્યારપછીની (રથ) હાંકનારની અને અશ્વોની (ક્રિયા રહી). ૭.

ભક્તોનું કાર્ય આવી પડે, ત્યારે (ભગવાન) પોતાનાં આરંભેલા કાર્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, એમ જણાવવા, તે સમયે તેમણે ઉત્તરાને જોઈ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ।
पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।
नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ८ ॥

ભયથી મુંઝાએલી ઉત્તરાને સામે દોડી આવતી જોઈ. હે મોટા યોગી ! દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. આપ સિવાય બીજા (કોઈ) જેઓમાં પરસ્પર મૃત્યુ છે તેમને-હું અભય જોતી નથી. ૮

* 'ઇન્દ્રના જેવા યશનીપેઠે' શબ્દનો આ અર્થ છે.

કારણ કે તે ઉત્તરા ભક્ત હતી. તેથી જ તેને બ્રહ્માસ્ત્રનું પ્રથમ દર્શન થયું. લોઢાના બાણ સાથેના સંબંધવાળું મુખ્ય જ અસ્ત્ર ઉત્તરા તરફ જતું હતું, ત્યારપછી તેમાંથી નીકળેલાં પાંચ બાણો પાંડવો તરફ ગયાં, કારણ કે (વંશના) મૂલનો છેદ કરવા અધિક ક્રિયા કરેલી, કેમકે તેણે એમ ઇચ્છેલું છે કે કૌરવ વિનાની પેઠે પાંડવવિનાનું પણ હું (જગત) કરીશ. (ઉત્તરા) સામું મુખ રાખી દોડી આવતી હતી, (અને) ભયથી મુંઝાએલી (હોઇ) વસ્ત્ર વિગેરેમાં સાવધાન નહતી. પ્રારંભ વિગેરે કર્યા વિના, આવતાં જ ' રક્ષણ કરો ' એમ વચન (કહેલ) હોવાથી ' (તેણે) કહ્યું ' વિગેરે કહેલું નથી. ' રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ' શબ્દોથી ભયથી મુંઝાએલીનું તેનું વાકય કહેલું છે. કાયા અને વાણીથી એક અર્થ જણાવવા માટે, શબ્દથી (રક્ષણ કરો "નું) કર્મ કહેલું નથી, પરંતુ પોતાને દેખાડતાં ' રક્ષણ કરો ' એમ કહેલ હોવાથી ' (મારા) દેહનું રક્ષણ કરો ' એમ [1]કહેવાયું. ભગવાનની શક્તિ અને (રક્ષણનો) પ્રકાર જણાવતી હોય તેમ ' હે મોટા યોગી ' એવું સંબોધન કરેલ છે. ' હે દેવોના દેવ ' સંબોધનથી એમ કહેલ છે કે (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી (તેમને) બાણનો પણ પક્ષપાત હોવા છતાં, હમણાં દેવોનું હિત કરનારા હોવાથી તે (બાણ) નું વારણ કરવું જોઈએ, અને રાજા વિનાના રાજ્યમાં રક્ષણ કરનાર ન હોવાથી અને સર્વનું રક્ષણ થાય તે માટે ગર્ભનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેથી ' હે જગતના પતિ ' એવું સંબોધન કરેલ છે. ' (તારા) સસરા વિગેરે હોવા છતાં મારીજ કેમ પ્રાર્થના કરે છે ? ' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી ' આપ સિવાય (હું અભય જોતી નથી) ' એમ કહેલ છે. જગતમાં આપથી જૂદાને अभयं ભયરહિતજ જોતી નથી, કારણકે મૃત્યુથી ઘેરાએલ છે. ભયરહિત હોય તે શરણ કરવા યોગ્ય છે. વળી સરખા સ્વભાવ અને વ્યસનવાળાઓમાં મૈત્રીની જરૂર છે, ત્યાં પરસ્પર ઘાત કરવાપણું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે તેથી જણાય છે કે સર્વમાં રહેલ કોઈક મરાવે છે, તેથી તેઓને શરણ જવાથી પ્રયોજન સરતું નથી, એમ ' જેઓમાં (પરસ્પર) મૃત્યુ છે ' શબ્દોથી કહેલું છે. તેથી શરણ કરવા યોગ્ય આપજ છો. એવું તાત્પર્ય છે. ૮

નીચેના શ્લોકથી થએલું (કાર્ય) કહે છે :—

अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥ ९ ॥

હે ઈશ્વર ! હે વ્યાપક ! તપેલા લોઢાવાળું બાણ મારી તરફ દોડી આવે છે. હે નાથ ! મને (તે) ખુશીથી બાળો, મારા ગર્ભને ન પાડો. ૯

---

૧ જેમ ' બંધ કરો ' એમ કહે ત્યારે દ્વાર બંધ કરવાનું અભિનયથી જણાય છે, તેમ અહીં જાણવું. (પ્ર)

સામો ઉપાય કરવામાં ‘ હે ઈશ્વર ! ’ એવું અને (બાણના) મૂલનું જ્ઞાન હોવા સંબંધમાં હે વ્યાપક ! એવાં બે સંબોધન (કરેલાં છે). મૃત્યુ અટકાવી શકાય તેવું નથી એવા મત પ્રમાણે તે મૃત્યુ મને ભલે બાળો, મારો ગર્ભ ન પાડો, યોગના બલથી ગર્ભનું પાલન કરો. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભકતની રક્ષા, (એટલે) ગર્ભ (પરીક્ષિત) ની રક્ષા મુખ્ય છે, મારી રક્ષા (મુખ્ય) નથી ૯

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।
अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ १० ॥

તેનાં વચનનો નિશ્ચય કરીને ભકતો ઉપર પ્રેમ રાખનાર ભગવાને આને પાંડવરહિત કરવા માટે દ્રૌણિનું અસ્ત્ર (તેને) જાણ્યું. ૧૦

તપેલાં લોઢાવાળું બાણ ખરેખર આવેલ છે, એવાં તેનાં વચનનો उपधार्य નિશ્ચય કરીને (જાણ્યું). નિશ્ચય થવાનું કારણ ‘ ભગવાન ’ શબ્દથી (કહેલું છે). નિવારણ કરવાનું કારણ ‘ ભકતો ઉપર પ્રેમ રાખનાર ’ શબ્દથી (કહેલું છે); ઉત્તરાર્ધથી અપમાન કરાએલા અશ્વત્થામાએ તેમ કરેલ હોવાનું કહેલ છે. આને પાંડવ રહિત કરવા માટે દ્રોણથી જન્મેલાનું અસ્ત્ર (હોવાનું) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. અથવા આ બ્રહ્માસ્ત્રનું જે अज्ञत्वं પ્રયોગ થવાના ગુણવાળું હોવું, તે પાંડવરહિત કરવા માટે (હતું), એમ બંને પ્રકારે પાંડવોનો નાશ કરવા માટે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરેલો છે, એમ જાણ્યું, એવો અર્થ છે. ૧૦

તેજ સમયે બીજી પણ આપત્તિ આવી; એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तर्हेव च मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।
आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ ११ ॥

અને હે ઉત્તમમુનિ ! તેજ સમયે પાંચ પાંડવોએ પાંચ પ્રકાશતા બાણોને પોતાની તરફ આવતાં જોઇને અસ્ત્રો ઉપાડયાં. ૧૧

‘ तर्हेव च ’ ‘ અને તેજ સમયે ’ એ (ત્રણ) અવ્યયોનો સમૂહ ઘણું આશ્ચર્ય જણાવનારો છે ‘ હે ઉત્તમ મુનિ ’ એ સંબોધન વિશ્વાસને લીધે સંમતિના પ્રયોજનથી (કરેલું છે) ‘ पञ्च ’ ‘ પાંચ ’ શબ્દનો બંને બાજુ સંબંધ છે. તેમ હોવાથી એમ કહેવાયું કે એક એક બાણ એક એક (પાંડવ) ના સ્થાને આવ્યું. ‘ आलक्ष्य ’ એટલે જોઇને, અથવા દ્રૌણિનું (બાણ છે) એમ જાણીને, ‘ અસ્ત્રો ઉપાડયાં ’

એટલે પરલોકમાં શુદ્ધિ થાય તે *માટે, અથવા સામો ઉપાય કરવા માટે (ઉપાડયાં). 'અસ્ત્રો' એટલે બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે. ૧૧

'આ (સંબંધ) માં ભગવાનનું પણ સામો ઉપાય કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી, પાંડવોમાં તો (તેવું સામર્થ્ય) ક્યાંથી જ હોય ?' એમ કહેવા ભગવાને પોતાના ભક્તોની રક્ષાજ કરી, અસ્ત્રોના સામો ઉપાય ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥ १२ ॥

જેમનાં ચિત્તમાં (ભગવાન સિવાય) બીજો વિષય નહતો તેઓનું તે દુઃખ જોઈને, શક્તિવાળાએ પોતાનાં અસ્ત્ર સુદર્શનથી પોતાના (ભક્તો) નું રક્ષણ કર્યું. ૧૨

ન હતો બીજો વિષય ચિત્તમાં જેઓના, તેવા (પાંડવો હતા). સ્વભાવથી બધા વિષયો ભલે હોય, પરંતુ તેઓનાં ચિત્તમાં તો ભગવાનનાં નામરૂપ જ વિષય હતો. તેથી 'તેથી તે [1]થઈને આગનું રક્ષણ કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે રાજ્ય માટે જ (ભગવાને) તેઓનું રક્ષણ કર્યું. તે પ્રસંગે સુદર્શન ચક્ર ઉંબાડીઆંની પેઠે બાણ અને પાંડવોની વચ્ચે સર્વ તરફ ભમવા લાગ્યું. તેથી તેનાથી તેઓનું રક્ષણ કર્યું. 'પોતાના (ભક્તો)' શબ્દથી તેઓનું રક્ષણ (કરવા) નું કારણ, (અને) 'શક્તિ-વાળા' શબ્દથી (તેમ કરવાની) શક્તિ (કહેલાં છે) 'પોતાનાં અસ્ત્ર' શબ્દથી સુદર્શને બુદ્ધિપૂર્વક રક્ષણ કર્યાનું સૂચવેલું છે. ૧૨

મુખ્ય ઉત્તરાના ગર્ભના (સંબંધ) માં જૂદા પ્રકારે રક્ષણ કર્યાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥ १३ ॥

સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહેલા, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા યોગેશ્વર હરિએ વિરાટની પુત્રીના ગર્ભને કુરુઓની પરંપરા (ચાલુ રહે તે) માટે પોતાની માયાથી ઢાંકી દીધો. ૧૩.

---

* સામા થઈ યુદ્ધમાં મરવાથી ઉત્તમ ગતિ થાય તે માટે. પાછું ન વળે તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર હોવાનું જાણતા હોય તો તે માટે શસ્ત્રો ઉપાડે. તેવું ન જાણતા હોય તો સામનો કરવા અસ્ત્રો ઉપાડે.

૧ વિષયરૂપથી વિષય (રાજ્ય) માટે તેઓનું રક્ષણ કર્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ગર્ભમાં પ્રવેશ કરેલો પદાર્થ ગર્ભ. (તેનું) રક્ષણ કરવા 'હે ઓષધિ! આનું રક્ષણ કર' એની પેઠે માયાથી ગર્ભનાં શરીરને ઢાંકી દીધું. તે (વિષય) માં બહાર રહેલાથી ઢાંકવાનું સંભવે નહીં, તે માટે (ભગવાનને) ચાર પ્રકારની માયાનો સદાનો સંબંધ હોવાનું જણાવનારાં ચાર વિશેષણો (કહેલાં છે). (૧) 'અંદર રહેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે સુવર્ણ તેના તેજની પેઠે[1] તે (ગર્ભ) ની અંદર જ રહેલા ભગવાન તેનું રક્ષણ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓની અંદર (તે) રહેલા છે. (૨) વળી 'સર્વ-પ્રાણીઓના આત્મા' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે એક બીજાનું રક્ષણ સંપૂર્ણ પ્રકારે કરે તે સંભવતું ન હોવાથી (ભગવાને) ગર્ભરૂપ થઈ તેનું રક્ષણ કર્યું. વળી (૩) બહારથી પણ તેનું રક્ષણ થાય તે માટે 'યોગેશ્વર' એમ કહેલું છે. (તેનો) અર્થ એવો છે કે યોગના બલથી પોતે તેમાં પ્રવેશ કરીને શરીર અને અસ્ત્રની મધ્યે રહીને રક્ષણ કરે છે, કારણકે તેમ ન કરે તો બ્રહ્માસ્ત્ર અને શરીરનો સંબંધ થતાં (શરીરમાં) દોષ[2] આવે. (૪) 'એવા પ્રકારે એમ (ભગવાન) રક્ષણ શા માટે કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હરિ' એમ કહેલું છે. સર્વનું દુઃખ હરવાના સ્વભાવને લીધે (તેમ રક્ષણ કરે છે). સમૂહનું રક્ષણ તો આ (ગર્ભ) થી થવાનું છે. 'પોતાની માયાથી' એટલે પોતાને અધીન માયાથી. માયા કરોડો બ્રહ્માંડનો ભ્રમ દૂર કરનારા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને ઢાંકી દેનારી હોઈ, તેનાથી ઢાંકવાનું યોગ્ય છે. 'વિરાટની પુત્રી' શબ્દથી એમ સમજાય છે કે (તેના) સંબંધને લીધે જેમ તેના ઉદરને દાહ ન થાય તેવી રીતે (રક્ષણ) કર્યું. બંને વંશ ભક્ત હોવાથી આ (ઉત્તરા) નું રક્ષણ કર્યું, એમ 'કુરુઓની પરંપરા (ચાલુ રહે તે) માટે વિરાટની પુત્રીના' શબ્દોથી કહેલું છે. 'તન્તુઃ' એટલે પરંપરા અથવા પાલન *કરનાર. ૧૩

'બ્રહ્માસ્ત્રનો ગર્ભ ઉપર પ્રયોગ કરેલો. તેનો સ્વભાવ માત્ર બાળી મૂકવાનો હોવાથી તે (ને બાળવા) ની શકિત વિનાનું હોઈ, બીજું કેમ ન બાળ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः अमोघं चाप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह !! १४ ॥

---

[1] સુવર્ણ તેજરૂપ છે. તેજ કારણ હોઈ અંદર રહેલું હોય છે તેવી રીતે અંદર રહી (રક્ષણ કર્યું.) (પ્ર)

[2] બ્રહ્માસ્ત્ર બ્રહ્માનાં માથાંરૂપ છે, તેનાં સંબંધી શિવને પિશાચરૂપ દોષ થએલ તેમ દોષ થાય. (પ્ર)

* કુરુઓનું પાલન કરનાર પરીક્ષિત અને તેના વંશના રાજાઓ થવાના તેથી આ અર્થ ઘટે છે.

હે ભૃગુના પુત્ર ! જો કે બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર સદા સફલ અને સામી ક્રિયા થઈ ન શકે તેવું છે, તોપણ વૈષ્ણવ તેજને પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ ગયું. ૧૪

સાચું કહ્યું આ (બ્રહ્માસ્ત્ર) સર્વને બાળનારૂં છે. જેનાથી મહાદેવ પણ પિશાચ થયા તે (આ) 'ब्रह्मशिरः' બ્રહ્માનું પાંચમું માથું. તેના બે ગુણો છે. (૧) 'સદા સફલ' છે. સદા કાર્ય કરે છે એવો અર્થ છે. અને (૨) 'अप्रतिक्रियम्' न विद्यते નથી प्रतिक्रिया પ્રતિકૂલ (સામી) [1]ક્રિયા અથવા નિવારણ કરવાની ક્રિયા,[2], જેની તેવું છે, છતાં પણ કાંઈક અદ્‌ભુત થયું. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમ વાઘ મંત્રનાં બલથી ગાય થઈ જાય છે, તેમ ઘણુંજ સાત્વિક વૈષ્ણવ તેજ આશ્રય પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે अशाम्यत् શાંત થયું. પ્રાકૃત દેહને બાળીને ભગવદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ વૈષ્ણવ દેહને બાળવા પ્રવૃત્ત થતાં, વચમાં વૈષ્ણવ તેજ પ્રાપ્ત કરીને, તે (વૈષ્ણવ તેજ) ના પ્રકારનું થઈ, તેની સાથે ભળી ગયું એવો અર્થ છે. તેમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ભૃગુના પુત્ર' એવું સંબોધન કહેલું છે, કારણકે ભૃગુએ પહેલાં વષ્ણવનો નિર્ણય કરેલ. તેમ ન હોય[3] તો રાજસ અને તામસ (લોક) ભક્તિથી ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને સાત્વિક થઈ ભગવાનનું સાયુજ્ય કેમ પ્રાપ્ત કરે ? ૧૪.

'શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થએલ હોવાથી મુક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય જીવો ભલે તેવા[4] હોય, પરંતુ અચેતન, દેવતાના સ્થાનરૂપ, મંત્રના અધિકારીના ગુણવાળું બ્રહ્મ તેજ ખોટું કેમ થાય ? તેમ થાય, તો ભગવાને યુદ્ધમાં પ્રયોગ કરેલા બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે [5]તેવા ન હોય; અને અહીં પરીક્ષિતનું અને પાંડવોનું રક્ષણ થવાથી આ ઘણું આશ્ચર્યકારક થયું છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १५ ॥

સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર જન્મરહિત અચ્યુત જે માયા દેવીથી આને રચે છે, રક્ષે છે અને હણે છે તેમનામાં આ આશ્ચર્ય હોવાનું ન માન. ૧૫

---

૧ (તેનો) નાશ કરનારી ક્રિયા. (प्र)

૨ (તેને) અટકાવનારી ક્રિયા. (प्र)

૩ વૈષ્ણવનો (એવો) નિર્ણય ન થયો હોય તો. (प्र)

૪ 'તેવા' એટલે સાત્વિક. (प्र)

૫ 'તેવાં' એટલે પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિવાળાં. (प्र)

(ભગવાન હરકોઈ કાર્ય) કરવા, (કરેલું) ન કરેલું કરવા, અને ફેરવ શક્તિવાળા હોવાથી આ આશ્ચર્યકારક ન માન, કારણ કે ' જે અલૌકિક પદાર્થો તેમના સંબંધમાં તર્ક ન કરવો ' એ વાક્ય પ્રમાણે દૃષ્ટાંત, સદાનો સંબંધ વિગેરે ભગવાન (ના સંબંધ) માં પદાર્થનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. વળી (તે) ' ર આશ્ચર્યથી ભરપૂર ' છે. વિરુદ્ધ સર્વ ગુણો જેમનામાં રહેલા છે તેવા અલૌકિક ર પદાર્થોથી ભરપૂર ભગવાનમાં શું આશ્ચર્ય હોય ? આ બીજા (ના સંબંધ) નું કહે નથી. વળી પોતે ચ્યુતિ વિનાના રહી પોતામાંથી જ (નીકળેલા) *દરેક આત્મ જૂદા કરે છે. તેમનામાં આ શું આશ્ચર્યકારક છે ? એવો અર્થ છે. વળી માયા નામ કોઈ એક શક્તિ પહેલાં કહેલી છે, અને તે દેવતામય સ્વરૂપવાળી છે. તેનાથી ખરો (ભગવાન) વિશ્વને રચે છે, રક્ષે છે અને હણે છે. એકજ વસ્તુ (બીજા કોઈ સાહાય્ય કરનાર વિના એકને જ અનેક પ્રકારનું કરે છે, એવો અર્થ છે. વ (ભગવાન) જન્મરહિત જ રહી પોતે જન્મ લે છે. વિરુદ્ધ ગુણનો સંબંધ થ ત્યારે પણ પહેલાના ગુણનો નાશ થતો નથી. ૧૫

એ પ્રમાણે ભગવાને સર્વનું રક્ષણ કર્યું, તે (સંબંધ) માં કુંતી વિગેરે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે કે અમારૂં બધાનું વિષય (ભોગવવા) રક્ષણ કર્યું. તે હોય તો રક્ષણ નકામું છે એમ માની, ' આ (રક્ષણ) ભક્તિ (કરવા) માટેનું થાઓ એવી પ્રાર્થના કરવા, ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરે છે, એમ નીચેન શ્લોકથી કહે છે :—

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १६ ॥

બ્રહ્મના તેજથી છૂટેલા પુત્રો સાથે અને કૃષ્ણા સાથે સતી પૃથાએ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરતા શ્રીકૃષ્ણને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૬

પોતાની બેન (સુભદ્રા) ને અને ઉત્તરાને તો (ભગવાન) પોતે જ કૃતાર્થ કરશે. તેથી દ્રૌપદી સાથે અને પુત્રો સાથે 'પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરતા' અડધું કાર્ય કરીને જતા (ભગવાનને નીચે) કહેવાશે તે કહ્યું. તે (મ કહેવા) નું કારણ ' સતી ' વિશેષણથી કહેલું છે. સત્પુરુષોનો આ ધર્મ છે કે જીવન વિગેરે સર્વ ભક્તિ માટે જ હોય. ૧૬

स्वरूपगुणलीलादिदुष्टदुर्ज्ञत्वलक्षणैः ।
जन्मकारणनिर्द्धारिफलदैन्यानिजार्थने ॥ ३ ॥
हर्षाकेशं पृथाऽस्तौषीन्नमस्कारपुरस्करम् ।
सम्बन्धात्कृतहेलाऽज्ञा स्वरूपाप्त्यै भयच्छिदम् ॥ ४ ॥

* 'सर्वं च्युतम्' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

સંબંધને લીધે જેણે અપમાન કરેલું છે તેવી અજ્ઞાની પૃથાએ (૧) સ્વરૂપ, (૨) ગુણ, (૩) લીલા વિગેરે, (૪) દુષ્ટોથી ન જણાવાપણું, (૫) લક્ષણ, (૬) જન્મના કારણનો નિશ્ચય, (૭) ફલ, (૮) દીનતા અને (૯) પોતાના પ્રયોજનથી* નમસ્કાર સાથે, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા ભયનો નાશ કરનાર હૃષીકેશની સ્તુતિ કરી. કા. ૩–૪.

તે પૈકી નીચેના ત્રણ શ્લોકથી (હૃષીકેશનું) સ્વરૂપ કહે છે :—

॥ कुन्त्युवाच ॥ કુંતી કહે છે :—

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ॥ १७ ॥
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाऽधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १८ ॥
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ १९ ॥

આપ (૧) પુરુષ (૨) આદ્ય (૩) ઈશ્વર (૪) પ્રકૃતિથી પર (૫) પ્રાણિમાત્રથી ન જણાઓ તેવા (૬) પ્રાણિમાત્રની અંદર અને બહાર રહેલા (૭) માયાના પડદાથી ઢંકાએલા (૮) ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઇ શકે તેવા (૯) અવ્યયને હું અજ્ઞાની નમન કરૂં છું. જેમ પાત્રનો વેશ ધારણ કરેલ નટ મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી ઓળખાતો નથી, તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પરમહંસ મુનિઓને ભકિતયોગ કરાવવા (પ્રકટ થએલા) આપ ઓળખાતા નથી. સ્ત્રીઓ કેમ જાણીએ ? ૧૭–૧૮–૧૯.

'त्वा' 'આપને' (નમન કરૂં છું). ભાઈના પુત્રને નમસ્કાર કરવો અયોગ્ય હોવાથી 'પુરુષ' વિગેરે નવ વિશેષણોથી સ્વરૂપ કહે છે. આવા (ભગવાન) મારા આત્મા હોવાથી ભેદ જણાવનારો† નમસ્કાર (કરવા) અયોગ્ય છે, એવી શંકા કરીને 'અજ્ઞાની' એમ કહેલ છે. એવી અજ્ઞાની[1] આપને (મારા) આત્મા તરીકે જાણવા માટેજ નમસ્કાર

---

* આ નવનું શ્લો. ૧૭થી આરંભી, ૬, ૨, ૩, ૪, ૨, ૪, ૧, ૪, ૨ એમ પચીસ શ્લોકથી અને નમન ૨૬મા શ્લોકથી કરેલ છે. તેથી ૧૭ થી ૪૨ સુધીના ૨૬ સ્તુતિના શ્લોકો છે.

† નમન કરનાર અને જેને તે નમન કરે છે તે બે જૂદા જૂદા હોવાનું નમસ્કાર કરવાથી જણાય છે, તેથી નમસ્કાર ભેદ જણાવનાર છે.

૧ આવા આપને શબ્દ વિગેરેથી જાણતી હોવા છતાં, મારા આત્મા તરીકે જાણતી ન હોવાથી અજ્ઞાની છું, એવો અર્થ છે (પ્ર)

કરું છું, એવો અર્થ છે. દેખાતાં[1] (સ્વરૂપના) વિચારથી (આત્મા માનવાનું) અયોગ્ય છે એવા વિચારથી સત્ય (સ્વરૂપ) કહેવામાં ન્યૂનતા રહેશે એમ માનીને, દેખાતું (સ્વરૂપ) જ પરમાનંદ છે એમ કહેતાં નમસ્કાર કરે છે, એવું તાત્પર્ય છે. (૨) 'આદ્ય' (સર્વનું) મૂલ, બિંબ છે, એવો અર્થ છે. જડ નથી[2] એમ 'પુરુષ' શબ્દથી (અને) જીવ નથી એમ 'આદ્ય' શબ્દથી જણાવેલ છે. આવું (સ્વરૂપ) સર્વનું કારણ હોવાથી પિતારૂપ[3] હોવાનું કહેલ છે. (૩) ઈશ્વર અને (૪) પ્રકૃતિથી પર શબ્દોથી પોતાનું ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય તે માટે બે રૂપ કહેલાં છે. 'ઈશ્વર' એ બહારનું ફલ આપનાર, અને 'પ્રકૃતિથી પર' એ અંદરનું ફલ આપનાર છે. (૫) આવા (ભગવાન) સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી સર્વની મુક્તિ થવાનું બને અને વેદ વ્યર્થ થાય, તેથી તેવું નિવારવા 'પ્રાણીમાત્રથી ન જણાઓ તેવા' એમ કહેલ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રકારે દેખાતા જ નથી. કાર્યદ્વારા[4] પણ જાણી શકાતા નથી. કારણકે કાર્ય અને કારણ કોઈપણ સ્થલે એક સાથે મળતા નથી. તેથી જ સર્વ પ્રાણીઓથી બ્રહ્મા વિગેરેથી પણ (જાણી શકાતા નથી). અથવા અઃ[5] શ્રીકૃષ્ણ, તેમનાથી લક્ષ્ય: જણાતા, એટલે પોતાની મેળે પ્રકાશો છો, અથવા 'આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ગુરુથી જણાવો છો, તેથી વેદ નકામા થતા નથી, (અને) સર્વની મુક્તિ પણ થતી નથી, એવો અર્થ છે. 'જેણે નિર્ણય કરેલ નથી તેણે વિચારેલ છે, જેણે વિચારેલ છે તે જાણતો નથી, જાણનારાઓથી જણાએલા નથી, ન જાણનારાઓથી જણાએલા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને 'બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને જેમનું રાંધેલ અનાજ છે, મૃત્યુ જેમનો ખોરાક છે, તે ક્યાં છે એવું કોણ જાણે?' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતેજ આ (ભગવાન) જાણી ન શકાય તેવા છે, બીજાં સાધન ન હોવાથી (જાણી શકાય તેવા નથી એમ) નથી. તેથી ભગવાન જાણવા એ કઠણ જ છે, (૬) '(ત્યારે) તેમનાં જ્ઞાન માટે પ્રાર્થના કરવાથી શું (ફલ)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'પ્રાણિમાત્રની અંદર અને બહાર રહેલા' એમ કહેલું છે. ભગવાન સર્વ સ્થલે છે, અને તેમનું જ્ઞાન દુર્લભ છે. (ભગવાન) સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુ વા સ્વરૂપરૂપ હોવાથી (તેમને) જણાવનારજ દુર્લભ છે. જાણનાર ન હોવાનું કહ્યું, તે તો વિરુદ્ધ ધર્મ જણાવવા (કહેલ),

---

૧ 'દેખાતું' મનુષ્યપણું, ક્ષત્રિયપણું વિગેરે, તેના વિચારથી (પ્ર)

૨ પ્રકૃતિ, આકાશ વિગેરે (જડ પદાર્થો) પણ આદ્ય હોવાથી આ કહેલ છે (પ્ર)

૩ 'આ જગતનો હું પિતા છું' વિગેરે વાક્યમાં જણાવેલ પિતારૂપ (પ્ર)

૪ સર્વ અનુભવો કરતાં, કાર્ય જેમાં હેતુ હોય તેવું અનુમાન સર્વને જણાવનારું હોવા છતાં, ભગવાન દેખાતા નથી, અને (તેમનું) કાર્ય તેમની સાથે દેખાતું નથી, તેથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થતો નથી, તેથી કાર્યદ્વારા ભગવાન જાણી શકાતા નથી (પ્ર)

૫ 'અ' એટલે વિષ્ણુ (શ્રીકૃષ્ણ), શંકર (શુક શંકરનો અવતાર અને ગુરુ હોવાથી) ગુરુ.

તેથી સર્વ સ્થલે હોવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. (૭) તેમ છે ત્યારે ઘટ વિગેરેની પેઠે (ભગવાન) સર્વને કેમ દેખાતા નથી ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' માયાંના પડદાથી ઢંકાએલા ' છે એમ કહેલું છે. માયાજ પડદારૂપ ઢાંકી દેનારી છે, અંતઃપટ છે, એવો અર્થ છે, તેનાથી ઢંકાએલા છે. સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ માયાથી જૂદા પ્રકારે જણાતા હોવાથી દેખાતા નથી, એવો અર્થ છે. તેથી જ હું પણ બહિર્મુખ હોવાથી ગને (તેમનું) જ્ઞાન ન હોવાથી (હું) અજ્ઞાની છું. (૮) ' સર્વ સર્વ સ્થલે ભૂલેલ હોતા નથી પણ કોઇકજ કોઇક સ્થલેજ ભૂલેલ હોય છે, કારણ કે ભૂલ દોષવાળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. તેથી કોઇક સમયે દોષરહિત ઇંદ્રિયોથી ઘટની પેઠે ભગવાન જણાય ' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં ' ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઇ શકે તેવા ' એમ કહેલું છે, ત્રીજું છે અક્ષજં ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનાથી તેવા (ભગવાન છે). ' બ્રહ્માએ ઇંદ્રિયોને બીજા પાસે જનારી બનાવેલી છે, તેથી બહાર જૂએ છે, અંદર આત્માને જોતો નથી. અંદર વાળેલા ચક્ષુવાળા અમૃતપણું ઇચ્છતા કોઇક ધીર પુરુષે અંદરના આત્માને જોએલ છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધવાળું હોતું નથી. તેથી ભગવાન વસ્તુઓનું સ્વરૂપ હોવા છતાં ઇંદ્રિયોથી જણાતા નથી. (૯) સર્વ વસ્તુઓમાં (ભગવાન) વસ્તુઓનું સ્વરૂપ હોય તે યોગ્ય નથી, કારણકે સર્વ વસ્તુઓ નાશ પામે તેવી છે. તેથી (ભગવાન વસ્તુઓનું) કારણ હોય તો પણ કારણપણાનો આધાર હોય તો પણ આધારપણાનો અને આધેય હોય તો પણ આધેયપણાનો નાશ થાય. તેથી ગુણના સ્વરૂપથી અને ગુણીના સ્વરૂપથી નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી (તે) બ્રહ્મ કેમ હોય ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' અવ્યય ' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવા છતાં (તેમનો) વિનાશ થતો નથી; કારણ કે તે વિરુદ્ધ સર્વ ગુણોના આશ્રય હોવાનું કહેલ છે. તેથી દોષરહિત અને પૂર્ણ ગુણોવાળા દેહવાળા આપને નમસ્કાર કરૂં છું, એવો (અર્થ છે).

' તેવાજ§ તે જ મેં અવતાર લીધેલ હોય, તો સર્વને પ્રત્યક્ષ (થતા) મને કેમ ન જાણે ? કારણકે ગુણો પણ પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે ' તેવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' (મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી) ઓળખાતા નથી ' એમ કહેલું છે. મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી આપ ઓળખાતા નથી. ' પ્રત્યક્ષ હોય તે કેમ ન ઓળખાય ' ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' જેમ પાત્રનો વેશ ધારણ કરેલ નટ (ઓળખાતો નથી) ' એમ કહેલ છે. જેમ સ્ત્રીનું રૂપ પ્રકટ કરતા નટને, ' આ પુરુષ છે ' એમ બહિર્મુખો જાણતા નથી, તેમ મનુષ્યપણું પ્રકટ કરતાં થએલા ભગવાન ' ભગવાન છે ' એમ જણાતા નથી, એવો અર્થ છે. " પ્રાકટ્ય બીજા પ્રકારે ઘટતું ન હોવાથી બધાને (મારૂં સ્વરૂપ) જણાવવા માટેજ પ્રાકટ્ય કરેલું છે, તેથી ' આપ જણાતા નથી ' એમ કેમ કહો છો ? કારણકે ભગવાન (લોકોને)

§ અવતાર લીધેલો હું તેવા જ ગુણોવાળો અને તે જ હોઉં તો.

ઠગવા અથવા રસ ઉત્પન્ન કરવા પ્રકટ થએલા નથી " એવી શંકા થાય, તેથી ઓગણીસમો શ્લોક કહેલો છે. ભક્તિયોગ લોક આચરે તે) માટે પ્રકટ થએલા ભગવાન વેદોને અને ઋષિઓને (ભૂમિ ઉપર) લાવીને, તેનાથી સાધનવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાર પછીનું જે કાર્ય તે (કરવા) માટે થએલા છે. તે સમયે સંન્યાસ જ્ઞાનનું અંગ છે, કારણકે ' સંન્યાસના સંબંધથી યતિઓ શુદ્ધ સત્ત્વવાળા થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર છે. અને અન્ન વિગેરેનો દોષ ઉત્પન્ન કરતું નથી. ત્યારપછી મનન અંગ થાય છે, કારણકે શ્રવણ પહેલાંજ થએલું હોય છે અને ત્યારપછી યોગ આચરેલ ન હોય તેઓનું નિદિધ્યાસન (સતત ધ્યાન) અંગ છે, કારણકે નિદિધ્યાસન ચિત્તને એકમાંજ પરોવનારૂં છે, અને તેમાં ભગવાનનો નિર્ણય થાય છે. તેનું અંદરનું અંગ શુદ્ધ અંતઃકરણ છે, તે જ્ઞાનના અધિકારીઓને અને જેઓને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થએલ છે તેઓને ભક્તિયોગ વિના ભગવાનનું જ્ઞાન અથવા સાયુજ્ય થતું નથી. તેથી તે પ્રકારે (ભક્તિયોગ કરાવવા ભગવાને) અવતાર લીધેલ છે, એવો અર્થ છે. હંસો તો (દેહ અને આત્માને) જુદાં જુદાં જાણનાર હોય છે. જેઓ માત્ર આત્માનેજ જાણે તે પરમહંસો છે. જો કે સર્વ નૃત્ય જુએ છે, છતાં પણ રસિકોનેજ (તેમાં) રસ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે સ્ત્રીના દેખાવથી નૃત્ય કરવામાં આવે ત્યારે નપુંસકોને અને સ્ત્રીઓને (તેમાં) રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, ઉલટું (અમારી) પોતાની સમાન ગુણ દેખાડીને (અમારી) મશ્કરી કરે છે એવા વિચારથી તેમને ખેદ થાય છે, તેની પેઠે સાધારણ સ્ત્રી અને પુરુષોને અને દૈત્યના અંશવાળાઓને (ભગવાનના સ્વરૂપમાં) નથી રસ (ઉત્પન્ન થતો), અને નથી જ્ઞાન કે ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં. તેઓને ઠગવા માટે (ભગવાન) નટની પેઠે લીલા કરે છે, એવું અમે સ્ત્રીઓ કેમ જાણીએ ? ઉલટું શરમ, કામ વિગેરે અમારા દોષના કારણરૂપ પ્રાકટ્ય થવાને લીધે ઘણાજ દોષવાળી થઈશું, એવો અર્થ છે. ૧૭–૧૮–૧૯

એવી રીતે સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ગુણો કહેતી સર્વ (પ્રકારના) સંબંધથી નમસ્કાર કરે છે :—

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २० ॥

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્રને નંદગોપના કુમારને ગોવિંદને નમન હો, નમન હો. ૨૦.

(' વાસુદેવ ') નામથી ભાઈના પુત્ર (જણાવ્યા), જે રૂપો નમસ્કાર ન કરવા યોગ્ય છે, તેજ (રૂપો), પોતાના સર્વ સંબંધો આગળ કરીને પોતાના (સંબંધીઓ) ને મુક્ત કરવા ભગવાને અવતાર લીધેલો છે એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થાય છે, જેમ મોટો પુરુષ નબળી દશામાં સેવક થવાથી, લોક વિનયથી તેને નમસ્કાર કરે છે, પણ (તેને) સેવક માનતા નથી,

(તેમ ભગવાન ભત્રીજા થવા છતાં તેમને કુંતી વિનયથી નમન કરે છે, પણ ભત્રીજો ગણતી નથી), અને 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દથી મૂલ સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણ કે મૂલ (સ્વરૂપ) કહીને સંબંધ જણાવવામાં આવે, ત્યારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય હોય છે. 'વાસુદેવ' શબ્દથી ભાઇના પુત્ર (કહ્યા), કારણ કે ભાઇને મુક્તિ આપતાં, તેમની બેનને પણ મુક્તિ આપે. તેવીજ રીતે 'દેવકીના પુત્ર' (કૃષ્ણ), કારણ કે દેવકીને મુક્તિ આપતાં તેની નણંદને પણ મુક્તિ આપે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે) કે પિતાના બનેવી (પાંડુ) ને મુક્તિ આપતાં તેની પત્નીને પણ મુક્તિ આપે. (ભગવાનને) પાંડવો પ્રિય હોવાથી (તેમનું) સ્વરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. તેવી રીતે દૂરનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ મુક્તિ આપે છે એમ જણાવવા 'નંદગોપના કુમારને' શબ્દથી વસુદેવના મિત્રનો સંબંધ કહેલો છે. 'કુમાર' એટલે પાલન કરનારનો પુત્ર; કારણકે સ્કંદ (પુરાણ) થી તેમ જણાય છે. ગોપના સંબંધથી પણ મુક્ત કરે, તેથી 'ગોપ' શબ્દ યોજેલ છે. સત્પુરુષના માર્ગમાં રહેનારા બધા એને (તેમનું) ઇચ્છેલું સર્વ આપનાર છે એમ જણાવવા ગાયોના ઇન્દ્રને (નમસ્કાર કરે છે). 'અમે તમને અમારા ઇન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરશું' (૧૦-૨૪-૨૧) એવું વચન હોવાથી 'ગોવિંદને' એમ કહેલું છે. આ (ગોવિંદ) શબ્દ વેદથી સિદ્ધ થાય છે. વેદ, નિરુક્ત અને વ્યાકરણથી ત્રણ પ્રકારે શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. 'અને ગોવિંદ એવું નામ આપ્યું' (૧૦-૨૪-૨૩) એ વાક્ય વેદના સ્થાનવાળું છે. 'વસતીવરી'[૧] પેઠે ('ગોવિંદ' વેદથી સિદ્ધ થએલો છે). પ્રેમને લીધે નમન (કરવાનું) બે વાર કહેલું છે. આ (શ્લોક) થી સંબંધને લીધે મુક્તિ આપનાર હોવાનો ગુણ પણ કહેલો છે. ૨૦

નીચેના શ્લોકમાં બીજો ગુણ કહે છે:--

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २१ ॥

(૧) જેમની નાભિમાં કમલ છે તેમને નમસ્કાર. (૨) કમલની માલાવાળાને નમસ્કાર. (૩) કમલના જેવાં નેત્રવાળાને નમસ્કાર. (૪) કમલના જેવાં ચરણવાળાને નમસ્કાર. ૨૧.

(૧) જગતનું કારણ હોવું (૨) શણગારાએલા હોવું (૩) કૃપાના આશ્રય હોવું (અને) (૪) સુખથી સેવા કરી શકાય તેવા હોવું એવા (ચાર) ગુણોને લીધે નમસ્કાર કરે છે, કારણકે સ્વરૂપ અથવા ગુણોને નમન કરાય છે. લીલા વિગેરેમાં રસનો આવેશ થતો હોવાથી તેને લીધે નમન કરાતું નથી. 'કમલ છે નાભિમાં જેમની' એમ બ્રહ્માના પિતા હોવાનું કહ્યું. 'કમલની માલાવાળા' શબ્દથી લક્ષ્મીના પતિ હોવાનું કહ્યું, કારણ કે વિવાહ સમયે તેણે નવાં કમલોની માલા (ભગવાનના ગળામાં)

૧ જેમ આ શબ્દ યજ્ઞમાં ઉપયોગમાં આવતા અમુક જળનાં અર્થવાળો વેદથી સિદ્ધ થએલો છે, તેમ ('ગોવિંદ' શબ્દ પણ વેદથી સિદ્ધ થએલો છે.) (ક)

નાખેલી. 'કમલનાં જેવાં નેત્રવાળા' શબ્દથી સર્વને વશ કરનાર તરીકે અથવા (સર્વ ઉપર) અમૃતની વૃષ્ટિ કરવાને લીધે સર્વના પતિ હોવાનું (કહેલું છે). 'કમલના જેવાં ચરણવાળા' શબ્દથી ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કહેલા છે, સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સર્વ ઉત્પન્ન કરીને પણ આપે. (ભગવાન) આ લોકના અને પરલોકના (પદાર્થ) અને ભક્તિ આપે છે, એમ (ભગવાનના) ગુણો કહેલા છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી (ભગવાનની) લીલા કહે છે :—

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २२ ॥

હે ઇંદ્રિયોના ઈશ! જેમ ખલ કંસે કેદ કરેલી (અને) લાંબાં સમય સુધી શોક કરાવેલી દેવકીને (આપે) છોડાવી, તેમ હે શક્તિવાળા! મને પણ પુત્રોસાથે આપ નાથે જ વારંવાર આપત્તિના સમૂહથી છોડાવેલી છે. ૨૨.

'ઇન્દ્રિયોના ઈશ' શબ્દથી મુખ્ય લીલા (કહેલી છે). સર્વ ઇન્દ્રિયો વશ રાખનાર હોવાથી (આપ સાથે) પતિની પેઠે રમણ કરવાથી આપથી સર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરીને તે રસમાં રચ્યા પચેલા રહેલા કોણ આપને નમસ્કાર ન કરે? એવો અર્થ છે. વળી આ આપની ઉત્તમ[1] લીલા છે કે માતા અને પિતાને ખલથી બંધન કરાવી, અને ઘણા સમય સુધી દુઃખનો અનુભવ કરાવીને પછી છોડાવો છો. તેથી તેમના કરતાં અમેજ કૃતાર્થ છીએ, તેથી આપની આ લીલા કહી પણ ન શકાય તેવી છે. ભક્તને છોડાવનાર હોવું એ ગુણ પણ હોવાથી લીલા છૂપી કરી (રાખી) ને ગુણજ તેવી (લીલા) તરીકે કહેવા યોગ્ય છે. જેમ કંસે દેવકીને કેદ કરેલી, (તેને) આપે છોડાવી; લાંબા સમય સુધી શોક કરાવેલીને પણ છોડાવી, (અને) શોક પણ મટાડયો, તેમ મને પણ (છોડાવી). 'च' 'પણ' શબ્દ હોવાથી યશોદા વિગેરેને પણ મુક્ત કરેલાં. વળી મારા સંબંધમાં ઉત્તમપણું પણ છે એમ 'પુત્રો સાથે' શબ્દથી કહેલું છે. આથી એમ (કહેલ છે કે) મારા પુત્રને પણ છોડાવ્યા. તેના તો આપ જ પુત્ર હતા, તેથી તેને બીજા પુત્રની જરૂર ન હતી. અથવા તેના ઘણા પુત્રો મારી નખાવેલ, મારા તો એકજ (પુત્રને મરાવેલ) એવું તેનાથી ઉલટાપણું મારા વિષે (થયું). 'એમ કેમ કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હે શકિતવાળા!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). હે સર્વ કરવાની શકિતવાળા! (એવો તેનો અર્થ છે). વળી 'આપ નાથેજ' (છોડાવેલી). આપજ નાથ થઈને છોડાવો છો. અથવા નાથ (પતિ) સાથે તે (દેવકી) ને છોડાવેલી. અહીં (મારા સંબંધમાં)

૧ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી હોઇ જાણવી કઠણ છે (प्र)

तो ते (नाथ) होवाथी आपज नाथ (थएला) एवो अर्थ छे. तमे नाथ थाओ, अने नाथने छोडावो ए एमां पहेलुंज वधारे सारुं छे, तेथी हुं (देवकीथी) उत्तम छुं. लीलामां विपरीत× कहेवामां आवे ते पण उत्तम छे. वळी ते (देवकी) ने वारंवार छोडावी न हती, पण बे वारज (छोडावेली). मने तो बालपणथी आरंभीने वारंवार छोडावेली. तेथी (हुं उत्तम छुं). वळी ' विपद्गणात् ' आपत्तिना समूहथी (मने छोडावेली). एक आपत्तिमां बीजी आपत्तिओ जथ्थाबंध आवे छे ते महाभारतमां प्रसिद्ध छे. २२

नीचेना श्लोकमां ते आपत्तिओ गणावे छेः—

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।
मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः ॥ २३ ॥

हे हरि ! विषथी, मोटा अग्निथी, राक्षसोना दर्शनथी, दुष्टोनी सभाथी, वनवासना दुःखोथी, युद्धे युद्धे महारथीओनां अस्त्रोथी अने द्रौणिना अस्त्रथी (आपथी अमे) रक्षण कराएला छीए. २३

भगवान होई सर्व करनारा होवाथी विष विगेरेथी छोडावनार कहेल छे. ' विषथी ' एटले विषवाळा लाडुथी अने सर्पना विषथी, लाक्षागृहमां मोटा अग्निथी (रक्षण कराएला). हिडिंब विगेरे राक्षसो हता. तेओए (अमने) जोया त्यारे पण (अमे) रक्षण कराएला हता. दुष्टोनी सभामां द्रौपदीने पकडी लाव्या (अने तेनां) वस्त्रो अने केश खेंच्या विगेरेमां, द्रौपदीनुं (जयद्रथे) हरण कर्युं, दुर्वासा (ने मोकल्या) विगेरे वनवासना दुःखमांथी, वनमां पण राज्यना जेवुं ऐश्वर्य आपी (अमे रक्षाएला). त्यार पछी गायोनां हरणथी आरंभी आजदिवस सुधीमां जेटला संग्रामो थया ते युद्धे युद्धे (अमे रक्षाएला). भीष्म विगेरे घणा महारथीओ हता, तेमनां ब्रह्मास्त्रोथी (अमे रक्षाएला). (भगदत्त* कर्ण विगेरे तो सामी क्रिया न थई शके तेवा हता. भगवाने त्यां पण रक्षण करेलुं. (तेमनुं) दुःखकारक स्वरूप जाणेलुं न होवाथी ते रक्षण (अमारी) प्रार्थनाथी करेलुं न हतुं. तेथी ' हे हरि ! ' एम कहेलुं छे. हे हरि, अमे सर्व तरफथी (आपथी) रक्षाएला छीए. २३

ए प्रमाणे जूदा जूदा प्रकारथी भगवाने करेलुं रक्षण कहीने (ते) लीलाथी अद्भुत कर्म करनारा छे एम कहेवा, भूख्याने अन्नना भोजनथी थतुं सुख (प्राप्त

× कोइ भत्रीजाने ' नाथ ' कहे ते विपरीत कथन —' नाथ ' एटले ' रक्षण करनार ', एवो अर्थ पण छे.

* महाभारतना युद्धमां भगदत्त कौरवना पक्षमां हतो. ते भौमासुरनो पुत्र हतो. तेणे युद्धमां अर्जुन उपर वैष्णवास्त्रनो प्रयोग करेलो (महाभारत. द्रोणपर्व, अ. २९)

થાય) તેની પેઠે વિપત્તિથી પીડાએલાઓને દુર્લભ ભગવાનનાં દર્શનનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, રક્ષણ કરતાં વિપત્તિઓજ સારી હોવાથી, લોકોને વિપત્તિઓ દુઃખરૂપ હોવા છતાં ભકતોને (તે) ઈચ્છિતું (પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધન હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી તે (વિપત્તિ) ઓની જ પ્રાર્થના કરે છે :-

विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ २४ ॥

હે જગતના ગુરુ ! અમને જુદા જુદા સ્થળે સદા વિપત્તિઓ જ થાઓ, જેનાથી પુનર્ભવનું દર્શન ન થાય તેવું આપનું દર્શન થાય છે. ૨૪

આ ભગવાનની એવી ઉલટા પ્રકારની લીલા છે કે આપત્તિઓમાં પરમાનંદ આપે છે (અને તે) ન હોય ત્યારે પરમાનંદનો તિરોભાવ કરે છે. ' જુદા જુદા સ્થલે ' એટલે જયાં પણ અમે રહીએ અને જઈએ ત્યાં. ' એવો નિર્ણય કેમ કરો છો કે વિપત્તિઓજ થાઓ, આ કયાંથી શીખ્યા ? ' તે (સંબંધ) માં ' હે જગતના ગુરુ ! ' એવું સંબોધન કરે છે. આપની પાસેથી આ શીખ્યા કે વિપત્તિઓજ સારી. સર્વ પ્રાણીઓની પેઠે આપે અંતર્યામી તરીકે અંદરથી પ્રેરણા કરી અને બહાર પણ યુક્તિ દેખાડી (તેથી જાણ્યું). ' જેનાથી આપનું દર્શન થાય છે ' શબ્દોથી શીખેલો પ્રકાર કહે છે: જે વિપત્તિઓમાંથી દર્શન થાય જેમનું, તેવા આપ છો. આપનાંજ ફલરૂપ દર્શનમાં અન્વય* અને વ્યતિરેકથી આ જાણ્યું. જેનાથી પુનર્ભવનું દર્શન ન થાય (તેવું આપનું દર્શન છે). ફરીથી શરીર જોવામાં ન આવે, એવો અર્થ છે. અથવા ફરીથી જેમનો જન્મ થતો નથી, તેવા જીવનમુકતોનું દર્શન જેનાથી થાય તેવું (આપનું દર્શન છે) ૨૪

એવી રીતે અદ્ભુત લીલાનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી (ભગવાન) દુષ્ટોથી જણાય નહીં તેવા હોવાનું કહે છે :-

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् ।
नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिञ्चनगोचरम् ॥ २५ ॥

---

* જ્યારે જ્યારે વિપત્તિઓ હોય છે, ત્યારે ત્યારે આપનું દર્શન થાય છે, એ અન્વય. અને જ્યારે જ્યારે વિપત્તિઓ હોતી નથી, ત્યારે ત્યારે આપનું દર્શન પણ થતું નથી એ વ્યતિરેક.

જન્મ, સત્તા, વિદ્યા અને લક્ષ્મીથી જેનો મદ વધતો જાય છે તેવા પુરુષ અકિંચનને જણાતા આપનું નામ લેવા પણ નિશ્ચય યોગ્ય નથી. ૨૫

નવ પ્રકારની ભક્તિનાં કારણરૂપ, સ્વરૂપ ગુણ વિગેરેના પ્રકારથી જુદા જુદા ભગવાનના નવ[1] જાતના ગુણો જાણવા જોઈએ. તેઓ પૈકી સ્વરૂપ જાણવામાં[2] આવે ત્યારે શ્રવણ (ભક્તિ) થાય છે. ગુણો જાણવામાં આવે[2] ત્યારે કીર્તન થાય છે. લીલા જાણવામાં આવે[2] ત્યારે સ્મરણ થાય છે. એવો એક સમૂહ થયો. બીજા સમૂહમાં સમીપ જવાનું થાય ત્યારે ચરણની સેવા, પૂજન, વંદન અને દાસ્ય (થાય છે). ત્રીજા (સમૂહ) માં સખ્ય અને આત્મનિવેદન છે. તે પૈકી દુષ્ટોથી ન જણાય તેવી હોવાનું વિગેરેનાં કારણ જુદા જુદા (શ્લોકો) માં જણાવવામાં આવશે. તે પૈકી પ્રથમ જ્યાં સુધી દુષ્ટોથી ન જણાય તેવાં હોવાનું જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી દુષ્ટોની (ભક્તિમાં) વિઘ્ન કરનાર કાયા, વાણી અને મનની ક્રિયાઓ જોવાથી ભગવાનની સમીપ જાય નહીં, પરંતુ જાણવામાં આવે ત્યારે ' આંધળો જોતો નથી, તેથી આંખવાળાએ પણ જોવું નહી' તેના જેવી આપણી બુદ્ધિથી (ભગવાનની ભક્તિમાં) વિઘ્ન જણાય છે, એવા વિચારથી બીજા સમૂહમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી (ભગવાનના) ચરણની સેવા થાય તે માટે (તે) દુષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં સારા કુળમાં જન્મ, રાજ્ય વિગેરેની સત્તા, શાસ્ત્ર વિગેરેની વિદ્યા (અને) શ્રીલક્ષ્મી આમનાથી વધતો જતો હોય છે મદ જેનો (તે નામ લેવા યોગ્ય નથી). (તેનો) અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. જેમ ચોખા વિગેરે ભાત થઈને પિતૃઓ, દેવો અને મનુષ્યોને તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરનારા થતા હોવાથી અમૃત થાય છે, છતાં પણ મદ્ય જેને જોઈતું હોય તેને માટે પોતાના મલમાં પરિણમીને મદ ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે, તેટલાથી અન્નથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી તે નિશ્ચય પીવા યોગ્ય થતું નથી, તેવી રીતે દૈત્યોના અંશવાળા ગર્વની ઈચ્છાવાળા સારા કુલમાં ઉત્પન્ન થતાં તેમનાં કુલના મલ તરીકે પરિણમતા હોવાથી મદ કરાવનારા થાય છે. તેમ હોવાથી સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તેનો (આપનું નામ લેનારમાં) સમાવેશ થતો નથી. એવી રીતે પાછલનામાં* પણ (જાણવું). આજ પેટા-ભેદને મુખ્ય ગણીને ' વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ, (ઉંચા કુલનો મદ) ' એ વાક્યનો પ્રારંભ થએલ છે. ' પુરુષ ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સ્વતંત્રતાને લીધે ગુરુઓને અધીન રહેતો નથી;

---

૧ શ્લોક ૧૭-કા-૩માં કહેલા નવ જાતના ગુણો. (પ્ર)

૨ શ્લો. ૧૭-૧૮-૧૯ માં કહ્યા પ્રમાણે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણે પછીનામાં પણ જાણવું. (પ્ર)

* સત્તા, વિદ્યા અને લક્ષ્મીના મદવાળામાં.

તેથી જ આપનું નામ લેવા યોગ્ય નથી. જેમ પહેલાં બ્રાહ્મણ હોવા છતાં બીજી જાતિ¹ પ્રાપ્ત કરેલો મદિરાથી મત્ત થએલો વેદનો પાઠ કરવા યોગ્ય રહેતો નથી; (અને) પાઠ કરે તો પણ (તે) ગાંડાનો પ્રલાપજ હોઈ તેનું શ્રવણ કરવું ન જોઈએ. ભક્તિ (કરવા) માં સર્વનો અધિકાર હોવા છતાં પણ-કૃત્રિમ મદિરા વિગેરેનો સંબંધ થતાં વેદનો અધિકાર રહેતો નથી તેની પેઠે-મદ કરનાર (ના સંબંધવાળા) નો ભગવાન શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી. તેથી તેના આચારથી કોઈ પણ ધોરણ નક્કી ન કરાય.

'જન્મ અને કર્મથી શુદ્ધ હોય' વાક્યથી (તેવા શુદ્ધ પુરુષોને જ) વેદનો અધિકાર હોવાનું કહેલ હોવાથી, તેવા (જાતિભ્રષ્ટ મદ્યપાન કરનાર) ને વેદનો અધિકાર ખરેખર ન હોય, પરંતુ ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી, અને 'ચક્રનાં ચિહ્નવાળાનાં નામો સદા સર્વ સ્થળે લેવાં' એવી સ્મૃતિ હોવાથી, અને 'પતિત સ્ખલન કરેલ હોય (તે પણ ભગવાનનું નામ લેતાં યમનાં દુઃખ પામતો નથી)' એવું વાક્ય હોવાથી, અને મોટા પાપીનાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે (ભગવાનનું નામ) કહેલું હોવાથી, મદવાળાને (ભગવાનનું નામ લેવાનો) અધિકાર કેમ નહીં ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અકિંચનને જણાતા' વિશેષણ કહેલું છે. 'અકિંચનો' એટલે ઉપર કહેલા² ગુણ વિનાનાઓ, તેઓને જણાતા, (તેઓથી) પ્રાપ્ત થાઓ તેવા (આપ છો). અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. તેવાને અધિકાર નથી એમ³ (કહેવાથી), તેમનો સ્વરૂપથી અધિકાર ન હોવાનું કહેલ નથી, પરંતુ ફલથી (અધિકાર ન હોવાનું કહેલ છે). ભગવાનજ (તેમના) હૃદયમાં પધારતા નથી. ભગવાનના ગુણો પણ (તેમના) મુખમાં આવતાં છતાં પણ જેમ દિશાએ જતાં ગંગાજલનો ઉપયોગ થાય તેમ વ્યવહાર તરીકેજ આવે છે, કારણકે (ભગવાનનો) સ્વભાવ અકિંચનને જણાવાનો છે. આજ પણ લોકમાં બધાની સાથે બોલવામાં આવે છે. (પણ) મદવાળા સાથે (બોલવામાં આવતું) નથી. તેથી તેઓની સમીપ કોઈ પણ સમયે ભગવાન પધારતા ન હોવાથી, તેમને અધિકાર નથી એમ કહેલું છે. ૨૫

नमोऽकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः ॥ २६ ॥

અકિંચનો જેમનું ધન છે, જેઓના ગુણોનો નાશ થએલ છે તેઓમાં ગતિવાળા, આત્મામાં આનંદ કરનારા, શાંત, મોક્ષના પતિને નમસ્કાર. ૨૬.

---

૧ ત્રૈરત્ર વિગેરે જાતિ. (પ્ર)

૨. ઉપર કહેલ ચાર પ્રકારના મદ વિનાના. (પ્ર)

૩ 'એમ (કહેવાથી) એટલે એમ જણાવતા આ વાક્ય (શ્લોક)થી. (ક)

અકિંચનોનું જેમનું ધન છે તેવા, અથવા અકિંચનોનું ધન આપ છો. ધનવાનોનું ધન ધનવાનોના હૃદયમાં અને બહાર પણ રહે છે, તેવી રીતે તે (અકિંચનો) માં ભગવાન, અને ભગવાનમાં તેઓ રહે છે. તેથી તેઓજ ભગવાનને જાણે છે, બીજા (જાણતા) નથી, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ ' જેઓના ગુણો નાશ થએલ છે તેઓમાં ગતિવાળા ' શબ્દથી કહેલું છે. નાશ થએલ છે ગુણોનો જેમના તે નાશ થએલ ગુણવાળા, તેઓમાં છે ક્રિયા જેમની અથવા તેઓમાં છે ગતિ જેમની, ' હરિ નિશ્ચય નિર્ગુણ છે ' (૧૦-૮૫-૪), અને ' મારામાં રહેલ નિર્ગુણ કહેલું છે ' (૧૧-૨૫-૨૪) એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે-(ભગવાન) તેવા છે. તેથી જેમ ચક્ષુથી જણાય તેવું હોય તે જીભથી જણાતું નથી તેમ નિર્ગુણોથી પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી ગુણવાળાઓને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેનું કારણ પણ ' આત્મામાં આનંદ કરનાર ' શબ્દથી કહેલું છે. આત્મામાંજ છે આનંદ જેમનો (તેવા ભગવાન છે). આથી (તેમને) પોતાને (કોઈની) જરૂર ન હોવાનું કહ્યું. બીજાને પણ (તેમની) જરૂર ન હોવાનું ' શાંત ' શબ્દથી કહેલું છે. શાંત સ્વરૂપ હોવાથી કોઈને (તેમની) જરૂર નથી એવો અર્થ છે. વળી જેઓને જરૂર છે તેઓને મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) જરૂર છે, કારણ કે તે નિશ્ચિત ફલ છે. બીજું (ફલ) તો કાગડાને બેસવું અને તાડને પડવું એની પેઠે* હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાન ' મોક્ષના પતિ ' હોવાથી મુક્તિના અધિકારીઓજ સેવા કરવા યોગ્ય છે, બીજાઓએ (સેવા કરવા યોગ્ય) નથી, એવો અર્થ છે. ૨૬

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે સ્વરૂપ કહેતી નમસ્કાર કહીને ચાલુ દુષ્ટોથી† ન જણાય તેવા હોવાપણું ફરીથી જુદા પ્રકારે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् ।
समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २७ ॥

આપને કાલ, શાસન કરનાર, આરંભ અને અંત વિનાના, શક્તિવાળા, સર્વ પ્રતિ સમાનતાથી વર્તનાર, જેમને લીધે પ્રાણીઓને પરસ્પર કજીઓ થાયછે તેવા હું માનું છું. ૨૭

દુષ્ટો બે પ્રકારના છે-(૧) વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા, અને (૨) ઉપર કહ્યા તેવા. તે પૈકી ઉપર કહ્યા તેવાથી ભગવાન જણાતા નથી એમ કહેલું છે, અને

* કાગડાના બેસવાથી તાડ ન પડે, પણ અકસ્માતથી બંને ક્રિયાઓ સાથે થાય, તેમ અકસ્માતથી પણ બીજાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.

† ઉપર ૧-૮-૨૫ માં કહ્યા તેવા.

(આ શ્લોકમાં) વિષયમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારથી જણાતા નથી એમ સંભાવનાથી કહે છે. એવું સંભવે છે કે જો વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા ભગવાનને જાણતા હોય તો તેઓ કાલથી ગળાએલાં ન હોય, કારણ કે ભગવાન જ કાલ છે. વળી જો તેઓએ (ભગવાનને) જાણેલા હોય તો ' જ્ઞાની (મને) સર્વથી વધારે પ્રિય કહેલો છે ' એ વાકય પ્રમાણે કાલ પોતાના પ્રિયનું ભક્ષણ ન કરે તેથી કાલથી ઘેરાએલા હોવાથી તેઓ ભગવાનને જાણતા નથી એમ હું માનું છું. ' કાલ ભગવાન કેમ હોઈ શકે ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' શાસન કરનાર ' એમ કહેલું છે. સર્વ સ્થલે તેનીજ સત્તા છે. (તે) ભગવાન ન હોય તો આ નિશ્ચય ન બને. વળી ' હે સૌમ્ય આ પહેલાં સત્ જ હતું ' એ વાકયમાં, અને ' તે સમયે સત્ ન હતું અને અસત્ ન હતું ' એ વાકયમાં, ' પહેલાં ' અને ' તે સમયે ' શબ્દોથી કાલ જણાવેલો છે. તે ભગવાન ન હોય તો વાકયોનો અર્થ ખોટો ઠરે. તેથીજ ' આરંભ અને અંત વિનાનો ' હોવાથી કાલ ભગવાન છે. વળી કાલને લીધે સર્વ થાય છે. તેમ ન હોય તો ટાઢ વિગેરેનું * શું કારણ હોય ? તેથી સર્વ (કરવાની) ' શકિતવાળો ' હોવાથી કાલ ભગવાન છે. વળી ' બ્રહ્મ નિશ્ચય દોષરહિત અને સમ છે ' એ વચન પ્રમાણે સમાન હોવાપણું ભગવાનનો ગુણ છે, અને તે કાલમાં હોવાથી કાલ ભગવાન છે એમ ' સર્વ પ્રતિ સમાનતાથી વર્તનાર ' શબ્દોથી કહેલું છે. સર્વમાં કાલ બ્રહ્મના રૂપથી સમાનતાથીજ પ્રવેશે છે, તે સંબંધી સિદ્ધિ (એવી છે કે) યત્ જે કાલથી ભાઈઓ વિગેરેને પણ ' मिथः ' પરસ્પર કજીઓ થાય છે. પહેલાં એક જીવ વાળા થએલા હોવા છતાં પણ કાલજ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને કજીઓ કરી મરણ પામે છે, એવો અર્થ છે. એવી રીતે આપજ કાલ છો એમ કાલ ખાઇ જાય છે તેથી જણાય છે, કોઇપણ આપને જાણતો નથી, એવો (અર્થ છે), ૨૭

હમણાં અવતરેલા (આપ) ને તો ભકતો પણ સારી રીતે જાણતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न वेद कश्चिद्भगवश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद् द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २८ ॥

હે ભગવાન ! જેમને કોઈપણ સમયે કોઈપણ સ્થળે કોઈપણ વહાલો નથી, અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, જેમના વિષે મનુષ્યોની પક્ષપાતવાળા હોવાની બુદ્ધિની છે તેવા મનુષ્યોનું અનુકરણ કરવાની ચેષ્ટા કરનાર આપનું કરવા ઇચ્છેલું કોઇ પણ જાણતું નથી. ૨૮

* ' વિગેરે ' શબ્દથી તાપ, વૃષ્ટિ કહેલાં છે.

ભગવાન શું કરવાનો વિચાર કરે છે, તે કોઇપણ જાણતું નથી. 'જે કાંઇ થાય છે તે ભગવાને જ કરવા ઇચ્છેલું હોવાથી, કાર્યનાં દર્શનથી અથવા જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી (તેમણે કરવા ઇચ્છેલું) કેમ ન જણાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી (મનુષ્યોનું અનુકરણ કરવાની) ચેષ્ટા કરનાર આપનું ' એમ કહેલું છે. મનુષ્યોનું વિડમ્બન અનુકરણ કરવાની ચેષ્ટા કરનારનું કરવા ઇચ્છેલું (કોઇ) જાણતું નથી, એવો અર્થ છે. સામાન્ય ક્રિયાથીજ કાર્ય થઇ જતું હોવાથી અમુક પ્રકારનું અનુકરણ કયા પ્રયોજનથી (કરવું) ? એવો સંદેહ થાય છે. 'આ અનુકરણનું પ્રયોજન પાંડવોનું રક્ષણ અને કૌરવોનો વધ, ભૂમિનો ભાર હરવો અને અર્જુન વિગેરેને યશ આપવો, એવું સ્પષ્ટજ છે' એમ કહો, તો તે પણ નથી એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. જો ભગવાનને મિત્ર, ઉદાસીન કે શત્રુઓ હોય તો પાંડવોનું રક્ષણ વિગેરે ભેદ જણાવનારૂં કાર્ય થાય. તેમ હોય, તો, ભગવાનપણું જ ન રહે. (ભગવાનને) કોઈ પણ વહાલો નથી, કોઈ પણ સ્થલે વહાલો નથી. એવી રીતે કોઈપણ કોઈપણ સ્થલે દ્વેષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. 'च' 'અને' શબ્દથી ઉદાસીન (પણ નથી એમ કહેલું છે).

'ત્યારે પાંડવોનું રક્ષણ વિગેરે કાર્ય કેમ જોવામાં આવે છે ? કાલથી (એમ થાય છે) એમ પણ ન કહેવાય, કારણકે કોઈપણ સમયે કૌરવનું શ્રવણ થતું નથી,' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમના વિષે મનુષ્યોની પક્ષપાતવાળા હોવાની બુદ્ધિ છે' એમ કહેલું છે. જે આપના વિષે પાંડવો વિગેરે મનુષ્યોની 'આ અમારા મિત્ર, આ શત્રુ' એવી પક્ષપાતવાળી બુદ્ધિ થાય છે.× કળશો વિગેરે વસ્તુઓ ઘરોમાં લઇ જવામાં આવતાં, તેમનાં દર્શનથી શકુન વિગેરે થાય, ત્યારે તેઓના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, અને છીપમાં રૂપું વિગેરે દેખાય ત્યારે તેના સ્વાભાવિક ગુણ વિના ભ્રમ થવાનું કાંઇપણ કારણ+ ન હોય તેમ હોતું નથી. સ્વભાવિક (ગુણ) જ ભ્રમ કરાવનારો હોય તો બધાઓને જ ભ્રમ થાય. તેથી પોતામાં રહેલા પ્રેમ વિગેરે દોષથીજ આપમાં મિત્ર વિગેરે હોવાની બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ આપમાં તેવો* કોઈ પણ ગુણ નથી, એવો અર્થ છે. 'તેને અનુસરવાનો ગુણ ભગવાનમાં છે, જેનાથી તેનું સર્વ (કાર્ય) સ્વીકારેલું હોય તેવા (ભગવાન) થાય છે' એમ માનો, તો તે પણ નથી એમ 'च' 'અને' શબ્દથી કહેલું છે. મિત્રની પેઠે અનુસરનાર હોવાનું પણ ભ્રાંતિથી (જણાય) છે, એવો અર્થ છે. ૨૮

એવી રીતે દૃષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાનું કહીને નીચેના શ્લોકથી લક્ષણ કહે છે :—

× અહીં ન શબ્દ વધારે જણાય છે, તે પાછળ + બીજું ચિહ્ન કર્યું છે ત્યાં લેવો જોઇએ. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

* મિત્ર અથવા શત્રુ અથવા ઉદાસીન માને તેવો.

जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्त्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ २९ ॥

હે વિશ્વાત્મન્ (આપ) જન્મરહિતનો જન્મ, અકર્તાનું કર્મ અને વ્યાપકનું હલકાં પ્રાણી, મનુષ્ય ઋષિ અને જલચરોમાં (જણાવું), તે ઘણું ભારે અનુકરણ છે. ૨૯

ભગવાનનો સર્વનું અનુકરણ કરવારૂપ ગુણ (તેમનું) લક્ષણ એટલે અસાધારણ ગુણ છે. નટ વિગેરે પણ થોડાંક બીજા દ્રવ્યના સંબંધથી પોતાના દેહને તેવા* દેખાડે છે. ભગવાન તો કેવલજ, વિક્રિયા વગરનાજ પરમાનંદ સ્વરૂપવાળા જ પોતાને મનુષ્યના દેહ, ઇંદ્રિયો વિગેરેના આકારથી જોવામાં આવે તેવા દેહથી જણાવે છે. આ ભગવાનનું અસાધારણ+ લક્ષણ છે. આ જાણવામાં ન હોય, તો કોઈપણ ભગવાનનું પૂજન[1] ન કરે. વળી આ મોહ કરનારૂં પણ નથી, કારણકે તે લક્ષણ છે. તેમ ન હોય (તે મોહ કરતું હોય) તો બધાઓને જ મોહ થાય. તેથી અનુકરણ (કરવું એ) ભગવાનનું લક્ષણ છે એમ જાણવું. તેમાં જો ભ્રમ થાય, તો ઉપર (જણાવ્યું તે) ની પેઠે પોતાના દોષથી જ દોષ થાય છે, ભગવાનનો કોઈપણ દોષ નથી, એવો અર્થ છે.

'યુક્તિથી વિરુદ્ધ (હોય તેવું) વેદ પણ જણાવતો નથી, તેથી ભગવાન અનુકરણ કરે તેવું કેમ સંભવે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે વિશ્વાત્મન્ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. જેમ (જે) ભગવાન (પોતામાં) વિકાર થયા વિનાજ વિશ્વરૂપ થયા, તેમને અનુકરણ કરવામાં શું પ્રયાસ ? એવું તાત્પર્ય છે. જન્મરહિતનો જન્મ, અકર્તાનું કર્મ, 'आत्मनः' વ્યાપક પુરુષોત્તમનું વરાહ વિગેરે હલકાં પ્રાણીઓમાં, રામ વિગેરે મનુષ્યોમાં, વામન વિગેરે ઋષિઓમાં (અને) મત્સ્ય વિગેરે જલચરોમાં (તેમનાં) જૂદાં જૂદાં દેહથી જણાવું, તે ઘણું ભારે[2] અનુકરણ છે. પુરુષોત્તમપણું પણ જણાવતાં, મનુષ્ય વિગેરે પણું પણ જણાવે છે. વિશ્વ તો બ્રહ્મ હોવાનું જાણવામાં આવે, ત્યારે (તે) જગત્ તરીકે જણાતું નથી. તેથી અનુકરણરૂપ ભગવાનનો અસાધારણ ગુણ છે, તેથી આ (ગુણ) ને લીધે પણ ભગવાન વિષે સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૯

---

* 'તેવા,' નટે જેનો વેશ લીધો હોય તેવા.

+ 'અસાધારણ' બીજા કોઈમાં ન હોય તેવું.

૧ મનુષ્ય વિગેરેના રૂપથી જ જાણતા હોવાથી પૂજન ન કરે, તેથી તેમનું આ લક્ષણનું જ્ઞાન જ પૂજન કરવાનું કારણ છે. (प्र)

૨ 'ઘણું ભારે' એટલે ઘણું આશ્ચર્યકારક. (प्र)

'વધારે દર્શન (કરવા) થી સંદેહ દૂર થશે. તે (અનુકરણ કરવાના) ગુણવાળા હોવાનું જણાવવાથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाऽश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥३०॥

આપે અપરાધ કરતાં ગોપીએ દામણું લીધું તે સમયે, આંસુ સાથે ભળેલાં અંજનથી વ્યાકુલ થએલી આંખોવાળું મુખ નીચું રાખીને ભય દર્શાવતા ઉભા રહેલા આપ–જેમનાથી ભય પણ ભય પામે છે–તેમની જે દશા (થએલી) તે મને ઘણો મોહ કરે છે. ૩૦

ભગવાનનું આવું અનુકરણ હોય કે, જે વધારે દર્શન થવા છતાં પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. તે (વિષય) માં હું જ દષ્ટાંત છું. કોઈ એક સમયે હું આપનાં દર્શન કરવા ગોકુલ ગએલી. તે સમયે ઘંટીના પડથી વાસણ ફોડીને આપે અપરાધ કર્યો ત્યારે ગોપી યશોદાએ દામણું લીધું. तदा તે સમયે તરતજ આપની જે દશા થઈ (તે મને મોહ કરે છે). 'સ્વભાવથીજ તે (મારી) *દશા હશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આંસુ સાથે ભળેલાં અંજનથી વ્યાકુલ થએલી આંખોવાળું...(ઉભા રહેલા)' એમ કહે[1] છે. આંસુઓ સાથે ભળેલું જે અંજન તેનાથી સારી રીતે વ્યાકુલતાવાળી જે આંખો હતી જેમાં તેવું મુખ નીચું રાખીને ઉભા રહેલા આપ–એમ ઉપરની સાથે સંબંધ છે. એવી રીતે બધાએ જાણ્યું કે આ (આપ) સંપૂર્ણ રીતે ભય પામેલ છો. 'એમ ભલે હો, તેમાં શું દોષ?' એમ કહેવામાં આવે તો તે સંબંધમાં 'જેમનાથી ભય પણ ભય પામે છે' એમ કહેલું છે. જે મૃત્યુરૂપ ભય છે, તેને પણ ભય જેમનાથી (એટલે) ભગવાનથી થાય છે. (ભગવાને) ભયવાળા થવું તે ભયના કારણનો નાશ કરનારો ગુણ છે. તે (ગુણ) હોય ત્યારે કોઈને પણ ભય (થવાનું) સંભવતું નથી. ૩૦

એવી રીતે ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ગુણો છે (અને) તેમના સંબંધને લીધે બીજામાં‡ પણ વિરુદ્ધ ગુણો (થાય છે) એવું લક્ષણ કહ્યું. જન્મનાં કારણનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે. નમન કરવા માટે જન્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેહ, અંતઃકરણ અને આત્મા એક પછી એક ઉત્તમ છે. તેથી દેહને લીધે નમન કરવા યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ, ભગવાનનો અવતાર હોવાનું જણાય

---

* 'तव' છે તે 'मम' જોઈએ. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં तव કે मम કાંઈ નથી

૧ 'એમ કહે છે' એટલે તે દશા સ્વાભાવિક ન હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

‡ ભગવાનનાં નયનો ભયરહિત હોવા છતાં ભયવાળાં દેખાયાં, તેમાં.

ત્યારે નમન કરવા યોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. તે સંબંધમાં ' તેવા (ભગવાનના અવર નો દેહ નમન કરવા યોગ્ય કેમ નહીં ? ' એવી શંકા થાય. તે સંબંધમાં જૂદા ઋષિઓના યોગથી પ્રાપ્ત થએલા ગુણો જૂદા જૂદા હોવાથી, અને વાસ્તવિક ભગવાનની ઈચ્છાનું જ્ઞાન ન હોવાથી ચાર પ્રકારના ઋષિઓ પોતપોતાની પ્રમાણે દેહના સંબંધનું પ્રયોજન કહે છે.

वंशकर्ता पिता चैव मुख्यौ देहनिरूपकौ ।
दुःखाभावश्च मोक्षश्च द्वावर्थाविह सम्मतौ ॥ ५ ॥

વંશ કરનાર અને પિતા જ મુખ્ય દેહ સંપાદન કરાવનારા અને આમાં દુઃખનો અભાવ અને મોક્ષ (એ) બે પ્રયોજનો વિચારાએ છે. કા. ૫

પ્રયોજન અને દ્રવ્યનો† વિરોધ હોય ત્યારે પ્રયોજન બલવાન હોવાથ વિષયમાં જૂદા જૂદા મત છે. પ્રયોજન ગૌણ હોય ત્યારે દેહનાં મુખ્યપણાંથી મતો છે, અને પ્રયોજનનાં મુખ્યપણાંમાં બે મત છે. તે પૈકી વંશ કરનાર મુ અને ઉત્તમ હોવાથી તેના (વંશના) હોવાનું જણાવવાથી તેમની કીર્તિ થાય એ ગુણના મુખ્યપણાથી યદુના વંશમાં (ભગવાન) અવતરેલા છે, એમ નીચે શ્લોકમાં કહે છે :—

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ।
यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ३१ ॥

કેટલાક કહે છે કે, પુણ્યશ્લોકની કીર્તિ (થાય તે) માટે – જે મલયની કીર્તિ માટે ચંદન (થયું):તેમ – પ્રિય યદુના વંશમાં જન્મ રહિત જન્મેલા છે. ૩૧.

' જન્મરહિત જન્મેલા (છે) ' એમ ઉપરની પેઠે વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયવાળ (જણાવેલા છે). પુણ્યશ્લોક યદુ છે. તેથી જ ' તે (વંશ) માં અંશ સા અવતરેલા... ' (૧૦-૧-૨) વાક્યમાં તેવાજ પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય કરેલો દ (યદુ) પુષ્ટિમાર્ગવાળો ભક્ત હોવાથી ' પ્રિય ' કહેલ છે. ' મલયની (કીર્તિ માટે ચંદન (થયું) તેમ ' નો એવો (અર્થ છે કે), જેમ ' મલયને જ નમન કરીએ છીએ, (કારણકે તેના ઉપર ચંદનનાં વૃક્ષો છે) ' વાક્યથી મલયનો યશ થએલ દ

† દ્રવ્ય એટલે દેહ, અને જન્મ લેવાનું પ્રયોજન.

તેમ (ભગવાનના જન્મથી) યદુનો પણ યશ (થએલો છે), કારણ કે તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓ ભગવાનની સન્નિધિથી ભગવાનના જેવા રૂપવાળા× થએલ છે. ૩૧

વળી દૂરનો સંબંધ સહન ન કરતાં પ્રસંગને લીધે પણ (યદુને) કીર્તિ (પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું) સંભવતું હોવાથી, અને વસુદેવે (ભગવાન પુત્ર થાય તે માટે) પ્રયત્ન[1] કરેલો હોવાથી અને (તે) દોષરહિત હોવાથી, પ્રયોજન સાથે (દ્રવ્યને મુખ્ય ગણી) પ્રવૃત્તિ કરનારા બીજા ઋષિઓ એમ કહે છે કે પુત્ર તરીકે યાચના કરેલા (ભગવાન) વસુદેવના સંબંધવાળાં દેવકીમાં જન્મરહિત જ (રહીને) જન્મેલા. તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

> अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।
> अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३२ ॥

બીજાઓ (એમ કહે છે કે) યાચના કરેલા વસુદેવના સંબંધવાળાં દેવકીમાં આના કલ્યાણ માટે અને દેવોના દ્વેષીઓના વધ માટે આવેલા (તે) જન્મરહિત આપ છો. ૩૨

'તે જન્મરહિત આપજ છો' એવી (વાક્યની) જૂદી રચના છે. ('માતાપિતાના દેખતાં તરત (પ્રાકૃત બાલક થયા') (૧૦–૨ ૪૭) વાક્ય પ્રમાણે પ્રાકૃત દેહ દેખાડેલ હોવાથી (જન્મ રહિતથી) જૂદા છો એવી શંકા થાય, તે આથી[2] દૂર કરેલી છે. તે (મ આવવા) નું પ્રયોજન 'આના કલ્યાણ માટે...' થી કહેલું છે. 'આના' એટલે) જગતના અથવા યુધિષ્ઠિરના. તેથીજ 'કંસનો વધ કરવા જન્મેલા' વિગેરે વાક્યો છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે બે પ્રયોજનો જૂદાં છે કારણકે દેવોનું હિત જૂદા પ્રકારે કરેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી તેઓ* પણ કૃતાર્થ થાય તે માટે (આવેલા છો); કારણકે દેવોના દ્વેષી તરીકે તેઓની પોતાની મુકિત થવાની નહતી. આથી[3] ભગવાનમાં દોષ ન હોવાનું કહેલ છે. તેથી[4] બંને[5] ભગવાનનાં કાર્ય છે; તેમ ન હોય[6] તો (ભગવાનમાં) પક્ષપાત (દોષ) થાય. ૩૨

× મલય ઉપરનાં બીજાં વૃક્ષો ચંદનની નજીક હોવાથી ચંદન જેવી સુગંધીવાળા થયાં, તેમ યદુના વંશમાં જન્મેલાઓ ભગવાનની સન્નિધિથી તેમના જેવા રૂપવાળા થયા, એવો અર્થ છે.

૧ તપ કરેલું. (ક)

૨ 'આથી' જન્મરહિત જ જન્મેલા છે એમ વિરુદ્ધ ગુણો જણાવ્યા તેથી. (પ્ર)

* 'તેઓ' દૈત્યો.

૩ 'આથી' દૈત્યોને મુકિત આપનાર હોવાનું સૂચવ્યું તેથી. (પ્ર)

૪ 'તેથી' જ દૈત્યોને મુકિત આપનાર કહ્યા તેથીજ. (પ્ર)

૫ 'બંને' દેવોનું કલ્યાણ અને દૈત્યનો વધ (મુકિત).

૬ દૈત્યોને મુકિત આપતા ન હોય તો. (પ્ર)

વળી વસુદેવ (નાં તપ વિગેરે ઉપાયો) જુદા સમયના[1] હોવાથી પ્રયોજન બલવાન છે. એ ધોરણને મુખ્ય ગણીને, કામને[2] મુખ્ય માનનારા બીજા (ઋષિ) ઓ ભૂમિનો ભાર હરવા ભગવાન પધારેલા છે, એમ કહે છે. તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।
सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवाऽर्थितः ॥ ३३ ॥

બીજાઓ (એમ કહે છે કે) બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા (ભગવાન) સમુદ્રમાં નાવની પેઠે ઘણા ભારથી પીડાતી ભૂમિનો ભાર ઉતારવા જન્મેલા છે. ૩૩

'ભગવાન સામગ્રી સાથે આવે ત્યારે ભાર વધે, પરંતુ ભાર ઉતરે નહીં. ભાર કરનારાઓમાં અથવા ભૂમિ પર *બલથી પ્રવેશ કરે તો ભારનો નાશજ થાય, પણ ભાર ઉતરે નહીં. ભાર કરનારાઓને નીચે પાડે તો પક્ષપાત થાય. (તેમને) મુક્તિ આપે તો ઉપર કહેલ+ પક્ષથી કાંઈ જુદું નથી થતું; અને સ્વતંત્ર ફલપણું[3] થાય એવી શંકા થાય, તો તે (યોગ્ય) નથી. આ ભાર દેહના સંબંધનો નથી, પરંતુ ઉદ્ધત ક્રિયાથી થએલો મનના સંબંધવાળો છે. અને તે પણ ઘણું ચિંતન કરવાથી દેહના સંબંધવાળો હોય તેવો થાય છે.[4] તે પ્રસંગે ભગવાન ભૂમિ ઉપર પધારે ત્યારે તેમનામાં ચિત્ત જતાં ઉદ્વેગ કરનારાઓનું વિસ્મરણ થવાથી ભાર ઉતરે, કારણકે ભાર બુદ્ધિથી મુકાએલો[5] હતો. તરતજ ઉપાય કરવા માટે 'સમુદ્રમાં નાવની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. આથી દુઃખને લીધે કાલ પણ ડુબાડનારો હોવાનું સૂચવેલું છે. જેમ તરંગો વિગેરે નાવના આધાર (સમુદ્ર)નો દોષ છે તેમ ધર્મનો ક્ષય વિગેરે કાલનો પણ દોષ છે તેથી કાલના

---

૧ પહેલાનાં બે જન્મના સંબંધથી જુદા સમયના કહેલા છે. તેથી તેમને માટે જન્મ લીધો હોત તો પહેલાંની પેઠે અંશથીજ અવતાર કરત, પણ પૂર્ણ અવતાર ન થાત. તેથી એ પ્રયોજનથી જન્મ્યા નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ 'કામને' એટલે ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) ને મુખ્ય માનનારા. (પ્ર)

* 'બલથી પ્રવેશ કરે' એટલે ભાર કરનારાઓનો સંહાર કરે, એવો અર્થ જણાય છે,

+ 'ઉપર કહેલ' પાછલા શ્લોક ૩૨ માં કહેલ.

૩ 'સ્વતંત્રફલપણું' ભારને ઉતારવાનું અધ્યાહાર છે. (પ્ર) ભાર કરનારને મુક્તિ આપે તો તેમને સ્વતંત્રપણાથી ફલ પ્રાપ્ત થાય, એવું અયોગ્ય થાય, એવો ભાવ જણાય છે.

૪ 'થાય છે,' તેવો જણાય છે. (પ્ર)

૫ મૂકનારી બુદ્ધિ ન રહેવાથી ઉતરે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

આધારવાળી પૃથ્વીને આધાર (કાલ) અને આધેય (ભાર કરનારા) બંનેના દોષનો સંબંધ હોવાથી તરત ઉપાય કરવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. તેમ ન કરવામાં આવે, તો ફરી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો પડે અને સૃષ્ટિ (રચવી પડે). તેથીજ બ્રહ્માએ પ્રાર્થના (કરેલી), એમ 'બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'आत्मभुवा' (પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મા) શબ્દનો પોતાને પણ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરવી પડે, એવો અર્થ છે. સ્ત્રી (પૃથ્વી) અને પુત્ર (બ્રહ્મા) ની પ્રાર્થનાથી કર્યું (જન્મ લીધો), તેથી (તેમની કામના) હોવાથી ભગવાને ઈચ્છેલું નહતું[1] એમ સૂચવેલ છે, અને ગ્લાનિને લીધે (ભૂમિનો) નાશ થાય, તો ફરી કરવી પડે. અને તેવી રીતે એક ભાગ કરવાનો સંભવ ન હોવાથી બ્રહ્માંડ રચવું પડે. તેથી ભગવાને એમ[2] કર્યું, એવો (અર્થ છે). એમ મનમાં[3] બીજું પ્રયોજન આગંતુક હોવાનું જાણવું. તેમ ન હોય[4] તો જૂદાં જૂદાં પ્રયોજનને લીધે જૂદા જૂદા અવતાર થાય. ૩૩

આ મતો પૂર્વપક્ષ હોવાથી, (તેમનાથી) નિર્ણય કહેલ નથી. વળી કેટલાક ત્રણ વર્ગનાં પ્રયોજનને હલકું ગણીને ભગવાનના વિચારથી ભગવાન જે (કાર્ય) કરતા તેનાજ પ્રયોજનથી, સર્વને મુક્તિ આપવા માટેજ ભગવાને અવતાર લીધેલો એમ કહે છે, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ।
श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३४ ॥

કેટલાક એમ (કહે છે કે) અવિદ્યા, કામ અને કર્મથી આ ભવમાં દુઃખી થનારાઓને શ્રવણ અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય (ચરિત) કરવા માટે (ભગવાન અવતરેલા છે). ૩૪

પોતાનું* ઈચ્છેલું તો સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાંજ[5] કહેલું છે મુક્તિના[6] પ્રકરણમાં શ્રવણ વિગેરે ધર્મ છે, ભક્તિ નથી, એવો ભેદ છે, 'ભવ' શબ્દથી

---

૧ ભાર ઉતારવા પોતે અવતરવાનું ઇચ્છેલું નહતું. (प्र)

૨ આ પ્રકારે ભાર ઉતાર્યો. (प्र)

૩ દેવનું હિત કરવું વિગેરે પ્રયોજનો હોવાથી કેમ આ ભાર ઉતારવાનું એકજ પ્રયોજન કહો છો ? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૪ 'તેમ ન હોય તો' અટલે બધાં પ્રયોજનો મુખ્ય હોય તો, જે દોષ થાય તે અહીં કહેલ છે. (प्र)

* કુંતીનું.

૫ પાછળ શ્લોક ૨૯ માં (प्र)

૬ "ત્યાં પણ શ્રવણ વિગેરેજ 'ભક્તિ' શબ્દથી કહેલાં છે, તેથી તેનાથી આમાં શું ઉત્તમપણું છે કે તેને પૂર્વપક્ષ કહો છો ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

સદા ઉત્પત્તિ (થયા કરે તેવા) માર્ગે જવાનું કહેલું છે. 'આ' શબ્દથી અનેક દુઃખો દેખાડીને, (સંસારમાં) રહેવાથી[1] સહન ન થઇ શકે તેવું દુઃખ જણાવેલું છે. 'અવિદ્યા' સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, પછી 'કામ' વિષયોની ઇચ્છા (થાય છે), કારણકે પરમાનંદ પ્રકાશે ત્યારે વિષયોની ઇચ્છા થતી નથી. પછી તે (કામના) માટે જાતજાતનાં કર્મો (થાય છે). શ્રવણ વિગેરે કર્મો અવિદ્યા, કામ અને કર્મનો નાશ કરનારાં હોવાનું પાંચમા અધ્યાયમાં[2] કહેલું છે. શ્રવણ અને સ્મરણ ભગવાન સંબંધી હોય ત્યારે પ્રાકૃત પદાર્થોનો બહારનો તથા અંદરનો સંગ ન હોવાથી જન્મનું દુઃખ થતું નથી. અર્થ જાણવાની ઇચ્છાથી રહેલાં (કરેલાં) હોય ત્યારે સર્વનું ભગવાન તરીકે જ્ઞાન થવાથી દુઃખ જોવાનો ક્લેશ પણ થતો નથી. તેમ ન† હોય તો ઘણા દયાળુ ભગવાન આંધળાને કૂવામાં પાડવાના પ્રકારે ત્રણનો+ સમૂહ પ્રાપ્ત કરાવવા અવતાર ન લેત. (સંસારના દુઃખનું) દૃઢ મૂલ જણાવવા 'ત્રણ પ્રકારના દુઃખ' શબ્દનો ત્યાગ કરી 'અવિદ્યા' વિગેરે શબ્દો યોજેલ છે. કારણ વિનાનાં દુઃખ દેખાડવામાં આવે, ત્યારે તો (તે) મૂલ વિનાનાં હોવાથી પોતાની મેળે દુઃખનો નાશ થાય, તેથી શ્રવણ વિગેરે વ્યર્થ થાય. તેથી ભગવાને મુકિત (આપવા) માટેજ અવતાર લીધો છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૪

એ પ્રમાણે જન્મનાં કારણનો નિર્ણય કહીને, નીચેના શ્લોકથી ફલનો નિર્ણય કહે છે:—

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३५ ॥

જે મનુષ્યો આપના ચરિત્રનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપદેશ કરે છે, વારંવાર સ્મરણ કરે છે (અને) આનંદ કરે છે તેઓજ ભવના પ્રવાહનો નાશ કરનારાં આપનાં ચરણકમલનાં થોડા જ સમયમાં દર્શન કરે છે. ૩૫

દાસ્ય (ભકિત) માં તો ફલનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. ધર્મ વિગેરેની પેઠે અનિયમિત ફલ થતું હોય, પરંપરાથી ફલ થતું હોય અથવા (ભગવાનના

---

૧ 'क्लिश्यमानानाम्' 'દુઃખી થતા' વર્તમાન કૃદંતના પ્રયોગથી જણાવેલી સ્થિતિમાં રહેવાથી. (પ્ર)

૨ શ્લો. ૩૪માં. (પ્ર)

† અર્થ જાણીને શ્રવણ વિગેરે કરવાથી દુઃખ જતું ન હોય તો.

+ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ.

ચરણારવિંદ વિના) બીજું ફલ થતું હોય, તો સ્વતઃ[1] સેવા કોણ કરે? જો કે સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તેથી જ આ[2] સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન પરબ્રહ્મ હોવાથી અને પોતે જીવ હોઈ (તેમનો) દાસ હોવાથી દાસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ (તેથી દાસ્ય કરવાની) માત્ર યોગ્યતા સિદ્ધ થાય, પણ ફલના પ્રધાનપણાંથી (સિદ્ધ થતું) નથી. તેથી જો શ્રવણ વિગેરેથી ચરણનાં દર્શન કરે તોજ દાસ્ય કરે, તેથી ફલ જણાવવું યોગ્ય છે. 'ईहितम्' નો અર્થ એવો છે કે ભગવાનના પ્રયત્નમાત્રથી થએલું ચરિત્ર. 'આપનાં' એટલે અવતાર લીધેલાનાં. જેમ બધા પદાર્થો જગતમાં જૂદા જૂદા સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સંતપુરુષો અને ભગવાનની કથા ગંગાની પેઠે અમુક પ્રદેશમાં સદા હોય છે; અને તેથી (જેમ) 'ગંગામાં સ્નાન કરવું' એનો (અર્થ) એવો નથી કે ગંગા આવે ત્યારે (તેમાં) સ્નાન કરવું, પરંતુ પોતે જ ઉદ્યમ કરીને તીર્થ પસંદ કરીને ઘણા પ્રયત્નથી તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવું, એવો (અર્થ છે). એવી રીતે અહીં પણ વક્તા મળે ત્યારે શ્રવણ કરવું એવો (અર્થ) નથી, પરંતુ સત્પુરુષોનાં સ્થાને જઈને, તેઓ જેમ કહે તેવો ઉપાય કરીને મન સાથેની ઈંદ્રિયોથી સારી રીતે શબ્દોના અર્થના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવો, એવો અર્થ છે. નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે તેનો આનંદ હૃદયમાં પ્રકટ થતાં, રસથી ગાન કરે છે. પછી રસને પરવશ થઈને, બીજા કેટલાકને આગળ રાખીને गृणन्ति ઉપદેશ કરે છે. આમનો[3] કારણ અને કાર્યનો સંબંધ આગળ કહેવાનો છે. પછી બધા પદાર્થો ભગવાનના સંબંધવાળા તરીકે શ્રવણ કરેલા હોવાથી, પહેલો કોઈપણ પદાર્થ જોઈને (ભગવાનના) ચરિત્રનું જ સ્મરણ કરે છે. પછી તે (સ્મરણ) સ્વતંત્ર ફલ-રૂપ અને આનંદ આપનારૂં હોવાથી પોતેજ આનંદ કરે છે, (અંતઃકરણની) અંદર આનંદવાળા થાય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે શ્રવણ અને કીર્તન (તેમના) અધિક ફલ[4] સાથે કહ્યાં. આથી[5] ઉત્તમ ફલ જણાવવા માટે, અધિક ફલવાળાઓને જ ઉત્તમ ફલ (પ્રાપ્તિ થાય છે) એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'થોડાજ સમયમાં' શબ્દથી જ ચરણ સાથે સંબંધ ન હોવાનું કાઢી નાખેલ છે. (ચરણનો સંબંધ થવામાં) કાલ કારણ ન હોવાથી કાલનો વિલંબ નડતો નથી. જેમ કોઈ સમુદ્રમાં પડતાં કીનારાને જૂએ તેમ ભવના પ્રવાહનો નાશ છે જેમાં તેવા કીનારારૂપ ચરણકમલને જૂએ. ૩૫

એ પ્રમાણે ફલ જણાવીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી દીનતાનું[6] નિરૂપણ કરે છે :—

૧ 'સ્વતઃ સેવા' એટલે પુરુષાર્થરૂપ સેવા (પ્ર) 'પોતાની મેળે' એવો અર્થ જણાય છે
૨ 'આ' એટલે સેવારૂપ દાસ્ય (પ્ર)
૩ શ્રવણ ગાન અને ઉપદેશનો, અથવા સ્મરણ આનંદ સહિતનો. (પ્ર)
૪ 'અધિક ફલ' સ્મરણ અને આનંદ. (પ્ર)
૫ 'આથી' એટલે શ્રવણ વિગેરેથી. (પ્ર)
૬ દીનતા સમયનું કારણ છે, તેથી તે જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद्भवतः पदाम्बुजात्परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥ ३६ ॥

હે સેવકોનાં કાર્ય માટે ચેષ્ટા કરનાર ! હે પ્રભુ ! આપનાં ચરણ-કમલથી બીજાં કાંઈની જેમને વાંછા નથી અને જેમણે રાજાઓના અપરાધ કરેલા છે તેવા આપના મિત્રો અને સેવકોને અમને આજે આપ શું તજવા ઇચ્છો છો ? ૩૬

કારણ કે સખ્ય હોય ત્યારે દૈન્ય જતું રહે છે. દૈન્ય અંતઃકરણનો ગુણ છે. તે જ્યારે (જેનામાં) પ્રકાશે ત્યારે તે દીન થાય છે, અને આપ હો ત્યારે અવસર[1] ન મળવાથી તે પ્રકાશતો નથી, પરંતુ હમણાં અવસર મળતાં આપ જવાના છો તેનો વિચાર થતાંજ તે પ્રકાશે છે. તેથી અમો દીનને તજો નહીં, એવી પ્રાર્થના કરે છે. બીજા સમયે ભગવાન કાર્ય બાકી રાખીને જતા. હમણાં કાર્ય પૂરું થવાથી ફરી આવશે નહીં, તેથી ઘણું કરી અમને તજીને જાય છે. 'हे स्वकृतेहित' 'स्वानां' સેવકોનુંજ જે 'कृतं' કાર્ય, તે માટેજ છે ईहितं ચેષ્ટા જેમની તેવા, ભક્તોનું કાર્ય કરનારા, એવો અર્થ છે. આપ ત્યાગ ન કરો તેજ અમારૂં કાર્ય છે, તે માટે જ આપની ચેષ્ટા થાઓ, એવું (આ સંબોધનનું) તાત્પર્ય છે. 'अपि' શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં (યોજેલ છે), 'આજે' નો અર્થ એવો છે કે (આ) શું અમારા ત્યાગનો દિવસ છે ? 'नः' અમને, (તજવા ઇચ્છો છો ?) અથવા 'नस्त्वम्' આપ અમારા છો, તેથી ત્યાગ સર્વ પ્રકારે થશે, એમ ન કહો. આપ (જવાનું) ફેરવી નાખી પણ શકો છો એમ 'હે પ્રભુ' સંબોધનથી (કહેલ છે). શું તજવા ઇચ્છો છો ? 'स्वित्' 'શું' ના અર્થમાં (યોજેલ છે) આટલા સમયથી અમે શુદ્ધ હૃદયવાળા થયા. સ્વીકાર (કરવા)ની દશામાં ત્યાગ કેમ (કરો છો) ? વળી અમે દાસ થયા છીએ. अनु પાછળ છે जीवः જીવ આવો તે अनुजीवी (સેવક). (આપ) દૂર ગએલા હશો ત્યારે (અમારૂં) જીવન જ નહીં રહે, એવો અર્થ છે. વળી જે અમોને આપનાં ચરણકમલ વિના બીજા (કાંઈ) ની વાંછા નથી. તેનું કારણ કે અમે બધા રાજાઓના (योजितांहसाम्) અપરાધ કરેલા છે. હમણાં અમે બધાના શત્રુ થયા છીએ, તેથી આપનાં રક્ષણ વિના અમે જીવશું નહીં, એવો અર્થ છે. ૩૬

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।
भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ॥ ३७ ॥

---

[1] વિષય એટલે દુઃખ. (પ્ર) ભગવાન હજી પધારી ગયા નથી. તે હોય ત્યાંસુધી દુઃખ સંભવે નહીં. 'વિષય'નો અર્થ અવસર પણ થાય છે, અને તે અર્થ યોગ્ય જણાય છે.

જ્યારે નિયંતા વિનાની ઇંદ્રિયોની પેઠે આપનું દર્શન નહીં થાય, ત્યારે અમે યાદવો સાથેના પાંડવો નામ અને રૂપથી કોણ ? ૩૭

અમે સ્વભાવથી જ ઉત્તમ છીએ એવી શંકા કરવાની નથી, કારણ કે આપના દર્શનથી જ (અમારી) ઉત્તમતા છે. તેમ (આપનું દર્શન) ન હોય ત્યારે નામ અને રૂપથી પ્રખ્યાત થએલા યાદવો સાથેના અમો પાંડવો કોણ ? જ્યારે આપનું દર્શન નહીં થાય, ત્યારે (અમારાં) નામ અને રૂપ જતાં રહેશે એવો અર્થ છે. યાદવપણું અને પાંડવપણું (જતાં રહેશે). તેનું કારણ થએલ દૃષ્ટાંત કહે છે. હૃષીકાણાં ઇંદ્રિયોના ઈશિતુઃ નિયંતા પ્રાણ જતા રહેશે (ત્યારે ઇંદ્રિયોનાં નામ અને રૂપ નહીં રહે). એક એક ઇંદ્રિય વિના આંધળા, બહેરાની પેઠે જીવે છે, પણ પ્રાણ જાય ત્યારે સર્વ (જીવન) જતું રહે, એવો અર્થ છે. ૩૭

नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥ ३८ ॥

હે ગદાધર ! આ (ભૂમિ) જેવી હમણાં પોતાનાં ચિહ્નોથી જણાતાં આપનાં પગલાંઓનાં નિશાનવાળી શોભે છે તેવી તે સમયે શોભશે નહીં. ૩૮

વળી આ દેશ પણ સુખ આપનારો નહીં થાય (રહે), જેવી હમણાં આપનાં પગલાંનાં નિશાનવાળી ઘણી શોભાવાળી જણાય છે, (તેવી) આ (ભૂમિ) જ પછી શોભશે નહીં. પોતાનાં ધ્વજ વિગેરે અસાધારણ ચિહ્નો છે, તેઓથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાતાં (આપનાં પગલાંથી શોભે છે), કારણ કે બધી શોભા આપના સંબંધનેજ અધીન છે. હે ગદાધર ! ' સંબોધન (છે). ભૂમિને ચરણનો સ્પર્શ થતાં સાત્ત્વિક-ભાવથી પરસેવો ઉત્પન્ન થતાં કાદવ થાય, અને કાદવવાળાં સ્થલમાં ; બધાએ આધાર લઈને જાય છે, તેથી ગદાધર હોવાનું કહેલું છે. આ અલૌકિક મને દેખાય છે તેથી તેવું સંબોધન મેં કરેલ છે. ૩૮

વળી શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને મેળવેલા સર્વ દેશો અમને સુખ આપનારા નહીં થાય, કારણ કે ભવિષ્યમાં અનાજ વિગેરે નહીં થાય. હમણાં તો અનાજ વિગેરેની સમૃદ્ધિ (છે તે) આપના દર્શનને અધીન છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षितैः ॥ ३९ ॥

સારી રીતે પાકેલી ઔષધિઓ અને લતાઓવાળા આ ઘણા સમૃદ્ધ દેશો, વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો નિશ્ચય આપની દૃષ્ટિથી વધે છે. ૩૯

સારી રીતે પાકેલાં છે ચોખા વિગેરે ઔષધિઓ, દ્રાક્ષ વિગેરે લતાઓ જેઓનાં, તેવા આ " जनपदाः " દેશો ઘણા સમૃદ્ધ છે. વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો આપની જ દૃષ્ટિથી વધે છે. તેથી આપ ત્યાગ કરશો ત્યારે કાંઇ પણ થશે નહીં', એવો અર્થ છે. ૩૯

એવી રીતે બહિર્મુખપણાંથી દીનતા જણાવીને અન્તર્મુખપણાંથી જૂદા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી બે (વસ્તુઓ) ની પ્રાર્થના કરે છે :—

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ।
स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु ॥ ४० ॥

હવે હે વિશ્વના ઈશ ! વિશ્વના આત્મા ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! મારાં સગાંઓ પાંડવો અને વૃષ્ણિઓમાં આ મારા દૃઢ સ્નેહના બંધનને કાપો. ૪૦

બેજ[1] (વસ્તુઓ) પ્રાપ્ત કરવાની છે (૧) ભગવાન સિવાયનાના સંગ ન હોવો, અને (૨) ભગવાનમાં પ્રેમ. તે પૈકી ભગવાન સિવાયનાનો સંગ ન હોવા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. ભગવાન સિવાયનું કાંઇ છે કે નથી ? જો હોય, તો ભગવાન સર્વરૂપ રહેતા નથી. ન હોય,[2] તો કોની સાથે સંગ ન રાખવો ? ' જે દેખાય છે તેની સાથે (ન રાખવો) ' એમ કહો, તો જે દેખાય છે તે ભગવાન છે કે બીજો કોઇ ? બંને પ્રકારે ઉપર કહેલો જ દોષ (રહે છે). ' (ભગવાન હોવા છતાં) જૂદા પ્રકારે દેખાય છે તેની સાથે (સંગ ન રાખવો) ' એમ કહો, તો જો કે તે સંબંધમાં પણ ઉપર (કહી તેના જેવી) યુક્તિ સંભવે છે, છતાં પણ જ્ઞાનીને સંગ ન કરવાનું રહેતું નથી. તેથી એવા પ્રકારનું એકજ રૂપ કહેવું કે જેથી શાસ્ત્રાર્થ અને ત્યાગ (બંને) ની યોગ્યતા થાય. તે ' હે વિશ્વના ઈશ ! વિશ્વના આત્મા ! ' શબ્દથી કહેલ છે. વિશ્વ કાર્ય છે. (ભગવાન) પોતે સર્વનું કારણ છે, તેથી ઈશ છે. આથી એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત જણાવેલો છે કે (ભગવાન) પોતાના માટે સર્વ રચે છે. તેથી ' પોતાની ક્રીડા માટે રચેલાં. ' (૮-૨૨-૨૦) વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના માટે રચેલાં જગતમાં (જીવની) પોતાની અહંતા મમતા હોય ત્યારે ભગવાનના વિરોધને લીધે બંધન થાય. તેથી જેમ આંખોમાં ઈન્દ્ર અને ઈંદ્રાણીના અને લક્ષ્મી અને નારાયણના રમણ માટે નિદ્રા રચી, તેવીજ રીતે ત્યાગ રચ્યો એવો અર્થ છે. હવે ' વિશ્વના આત્મા ' શબ્દથી ભગવાન સર્વરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (ભગવાન) વિશ્વના આત્મા, (વિશ્વનું)

---

૧ કારણ કે આત્મનિવેદન કરવામાં આ બેજ કારણરૂપ છે. (પ્ર)

૨ કારણ કે ભગવાન સિવાય બીજું કોઇ ન હોય તો (આવી) પ્રાર્થના કરવી નકામી છે. (પ્ર)

સ્વરૂપ છે. જે સમયેજ ભગવાન તરીકે જે કાંઈ ન સ્ફૂરે, તેનો જ ત્યાગ કરવો. 'વાસ્તવિક રીતે આત્મા હોવાથી, (બીજું હોવાનું) સ્ફૂરે તેથી શું ?' એવી શંકા થાય, તો તે ખોટી છે; કારણ કે આ (ભગવાન) આત્મા છે. જે દેખાય છે તે; અને જે હોવાનો નિશ્ચય કરેલો છે તેવી સ્થિતિ હોવાથી, જે દેખાય છે તે સ્ફૂરે ત્યારે (તેનો) ત્યાગ કરવો; કારણ કે સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ બોધનું તારતમ્ય (જાણવામાં જ) થાય છે. વળી વિશ્વના આત્મા હોવાપણું 'ભદ્રસેન મારો આત્મા છે' એવા વાક્ય પેઠે વિનય જણાવવા કહેલું નથી. તે (સંબંધ) માં 'હે વિશ્વમૂર્તિ !' એમ કહેલ છે. વિશ્વ છે મૂર્તિમાં જેમની, અથવા વિશ્વમાં છે મૂર્તિ જેમની, (અથવા) વિશ્વ છે મૂર્તિ જેમની, (એ) ત્રણે પ્રકાર પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાનું વિનય જણાવવા (કહેલું) નથી. તેથી પુત્ર વિગેરે દેખાય છે તેવા સ્ફૂરતા હોવાથી (તેમનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે);[1] અને આપની શકિતએ* (તેઓમાં) સ્નેહ ઉત્પન્ન કરેલો છે. નિશ્ચય કરવાની સ્થિતિમાં શાસ્ત્રથી સ્નેહ કરવામાં આવે છે, અને વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોથી તેનો નાશ થાય છે,[2] પરંતુ માયાએ કરેલો સ્નેહ 'જેઓ મારાજ શરણે આવે છે (તેઓજ) માયાને તરે છે' (ભ. ગી. ૭. ૧૪) એ વાકય પ્રમાણે ભગવાન વિના બીજાથી દૂર થતો નથી. કાપવામાં આવે ત્યારે ફરી જોડાય (થાય) નહીં. 'દઢ' શબ્દથી (તે) દઢ† ગાંઠરૂપ હોવાથી છૂટી શકે તેવો નથી[3] (એમ કહેલ છે). ૪૦

એવી રીતે જે દેખાય છે તેમાં વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત કરાવવાનું) કહીને, જેનો નિશ્ચય કરેલ છે તે સાક્ષાત્ અવતાર લીધેલ ભગવાનમાં નીચેના શ્લોકથી સ્નેહ[4] માટે પ્રાર્થના કરે છે :—

त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।
रतिमुद्वहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वतौ ॥ ४१ ॥

હે મધુપતિ ! આપ વિષેની બીજાના સંબંધ વિનાની મારી મતિ – જેમ ગંગા (તેના) પ્રવાહને સમુદ્રમાં લઈ જાય છે તેમ – નિશ્ચય આપ વિષે પ્રેમવાળી રહો. ૪૧

---

૧ કૌંસમાં મૂકેલ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

* માયાશકિત

૨ શાસ્ત્રથી હું પુત્ર વિગેરેમાં સ્નેહ કરું, તે સ્નેહનો પુત્રપણું વિગેરે જણાવનારા વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોથી નાશ થાય છે, તેથી તે સ્નેહ અને તેનો નાશ બંને દઢ ન હોવાથી કાંઇ કાર્ય કરવા શકિતવાળા નથી. (પ્ર)

† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૩ તેથી પ્રાર્થના કરું છું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ સ્નેહ આત્મનિવેદન કરાવનારો હોય તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. (પ્ર)

જો કે ભાઈના પુત્ર તરીકે અને રક્ષણ કરનાર તરીકે (આપમાં) સ્નેહ છે જ, પરંતુ તે દેહના સંબંધને લીધે, બીજાના સંબંધવાળો છે, કારણ કે આત્માના સંબંધવાળો બીજાના સંબંધ વિનાનો (ગણાય). આ પરમાત્મા આત્માના અધિષ્ઠાતા દેવ છે એવી મતિ ઘણાજ પ્રેમવાળી રહો. જ્ઞાન[1] સાથેની ભક્તિ હો, એવો અર્થ છે. પ્રેમ વિઘ્નોની દરકાર[2] ન કરે, અને ભગવાનથી જૂદાઈ ન રહે, અને પરંપરાથી સંબંધ થએલ નથી એમ જણાય તે માટે (ગંગાના પ્રવાહનું) દૃષ્ટાંત (કહેલું છે) 'ओघम्' પ્રવાહ 'उदन्वति' સમુદ્રમાં (જાય છે તેમ મારો પ્રેમ આપ વિષે રહો). ૪૧

એવી રીતે નવ પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થ તરીકે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, સ્નેહ થયો, અને માહાત્મ્ય જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે વારંવાર ભગવાન પ્રકટ થાય તે માટે શું કરવું જોઈએ તે જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરીને નમન કરવું જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી અહીં સર્વ (પ્રકારની) સ્તુતિ કરીને ઉપસંહાર કરતાં માહાત્મ્યનું સ્મરણ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી ઘણા પ્રકારે સંબોધન કરતાં નમન કરે છે :—

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनाऽनपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४२ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! કૃષ્ણના મિત્ર ! ઉત્તમ વાષ્ણેય ! પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓના વંશને બાળનાર ! અવિનાશી વીર્યવાળા ! હે ગોવિંદ ! ગાયો, દ્વિજો અને દેવોનાં દુઃખ હરવા લીધેલ અવતારવાળા ! હે યોગેશ્વર ! સર્વના ગુરુ ! ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર (કરું છું). ૪૨.

નવ વિશેષણો છે. 'ભગવન' શબ્દથી વિશેષ્ય (જેનાં વિશેષણો છે તે કહેલ છે), તે પૈકી (૧) 'શ્રીકૃષ્ણ' થી સ્વરૂપ (કહેલું છે). "'कृष' સત્તાના અર્થવાળો શબ્દ છે, અને 'ण' આનંદ અર્થવાળો છે તે બે એક થતાં પરબ્રહ્મને 'કૃષ્ણ' એમ કહે છે. '(શ્રીકૃષ્ણ)' સાકાર હોવાથી 'શ્રી' શબ્દથી સૌન્દર્ય કહેલું છે" (૨) 'કૃષ્ણના મિત્ર' શબ્દથી ગુણો કહેલા છે. 'કૃષ્ણ' એટલે અર્જુન. તેના મિત્ર. (અર્જુન) સમાન સ્વભાવ અને વ્યસન કહ્યાં, તેથી ગંભીરતા વિગેરે ગુણો સૂચવેલા છે (૩) 'ઉત્તમ વાષ્ણેય' શબ્દથી લીલા કહેલી છે. કપટથી (કરેલી) મનુષ્યની લીલા સૂચવેલી છે. (૪) 'પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓના વંશને બાળનાર' શબ્દથી દુષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાનું કહેલું છે.

---

૧ ભગવાન આત્માના અધિષ્ઠાતા છે એવા જ્ઞાન સાથેની. (પ્ર)

૨ 'દરકાર ન કરે' એટલે તિરસ્કાર કરે. (પ્ર)

કારણ કે ભગવાનનું જ્ઞાન હોય, તો આ અવસ્થા ન હોય. (૫) 'અવિનાશી વીર્યવાળા' શબ્દથી અસાધારણ ગુણ કહેલો છે. નથી નાશ જેનો: તેવું વીર્ય છે જેમનું (તેવા આપ) કારણ કે આ પુરુષોત્તમનું અસાધારણ ચિહ્ન છે. (૬) 'ગોવિંદ' શબ્દથી જન્મના કારણનો નિર્ણય કહેલો છે, સત્પુરુષોનું રક્ષણ અવતાર (લેવાનું) પ્રયોજન (જણાવ્યું). (૭) 'ગાયો, દ્વિજો અને દેવોનાં દુઃખ હરવા લીધેલ અવતારવાળા' શબ્દથી ફલ કહેલું છે. 'ગાયો, દ્વિજો અને દેવો, તેઓનું દુઃખ હરનાર છે અવતાર જેમનો (તેવો આપ). આથી ધર્મની ગ્લાનિનો નાશ (કરેલ) કહેવાયો. દેવતાનાં નામ લઇ, મંત્ર સાધનથી હવિષ્ આપવાનું (કહ્યું), તેથી ત્રણ* કહેલાં છે, બીજાં (ફલો) નું મૂલ ધર્મ હોવાથી, તેમને જૂદાં કહેલાં નથી. (૮) (ભગવાનમાં) દૈન્ય નથી એમ જણાવવા 'યોગેશ્વર' એમ કહેલું છે. જે યોગથી બધું કરવામાં આવે, પોતાની મેળે કરવામાં ન આવે[1] આ ભારે દૈન્ય છે. (૯) 'સર્વના ગુરુ' શબ્દથી પોતાની પ્રાર્થના કહેલી છે. પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થાય તે મને આપો એવો (અર્થ છે). ઉપર કહેલા ગુણોવાળા સગુણ નથી, પણ ભગવાન છે, તેથી 'નમસ્કાર કર્યા કરવા એ સત્પુરુષોને શીખવેલું' હોવાથી (આપને) નમસ્કાર. ૪૨

એવી રીતે સ્તુતિ થઇ ત્યારે ભગવાને જે કહ્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदयः ।
मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४३ ॥

આવી રીતે મધુર શબ્દોથી પૃથાએ જેમની સર્વ સરસાઈની સ્તુતિ કરી તે વૈકુંઠે (ભગવાને) માયાથી મોહ કરતા હોય તેમ મંદ હાસ્ય કર્યું. ૪૩

વિષયના ભોગ માટેજ આટલું કર્યું, પરંતુ વૈરાગ્ય અથવા ભક્તિ માટે કરેલ નથી. તેમ કરવું હોત, તો વનમાંથીજ તેમ કરત–તેથી હરકોઇ (માણસ) ગમે તે માટે પ્રાર્થના કરે. પરંતુ ભગવાન ચાલતા વિષયમાં જે પોતે વિચારેલું

---

* દેવોને હવિષ ગાયનું ઘી વિગેરે, ઋષિઓ (દ્વિજો) મંત્રોથી આપે છે, એમ દેવ, દ્વિજ અને ગાયો ત્રણે કહેલાં છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી યોગ થાય, તે આચરવામાં મન રોકાએલ હોવાથી તે પ્રસન્ન ન રહે એટલે ઘણી દીનતા થાય, પણ ભગવાન યોગના ઇશ્વર હોવાથી મનની વૃત્તિઓને અટકાવે નહીં, એટલે તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે, તેથી દીનતા ન રહે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'તેને' એટલે કુંતીને, અથવા જેની[1] પ્રાર્થના કરી તેને પ્રાર્થના 'બહુ સારૂં' એવું અંગીકાર કરવાનું વચન (કહ્યું), એનો એવો અર્થ છે કે જે તમારે કરવાનું અથવા કહેવાનું છે તે મેં પણ ઈચ્છિલું છે, પણ મારે કાંઈ નવું કરવાનું નથી. એમ એવા પ્રકારથી રજા લઈ, પહેલાં જવા નીકળેલા ત્યારે શકુન થયા ન હોય એમ જાણીને ફરીથી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરીને, ત્યાંની સ્ત્રીઓની રજા લઇને, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાઓની (રજા લઇને), દ્વારકા જતા, ભગવાનની ઈચ્છાથી પ્રાકૃત પ્રેમ ઉભરાતાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય ભૂલી જઈ સ્નેહના સંબંધને લીધે યુધિષ્ઠિરે (તેમને) જતાં અટકાવ્યા. ૪૪.

આ[2] ભગવાનની અદ્‌ભુત લીલા છે કે મુક્તનો બંધ થાય, અને બંધન થએલાનો મોક્ષ થાય, તેથી[3] યુધિષ્ઠિરનો મોહ નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી દર્શાવે છે, કારણકે વ્યસનો તેટલાં (સાત[4]) છે:—

स्वस्मिन्यदैव करणमुत्तमस्याधमस्य वा ।
तदैव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येष निश्चयः ॥ ६ ॥

[5]ઉત્તમ અથવા અધમ (પુરુષ) ને જ્યારે પોતાની અંદર કાર્ય (જણાય છે), તેજ સમયે મોહ (થાય છે), પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં કાર્ય જણાય છે, ત્યારે જ્ઞાન થાય છે, એવો આ નિશ્ચય છે. કા. ૬.

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ॥ ४५ ॥

---

૧ 'જેની પ્રાર્થના કરી તેને' એટલે (ભગવાન વિષેની) રતિને. (प्र)

૨ હવે યુધિષ્ઠિરનો પશ્ચાત્તાપ કહેવાનો છે, તે શા માટે કહેવાય છે, તે જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. દોષનું સમાધાન અને ગુણનું પોષણ કરીને ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરે છે, એમ જણાવવા યુધિષ્ઠિરનો પશ્ચાત્તાપ ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે કહે છે. (प्र)

૩ 'તેથી' એટલે યુધિષ્ઠિર મુક્ત હોવાથી. (प्र)

૪ દ્યૂત, માંસ, દારૂ, વેશ્યા, પાપની વૃદ્ધિ, ચોરી અને પારકી સ્ત્રીનું સેવન (વ્યભિચાર). તેથી દ્યૂત વિગેરે વ્યસનોથી મુક્ત થએલ યુધિષ્ઠિરને પણ શોકરૂપ બંધ થયો, એ ભગવાનનું અદ્‌ભુત કર્મ છે. (प्र)

૫ 'દ્યૂત વિગેરે વ્યસનથી ઘણા સમય પહેલાં યુધિષ્ઠિર મુક્ત થએલ, છતાં હમણાં કેમ બંધ થાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. તેણે અશ્વમેધો કર્યા ત્યારે (મેં કર્યા એવું માનવાથી) મોહ થયો એવો અર્થ છે. (प्र)

ઇશ્વરની ઇચ્છા ન જાણનારા વ્યાસ વિગેરેએ (અને) અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે ઇતિહાસોથી બોધ કરવા છતાં પણ (યુધિષ્ઠિરને) બોધ થયો નહીં, અને શોકમાં પડયો. ૪૫

ખરેખર અધિકારીનો મોહ પ્રમાણથી દૂર થાય છે. તે સમયે યુધિષ્ઠિર અધિકારી હતો. તેમ ન હોય, તો ભવિષ્યમાં પણ (તેને) જ્ઞાન થાત નહીં. વેદો પ્રમાણ છે અને વ્યાસ, નારદ વિગેરે વકતા (તેને જ્ઞાન આપનારા) છે. તેઓએ બોધ કરવા છતાં પણ (તેને) જ્ઞાન થયું નહીં. ભીષ્મના મુખથી જ આને બોધ કરાવવો એવી ભગવાનની ઇચ્છા હતી. તેથી યોગથી (પ્રાપ્ત થતા) ગુણથી* અને જ્ઞાનશકિતથી* ભગવાનની ઇચ્છા જણાતી નથી. ઇચ્છા જાણવાની ઇચ્છા થતાં તો ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાતાં (ઇચ્છાનો) વિષય ભૂલાવાથી (તે જાણવાનું) કારણ ન રહેતાં, જાણવાની ઇચ્છાનો નાશ થાય છે, તેથી સર્વ જાણનારાઓ* અને સત્ત્વના ઢાંકણવાળા ભગવાનના અવતારો* પણ ભગવાનની ઇચ્છા જાણતા નથી, એમ 'ઇશ્વરની ઇચ્છા ન જાણનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાને બોધ કર્યો તો પણ બોધ થયો નહીં; તેનું કારણ 'અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ સર્વ શકિતવાળા સંધિ કરાવવા પધારેલા વિગ્રહ કરીને આવ્યા. એવી રીતે બોધ કરવા વાકયો કહેતાં બોધ થવા ન દીધો; એવો અર્થ છે. 'ઇતિહાસોથી' એટલે પહેલાંના વૃત્તાન્તો કહીને. વળી તેઓનાં વાકયો બોધ ન કરે તેવાં ન હતાં, એમ 'બોધ કરવા છતાં' શબ્દોથી કહેલ છે. બોધ થવો તો દૂર રહ્યો, ઉલટો શોકને અર્પિતઃ સમર્પિત થયો, (શોકથી) ભક્ષણ કરાયો, એવો અર્થ છે. ૪૫.

તેથી જ શોકથી ઘેરાએલાનું વાકય (કહેવાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

आह राजा धर्मसुतश्चिन्तयन् सुहृदां वधम् ।
प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशं गतः ॥ ४६ ॥

હે વિપ્રો! સુહૃદોના વધનું ચિંતન કરતાં પ્રાકૃત દેહથી સ્નેહ મોહને વશ થએલા રાજા ધર્મના પુત્રે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૬.

'રાજા' રજોગુણથી ઘેરાએલા 'धर्मसुतः' (કુંતીની) પ્રાર્થનાથી ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલા એ બાહિર્મુખનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેથી જ સુહૃદોના વધનું ચિંતન કરતાં, પહેલાં કરેલાં (કાર્ય) નો શોક કરે છે, (તેનાં) સારાં અંતઃકરણનો પણ ભગવાને નાશ કર્યો એમ 'પ્રાકૃતિ (દેહ) થી' શબ્દથી કહેલ છે. દેહને આત્મા જાણવાની બુદ્ધિથી (તેણે કહ્યું). ભગવાનનાં અદ્‌ભુત કર્મનું ચિંતન કરે તો માટે 'હે વિપ્રો!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (યુધિષ્ઠિરે) મરેલા ઉપર સ્નેહ, અને જીવનારાઓમાં મોહ (કર્યો). ૪૬.

* અનુક્રમે નારદ અને વ્યાસનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેની ઉંધી બુદ્ધિનો વિસ્તાર કરે છે :—

अहो मे पश्यताज्ञानं हृत्प्ररूढं दुरात्मनः ।
पारक्यस्यैव देहस्य बह्वयो मेऽक्षौहिणीहताः ॥ ४७ ॥

અહો ! દુષ્ટ અંતઃકરણવાળાના મારા હૃદયમાં જામી ગયેલું અજ્ઞાન જુઓ, પારકાજ દેહને માટે મારી ઘણી અક્ષૌહિણીઓ મરણ પામી. ૪૭.

દેહથી ભોગ થાય તે માટે ઘણો અન્યાય કરવો તે અજ્ઞાનથી થાય છે. (તે અજ્ઞાન મારા) હૃદયમાં જામી ગએલું છે, તેનો નાશ કરી શકાય તેવો (હતો તે) થયો નહીં. તેનું કારણ (મારાં) અંતઃકરણની અશુદ્ધિ છે. ઉત્તરાર્ધથી તે જ અજ્ઞાન કહેલું છે. ('પારકા' એટલે) કૂતરાઓ અને શીઆળોએ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય (દેહ માટે) 'मे' મારી 'अक्षौहिणीः' અક્ષૌહિણીઓ મરણ પામી, એવું અજ્ઞાન (કહ્યું). વાસ્તવિક રીતે ભગવાને ભૂમિનો ભાર હરવા અથવા લીલાથી (તેઓને) હણી. ૪૭.

આથી એમ કહ્યું કે આ લોકનો નાશ થયો. પરલોક પણ (મારો) નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ।
न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः ॥ ४८ ॥

બાલક, બ્રાહ્મણ, સુહૃદ, મિત્ર, પિતા, ભાઈ, અને ગુરુનો દ્રોહ કરનારાનો મારો અબજ વર્ષે પણ નરકમાંથી છૂટકારો થવાનો નથી. ૪૮

અભિમન્યુ વિગેરે બાલકો, દ્રોણ વિગેરે દ્વિજો, શલ્ય વિગેરે સુહૃદો, કર્ણ વિગેરે મિત્રો, ભીષ્મ વિગેરે પિતાઓ, દુર્યોધન વિગેરે ભાઈઓ, અથવા આજ ગુરુઓ અને બીજાઓ (નો દ્રોહ મેં કર્યો છે). એક પણ મોટું પાપ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. તેથી મહાભૂતોનો લય થાય ત્યાંસુધી (મારો) નરકમાં વાસ થશે એવો અર્થ છે. ૪૮

न एनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ।
इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥ ४९ ॥

ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ (કરવાથી) પ્રજાના પતિ રાજાને દોષ થતો નથી, એવું શાસન (કરનારું) વચન મને બોધ કરી શકતું નથી. ૪૯

'(સાચું) યુદ્ધ કરતા હોય તેમના વધથી શું દોષ (થાય)?' એમ કહો તો સાચું (છે કે) 'પ્રજાઓનું પાલન જ રાજાઓનું કલ્યાણ કરનારૂં છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જો પ્રજાનું પાલન કરવા શત્રુઓનો વધ કર્યો હોય તો દોષ નથી. ચાલુ પ્રસંગમાં તો દુર્યોધન પ્રજાનું પાલન કરતો હતો ત્યારે જ મેં (મારા) પોતાના લોભ માટે જ સર્વને હણ્યા. તેથી પ્રજાનો પતિ રાજા ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ કરે તેને દોષ લાગતો નથી, એવું નીતિનું વચન મને બોધ કરી શકતું નથી એવો અર્થ છે. ૪૯

'પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, શોક કરવાથી શું (ફલ)?' એમ કહે, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ।
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५० ॥

મારાથી હણાએલા પતિવાળી સ્ત્રીઓનો આ જે દ્રોહ આ સમયે થએલ છે તેનું ગૃહસ્થના સંબંધવાળાં કર્મોથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું શક્તિમાન નથી. ૫૦

પાપનો નિશ્ચય રોગની પેઠે ઉપાય થાય; અને તે તાજા ઉત્પન્ન થએલાનો પ્રથમ કરવો જોઈએ, અને જૂનાનો પાછળથી (કરવો જોઈએ), અને દરરોજ હજારો સ્ત્રીઓ મેં હણેલા પતિઓને લઈને શોક કરતી મરે છે. તે દ્રોહ હમણાં જ મોટો થએલો છે. 'ત્યારે આનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરો' એમ કહેવામાં આવે, તેનો ઉત્તર ઉત્તરાર્ધથી આપેલ છે. સર્વનો ત્યાગ અને શરીરનો ત્યાગ આ વિષયનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ, પરંતુ દ્રવ્યવાળા પ્રાણીઓની હિંસારૂપ ગૃહસ્થના સંબંધવાળા કર્મોથી (પ્રાયશ્ચિત્ત થતું) નથી. ૫૦

જો કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે (યજ્ઞો કરવાનો) વેદ બોધ કરે છે, છતાં પણ (તેમાં) મારો અધિકાર નથી; કારણ કે તેવાં સાધન (મારી પાસે) નથી, અને અયોગ્ય સાધનોથી (કરેલા યજ્ઞથી[1]) તો અજીર્ણ હોય ત્યારે (કરેલાં) ભોજન પેઠે સર્વનો નાશ કરનારૂં (ફલ) થાય, તેથી તેવા યજ્ઞથી ઉદ્ધાર થતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે :—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥

---

૧ આ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र)

જેમ કાદવવાળા પાણીને કાદવથી, અથવા દારૂએ પાડેલા (ડાઘ) ને દારૂથી (ધૂએ). તેવી જ રીતે એક પ્રાણીની હત્યા યજ્ઞોથી કોઈથી દૂર થતી નથી. ૫૧.

કાદવવાળું જલ ધોવા (કરેલો) કાદવનો લેપ જેમ ભીંત ઉપરનાં લિંપણની પેઠે વધારે માટીવાળું કરે છે (તેમ યજ્ઞોથી હત્યા દૂર કરાતી નથી). આ દૃષ્ટાંત પરલોકનો નાશ કરાવનારૂં નથી, એવી શંકાથી 'દારૂએ પાડેલા (ડાઘ) ને દારૂથી' એમ બીજું દષ્ટાંત કહે છે. જેમ દારૂના બિંદુનો સ્પર્શ થાય ત્યારે (તેને) ઘણાં દારૂથી ધોવાથી પરલોકનો નાશ થાય છે, એવી જ રીતે એક જ સ્રીની હત્યા પશુઓને હણનારાં ઘણાંએ યજ્ઞોથી કોઈથી પણ દૂર થતી નથી, એવો અર્થ છે. વાસ્તવિક રીતે પૂર્વ કાંડનો વિચાર કરનારાઓએ વલોવીને કાઢેલું જ્ઞાન મોહ કરાવનારૂં જ્ઞાન છે એમ કહેલ છે. એવી રીતે ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ થયું. ૫૧

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની
સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.